DOĞU BATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ | YIL:13 | SAYI:52 | ŞUBAT, MART, NİSAN 2010 | ISSN: 1303-7242

OSMANLILAR
II

DOĞUBATI

DOĞUBATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ

OSMANLILAR
II

52

DOĞUBATI
ÜÇ AYLIK DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel süreli yayın.
ISSN:1303-7242 Sayı: 52
Doğu Batı Yayınları
adına sahibi
ve
Genel Yayın Yönetmeni: Taşkın Takış
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Erhan Alpsuyu
Halkla İlişkiler: Harun Ak
Dış İlişkiler Sorumlusu: Savaş Köse

Yayın Kurulu
Halil İnalcık, E. Fuat Keyman, Mehmet Ali Kılıçbay,
Etyen Mahçupyan, Şerif Mardin, Süleyman Seyfi Öğün
Doğan Özlem, Ali Yaşar Sarıbay

Danışma Kurulu
Cemal Bâli Akal, Tülin Bumin, Ufuk Coşkun, Nezih Erdoğan,
Cem Deveci, Ahmet İnam, Hasan Bülent Kahraman,
Yusuf Kaplan, Kurtuluş Kayalı, Nuray Mert,
İlber Ortaylı, Cansu Özge Özmen, Ömer Naci Soykan,
İlhan Tekeli, Mirze Mehmet Zorbay

Doğu Batı, yılda dört sayı olmak üzere Kasım, Şubat, Mayıs ve Ağustos aylarında yayımlanır.
Doğu Batı ve yazarın ismi kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
Dergiye gönderilen yazıların yayımlanıp yayımlanmaması
yayın kurulunun kararına bağlıdır.

Reklam kabul edilmez.

Doğu Batı Yayınları
Selanik Cad. 23/8 Kızılay/ANKARA
Tel: 425 68 64 / 425 68 65
Faks: 0 (312) 425 68 64
e-mail: dogubati@dogubati.com

www.dogubati.com

Kapak Tasarım Uygulama:
Aziz Tuna

Baskı:
Cantekin Matbaacılık
1. Baskı: 4000 adet
Temmuz 2010
Sertifika No: 15036

Ön Kapak Resmi: "Kanuni Sultan Süleyman"
Arka Kapak Resmi: "Barbaros Hayreddin"

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ
HALİL İNALCIK
Osmanlıların Trakya'ya Yerleşmesi 9

OSMANLI VE AVRUPA
ÖZLEM KUMRULAR
Avrupa'nın İnşasında Osmanlı Etkisi: Habsburg Gücüne Karşı Osmanlı-Fransız İttifakının Avrupa'daki Fransa İmajina Katkısı ve Fransa'nın Majestik Orbis Christianus İdeasının Çöküşündeki Rolü 25

EDEBİYAT
NURAN TEZCAN
Sebeb-i Teliflere Göre Mesnevi Edebiyatının Tarihsel Dönüşümü 49

TOPLUM
OĞUZ ADANIR
Osmanlı Toplumunda Bâtıl İnançlar, Talih ve 'Kader' 77

BİR ANNALES OKULU PRATİĞİ: OSMANLI'DA GÜNDELİK YAŞAM VE EKONOMİ
SEVEN AĞIR
Osmanlı'da İaşecilik ve Fiyat Politikaları: Bir İstanbul-Madrid Karşılaştırması, 1500-1700 101

ONUR YILDIRIM
Osmanlı İaşeciliği ve Esnaf: On Sekizinci Yüzyıl İstanbul'unda Debbağlar 133

NADİR ÖZBEK
Abdülhamid Rejimi, Vergi Tahsildarlığı ve Siyaset, 1876-1908 159

TURİZM
AHMET YÜKSEL
Zamansız Bir Teşebbüs: "I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Turizmi Geliştirme Gayretleri" 201

DENİZCİLİK
EDA ÖZEL
16. yüzyılda Osmanlı Devleti ve Osmanlı Korsanları 229

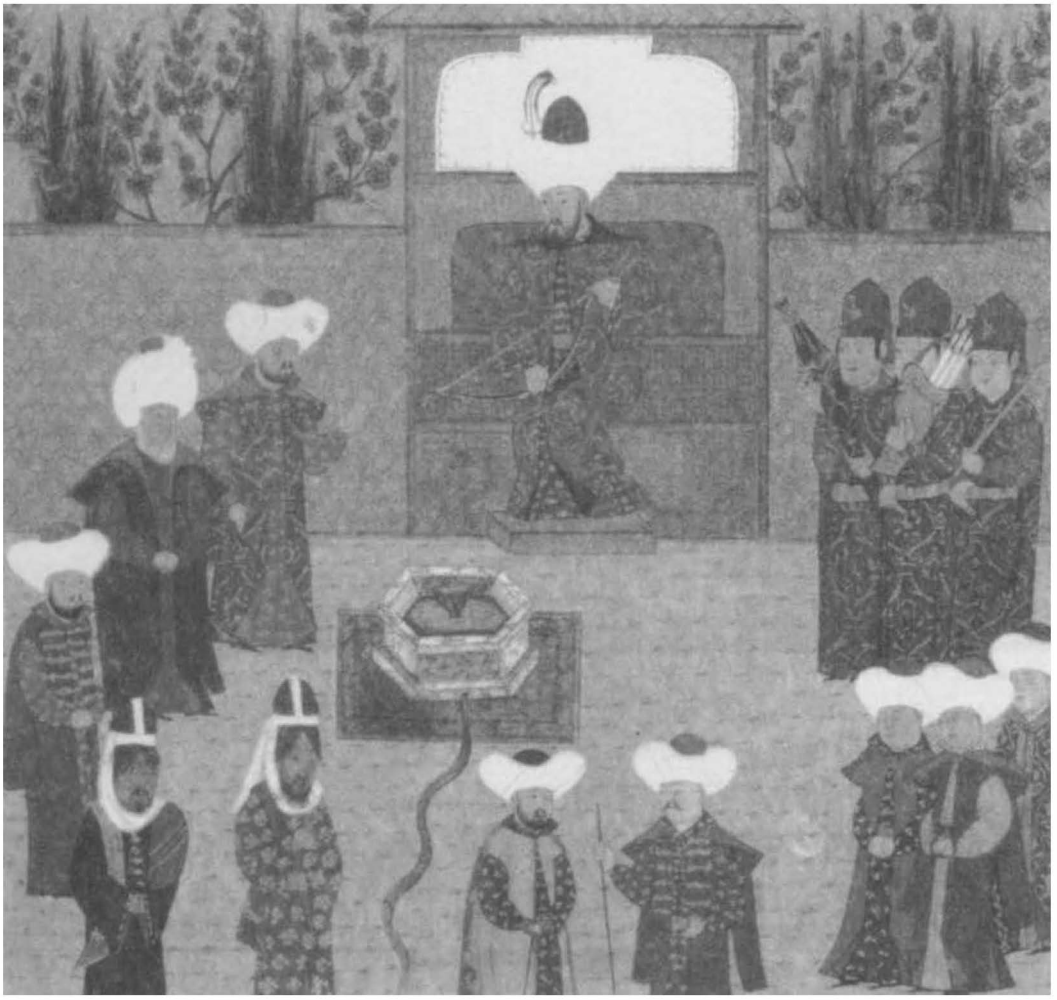
KİMLİK
FAZIL GÖKÇEK
Tanzimat Dönemi Türk Romanında Osmanlı Kimliği 249

İTTİHAT VE TERAKKİ
PINAR KAYA
Milli Burjuvaziden Ulus Devlete: İttihat ve Terakki Dönemi 263

Michael Wolgemut ve Wilhelm Pleydenwurff un İstanbul tasviri.
Hardmann Schedell, *Liber Cronicarum*, Nürnberg 1493.

GİRİŞ

Orhan Gazi Bizans Prensi Kalo-Ioannis'e kendi çektiği bir oku armağan ediyor.
Hünernâme, I. Cilt TSM H1523 y. 72a.

OSMANLILARIN TRAKYA'YA YERLEŞMESİ (1352-1361)

Halil İnalcık

Karesi gezileri gazâya devam etmek için, Bizans'a karşı güçlü Osmanlı beyi ile birleşmek istiyordu. Orhan'ın yanına sığınmış olan Karesi Beyi Temirhan'ın[1] küçük oğlu Tursun'u, Karesi gazileri desteklemeye karar verdiler. Hacı İlbey ile Karesi âyanları, Temirhan'ın ölümünde (1345?) Tursun'u davet ettiler. Orhan, Karesi Beyliği'ni ülkesine katmak için bu fırsattan yararlandı. Tursun ile yapılan anlaşmada Karesi Beyliği bütünüyle Osmanlı ülkesine katılıyor, Tursun'a, Behramkale (Machramion) ile zengin tuz geliri olan Kızılca-Tuzla bölgesi bırakılıyordu.

Karesi sancağına büyük oğlu Süleyman Paşa'yı tâyin eden Orhan kıyıdan içeride tepede yer alan Biga'yı Uc merkezi yaptı. Orhan, Karesi'yi ilhak ettiği sırada stratejik Bursa-Lapseki yolu üzerinde Cyzicus (Kapıdağı), Aydıncak (bugün Edincik), Biga (Pegae), Kemer (Virancahisar antik limanı), Lapseki (Lampsakos) ve bütün sahil ovası Bizans'a aitti. Sahilde yüksek antik surlarla korunan yarımadada Bizans'ın Pegae Kalesi (Kara-Biga), bu sahil şeridini muhafaza etmekteydi. Zamanla Süleyman Paşa bu bölgeyi fethetti (*Düstûrnâme*). Bursa-Lapseki sahil yolu, Anadolu'dan savaşçı gazi, göçmen ve tüccarın Rumeli'ye geçiş yolu olarak büyük

[1] *Aclam* Bey diye birisi yoktur. Osmanlı kaynaklarında bulduğumuz *Aclam* adı, müstensihin Temir Han adını böyle okumasından kaynaklanmaktadır.

önem kazanacaktır. Yıldırım Bayezid'in (1389-1402) bu yol üstünde inşa ettirdiği muhteşem kervansaray günümüze kadar ayakta kalmıştır. Sahil ovası Bizans'ın sahildeki Pegae Kalesi alınıncaya kadar tam emniyette değildi. Pegae Kalesi, I. Murad tarafından karadan ve denizden kuşatma sonunda 1371 yazında ele geçirilmiştir.

Yarım yüzyıl boyunca Türkler'le yalnız savaşlar değil, birlikte yaşama deneyimi Kantakuzenos'u Türkler'e ısındırmış (kendisi Türkçe biliyordu), bu durum, onu hiç olmazsa Doğu-Roma topraklarını Avrupa yakasında elde tutmak için Türk askerî gücünden yararlanma düşüncesine götürmüştü. Kantakuzenos, askerî üstünlüğü deneyimlerle ortaya çıkmış olan Türkler'i ücretli asker gibi görmeye alışmıştı. Esasen birçok Türk bu dönemde ücretli asker olarak Bizans ve Latin devletlerinin hizmetine girmiş, Hıristiyanlaşmış, "Turkopouloi" adı altında onların başlıca savaş gücünü oluşturmakta idi. Kantakuzenos'un Osmanlı ittifakı, o dönemin şartları dikkate alınırsa tamamıyla olağan bir politika idi. Kantakuzenos, 1346'da kızı Theodora'yı zevce olarak Orhan'a verdi. Kızını gelin gönderirken Orhan'dan isteyeceği askerî yardımı düşünüyordu Orhan ile ittifaktan bir yıl sonra Kantakuzenos, maiyetindeki 1000 kişilik kuvvetle İstanbul'a girip sarayı kuşattı ve genç imparatorun ortağı olarak tahta oturdu (8 Şubat 1347). 1347'de Theodora, Orhan'ı babasıyla görüştürmek üzere Üsküdar'a (Pelekanon zaferinden beri Osmanlı ülkesi) getirecektir.

Rumeli Yakasına Geçiş

Kantakuzenos'un İstanbul'a ortak-kayser olarak yerleştiği sırada Sırp Kralı Duşan, Selânik'i tehdit ediyordu. 1348'de Selânik'te isyancı Zealotlar şehri Sırp kralına vereceklerini ilân ettiler; Duşan gelip şehri kuşatma altına aldı. Kantakuzenos, Orhan ve Aydın-oğlu Umur'un göndereceği kuvvetlerle Duşan'a darbe vurmak üzere bir plan hazırladı ve damadı, Orhan'dan yardım istedi. 1348 baharında Orhan, Süleyman Paşa kumandasında Sırplar'a karşı büyükçe bir kuvvet gönderdi. Kantakuzenos'un oğlu Mattheos, Sırplar'a karşı yürürken Süleyman onunla birleşecekti. Yirmi iki gemiden oluşan Türk deniz kuvveti Strumca (Strymon) nehri ağzına gelecekti. Umur, o sırada aşağı İzmir'deki kaleyi kuşatmakla meşguldü. Umur savaşırken hayatını kaybetti (Mayıs 1348). Umur'dan yardım gelmemesi üzerine Kantakuzenos'un Sırplar'a karşı planları suya düştü. Süleyman, Kavala'nın (Christoupolis) Sırplar eline düşmesinin ardından daha ileriye gitmedi ve Anadolu'ya döndü. Orhan kayınpederine Anadolu'da saldırıya uğradığını bildirdi. Serbest kalan Sırplar, bütün Kuzey Yunanistan'ı, Tesalya ve Epir'i işgal ettiler.

Süleyman'ın Rumeli'de yerleşmesi, Bizans'ı harekete geçirdi. 1352' de Orhan'ın desteklediği V. Ioannes Palaiologos gelip Mattheous'u Edirne'de kuşatma altına aldı. İstanbul'da Kantakuzenos güveni kaybetmişti. Onun Türkler'in Trakya'ya akınlarını önlemediğine inananlar V. Ioannes Palaiologos'a katılıyorlardı. Trakya şehirlerinin çoğu V. Ioannes Palaiologos'u destekliyordu. Trakya'da durum kötüleşince Kantakuzenos, Cenevizliler'le barış yaparak bir Türk kuvvetiyle hemen Trakya'ya hareket etti. Ona karşı V. Ioannes Palaiologos, Sırp ve Bulgar kırallarından yardım istedi. Sırp Kralı Duşan önemli bir kuvvet (4000 süvari) gönderdi. Bunlara Bulgar Çarı Aleksandr da katıldı (1352 güz). Orhan, Kantakuzenos'un oğlunu desteklemeye karar verdi. Böylece Mattheos'a karşı savaş Orhan'ın önemli rol aldığı bir Balkan Savaşı'na dönüştü. Sırp ve Bulgar askerleri Meriç boyunca yerleşti. Orhan'ın, oğlu Süleyman kumandasında gönderdiği 10-12.000 kişilik süvari ordusu duruma hâkim oldu. Süleyman, Meriç üzerinde Empithion'da Bulgarlar'ı yendi (1352 kışı). Sırplar ve Bizans kuvvetleri bir süre direndilerse de Türkler'in karşısında tam bir bozguna uğradılar. Kaçabilenler Dimetoka Hisarı'na sığındı. Türk süvarilerinin hızlı ve dayanıklı atları dolayısıyla üstünlüğü vardı. Özetle, Bizans tahtı için Ioannes Palaiologos ve Kantakuzenos aileleri arasında rekabet (iç-savaş) Trakya'yı Osmanlılar'a açmaktaydı. Bunun ardından Süleyman, Kantakuzenos'u Edirne'de buldu. Türk birlikleri ganimetlerini arttırmak için Bulgaristan'a akın yaptılar. Süleyman askerini kışı geçirmek üzere Tzympe (Cinbi/Çimbi) Kalesi'ne yerleştirdi. Ioannes Palaiologos, Süleyman'ı kendi tarafına çekmek için elçi gönderdi, Süleyman bunu nezaketle reddetti. Ümidini kaybeden Ioannes, rakip Kantakuzenoslar ile anlaşma yapmak ve iç savaşa son vermek zorunda kaldı. Trakya şehirleri Kantakuzenoslar'a teslim oldu. Baba Kantakuzenos İstanbul'a geldi. Sonuçta Orhan Trakya'da olayların gidişini belirleyen güç olarak ortaya çıkmıştı.

Âşıkpaşazâde tarihinde popüler-folklorik hikâyelerle (öküz derisi, salla geçiş vb.) anlatılan Avrupa'ya geçiş rivâyeti (Neşrî, I, 170-182; Hoca Sâdedin, I, 51-62) *Düstûrnâme*'deki tarihî bilgiler ışığında değerlendirilmelidir (bu bilgiler Ruhî'de de bulunmaktadır). Âşıkpaşazâde'nin rivâyetine göre Süleyman Paşa, Aydıncık tepesinden (Temaşalık) Cyzikus harabelerini görüp hayrete düşmüş ve Rumeli'ye yerleşmeyi düşünmüş, Ece Bey ve Gazi Fâzıl ile görüşüp bunu kararlaştırmış. Bu olay, Süleyman'ın Kapıdağı-Aydıncık-Lapseki sahil ovasını fethettiği bir zamana rastlamış olmalıdır (Enverî, *Düsturnâme*). Aydıncık'tan Rumeli sahili görünmez. Mahallî rivayet bir noktayı teyit eder: Aslında Süleyman, Görece tepesinden karşı yakayı seyretmiştir. Süleyman Paşa, Görece'den (bugün Ke-

mer'in güneyinde tepede bu adda bir köy mevcuttur) sahilde Viranca-Hisar'a (Görece'den aşağı sahilde) inmiştir. Kemer (Virancahisar yakınında, antik Parion harabeleri) önemli bir liman şehridir. Karabiga (antik Priapos) bir yarımada üzerinde kurulmuş büyük bir kaledir. Süleyman Paşa, Bolayır fethi için Kemer'den bir ordu ile hareket etmiştir.

Düstûrnâme'de Gelibolu Tekfuru Esen'in bir oğlunun tutulduğu ve Müslüman olarak Melik Bey adını aldığı, bu şahsın Süleyman'ı sürekli Rumeli fethi için desteklediği, Lapseki'de yapılan gemilerle geceleyin asker taşındığı bilgisi yer alır. P. Lamerle (Emirat, 63-73) o sırada Bizans'ın Gelibolu valisinin Asan Andronik olduğunu, Asanlar'ın üç kardeş olup aralarında geçimsizlik bulunduğunu, birinin kaçarak Süleyman'ın yanına geldiğini tesbit etmiştir. Düstûrnâme de onun Müslüman olup ilk Osmanlı fetihlerinde öncü olduğunu gösterir. (Âşıkpaşazâde'nin geceleyin salla geçilip bağların arasında bir kâfirin ele geçirildiği, onun yol göstermesiyle kaleye girildiği şeklindeki rivâyeti, Düstûrnâme'deki bilgiyle uyuşur ve bunun Gelibolu tekfurunun oğlu Asan olduğu ortaya çıkar. Aynı kaynak, ilk Osmanlı fethi Akça-Burgos'u onun aldığını, Gelibolu düştükten sonra bir derya seferinde boğulduğunu açıklar). Âşıkpaşazâde rivâyeti, Süleyman Paşa'nın Tsympe/Cinbi Hisarı fethinin ardından Bolayır yakınında Akçaliman (Akça-Burgos)'i alıp gemileri yaktığını açıklar. Âşıkpaşazâde'ye göre bir iki gün içinde iki bin (Haşt Bihişt ve Hoca Sâdedin, I, 55: üç bin) asker geçirdiler ve bir gece Aya-Şilonya'yı aldılar. Bu rivâyetin başka bir versiyonunda (Neşrî, I, 176) Odköklük ile Eksamilye'nin de fethedildiği belirtilir (Eksamiliye, Bolayır'ın kuzeyinde her iki denizi gören Bizans Hexamilion Hisarı'dır, yakın zamanlara kadar haritalarda Eksamilye adını korumuştur). Odköklük veya Köklük (Balabancık) Hisarı'nın fethi Süleyman Paşa'nın Bolayır seferinde ilk fetihleridir. Öteki kaleler, Süleyman Paşa'nın Kemer'den (Parion, Virancahisar) 3000 kişiyle gelip Bolayır'ı fethetmesinden sonra alınmış olmalıdır. *Düstûrnâme*'de kaydedildiği gibi Süleyman Paşa'nın 2000 (3000) kişiyle Kemer Limanı'ndan Kozludere'ye asker çıkarıp Bolayır'ı fethi Rumeli fütuhatında bir dönem noktasıdır.

Şimdiye kadar literatürde Osmanlılar'ın Avrupa yakasında yerleşmeleri hakkında yazılan şudur: 1352'de sefer dönüşü Kantakuzenos, Süleyman'a Tzympe Kalesi'nde geçici olarak yerleşme izni vermiş, o bu kaleden çıkmayıp Trakya'ya yerleşmiştir. Gerçekte, Trakya'da yerleşme daha ziyade Bolayır fethi sonucu mümkün olmuştur. *Düstûrnâme*'de Süleyman Paşa'nın Anadolu'da Kemer Limanı'ndan o zaman için büyük bir ordu olan 3000 kişiyle Kozludere'ye çıkarma yaptığı belirtilmektedir

(Kozludere kıyıdaki limandan Bolayır'a uzanan vadidir, bugün bu vadide Kozluçeşme, Kozludere adı yaşar).

Süleyman'ın Bolayır Uc merkezi Gelibolu yarımadasının en dar yerinde stratejik bir noktada idi. Süleyman, Bolayır'da Ucları teşkilâtlandırdı. Ece Bey ve Gazi Fâzıl kumandasındaki kuvvetler, güney ucunda Gelibolu'yu abluka altına aldı. Kuzeyde Süleyman Paşa'nın kendi kumandasındaki Uc, geleneksel Türk stratejisine uygun biçimde sağ kol, orta kol ve sol kol olarak örgütlendi. Orta kol, önemli merkez Malkara'ya (Megal-Khora), sol kol Evrenos idaresinde Keşan'a, sağ kol Banatoz (Panados) Tekfurdağı doğrultusunda teşkilâtlandı. Süleyman Paşa, bölgeye Anadolu'dan hemen asker ve halk getirip yerleştirme ve bir köprübaşı kurma konusunda büyük çaba gösterdi. Hisarlardaki Bizans askeri Anadolu'ya sürüldü. Süleyman, babası Orhan'a adam gönderdi, fethedilen hisarları korumak için çok askere ihtiyaç olduğunu bildirdi. Bununla beraber, 1351-1355 Ceneviz-Venedik savaşının ortaya çıkardığı şartlar olmasaydı, Osmanlılar'ın Rumeli yakasına yerleşmesi kolay olmazdı.

VENEDİK-CENEVİZ SAVAŞI (1351-1355), OSMANLI-CENEVİZ İTTİFAKI

İstanbul'da Pera'daki Ceneviz kolonisi, varlığını sürdürebilmek için Marmara'nın ötesinde gelişen Osmanlı Beyliği'ni, tabii bir müttefik olarak görmeye başladı. Özellikle Pelekanon savaşından (1329) sonra Orhan'ın beyliği Üsküdar'dan Karadeniz ağzında Ceneviz'in Hieros (Yoros) Kalesi'ne kadar Boğaz'ın doğru sahiline yerleşmiş bulunuyordu. 1351'de Venedik donanması Pera'yı kuşatma altına aldı. Pera, Bizans ve Venedik karşısında ancak Orhan ile işbirliği sayesinde dayanabilirdi. 1351-1355 Ceneviz-Venedik savaşı döneminde Ceneviz donanması erzak ikmalini Orhan Bey'e ait limanlardan yapacaktır. Bu savaş boyunca Pera, Orhan'ı yanında tabii bir müttefik olarak buldu. Orhan'a gelince, Boğaz'da tutunmak için güçlü deniz devleti Venedik ve Aragon- Bizans ittifakına karşı Ceneviz'i tabii bir müttefik görüyordu. Osmanlı Beyliği, strateji bakımından hayatî bir noktaya gelmişti. Karesi Beyliği zaptedilmiş, sınır Çanakkale Boğazı'na dayanmıştı. Süleyman Paşa, Rumeli'ye ulaşan tarihî Kapıdağı (Cyzikos)- Lapseki (Lampsacus) yolunu ele geçirmişti. 1350' lerde öte yakaya geçip yerleşmek için şartlar en uygun zamanı gösteriyordu. Cenevizle Venedik-Bizans-Aragon ittifakı arasındaki savaş bu şartları hazırladı. 1351 Kasım ayında Orhan'ın Cenevizliler'le temasa geçtiği dikkati çeker. Orhan'ın elçileri, Ceneviz amiraliyle buluştular ve düşman

hakkında bilgi verdiler. (Ceneviz Kaynağı)[2] Üsküdar'a gelen Orhan, Pera'yı müttefiklere karşı savunmak üzere 1000 okçu gönderdi. Osmanlı kuvvetlerini deniz aşırı Avrupa yakasına geçirmekte Cenevizliler'in daima işbirliği yaptıkları, gemi kirâladıkları bilinmektedir. Orhan, karşı yakaya kitle halinde taşıma için bir defasında 60.000 altın ödemişti.

Bu dönemde Ceneviz desteğini sağlayan Orhan'ın İstanbul'u tehdidi, Bizans'ta ve Venedik'te ciddi kaygıya sebep oldu. Venedikli Faliero, İstanbul'un Türkler'e karşı dayanamayacağını belirterek Venedik'in doğrudan doğruya şehri ilhak etmesini tavsiye etti (Ostrogorsky, History, s. 475). Pera'nın yardımına gelen Ceneviz Amiralı Peganino Doria'nın donanması altmış kadırgadan oluşuyor ve 10.500 tayfa ve asker taşıyordu. Doria, Marmara kıyılarını izleyip İstanbul'a doğru gelirken Heraklea'yı (Marmara-Ereğlisi Cinbi kuzeyinde) işgal etti. Ceneviz kaptanı, Hieros/Hieron Kalesi'ni (bugün Anadolu Kavağı'nda tepede Yoros Kalesi) harekât üssü olarak kullanacaktır. Orhan'la işbirliği Boğaz'da başladı. 1351 Ekim ortalarında Doria'nın donanması Pera'ya ulaştı. Bu tarihte Süleyman Paşa Tzympe'deydi. Osmanlılar'ın Gelibolu yarımadasında fetihleri aynı tarihtedir ve bu bir rastlantı değildir. Ceneviz kaynağında 12 Kasım 1351'de Orhan'ın elçilerinden söz edilir. Balard'a göre (*A propos de la bataille de Bosphore*) mektup ve elçilerin gidip gelmesi arada bir antlaşmanın kesin göstergesidir. Ceneviz donanmasında dokuz Türk "parescarmi" gemi vardı. Mart ayı boyunca Orhan armağanlar göndermişti. Türkler, Boğaz'da demirleyen Doria ile haberleşiyordu. Balard'a göre her şey, Boğaz savaşından (Şubat 1352) sonra Cenevizliler'le Orhan arasında bir ittifak yapılmış olduğunu kanıtlar. Orhan'ın Cenevizliler'le ittifakı, Bizans'a karşıydı. Aynı zamanda Orhan, Doria'ya erzak sağlamış, un yüklemek üzere otuz kadırganın Osmanlı topraklarından geçmesine izin vermişti. Orhan'ın Cenevizliler'e bağışladığı ilk kapitülasyon 1352 başlarına rastlar. Orhan'ın Üsküdar'da kuvvet yığarak 1352 Şubat deniz savaşında Cenevizliler'i desteklediği açıktır. Böylece Ceneviz-Venedik-Bizans savaşı, Osmanlılar'ın Trakya'ya yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Bundan önce ticaret gemilerini korumak için Cenevizliler, haçlı ittifaklarına katılıyordu. Şimdi Cenevizliler, büyük bir Osmanlı kuvvetini ücret karşılığı gemileriyle karşı sahile çıkarmayı kabul etmişti. Çağdaş Cenevizli devlet adamı Lucanio dal Vermeda, "Türkiye Emîri Orhan Bey'den ne kadar iyilik ve lütufkârlık gördüğümüz bizce, sizce ve bütün Cenevizliler'ce bilinmektedir" diyor ve Orhan'ı "Peralılar'ın kar-

[2] M. Balard, "A picopos de la bataille du Bosphore", *Travaux et Mémoires*, IV, Paris 1970, 431-469

deşi ve sevgili başı" diye anıyor. Venedik-Katalan donanmasının İstanbul'dan ayrılması üzerine yalnız kalan Bizans, Orhan'la ve Cenevizliler' le barış antlaşması imzalamak zorunda kaldı (6 Mayıs 1352).

Bu arada Süleyman Paşa, Trakya'dan Anadolu'ya geri çekilmeyi reddediyor, elindeki şehirleri ve Tzympe'yi boşaltmak istemiyordu. Kantakuzenos, Türk işgalindeki şehirleri güç kullanıp geri almanın imkânsızlığını görerek damadı Orhan'a başvurdu. Fakat Süleyman Tzympe kalesini ödünsüz boşaltmayı reddetti. Kantakuzenos'a göre bu olayda Orhan da suç ortağı idi. Orhan ise kayınpederi imparatorla iyi ilişkiyi korumak istiyordu ve onu oyalıyordu. Nihâyet, imparator antlaşma şartlarının yerine getirilmesinde ısrar ederek 40.000 altın ödemeyi önerdi. Gemiyle İzmit'e gelip Orhan'la buluşmak istediyse de Orhan hastalığını ileri sürerek gitmedi. Görüşmeler devam ederken 1-2 Mart 1354 gecesi korkunç bir deprem Trakya sahillerindeki birçok şehir ve kaleyi, bu arada Gelibolu'yu ve etrafındaki kaleleri yerle bir etti. Süleyman savunmasız şehirleri derhal işgal ederek berkitti. Bu durum, Bizans ile ilişkilerin bozulmasına yol açtı. Cenevizliler'in desteğini sağlayan Orhan'ın İstanbul'a yönelik tehdidi, Bizans'ta ve Venedik'te ciddi kaygıya sebep oldu. Venedik balyozu 1355 Ağustosunda Venedik doçuna bir tehdide karşı İstanbul'un bir Hıristiyan devletin, Venedik, Sırp Kıralı Duşan veya Macar kralının himayesi altına girmeye hazır olduğunu yazdı (Osmanlı'nın İstanbul'u ilk tehdidi).

Süleyman Paşa, Trakya'da Bolayır-Gelibolu'dan hareketle sınırlarını Tekfurdağı'na, Malkara'ya (Migalkara) kadar genişletmişti. Osmanlı kuvvetleri batıda Hayrabolu'ya (Hariupolus), doğuda Vize'ye, batıda Keşan (Kisson) ve Dimotoka'ya (Didimoteichon) kadar akınlar yapıyordu. İç savaş, Türk akınları, veba salgını sonucu Trakya nüfusu azalmış, harap bir bölge halinde idi. Bizans iç savaşları (1328-1341 ve 1341-1347), Karesi ve Umur Gazi'nin akınları, Bulgarlar'ın istilâları ve özellikle 1348 ve 1362 veba salgınları yerleşik köylü halkı ve şehirleri kırmış geçmişti, halk bir kurtarıcı arıyordu. Kantakuzenos yanlısı Patrik Philotheos, istilâcı Sırplar'ın Türk akınlarına hedef olmadığından, fakat sayısız Rum'un katledildiğinden veya tutsak yapılıp götürüldüğünden yakınıyordu. Baba oğul Kantakuzenoslar, Orhan'ın yardımıyla Trakya'da toprak sahibi zengin ve soylu büyüklerde destek buluyorlardı. Baba Kantakuzenos tahtı bırakmak zorunda kaldığı zaman oğlu Mattheos'un yanındaki Türk kuvvetleri onun davasını benimseyeceklerdir. Bizans'taki iç savaş, soylular, kilise ve köylüler arasında sosyal gerilim, Osmanlı yayılışına ayrıca yardım etmekteydi (E. Frances).

Süleyman, sonbaharda (1354) babası Orhan ile anlaşarak veya onun baskısıyla Kantakuzenos'a birlikte elçi gönderdiler ve Trakya'da işgal edilen şehirleri geri vermek için görüşmeye hazır olduklarını bildirdiler. İmparator, bizzat Trakya'ya gidip bu şehirleri alıp garnizonlar yerleştirmeye hazır olduğu cevabını verdi. Tam bu sırada V. Ioannes Palaiologos tahtı geri almak üzere Tenedos'tan (Bozcaada) gizlice İstanbul'a geldi ve halkın desteğini sağladı. Kantakuzenos, Trakya'ya yerleşmiş olan Türkler'den yardımcı kuvvet geleceği haberini yayarak rakipleri üzerinde baskı yapmayı denedi.

SIRP KIRALI DUŞAN'IN BİZANS PROJESİ

Tzympe'den Süleyman'ı çıkaramayan Kantakuzenos Papa'ya yaklaşmış, kiliseler birliği için bir dinî meclis (konsil) toplanmasını önermişti (1352)[3]. Türkler'in Avrupa toprağına kalıcı olarak gelmesi üzerine Bizans ile papalık arasında Haçlı seferi görüşmeleri ciddilik kazandı. Papalık, Kantakuzenos'tan ümidini keserek Türkler'e karşı güçlü Sırp Kralı Stefan Duşan'ı desteklemeye karar verdi. Fakat Sırp kralının Makedonya'da başarıları karşısında Kantakuzenos her zamankinden çok Türk yardımına bağımlı hale geldi. Duşan, Doğu Roma İmparatorluğu'nu kendi egemenliği altında ihya etme planında karşısında en büyük engel olarak Osmanlı Türkleri'nin görüyor, Papa'nın desteğine güveniyordu. İstanbul'a sefer için deniz gücü Venedik'in desteğini aradı. Kesin harekât için Duşan'ı bağlayan şey, kuzeyden Macaristan baskısı idi. Kantakuzenos, Anadolu'da Bizans hâkimiyetini geri getirme fikrinden tamamen vazgeçmiş, politikasını Avrupa'da imparatorluğu ihya fikrine hasretmişti. Böyle bir siyasetin başarısı ancak Türkler'den asker sağlamakla mümkündü. Bizanslılar, Sırplar'ın eline geçen Makedonya şehirlerini geri almak için Türkler'in yardımıyla bir sefer hazırlığına giriştiler. Duşan, Trakya'da yerleşme çabasında bulunan Türkler'i bertaraf edip İstanbul'u almak amacıyla son bir hamleye hazırlanırken birdenbire öldü (20 Aralık 1355). Sırp İmparatorluğu Duşan'ın ölümü üzerine parçalandı, Balkanlar'da Osmanlılar'a yol açıldı.

Bu tarihlerde İstanbul'da, Osmanlı istilâsı karşısında bir Haçlı seferine bel bağlayan ve Roma kilisesiyle patriklik arasında birleşme yanlısı olup Greko-Latin skolastiğini benimsemiş aydınlardan oluşan güçlü bir grup ortaya çıkmıştı; bunlar Kantakuzenos'un Türk politikasına şiddetle karşı idiler. Bizans'ta Kantakuzenos'un desteklediği palamizm (*hesychasm*) dinî hareketinin başı (1354'te Orhan'a esir düşen ve fidye karşılığı

[3] O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome*, Warşova 1930, 19.

serbest bırakılan Gregory Palamas) "doğu mistisizminin en aykırı şekillerini benimsemiş" bir rahip olup, İstanbul'da Papa taraftarlarına karşı mücadele halindeydi. Orhan'ın ülkesinde tasavvuf/mistisizm revaçta idi. 1333'te İznik'te ilk medreseyi kuran Dâvûd-i Kayserî, büyük İslâm mutasavvıfı Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin etkisi altında idi, Orhan, bu akımı desteklemekte, heterodoks alperen dervişleri himaye etmekte, onlar için zâviye vakıfları bağışlamaktaydı. Özetle, bu tarihlerde tebaası arasında büyük bir Rum topluluğu bulunan Osmanlılar Hıristiyanlarla bir uzlaşma zemini arıyordu.

Süleyman Paşa'nın Trakya'ya yerleşmesi, özellikle Türkler'in Balkanlar'a geçişini kontrol eden Kallipolis'in (Gelibolu) düşmesi üzerine (1354) İstanbul'da saray mensupları ve Batı yanlısı aydınlar Kantakuzenos'un güttüğü politikanın iflâs ettiğini görüyorlardı. Artan zıtlık karşısında Kantakuzenos tahtı bırakmaya mecbur oldu (1354 Aralık). Kantakuzenos, ayrılırken verdiği nutkunda neden Türkler'le işbirliği yapmak zorunda kaldığını açıklamaya çalışarak şöyle söylemiştir (Kantakuzenos, III, 292): "Barbarlarla (Türkler'le) aramızdaki farkı bilmemezlikten gelemeyiz. Biz askerî tecrübe bakımından onlardan üstün değiliz. Onlar silâhları, sayıları ve savaş atılganlığı bakımından bizi geçtiler. Onlar, orduda parasız gönüllü hizmet ederler. Asya ve Avrupa'da bizden aldıkları geniş topraklara sahip oldukları gibi, kalan topraklarımızı da ele geçirmek için bütün gayretlerini harcayacaklardır. Fetihlerinde şimdiye kadar kolayca elde ettikleri başarı, onlara bu umudu vermektedir. Bu sebeple, onlarla barışı korumayı tavsiye ederim. İleride hazine toplayıp ordu ve donanma yaparak karşı saldırıya geçmek gerek. Unutmayınız ki, Bizans yalnız Orhan'a karşı değil, Asya'daki bütün Türkler'e karşı savaşmak zorunda kalacaktır. Onların dininde ölüm (şehâdet) âhirette sonsuz mutluluktur." Bu söylevde tecrübeli devlet adamı realist biçimde gerçekleri belirtmekteydi. Fakat gençler, onun, damadı Orhan'la ittifakı yüzünden Türkler'i korur biçimde konuştuğuna inanıyorlardı. Onlar, Trakya'da savaş konusunda ayak dirediler. Gerçekte, Kantakuzenos manastıra çekildikten sonra Trakya'da Kantakuzenos'un oğlu Mattheos'a Türkler destek oldu. Yanında Anadolu beyliklerinden, para istemeyen, sırf ganimet akınına gelmiş 5000 Türk askeri bulunmaktaydı. Mattheos onları ganimet almaları için Bulgaristan üzerine sevketti. Pheria'ya (Karaferye) çekildiği zaman da onları Sırplar üzerine gönderdi. Yağmadan dönüşte Türkler bir Sırp saldırısından korkup paniğe kapıldılar. Mattheos'un karşıtı V. Ioannes Palaiologos, Türkler'e karşı Sırplar'a ittifak önerdi.

Kantakuzenos sahneden çekildikten sonra V. Ioannes Palaiologos tarafından Trakya'da Türkler'e karşı savaş başlatıldı. İstanbul'da Papa-

Latin partisi işleri tamamıyla ele aldı. Katolik olan V. Ioannes Palaiologos, Türkler'e karşı Papa'ya mektup yazarak halkını Katolikliğe sokmak için bir plan sundu (15 Aralık 1355). Haçlı yardımı olarak derhal on beş gemiyle 500 şövalye ve 1000 yaya askeri istiyordu. Papa, V. Ioannes'in mektubunu aldıktan sonra Haçlı seferini gerçekleştirmek için Venedik, Kıbrıs kralı, Rodos şövalyeleriyle temasa geçti, Bizans'a yardım etmelerini istedi. V. Ioannes'e güvence verdi ve Boğaz savaşı (Şubat 1352) sırasında Orhan ile ittifak etmiş olan Cenevizliler'i ileride Haçlı ittifakına sokmak amacıyla bir mektup gönderip taahütlerinin hükümsüz olduğunu bildirdi (6 Ağustos 1355). Boğaz kıyısına İstanbul karşısına gelen Osmanlılar, şimdi Trakya'da İstanbul doğrultusunda ilerlemekteydiler. Ortodoks inançlarına sıkı sıkıya bağlı sıradan Rum halkı, Katolikliğe kesinlikle karşı idi; bu gerçek, Osmanlı yayılışında önemli bir etken olacaktır. Osmanlı idarecileri, bey ve ulemâ, fıkhın gayrimüslimlere tanıdığı zimmet hukukunu (istimâlet politikası) izliyor, öte yandan itaat eden Rum halkı Osmanlı egemenliğini kabul etmeyi tek kurtuluş çaresi olarak görüyordu. Bunun yanında İslâmlaşmalar İstanbul patriğini telâşa düşürmekteydi. Patrik, İznik Hıristiyanlarına mektuplar göndererek ihtidâların önüne geçmeye çalışıyordu (Vryonis, *The Decline*, s. 341-343).

1357'de Orhan, küçük oğlu Halil'in (o zaman on bir yaşında) İzmit körfezinde korsanlar tarafından tutsak edilip Eski Foça'ya götürüldüğünü öğrendi. Aslında Eski Foça'da Bizans Valisi Leo Kalothetos, Bizans sarayının yakından tanıdığı biriydi (Lemerle, s. 71-75). 1329'da III. Andronikos, Cenevizliler'i Sakız'dan çıkardığı zaman onu Sakız'a vali yapmıştı. Olayların gelişi, Halil'in tutsaklığının aslında Bizans sarayının Orhan'ı barışa zorlamak için bir tertibi olduğunu gösterir. İhtiyar ve hasta Sultan Orhan, Theodora'dan olan çok sevdiği oğlu Halil'in kurtarılması için imparatora başvurdu. Bizans diplomasisi durumdan fazlasıyla yararlandı ve Orhan'a bir antlaşma imzalattı. Buna göre Orhan, Trakya'da Bizans topraklarına karşı her türlü saldırıyı durduracak, oğlunu kurtarmak için Foça'ya gönderilecek gemilerin bütün masraflarını üzerine alacak, imparatorun o zamana kadarki borçlarını silecekti. Orhan, aynı zamanda Trakya'da Kantakuzenos'un oğlu Mattheos'a yardımdan vazgeçmeyi ve İmparator Ioannes'i desteklemeyi vaad ediyordu. Bu antlaşma ile Osmanlılar, Rumeli'de Osmanlı topraklarını genişletmek için şimdiye kadar Kantakuzenos ailesiyle yaptıkları işbirliği politikasından vazgeçiyor, önemli bir bekleme ve gerileme dönemine girmiş görünüyordu. Gerçekten, 760'ta (1359) Halil kurtarılıncaya kadar Rumeli'de Osmanlılar'ın yayılma faaliyetleri durdu. V. Ioannes, bir taraftan Orhan'la antlaşma düzenlerken öbür yandan Papa'nın, Rumeli'ye acele bir Haçlı kuvveti

göndermesine umut bağlıyordu. Bizans, Haçlı yardımıyla denizde Boğazlar'ı kesmek, Rumeli'deki Türkler'i yok etmek stratejisini izlemekteydi. Osmanlılar için cidden kritik bir durum ortaya çıkmıştı.

Bizans tarihçisi Gregoras'ın ifadesine göre, Orhan'ın imparatorla yaptığı barış antlaşması Süleyman'ın ölümünden sonradır. Mecburiyet altında yapılan bu antlaşma, Rumeli yakasında bir avuç Osmanlı'yı umutsuz bir duruma sürmek demekti. Kendi başına bırakılan Mattheos Kantakuzenos da bu sırada Sırplar tarafından esir alınarak imparatora teslim edildi (1358). Böylece İstanbul, Trakya'da durumu kendi lehine çevirmiş bulunuyordu. Orhan'la yapılan antlaşmada imparatorun eski borçlarından söz edilmektedir. Gerçekten 1333'te İzmit'i rahat bırakma karşılığında imparator yıllık bir harac ödemeyi kabul etmişti. Bizans'ın tekrar bir Osmanlı haracgüzârı durumuna düşmesi, 1371'de Meriç savaşıyla gerçekleşecektir. Gaziler yeni durum karşısında ümitsizlik içindeydiler (Anonim, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, s. 20-21). Fakat Karesili gaziler, Rumeli'yi boşaltmaya kesinlikle karşı olmalıdır. Cimbi ve Gelibolu fethinden sonra Karesi'den halk Rumeli'ye geçip yerleşmeye, köyler kurmaya başlamıştı. Orhan, bu tarihte yeni bir felâketle sarsıldı. Süleyman bir kazada yahut bir suikast sonucu hayatını kaybetti (1357). Süleyman, rivâyete göre Rumeli'nin terk edilmesi gibi bir ihtimalin önüne geçmek için ölüm döşeğinde cesedinin Bolayır'da gömülmesini ve yerinin belli edilmemesini vasiyet etmişti. Onun ölümü üzerine Orhan, yerine ikinci oğlu Şehzade Murad'ı tecrübeli kumandan lalası Şâhin'le beraber Gelibolu'ya gönderdi. Halil kurtarılıncaya kadar (1359) Murad hareketsiz bekledi.

Halil'in kurtarılması için Bizans imparatoru 1358 baharında üç kadırgasıyla Foça üzerine hareket etti. Orhan'ın dostu Saruhan Beyi İlyas da aynı zamanda karadan yürüdü ve şehri kuşattı; fakat bir sonuç alamadılar. İmparator, Orhan'a danışmadan İstanbul'a döndü eski-Foça'nın hâkimi Kalothetos, Halil için büyük bir meblağ koparmaya çalışıyordu. Orhan anlaşmayı bozacağını söyleyip tehdit etti. İmparator hemen Orhan ile buluşma isteğinde bulundu. Prikonisos Limanı'nda Orhan'ı ziyaretle yatıştırdı ve aynı yıl içinde tekrar Foça'ya gitti, ancak bu sefer de sonuç vermedi. 1359 baharında Üsküdar'a gelen Orhan ile Arkla'ya (Kızkulesi) gelen imparator arasında elçiler aracılığıyla görüşme başladı. Bizans, Orhan'ın güç durumundan sonuna kadar yararlanmak istiyordu. Orhan'a yeni şartlar kabul ettirildi. Orhan fidye olarak 30.000 Venedik altını ödedi ve Halil kurtarıldı, İstanbul'a getirilip orada Ioannes'in küçük kızı İren ile nişanlandı ve imparator tarafından İzmit'e getirildi. İmparator, Halil'in Orhan'dan sonra tahta geçmesi vaadini de aldı. Bizans böylece Halil'in şahsında Osmanlılar'la bir barış ve denge dönemi açmayı arzuluyordu.

Gregoras'a göre Orhan, bu düzenlemeyi kabul etti. Türk-Moğol geleneğini izleyen Osmanlılar'da hükümdarlık için bir verâset, veliahtlık kanunu yoktu, Halil'in veliahtlığı unutuldu. Rumeli'deki Şehzade Murad bu politikaya karşı idi ve Karesili gazi beyler ve lalasıyla birlikte gazâ ve yayılma politikasında kararlı idi; Trakya'da Bizans'a karşı savaş ve başarı kendisine taht yolunu açacaktı.

V. Ioannes Palaiologos'un Türkler'e karşı Papa V. Innocent'e bir Haçlı seferi için başvurusu 1355 tarihindedir. Haçlı hazırlıkları için Papa, Pierre Thomas'ı İstanbul'a gönderdi (ikameti: Mayıs sonu-Kasım 1357). Ioannes, Haçlı yardımıyla Türkler'i Trakya'dan tamamıyla çıkarmayı umuyordu. Papa'ya gönderdiği mektupta (21 Temmuz 1357) imparator, Türkler'e karşı başarılarından söz etmekteydi. Thomas, 1359 sonbaharında Papa'nın Doğu'da apostalik Lega'sı gibi büyük bir unvanla İstanbul'a geldiği zaman imparatoru Trakya'da Türkler'le savaş halinde buldu. Venedik'in sağladığı gemilerde Rodos, Venedik, Ceneviz ve İngiliz askerleri Türkler'e karşı Haçlı ordusunu oluşturmaktaydı. Sonradan aziz mertebesi verilen Thomas'ın biyografisini yazan Philippe de Mezières'e göre, Bizans askerinin katıldığı bu Haçlı ordusu Türkler'in Avrupa'ya geçiş iskelesi olan Lapseki'ye çıkarma yaptı; Kasaba yakıldı. Bunlar gemilerine dönerken pusudaki Türkler'in saldırısına uğradılar, karmaşa içinde kaçarken çoğu kılıçtan geçirildi, Thomas hayatını güçlükle kurtarabildi. Bu olay, Osmanlı kaynaklarında kaydedilmiştir (Anonim, *Tevârîh,* s. 20-21).

Bu hadisenin ardından Trakya'da Osmanlılar'ın en önemli başarısı olan Edirne'nin fethi gerçekleşti (1361). Literatürde Edirne fethi için 1363, 1364, 1369, 1371 gibi tarihler verilir. Ancak, Edirne 762'de (1361) Şehzade Murad ve lalası Şâhin tarafından ele geçirilmiştir. Araştırmacıları yanıltan nokta Murad'ın Edirne'yi sultan olduktan (763/1362) sonra fethettiği bilgisinden kaynaklanır. Gerçek, Şehzade Murad, 1357-1362 arasındaki durgunluk döneminde Rumeli Uc kumandanı olarak faaliyette bulunmuş, Edirne'yi 1361'de ele geçirmiştir.[4] Bu sırada Anadolu'dan yeni göçlerle Rumeli'deki köprübaşı sağlamlaştırılmış, Süleyman Paşa'nın ölümünde Trakya'da sınır batıda Keşan-İpsala arasında Yayladağı'ndan, Marmara tarafında Tekirdağı güneyinde Bakacak tepesi ve Hora'ya uzanmıştı. Tekirdağı ve İpsala henüz bu sınırın ötesinde kalıyor, akınlar İpsala, Dimetoka, Vize, hattâ Edirne'ye kadar yayılıyordu. Paşa Livâsı'nın, Rumeli beylerbeyliğinin çekirdeği böylece Süleyman Paşa zamanında oluşmuştur. Edirne fethinden ve Murad tahta geçtikten (1362)

[4] Bkz. H. İnalcık, "Edirne'nin Fethi", *Edirne Armağan Kitabı*, Ankara: TTK, 1965.

sonra Edirne'ye yerleşen Lala Şâhin, paşa unvanıyla ilk Rumeli beylerbeyi olacaktır.

ŞEHZADE MURAD TRAKYA'DA (1357-1362): EDİRNE FETHİ (1361)

1359'da Halil kurtarılır kurtarılmaz Şehzade Murad ve Lala Şâhin kumandasında Osmanlılar'ın Trakya'da sistemli fetih harekâtı başlamıştır. Osmanlı kaynakları, Murad'ın Rumeli'de büyük fütuhata giriştiği tarihi doğru olarak 761 (23 Kasım 1359'da başlar) şeklinde verir (Âşıkpaşazâde, s. 125; Anonim, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, s. 21). Fakat bu kaynaklar genelde Murad'ın aynı yıl içinde tahta çıkmış olduğu hatasını yapar. Grek ve İtalyan kaynakları harekâtın 1359'da başladığını teyit eder (Gregoras, Villani), 1359'da akıncıların İstanbul surları önünde göründüğüne işaret ederler. Osmanlı kaynakları 1359'da başlayan büyük taarruzu belirtir ve Murad'ın İstanbul yolu üzerinde ilkin Çorluhisarı'nı aldığını kaydeder. Murad ve Lala Şâhin, Çorlu'yu aldıktan sonra arkalarından emin olabilmek için İstanbul-Edirne yolu üzerindeki hisarlara yöneldiler. Asıl amaç ise Edirne idi. Trakya harekâtından Batı kaynakları (Villani) söz eder.

Murad, 1359-1360 taarruzunda doğrudan Edirne üzerine yürümeyip önce İstanbul-Edirne yolu üzerindeki Çorlu, Misini, Burgos (Lüle-Burgaz) kalelerini aldı. Edirne'yi güneyden Meriç vadisi üzerinden koruyan kaleler, başlıca Dimetoka (Didymoteichon) Uc beyleri tarafından baskı altında tutulmaktaydı. Hacı İlbey, Meriç kenarında fethettiği "Burgos"ta (Oruç b. Âdil, s. 20-93) yerleşmiş, Dimetoka'yı sıkıştırmaktaydı. Nihâyet, bu kalenin tekfurunu pusuya düşürüp esir aldı ve kaleyi teslim etmeleri üzerine kendisini serbest bıraktı. Gene bu tarafta Meriç vadisinde Gazi Evrenos, Keşan hisarını almış, oradan İpsala'yı zorlamaktaydı (Âşıkpaşazâde, s. 126-127). 1361'de harekâtın ikinci ve son safhasında Murad, Uc beylerini orduya çağırdı. Edirne'ye 55 km. kadar uzaklıkta Babaeski'de karargâhını kurdu, oradan Lala Şâhin'i Edirne üzerine gönderdi. Edirne'de toplanmış olan Bizans kuvvetleri, Osmanlılar'ı püskürtmek için kaleden çıkarak Sazlıdere'de (bugün askerî müdafaa hattı) savaş verdiler (1361 Baharı), fakat yenilerek Edirne Kalesi'ne çekildiler. Sazlıdere zaferinden sonra Murad, Edirne'ye karşı son taarruz harekâtına girişmek üzere bütün kuvvetleriyle şehre yürüdü. Edirne'nin bir kuşatma savaşı yapılmasına hacet kalmadan teslim alındığı rivâyeti gerçeğe uygundur. Sazlıdere yenilgisinin ardından Edirne halkı için Murad'ın ordusuna karşı başarı ümidi kalmadı. Bizans'ın İstanbul ve Selânik'ten sonra en önemli şehri, Trakya'nın merkezi Edirne teslim oldu. Edirne'nin fet-

hinden az sonra, yaşı oldukça ilerlemiş olan Orhan Cemâziyelevvel 763' te (Mart 1362) Bursa'da vebadan öldü.

KAYNAKÇA

Aşık Paşazâde, *Osmanlı Tarihleri*, Atsız Yay., İstanbul 1949.

Balard, Michel., "A Propos de la bataille du Bosphore", Paris 1970.

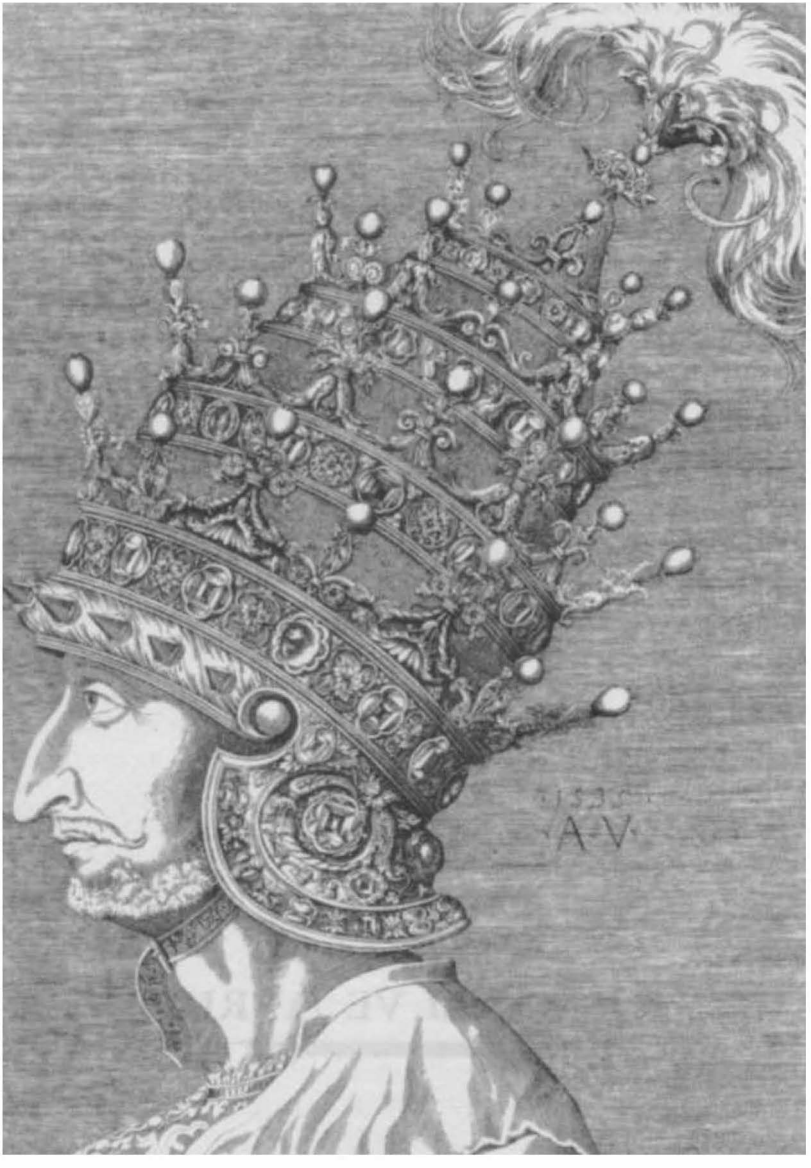
Enverî, *Düsturnâme*, M. Halil, Yay., İstanbul 1928;

Gregoras, Nikephoros., *Romäische Geschichte*, yay. J.L. van Dieten, Stuttgart 1973.

İnalcık, Halil, "Edirne'nin Fethi", *Edirne*, Ankara, TTK, 1965.

Lemerle, Paul., *L'Emirat d'Aydin*, Paris, 1957.

OSMANLI VE AVRUPA

Avrupalı bir imparator gibi taçla gösterilen kanuni Sultan Süleyman.
Agostino Veneziano, 1535. British Museum. 1878.7- 13.4164

AVRUPA'NIN İNŞASINDA OSMANLI ETKİSİ:

HABSBURG GÜCÜNE KARŞI OSMANLI-FRANSIZ İTTİFAKININ AVRUPA'DAKİ FRANSA İMAJINA KATKISI VE FRANSA'NIN MAJESTIK ORBIS CHRISTIANUS İDEASININ ÇÖKÜŞÜNDEKI ROLÜ

Özlem Kumrular

V. Carlos'un vak'anüvisi Sandoval bize XVI. yüzyılda Fransa'nın Hıristiyanlık Âlemi'ndeki imgesine dair sıradışı, lâkin önemli bir ayrıntı sunar. 1525 Pavia yenilgisinden sonra bir gece I. François'nın hapsedildiği Madrid şatosundan yattığı odada bulunan şömineden aldığı kömürlere boyanıp uşağının kıyafetlerini alarak zenci kılığına girmek suretiyle nasıl kaçmaya çalıştığını anlatır.[1] Hayli alaycı ve grotesk bir portre sunan bu anlatının gerçeğe ne kadar yakın olup olmadığını bilemesek de devrin Akdeniz'ine dair pek çok gerçeği su yüzüne çıkardığından emin olabiliriz. Öncelikle bu küçük bölüm, kılık değiştirmenin sadece bir tiyatro oyununun parçası olmadığını, sahnenin tiyatronun bir ihtiyaç halini aldığı Napoli sokaklarından, bir halk eğlencesinden ya da dinî bir gösteriden

[1] Prudencio de Sandoval, *Historia de la vida y hechos del Emperador Carlos V.* Madrid, 1955, s. 420.

çıkmış manzara olmaktan ziyade hayatın ve hayatta kalma gerçeğinin en kaydadeğer parçası olduğunu gösterir. Gerçekten de Akdeniz devâsâ bir sahneye dönüşmüştür ve Shakespeare'in *As you Like it*'te Jacque'ın o meşhur *soliloquy*'u üzerinden söylediği gibi dünya bir sahneye, kadın ve erkekler de oyunculara dönüşmüştür. Bu Yeni Dünyada maske her zaman en geçerli kurtarıcıdır. Yeniçeri kılığına girmiş Hıristiyanlar, İtalyan balıkçı kılığına giren Türk köylüleri, tüccâr kılığına giren muhbirler, papaz kılığına girenler ve daha niceleri Akdeniz'i gerçek bir sahneye dönüştürürler.

Sandoval'ın bu çarpıcı anlatısının bize sunduğu ikinci ve en önemli veri de Fransız karşıtı sektörlerin Fransız kralını karikatürize etmek için hiçbir fırsatı kaçırmamış olmalarıdır. Fransız-Osmanlı ittifakının, bu karikatürizasyonun geliştirilmesi ve Fransa için "Hristiyanlık Âlemi'nin hainı" imgesinin yaratılmasında Fransa'nın düşmanları için bir katalizör görevi gördüğünü iddia etmek hiç de mübalağalı olmaz.

İlginç bir şekilde aynı sözlü karikatürizasyon Osmanlı vakayınâmelerinde de bulunmaktadır. Sandoval'daki Fransa kralının kaçışının bu grotesk tasviri bir yana, Osmanlı kaynaklarında da Sultan'a göndereceği mektubu oda hizmetlilerinden birinin ayakkabısının içine koyarak dışarı çıkardığı yazılır. Fransız kralının ve annesi Louise de Savoie'nın Kanuni'ye yardım istemek üzere gönderdikleri mektupları ve Kanuni'nin cevaben yazdığı mütekebbir mektubu burada bir kez daha hatırlayıp bu mektupların Avrupa'da nasıl bir politika başlattığını göreceğiz.[2]

Mektup 6 Haziran 1525'te Osmanlı sarayına gelmiştir. Mektubu getiren Fransız elçisi Jean Frangipani'nin Sultan tarafından büyük bir debdebeyle karşılanmış, kendisine 10.000 akçe ve altın işlemeli bir kaftan hediye edilmiştir. Marino Sanuto ise I Diarii'sinde önemsiz görünen bir ayrıntıya dikkati çeker ve Fransa kralının elçisinin hediyesiz gelerek Sultan'ın huzuruna çıktığını söyler.[3] Vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın hediyesiz geldikleri için Avusturya elçilerini aşağılamaktan geri kalmadığı hatırlandığında, Fransa'nın eli boş gelen elçisinin gösterişli karşılanmasının bu devletin Osmanlı siyasî çemberi içinde yer alacağının göstergesi olduğu anlaşılabilir.

Fransız elçilerinin karşılaştıkları bu sempatik tavırlar, Osmanlı-Fransız ilişkilerinin bu ilk dönemi için bir istisna olarak kalmayacak, bundan sonra da Fransa'dan gelen diplomatlar genel olarak aynı tatlı sözler ve dostâne tavırlarla karşılanacaktı. Osmanlı sarayında Sultan'ın tüm devlet

---

[2] Bahsi geçen mektup ve konuya dair geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Avrupa Devletler Sistemi: Fransa ve Osmanlı", *Doğu Batı*, Makaleler I, Ankara, 2005, s. 241-259.

[3] E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*. Paris, 1848. Cilt I, s. 115.

gücünü elinde bulunduran bir otokrat, vezir-i âzamın da onun en saygın vekili olduğunu göstermekte kullanılan vakur ve kibirli söylemleri hatırlamak Fransa'nın bu durumda ne denli ayrıcalıklı olduğunu ispatlamak için yeterli olacaktır. V. Carlos adına Kanuni Sultan Süleyman'a gelen Leh diplomat Joannes Dantiscus, "Burada ne hüner, ne belâgat, ne basiret, ne dalkavukluk, ne pohpohlama, ne kurnazlığın sözü geçer. Sadece barbarca bir irade" [4] diyordu. "Tehlikeli misyon" olarak adlandırdığı bu diplomatik görevi süresince, dilin "Büyük Türk" imgesinin şekillenmesindeki önemini o da kavramıştı. Lâkin Fransızlar bu otokrat dilin altında ezilmediler.

XVI. yüzyıl tarihini Shakespeare üzerinden örneklemeye devam edersek, nazmın ustasının Hamlet'in ağzından Horatio'ya "Belalı iştir ufak tefek insanların araya girmesi/ Büyük kılıçlar vuruşup şimşekler çıkarırken" dedirtirken, bu yüzyılın ilk yarısında Avrupa'daki siyasî durumu mükemmelen anlattığını iddia edebiliriz.[5] Avrupa, Yeni Çağın en büyük iki imparatorluğunun genişlemesine ve komşu olmasına şahit olmuştu. Bu iki imparatorluğun Akdeniz ve Orta Avrupa hegemonyası için rekabeti, diğer Avrupa devletlerini de çıkarları gereği siyasî bir kutuplaşmaya zorlayarak merkezini bu iki büyük imparatorluğun oluşturduğu bir "uydu devletler sistemi" yaratmıştı. Hedefleri, oyun sahaları, sorunları benzeşen bu iki devletin siyasî ortamda çarpışması Avrupa politikasının eski durumunu bütünüyle değiştirip kıtada güçler dengesinin korunmasında yeni eğilimler, siyasetler ve hizipleşmelerin doğmasına sebebiyet verecekti: V. Carlos'un ve Kanuni'nin düellosu Avrupa'nın profilini değiştirecekti.

"Uydu Devletler", yani yeni siyasî duruma göre politikalarını değiştirme mecburiyeti hisseden devletler, bu "büyük kılıçlar" arasında ezilme tehlikesi geçirmemek için oyundan en az zararla çıkmak amacıyla ellerinden geleni yaptılar. 1528'de Sadrazam İbrahim Paşa İstanbul'a gelen Ferdinand'ın elçilerine "Bütün Hıristiyanlık Âlemi hükümdarlarının gölgesine iltica etmekte oldukları Osmanlı padişahı'nın huzurunda senin metbûun, nasıl kendisine ziyade kuvvetli unvanını vermek gibi mağrurane bir cür'ette bulunur?" diye sorduğunda, elçi Hobordansky hayli cüretkârca Osmanlı Devleti'nin gölgesinde bulunan devletlerin hangileri olduğunu sormuştu. İbrahim Paşa ise bu soruya "Fransa, Lehistan, Transilvanya ve Venedik" cevabını vermişti.[6] İbrahim Paşa siyasî, ekonomik ve sosyal

---

[4] Antonio Fontán & Jerzy Axer, *Españoles y polacos en la corte de Carlos V*, Madrid, 1994, s. 246.

[5] *Shakespeare, Hamlet, perde V, sahne II.*

[6] Joseph von Hammer-Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi, Üçdal neşriyat,* s. 65.

bakımdan Osmanlı'yı karşısına almak yerine onu incitmeden çatısı altına giren devletleri saymıştı.

Bu uydu devletler sisteminde, her iki imparatorluk güç merkezini oluştururken, diğer devletler de –İngiltere, Papalık, Macaristan, Fransa, Lehistan, Safavi Devleti ve Protestan Alman Prensler– bu sistem içinde oyundan en az zarar ve sürtüşmeyle çıkabileceği bir çizgi yaratıyordu. "Orbis Europaeus Christianus" kendi arasında karşıt fraksiyonlara bölünmüş bir görünüm sergiliyordu ve bu devletlerden her biri kıtanın barometresini ölçü alarak kendi çıkarları doğrultusunda pek de saydam sayılamayacak bir politika uyguluyordu.

Şüphesiz V. Carlos bütünleşmiş bir Hristiyanlık Âlemi yaratma arzusunda başarılı olamadı. Avrupa'yı tek bir din altında birleştirme hayallerini gerçekleştirme yolunda karşısına çıkan en büyük engel rakibi I. François oldu. Kendi yerine Carlos'un imparator seçilmesiyle ortadaki gerginliği sıcak savaşa döndürmeyi başaran Fransa kralı Milano dükalığını bahane ederek XVI. yüzyılın 20'li yıllarını İspanya ve Fransa için sıcak ve soğuk savaş devreleri haline getirdi. I. François'nın agresif politikası karşısında her zaman sakinliğini ve barışçı politikasını korumaya çalışan Carlos, sarayına gelen Venedik elçisine "Hakkım olanın dışında bir karış İtalyan toprağında gözüm yok. Tüm dünyaya bazılarının göstermeye çalıştığı gibi toprak meraklısı olmadığımı ispatlamak istiyorum" diyordu.[7] Gerçekten de İmparator, asla provakasyona kapılmayacak ve karşı taraf üzerine ordularını sürmedikçe eline silah almayacaktı.

"Koyu Hıristiyan Kral" (Roi très chrétien) unvanını taşıyan I François'nın Osmanlı'yla işbirliği yapması Avrupa'da yeni bir devir başlatacaktı: Yeni bir siyasî denge devri. Hıristiyan devletler için Osmanlı-Fransa yakınlaşması sadece siyasî değil, bir etik sorun haline dönüştürülürken, "kâfir"le aynı çatı altında bulunmak Fransa'nın uzun süre üzerine yapışacak olan bir etiketi de beraberinde getiriyordu. Şüphesiz, bu etik skandal, siyasî dengenin bozulmasından büyük tedirginlik duyan diğer Hıristiyan devletlerin yeni gütmeye başlayacakları politikanın en önemli unsuruydu. Her şeye rağmen Fransa bu politik savaştan galip çıkacak; cesur, etkili ve devrin anlayışına göre hiç de ahlâkla örtüşmeyen yeni siyasî çizgisiyle kıtadaki eski dengeyi altüst edecekti. İster imparatorluk güçlerini yok etmek için duyduğu fanatik bir istek, ister İmparator'un kendisine duyduğu kıskançlık ve nefret sebebiyle olsun, sonuçta Avrupa'yı bir kez daha "Pax Christiana"dan uzaklaştıracaktı.

---

[7] D.B. Wyndham Lewis, *Carlos de Europa, emperador de Occidente*. Madrid, 1945, s. 97.

François her zaman bir despot gibi hüküm sürerek tamamıyla kişisel kaprislerinden ibaret bir devlet yönetimi devam ettirmekten çekinmezken, V. Carlos hükümdarlığı süresince hep aynı emelin peşinden koşmaya devam edecekti: Tüm Hıristiyan hükümdarlar arasında kalıcı bir barış. Kendisinin peşinde koştuğu tüm hayalleri saldırgan politikasıyla imkânsız kılan Fransa kralını tüm içtenliğiyle eleştirmekten geri kalmayacaktı. Gerçekten de bu tamamen kutuplaşmış uydu devletler sisteminde Fransa en etkin ve güçlü taraftı. 11 Şubat 1527 tarihinde toplanan Cortes'te bu devletin tutumu bir kez daha tenkit edilecekti: "Bahsi geçen Fransa kralı her zaman olduğu gibi yine beraberinde büyük sorunlar getiriyor: Almanya'da din sapkınlarıyla, İsviçre'de garnizonlarla, İtalya'da adam toplamak ve ordusunu güçlendirip onları işe almak için, aynı zamanda da Türk'le birlik olup Majestelerine ve (Majestelerinin) topraklarına zarar vererek".[8]

1526 yılında Mohaç Meydan Savaşı'yla Macar Krallığı'nın ortadan kalkması ve genç kralının savaş meydanında ölmesiyle Avrupa tarihinde yeni bir sayfa açılıyor, "Hıristiyanlık Âlemi'nin kalesi" olarak tanınan ve Osmanlı-İspanya rekabetinde özel bir rol oynayan bu ülke aradan kalkıyordu. Bu iki imparatorluğun çakışmasında "sınır-devlet" olarak adlandırılabilecek olan Macaristan'ın bu yeni konumuyla dengeler yeniden karışıyordu. Tecrübesiz ve saf genç kral Lajos'un sonuçlarını hesaplayamadan çaresizce çıktığı savaş Orta Avrupa'nın kaderini bir gün içinde değiştiriyordu. Ölümünden sonra ülke kaosa gömülecek; sadece ülke değil, kıta çapında bir felâket kapıyı çalmış olacaktı. Avrupa'nın savunması ve güvenliği için Macaristan'ın öneminin farkında olan VI. Adrian ve VII. Clemente sınır kalelerini güçlendirmek için genç kral Lajos'a ekonomik yardım göndermeyi ihmal etmediler. Carlos ise, kendisine saldıran François ile uzun bir savaşa girmek zorunda kaldığından ne gözlerini doğuya çevirebildi, ne de bu sınır ülkesinin içinde bulunduğu felâketin boyutlarını fark edebildi.

Papalık'a gelince, Süleyman'ın hükümdarlığı süresince Türklerin İtalya'ya yapacakları olası bir saldırıdan hiçbir zaman olmadığı kadar tedirgin olmuştu. Kendi adına Hıristiyanlık Âlemi'nin birleştirici faktörü olmaya devam etti. Sadece VI. Clemente âşikâr bir şekilde Carlos'a karşı François'yı tutmaktan çekinmedi. Fakat herşeye rağmen bu iki hükümdar arasında bir uzlaşma sağlayıp, her iki tarafın da enerjisini yaklaşmakta olan Türk'e karşı harcaması için defalarca araya girdi. Ama sonuç her zamanki gibi olumsuz olacaktı. Gösterdiği tüm çabaya rağmen Avrupa'

[8] Juan Sánchez Montes, *Franceses, Protestantes, Turcos: los españoles ante la politica internacional de Carlos V*. Granada, 1995, s. 60.

nın anahtarı Macaristan, Türkler karşısında havlu atmak zorunda kalacaktı. Papa'nın Türk karşıtı bir ittifaka katılmaya razı etmek maksadıyla Venedik'e gönderdiği elçiler Roma'ya elleri boş döneceklerdi. Yüzyılın ilk yarısında Papalık, Napoli ve Sicilya sahillerini korumak için İmparator' dan defalarca yardım isteyecekti. Mohaç savaşı sonrasında genel bir barış sağlamak ya da en azından Ferdinand ve Szapolyai arasında bir uzlaşma gerçekleştirmek için organize ettiği diplomatik misyonlar da hiçbir sonuç vermeyecekti. O zamandan sonra Papalık tüm Hıristiyan güçlerini tek bir çatı altında birleştirip onları İslâm kuvvetlerinin ortadan kaldırılması için açılacak olan bir savaşa kanalize edebilecek kutsal bir güç olma payesini yavaş yavaş kaybetmeye başlayacaktı.

İngiltere ise Türk tehditi karşısındaki her daim kaygısız bir tavır sergiledi. Hıristiyanlık Âlemi'nin hırçın ve âsi çocuğu VIII. Henry sadece Papalık'a değil, İmparator'a karşı da umarsız bir tutum içindeydi. Kıtanın diğer bir ucunda, Türklerin ulaşma ihtimali olmadığı izole bir coğrafyada bulunmanın verdiği rahatlıkla İmparator'a beslediği antipati birleşince Türkler'e karşı yapılacak olan savunmaya katılmak gibi bir zorunluluk hissetmiyordu. İngiltere kralı, Türk tehditinin kıta Avrupasının problemi olduğunu düşünmesine rağmen hiçbir zaman bu konuda kendisine yapılan yardım isteklerini geri çevirmedi, gelen elçi ve diplomatları hep güzel sözler ve boş vaatlerle geri gönderdi. V. Carlos İngiltere'de bulunduğu süre içinde, kralla yüz yüze geldiğinde kendisine Türk'e karşı savunma konusunda payının ne olacağını sormuştu. Bu sefer aldığı cevap umut kırıcıydı: Gerçek Türkler şu anda uğraşmakta oldukları kişilerdi. Kral, bu adamlardan başka Türk tanımadığını söylüyordu.[9] VIII. Henry Fransızları kastediyordu. Aynı şekilde Kraliçe de Türklere karşı savaş açmak için hiç de uygun bir zaman olmadığını, çünkü Fransızların İngiltere'nin bütün gücünü yiyip bitirdiğini vurgulamıştı. İngiltere açıkça bütün bu kıta savaşının dışında kalmayı tercih ediyordu. VI. Adrian İngiltere'nin bu sahnedeki rolünü Carlos'a gönderdiği bir mektupta şöyle açıklıyordu: "Bir Katolik olarak görevinizi yerine getirip İngiltere'yi en azından ateşkese katılmaya ikna edin ki, böylece bu haddini aşan düşman Hıristiyan toprakları sınırlarından atılabilsin".[10] Sonuç analizinde Henry'nin hiçbir şekilde tahrik olmadığı görülecekti. Kral bildiğini yapacaktı.

XVI. yüzyılın ilk yarısında Fransa'nın doğu ve batıda izlediği politika, tüm Avrupa devletleri politikaları arasında diğer devletlerce en çelişkili ve kaypak bulunan, dolayısıyla en çok eleştirilen politikaydı. Avru-

[9] C.S.P. (Calendar of State Papers, Spain) cilt II, s. 444. Ferdinand'ın elçisi Martín de Salinas' ın sandık emini Salamanca'ya gönderdiği 21 Haziran 1522 tarihli mektup.

[10] M. Gachard, *Correspondance de Charles-Quint et D'Adrien VI*, Bruxelles, 1859, s. 116.

pa'da siyasî sahneye V. Carlos gibi parlak bir hükümdarın gelmesi Habsburglar ve Valois'lar arasındaki rekabeti canlandırmış ve Fransızları Türkler karşısında izlediği klasik devlet politikasını değiştirmeye zorlamıştı. Ataları, Arapların Avrupa'nın içlerine sızmasını engelleyen ve 732'de Tours savaşıyla Müslüman güçlerini püskürten Fransızlar artık Avrupa'nın kalesi pozisyonunu korumaktan çok uzak düşmüşlerdi. Bunu takip eden yüzyıllarda "kâfirler"e karşı yapılan Haçlı Seferlerinin başını çekerek Müslüman gücün temizlenmesi için verilen savaşlarda başrolde oynamışlardı. Hattâ VIII. Charles İstanbul'un ele geçirilmesine Napoli'yi fethederek başlama hayalleri kurmuştu.[11] Ama artık Fransa farklı bir profil ve siyasetle kıtanın karşısına çıkıyordu.

I. François hükümdarlığının ilk zamanlarında atalarının yolundan giderek Avrupa'ya doğru ilerlemekte olan Türkleri durdurmak için bir Hıristiyan birliği sağlamayı amaçlamaktaydı. Lâkin, 1519 Hıristiyan güçler arasındaki dengenin sarsılmasına imza atacaktı. V. Carlos'un Aachen'da imparator seçilmesi Fransız politikasının her açıdan radikal bir şekilde yön değiştirmesinin başlangıcı oldu. Hayâlini kurduğu imparatorluk tacından olan I. François, kıskançlık krizleri içinde en büyük Hıristiyan hasmına savaş açmakta gecikmedi ve Avrupa'nın batısını savaş meydanına çevirdi.

15 Nisan 1523'te Roma'daki İmparatorluk büyükelçisi Sessa Dükü, İmparator'a gönderdiği mektupta Papa'nın Fransa kralından gelen bir mektubu kendisine gösterdiğini belirtiyordu. Mektupta, François Rodos' un kaybından duyduğu üzüntüden dem vuruyor, fakat Türklere karşı savaşta herhangi bir yardım sözü veremeyeceğini, çünkü bütün enerjisini kendi topraklarının savunmasına harcamak zorunda olduğunu söylüyor ve Milan dükalığının miras bir bölge olarak kendi meşru topraklarından olduğuna dikkat çekiyordu[12].

1525'te Des Anglois'nın raporu[13], I. François'nın Büyük Türk'ün Avrupa'daki fetihleri karşısındaki tutumunu göstermeye yeter. Belgrad'ın fethinin üzerinden dört, Rodos'un fethinin üzerinden üç yıl geçmiştir. Şimdi, bu süreç sonrasında Fransa kralı Hıristiyan kuvvetler arasında yeni bir müttefik aramaktadır. Aynen Des Anglois'nın belirttiği gibi, Kral Rodos adasında Müslüman güçlerin yarattığı kaos ve yıkımın yanısıra Belgrad'ın düşüşünün sebep olduğu kargaşanın farkındaydı. Herkes bunun yakın sonuçlarını ve beraberinde getireceği "kötülük ve sefâleti" tah-

[11] R. B. Merriman, *Suleiman the Magnificent.* London, 1944, s. 126.
[12] C.S.P., cilt. III, bölüm I, s. 541.
[13] C.S.P., cilt III, bölüm I, s. 67. Aynı mektup Lanz'ın eserinde de bulunur. Bkz. Karl Lanz, *Correspondez des Kaisers Karl V.* Leipzig, 1844-1846, cilt I, s. 155.

min edebiliyordu. Türk'ün bu karışıklık ortamından faydalanmasının olası sonuçları sadece Macaristan'da değil, Napoli ve Roma'da da büyük bir panik yaratıyordu. Gene aynı şekilde, 25 Ağustos 1525'te V. Carlos, Mareşal Montmorency aracılığıyla François'nın gönderdiği bir mektubu alıyordu.[14] Bir barış meselesi söz konusuydu. François "kâfirler"e karşı savaşta "en iyi niyetlerini" sunuyordu. Ne kadar samimi olduğunu göstermekte hiç gecikmeyecekti.

Fransa kralının annesi Louise de Savoie'nın Süleyman'a gönderdiği bir mektupla 1525 yılında Avrupa'daki güç dengesi tümüyle değişiyordu. Louise de Savoie mektubunda oğlunun İspanyol birliklerinin eline düştüğünü, Madrid şatosunda İmparator'un esiri olduğunu ve bu yüzden de Milano dükalığını kurtarma hayallerinin suya düştüğünü belirtiyordu. Bu da sadece Avrupa'daki nârin dengeyi bozmakla kalmıyor, kıtanın siyasî kutuplaşmasına yeni bir şekil getiriyordu. İmparatorun "kronik düşmanı" olan Kral, kendisine karşı, tahta geçtiğinden beri Hıristiyanlık Âlemi'nin üzerine tehlikeli oklar savuran Türk'le ittifak kurmayı tercih etmişti.[15] Gerçekten de bu Habsburg-Valois düellosunda, Fransa daha güçlü ve coğrafî olarak daha toplu müttefiklerle birlik olmuştu: Hemen hemen hepsi Carlos düşmanı olan Alman Protestan prensler, Osmanlılar, Danimarka, Papa, pek çok İtalyan prensi. Diğer yandan Carlos ise bu yıllarda kendisine hiçbir zaman ihtiyaç halinde yardım göndermeyen İngiliz kralını saymazsak coğrafî güçlükler sebebiyle bir ittifakın kurulmasının mümkün olmadığı Safavi Şahı'ndan başka kimseyle birlik olamamıştı.

François'nın Carlos'un eline düştükten sonra iplerin İmparator'un eline geçeceği ve bu beklenmedik zaferin her iki taraf için de hiç hoş olmayan sonuçlar doğurabileceği Kanuni'nin gözünden kaçmamıştı. Böylece, Fransa kralı tarafından gelen yardım çağrısını kabul etmekte hiç tereddüt etmedi. Sultan'ın bu Hıristiyan hiziplerini bozma politikası Venedik elçilerinin de gözünden kaçmamıştı: "Hıristiyanlık Âlemi'nde diğerlerinden çok daha büyük iki hükümdar olduğunu biliyordu; biri İmparator, diğeri

---

[14] "Mon Viceroy de Naples est arrivé vers moy et avec luy Monsr. Le Marechal de Montmorency; lequel m'a baillé votre lettre, et dit sa charge, et ay esté bien ayse de savoir le bon désir que vous avez d'abreggier la negociacion de paix universelle, pour à laquelle parvenier j'ay volontiers accordé le sauf conduit pour Madame D' Alanson votre seur, esperant que elle viendra sy bien pourveue de tous povoirs pour conclure ceste paix universelle que lors nous pourrions nous veoir: á ceste fin j'ay porveu á votre venue pardeça, et lors aviserons d'executers la bonne voulonté que j'ay de faire guerre contre les infidèls; á quoy me fais doute aurés bon vouloir et vous prie ainsy le faire et vous me obligerés de vous estre et demeurer vray bon serviteur et amy". M. A. Bradford, *Correspondence of the Emperor Charles V and his ambassadors at the courts of England and France*. London, 1950, s. 146-147.

[15] John Lynch, *Spain under the Habsburgs.Cilt I, Empire and Absolutism, 1516-1598*. Oxford, 1964, s. 75.

ise Fransa kralı idi" ve bunlardan hiçbiriyle açıkça Türklere karşı savaşa girişmeyeceğini net olarak belirtiyordu.[16]

Fransa kralı Hıristiyan hükümdarlar arasında umutsuzca bir müttefik arıyordu. Lehistan ve Macaristan'a elçilerini göndermiş, Macar, Bohem ve Transilvanyalı asilzâdelerden yardım sözü almıştı. Lâkin, hiç beklemediği bir anda gelen Süleyman'ın umut dolu cevabı onun gibi kuvvetli bir devletle birlik olma hayâlleri kuran bir kral için tam anlamıyla bir zafer olmuştu.

Louise de Savoie'nın mektubuyla birlikte, kralın Süleyman'a gönderdiği ve eğer Sultan Macar Kralı'na –Ferdinand'dan bahsediyordu– saldıracak olursa, onların da biraz nefes alabileceğini ve dolayısıyla İmparator'a saldırabileceklerini belirten bir mektup da gelmişti. Bu sözlü anlaşmadan bir yıl sonra Süleyman, Macar Kralı Lajos'u Mohaç'ta bozguna uğrattı. Avrupa'da artık Türk'ün bu saldırısında en büyük rolü Fransa'nın oynadığı söyleniyordu. Bunu doğrulayan Türk kaynaklarından biri olan Kemal Paşazâde'nin Mohaçnâmesi'nde de Mohaç savaşını olgunlaştıran etkenlerin en önde geleni olarak Fransa kralının mektubu gösterilir. Kemal Paşazâde'nin mısralarındaki heyecan insanı şaşırtmaz.[17] Vakanüvis Sultan'ın Kral'ın isteklerini "derhal" karşıladığını yazar.[18] Aynı şekilde Solakzâde de alaycı bir tonla gelen mektubu şöyle nakleder:

> 'Ungurus kralı ikbâl sahibi pâdişâh tarafından bir defa kulağı burulursa, biz İspanya kıralına karşı mukabil olabiriz. Böylece intikamımızı alırdık' diye rica ve temennilerde bulundu ve 'muradımız odur ki, o mağrurun def'ine cihan sultanından inâyet ola. Daha sonra biz dahî,

---

[16] E. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato*, Firenze, 1839, Seri II, cilt. III, s. 151.

[17] "Le bey de France. s'étant toujours montré un allié sincère et fidèle de la Porte Ottomane, avec laquelle il avait noué des relations intimes, la parole que lui avait donnée le sultan, de l'affranchir de la suprématie du bey d'Espagne, fut une des causes principales qui le déterminèrent à entreprendre l'expédition". "Le roi, approuvant ce conseil, avait envoyé un ambassadeur au divan sublime du monarque dont Mars est l'esclave. Ses instructions pouvaient se résumer en ces vers, qui sont devenus célèbres: VERS.-O mon roi! Je m'attache au pan de la robe de ta bienveillance: Retire-moi des mains d'un ennemi injuste et tyrannique. Si le Salomon de siécle n'y met bon ordre dans sa magnanimité, le registre de ma vie resa mutilé, et les feuillets de mon existence seront dispersés. – Ces instructions disaient done: "Un ennemi acharné à notre perte a triomphé de nous, avec le secours et l'appui du roi perfide des Hongrois maudits. Si le sultan de monde, dans sa générosité, daigne repousser cet odieux auxiliaire de nos ennemis, nous pourrons les combattre, leur tenir tête, et rendre impossible l'exécution de leurs projets pervers. Devenus les esclaves des bienfaits de sa majesté, nous courberons humblement la tête sous le joug bien-aimé de son obéissance"... Kemal Pacha Zadeh: *Histoire de la campagna de Mohacz*. Paris, 1859, s. 24-26

[18] M. Tayyib Gökbilgin, "Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan ve Avrupa siyasetinin sebep ve âmilleri, geçirdigi safhalar", *Kanunî Armağanı*, Ankara, 1970, s. 11.

> mekânı yüce sahip-kıran ve zaman pâdişâhı olan Sultan Süleyman hazretlerinin ihsanlarının bendesi olalım' diye tazattu ve niyazlarda bulundu. Sanı cömertlikle vasıflanmış olan Sultan Süleyman, Fransa kralına merhamet ederek, aşağıda beyan olan minvâl üzere o kötü düşüncelilerin üzerine sefer etmeyi mukarrer kıldı. Velhasıl bu Mohaç seferinin tafsîlidir.[19]

I. Sigismund'un V. Carlos'un sarayında bulunan elçisi Joannes Dantiscus 6 Mart 1525 tarihinde kendisine gönderdiği mektupta, İmparator'a Fransa kralının annesi tarafından bir mektup gönderildiğini, mektubun saraya ulaştığını yazar. Louise de Savoie mektubunda "Zamanımızda görülmemiş, böylesine yankı uyandıran bir zafer için kendisini tebrik ediyor, Tanrı tarafından gönderilen bu hediye pek yüce olduğundan, bunun kıymetini bilmesini ve oğlunu tüm soylu hükümdarlar gibi konumuna lâyık bir şekilde esaret altında tutmasını rica" ediyordu.[20] François'nın annesi oğlunu kurtarmak için her iki sarayda da şansını denemekten çekinmemiştir.

1526 Şubat'ında VI. Clemente, Papalık kadırgalarının Amirali Paolo Vettori'yi esaretten kurtulmasını tebrik etmek ve onu tüm Macaristan'ı tehdit eden Türk'e karşı toplanacak Hıristiyan Birliği'ne katılmaya teşvik etmek üzere Fransa kralının sarayına gönderdi.[21] Aynı yılın 30 Temmuz' unda ise, Papa François'ya yazarak "Macar milleti"nin içinde bulunduğu tehlikeyi gözler önüne seriyordu.[22] François'nın Mohaç zaferi arifesinde kendisine yağan bu ricâlar karşısında tepkisinin ne olduğunu bilemesek de, bir yıl öncesinde "kâfir"e karşı savaşta müttefiklik sözü verdiğini bili-

---

[19] Solakzâde Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarihi, Ankara, 1989,* s. 137. Charrière Solakzâde'nin vakayınâmesinde naklettiği bu mektubun Fransızca tercümesini kitabına alır. E. Charrière en *Négociations de la France dans le Levant*, Cilt I, s. 115: "Enfin, le roy de France ayant étébattu (par Ferdinand) avec l'aide du roy d'Espagne, et ayant perdu qelques châteaux, il se mit à fuir, et fut enfermé (par Charles). Dans un de ses châteaux forts. Pourse venger de son ennemi, il (François) ne trouva point d'autre remède que d'avoir recours au padichah de l'islamisme. Il envoya à la Porte fortunée un ambassadeur, et le contens de sa très humble lettre portait: Si le roi d'Hongrie essuyait quelque échec de la part du grand empereur, nous prendrions notre revanche; nous prions et souhaitons que le grand empereur du monde nous fasse la grâce de repousser cet orgueilleux, et nous serons dorénavant le serviteur obligé du grand empereur, maître du siècle. Le grand padichah, ému de miséricorde, résolut de faire la guerre à ce roi rempli de mauvaises dispositions, comme on va voir. (M. de Hammer: "Memoire sur les premiéres relations diplomatiques entre la France et la Porte", *Journal Asiatique*, Cilt X, s. 19).

[20] Antonio Fontán; Jerzy Axer, *Españoles y polacos en la corte de Carlos V*, Madrid, 1994, s. 171.

[21] Ricardo de Hinojosa, *Los despachos de la diplomacia pontificia en España.* Madrid, 1896, s. 59. Aynı kumandan, aynı misyonla daha önce de Osmanlı Sarayı'na gönderilir, fakat Floransa' dan yola çıkmaya hazırlanırken vefat eder. Bkz. C.S.P., cilt III, bölüm I, s. 603 (Comandante Herrea'nın Carlos'a mektubu).

[22] E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant.* Op. cit., cilt I, s. 155.

yoruz. Marino Sanuto 7 Mart 1525 tarihinde François'nın Vasto markisine, diğer Hıristiyan devletlerle birlikte Türk'e karşı açılacak bir savaşta yer alacağını belirttiğini yazar. Yine aynı şekilde, Fransa kralının İmparator tarafından özgürlüğü bağışlanıp Madrid'den döndükten sonra, Pezzigheton'da kabul ettiği Macar Kralı II. Lajos'un elçisi aracılığıyla krala yardım sözü vermiştir. Macar kralı ise, François'nın bu sözüne inanarak Leh kralı Yaşlı Sigismund'un elçisine Sultan'la barış içinde olmadığını söylüyor, kendisini de (Sigismund'u) olmaması için uyarıyordu. François, bir taraftan Macar ve Leh Jagellonlarını elinde tutarken, diğer bir taraftan İmparator'a karşı Sultan'a yaklaşıyordu.

François'nın imzalamakta hiç tereddüt etmediği Madrid Antlaşması'nın maddeleri ise bu bağlamda özel bir incelemeye değer. Bu antlaşmayla, V. Carlos Fransa Kralı'nın Türkler, Müslümanlar ve Protestanlar'a karşı savaşta vereceği desteği garantilemeye çalışıyordu. Antlaşmanın maddelerinden biri François'yı Türk ve Protestan karşıtı fraksiyona çekmeyi hedef alıyordu. "Evrensel Barış"ı sağlamak için bütün Hıristiyanların "işbu Türk, kâfir ve din sapkınlarına karşı girişilecek olan teşebbüslerde olası tüm yollardan gerekli emirleri verererek" bahsi geçen kongregasyona delegelerini ve vekillerini göndermeleri bekleniyordu. Antlaşmayı imzalayarak otomatik olarak "bu iş için gerekli olan masrafların yarısını üstlenmek suretiyle" İmparator'a böyle bir durumda yardım etmeyi taahhüt ediyordu.[23]

Söz konusu birliktelik sağlanamazsa ve İmparatorluk Türkler ve "kâfirler" tarafından yapılacak olan bir saldırıya maruz kalacak olursa, François donanmasını da katarak İmparator'u kurtarmakla yükümlü olacaktı. Bu maddeyle, V. Carlos İtalya'nın içinde bulunduğu tehlikenin altını çiziyor ve François'ya "işbu Türkler ve kâfirlere karşı tüm güçleri devreye koyarak savunmaya geçmek için olası en mükemmel donanmayla" kendisine yardım etmesini şart koşuyordu.[24]

Vakanüvis Pero Mexía, barış için imza atıp ayrılma vakti gelince iki hükümdar arasında geçen diyaloğu dramatize ederek sunar. Büyük bir ihtimalle bir kurgudan ibaret olan bu konuşma aslında Mexía tarafından Fransa'nın ayrılıkçı karakterini ön plana çıkarmak için kullanılan bir taktiktir. "Kardeşim, bizim kavgalarımız yüzünden Hıristiyanlık Âlemi'nin başına gelen kötülükler ve dertleri görüyorsunuz", der Carlos ve bu dertlere bir çare bulunması için Yüce Tanrı'nın onun (Carlos) bu savaştan muzaffer çıkmasını istediğini söyler.[25]

---

[23] Pedro Mexía, *Historia del Emperador Carlos V.* Madrid, 1945, s. 76.
[24] A.H.N., (Archivo Histórico Nacional), Estado serisi, dosya 2.876, Nº 4 y 5, fol. 9-12.
[25] Pedro Mexía, *Historia del Emperador Carlos V.* Op. cit., s. 421.

François tarafından geliştiren aktif doğu politikası bir taraftan meyvelerini veriyor ve Kral'ın Habsburg karşıtı faaliyetleri de 1525 yılındaki ilk Fransız- Osmanlı yakınlaşmasıyla sınırlı kalmıyordu. 14 Mart 1525'te, Ferdinand, ağabeyi Carlos'a Fransa kralının bir Macar asilzâdesi olan Kont Christofle Frangebamz'la bir anlaşmaya vardığını ve kendi mahiyetinden kişiler ve Bosna'daki Türkler'in yardımıyla Carniola, Istria ve imparatorluğun bu bölgesindeki diğer toprakları işgal planları yaptıklarını yazıyordu.[26] Gerçekten de Türkler yaptıkları akınlar sonucu bölgeye girmeyi başarmışlar, bu topraklara sızmışlar, fakat "Ferdinand'ın önceden yaptığı hazırlıklar sayesinde" çok büyük bir zarar verememişlerdi.

Ferdinand'ın belirttiği üzere, bu projenin altında "Bir Fransız ajanı olduğunu sandığı, Frangebambz'la çalışan" bir İtalyan asilzâdesi vardı. Birkaç gün sonra Marran valisi tarafından Friuli'de tutuklanmış ve Innsbruck'a gönderilmişti. Onu konuşturarak "o bölgelerde" Fransızlar tarafından yürütülen bazı gizli işleri açığa çıkarmışlardı.

İkili, hattâ çoklu politikayı benimseyen Fransa kralının gizli gizli Türklere karşı yapılan ittifaklara katılması da hiç şaşırtıcı değildir. 1529' da olduğu gibi, defalarca Sultan'a verdiği sözü tutmamıştı. Osmanlı Devleti ise kendi adına Fransızların bu sadâkatsizliğine göz yumuyor ve askerî destekte bulunuyordu. Avrupa'nın tek bir güç olarak toparlanıp kuvvet bulmasını engellemek, güç odağını dağıtmak için bundan sonra izleyeceği politikaydı bu. Venedik elçisi Marino Cavalli, Kanuni'nin Fransa politikasını tek cümleyle şu şekilde özetliyordu: "Türkler onları savaş halinde tutmak için, onlara yardım ediyorlar ve onların ne güçlü ne zayıf, ne galip, ne de mağlup olmalarını istiyorlar".[27]

François'nın muğlak politikası 1528'de Macar topraklarındaki durum karışmaya başladığında yeniden kendini hissettirmeye başlıyordu. Her şeyden önce boş Macar tahtına göz diken üç istekli adayın –Ferdinand, Süleyman ve Szapolyai– iç işlerine karışacaktı. Fransa Kralı, İspanyol asıllı elçisi Antonio Rincón'u Szapolyai'nın sarayına elçi olarak gönderdi. İspanyol elçi tarafından imzalanıp Venedik devletine gönderilen 23 Ekim 1528 tarihli bir mektupta Türklerin Viyana'ya saldırması halinde Fransa'nın tutumunu şöyle özetliyordu: "Sör, bugün bu şehre Türk ordusunun Viyana'ya saldıracağına dair haberler geldi. Haberler İmparator'a da ulaştı. Eğer haberler doğruysa, Hıristiyanlık Âlemi arasında bir evrensel barışın sağlanması farz olmuştur".[28]

---

[26] C.S.P., cilt III, bölüm I, s. 89.
[27] E. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato.* Op. cit., Seri III, cilt. II, s. 285.
[28] E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant.* Op. cit., s. 175.

Şartlar olgunlaştığında, François'nın Kanuni'ye verdiği sözleri yerine getirdiği görülür. 1533 Nisanında, Kanuni'nin V. Carlos'a karşı gerçekleştirdiği meşhur Alaman Seferi'nden bir yıl sonra, İmparatoriçe'ye yazdığı bir mektupta İmparator kendisine şöyle diyordu:

> Kral, Leonel de Brito'yla merhum Macar kralına para gönderiyormuş, Fransız Kralı da adamın geçmesine izin vermemiş. Onun ve Majestelerinin ağabeyi Don Manuel Afrika'ya geçme hazırlıkları yaparken Venedikliler bir elçileri aracılığıyla kendilerinden saldırıya hazırlanmakta olan Türk'e karşı yardım istemiş ve böylece kral Afrika'ya geçmekten vazgeçmiş ve hazırlattığı donanmayı Venedikliler'e göndermiş.[29]

François, V. Carlos için durumu daha da çetrefil hale getirmekten hiç usanmadı. 1529'da, Viyana kuşatmasından önce Fransızlar Türklere imparatorluk karşıtı planlar göndermekte sakınca görmediler. Bu haberler kendisine ulaşan İmparator, Kastilya Krallığındaki mahiyetine şu sözleri söylüyordu: "Daha da kötüsü, Kutsal İnancımızın düşmanı Türk'le ona karşı koymamız zorlaşsın diye tüm kuvvetlerini toplayıp İtalya'ya inmesi için anlaşıp işbirliği yaptıklarından haberdar edildik.[30] 17 Temmuz 1529' da ise, François annesine şunları yazıyordu:

> İmparator benim dostluğumu pek kıymetsiz bulduğu ve beni mahvetmek istediği için, önünde âciz olduğum Tanrı'nın da yardımıyla, apansız bir düşman olmaktansa, sevilen bir dost olmaya lâyık olduğumu ona gösterme ümidim var.[31]

1529'da, Barcelona'da VII. Clemente İmparator'la Türklere karşı savaşmak için bir antlaşma imzaladı. Aynı yılın yazında François'nın annesi Louise de Savoie ve Carlos'un teyzesi Margarita de Austria arasında imzalandığı için "Bayanlar Barışı" (*La paz de las damas*) olarak anılan Cambrai Barışı iki ülke arasındaki gerginliği çok kısa bir süre için eritti. Lâkin, kendisi için bu barış bir formaliteden başka birşey olmayan François, Sultan'ın haşmetli yardımıyla amacına ulaşmak için çabalamaktan geri kalmadı.

Sigüenza Kardinali, Carlos'a gönderdiği bir mektubunda şu yorumda bulunuyordu:

---

[29] A.G.S. (Archivo General de Simancas), Estado, dosya 24, fol. 66.
[30] Manuel Fernández Álvarez, *Corpus Documental de Carlos V*. Salamanca, 1973-1981, s. 138.
[31] Jean Jacquert, *François Ier*. Paris, 1981, s. 218.

> Mektuptan anladığım kadarıyla Majesteleri'nin bu dünyada Fransa Kralından daha büyük ve kendisini bu kadar az seven bir düşmanı daha yok. Şunu iddia etme cesaretini gösteriyorum: Eğer mektupta yazılanlar doğru ise, Türk kendisine (François'ya) hiç de şaşılacak bir kötülük beslemiyor.[32]

Aynı şekilde Viyana'da Ferdinand'ın sarayında bulunan Venedik elçisi Marino Giustiano François'ya dair şunları söylüyordu: "Fransız Kralı hiç dürüst değil, ayrıca beceriksiz, çünkü Protestanları ve Türkleri korumaya kalkıyor".[33]

François Papalık karşısında her zaman daha ılımlı bir politika güttü. VII. Clemente'nin sevgili oğlu olarak anılacak olan François, Vatikan'la bir sürtüşmeye girmekten her daim kaçındı. Clemente de asla kendisinden maddi veya manevi yardımını esirgemedi. Öte yandan, Carlos için Papa tarafından *cruzada*'ların verilmemesi her zaman gerginliği körükleyen bir konu oldu. İmparator, Clemente-François dostluğu çerçevesinde cruzada'larının adaletsizce başka kanallara sevkedilmesini şiddetle eleştirmekten çekinmedi. Carlos "kafirlere" karşı savaşta kullanılmak üzere Papalık tarafından sağlanan bu gelirden uzun süre mahrum kaldı. 6 Mart 1523'te Lope Hurtado de Mendoza'ya gönderdiği mektupta bunu açıkça dile getiriyordu: "Fransa kralı Kilise'nin gelirlerini Papa'dan izin almadan ele geçiriyor ve bunları Hıristiyan hükümdarlara karşı yaptığı savaşta harcıyor. Papa'nın Türkler'e karşı savaşta kullanacağı bu cruzada'ları bana vermek konusunda bir sorun çıkarmaması lazım".[34] Carlos Papa'dan kendi hakkı olan payı almaya çalışırken, François izlediği bu Papa taraftarı siyaset sayesinde kendine ait kaynakları almakta hiç güçlük çekmiyordu.

10 Ocak 1526'da François tarafından Clemente'ye gönderilen bir komisyon yine aynı hedefe yönelikti: "Türkle savaşta kullanılacak" yeni bir *decima* almak: « Très-chrétien » Şimdi ise delegesine Papa'dan yeni bir yardım koparmak için komutlar veriyor ve kendisine haleflerinin ve seleflerinin adını lekelememek için, (koyu Hıristiyan) Türk'e karşı yeni bir sefer hazırlanmasının gereklerini anlatmasını buyuruyordu.[35]

---

[32] G. Heine, *Briefe an Kaiser Karl V., geschrieben von seinen Beichvater in dem Jahren 1530-1532.* Berlin, 1848, s. 545.

[33] E. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato.* Op. cit., Seri I, cilt II, s. 144.

[34] C.S.P., cilt III, bölüm I, s. 537.

[35] E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant.* Op. cit., s. 152. Türk karşıtı konuşması şöyle devam eder : "Et d'autant que nos facultez ne pourroient supporter les fraiz qu'il conviendra faire á icelle guerre, pour les grans deniers qu'il nous a convenu trayer pour les urgens affaires de nostre royaulme; pour ces causes et autres á ce nos mouvans, aprés avoir veu l'original des bulles de décime á nous envoyées par nostre sainct pére le pape, et eu sur ce l'advis et délibération de nostre conseil, avons agréable et acceptons le contenu en icelles par

1530 ve 1531 yılları yüzyılın en kritik zamanları oldu. Süleyman'ın "şimdiye kadar görülmedik" bir sefere çıkacağı haberi bütün Avrupa'da panik yaratıyor, haberler bir hortum gibi kıtayı dehşete sürüklüyordu. Üstelik tam olarak nereye saldıracağı da bilinmiyordu. Macaristan, İtalya ve Viyana Sultan'ın hedef aldığı noktalar olarak gösteriliyordu, fakat kesin olarak saldırının nereye yöneltileceği hâlâ soru işaretiydi. Ferdinand umutsuzca büyük ihtimalle kendisine yöneltilecek olan bu saldırıya karşı yardım arıyordu. Papa ise Carlos'a gönderdiği mektuplarında İtalya'nın büyük bir tehlike altında kaldığı üzerinde duruyordu. İtalyan ve Venedik sahillerinde kaleler tamir ediliyor, tersaneler ve gemiler onarılıyordu. Fransa, bütün bu yaşanan paniğe rağmen sükûnetini koruyordu. François, İstanbul'da yapılan dehşetengiz savaş hazırlıkları karşısında hayli sakin görünüyor, savunma hazırlıklarını hızlandıran Hıristiyan devletlerin heyecanını paylaşmıyordu. Her zamanki gibi onların samimiyetsizliğinden şüpheleniliyordu. Sigüenza Kardinali, Roma'dan Carlos'a yazdığı mektupta "Fransa Kralı'nın bize yardım edeceğinden kuşku duymak bir yana, karşımızda savaşacağından şüphemiz yok" diyordu.[36]

François'nın, Carlos'un kendisine gönderdiği ve Türk'e karşı yardım etmesi için ricada bulunduğu mektubuna cevap gelince şüpheler daha da çoğalacaktı.[37] Bu rica karşısında François hiç de olumlu bir cevap verecek gibi görünmüyordu. İmparator'a gönderdiği cevapta her zamanki gibi boş vaatlerde bulunarak söz oyunlarına başvuruyordu. "Asla dinî ortak hedefleri ve Hıristiyanlık Âlemi'nin özgürlüğü için savaşmaktan geri kalmayacağını, bu konuda her zaman çok özverili davrandığını" yazıyordu. Lâkin, Almanya'ya karşı yapılacak bir saldırıda ne cesaret, ne Alman kuvvetleri durumu kurtarabilirdi. "Çok zor da olsa, bu saldırıya engel olmak için elimizden geleni yapmamız gerekiyor" diye devam ediyordu François.[38] Mektubunun son kısmı ise en tartışma yaratacak bölümü idi. Burada, Carlos'a tüm Alman prenslerini ve eyaletlerini içinde bulundukları bu tehlikeden kurtulmak için savaşa ikna etmesi gerektiğini yazıyordu. Son tavsiyesi ise en ilginciydi: Üç bin kişilik ağır süvari ve elli bin kişilik de yaya askerden ibaret bir ordu oluşturup bunlara otuz bin Almanı

---

ces p'resentes, que y avons faict atacher soubz le contre-séel de nostre chancellery ou vidimus d'icelle sé ellé du séel autentique...".

[36] G. Heine, *Briefe an Kaiser Karl V., geschrieben von seinen Beichvater in dem Jahren 1530-1532.* Op. cit., s. 377.

[37] Carlos'un I. François'ya yazdığı mektup için Bkz. Juan Ginés de Sepúlveda, *Historia de Carlos V.* Salamanca, 1999, s. 105 ve Alonso de Santa Cruz, *Crónica del emperador Carlos V,* Madrid, 1996, s. 127-135.

[38] A.g.e., *s.* 106.

da ekleyerek İtalya'da Türkleri beklemesini öneriyordu.[39] 7 Mart'ta Carlos, eşi Isabel'e Regensberg'den şu satırları gönderiyordu: "Fransa Kralı her zamanki gibi. Kendisine güvenmemek gerekir. Şimdilik yeni bir haber yok".

François'nın son tavsiyesi, özellikle Türk'ün bu seferki saldırı planında Fransa'nın da parmağı olduğunu iddia edenler arasında büyük şüpheler uyandırmaya yetmişti. Durum "Halk arasında" (*públicamente*) bile konuşulur olmuştu.[40] Bu ilginç tavsiyenin açıklamasını yapmakta zorlanmadılar: Sultan'ın müttefiki Fransa, İmparatorluk kuvvetlerini Türklerin gerçekten saldırmayı planladıkları Almanya'dan çıkarmaya, böylelikle imparatorluk safındaki kuvvetleri saf dışı bırakmaya çalışıyordu. Kendisi de bu esnada Milano'ya saldırmak ve zaten hayli uzamış olan bu meseleyi bir çözüme kavuşturmak için bulunmaz bir fırsat ele geçirmiş olacaktı.

Lâkin François'nın mektubu İmparator'u ikna etmekten çok uzaktı. Üstelik uyandırdığı şüpheler sonucu François bir ferman yayınlayıp "bütün bunların bu hareketini kötüye kullanıp durumu farklı göstermek isteyenlerin kötü niyeti, kararlılığı ve kıskançlığının meyvesinden başka birşey olmadığını, kendisinin Süleyman'a yardım için başvurduğu ve onu herhangi bir Hıristiyan hükümdarına karşı savaşa çağırdığı fikrinin tamamen centilmenliğe ters düştüğünü, tam aksine kendisinin Süleyman'ın kendisine mütemadiyen yaptığı barış davetlerini hafife alınan elçileri aracılığıyla reddetmekten başka birşey yapmadığını" beyan etmişti.[41]

Fransa kralına karşı uyanan şüphelerin başka bir örneğine de gene Sigüenza Kardinali'nin V. Carlos'a gönderdiği mektupta rastlıyoruz. "Şüphesiz", diyordu kardinal:

> Fransa Kralı'nın kötü niyeti o kadar açık ve halk arasında İtalya'nın dört bir yanında o kadar çok konuşuluyor ki, herhangi bir beklenmedik anda, özellikle de tam şimdi Türk'ün her zamankinden daha büyük bir kuvvetle geleceği bir zamanda bunun (Fransa kralının) elinden gelen kötülüğü ardına koymayacağına inanılabilir.[42]

Şüpheler, François'nın Papa'ya İtalya'ya saldırması beklenen Türklere karşı Fransız kuvvetlerini sunmasıyla daha da arttı.[43] Kardinal şunları ekliyordu:

---

[39] Manuel Fernández Álvarez, *Corpus documental de Carlos V.* Op. cit., cilt I., s. 343.
[40] Prudencio de Sandoval, *Historia de la vida y hechos del Emperador Carlos V.* Op. cit., s. 443.
[41] Juan Ginés de Sepúlveda, *Historia de Carlos.* Op. cit., s. 106.
[42] G. Heine, *Briefe an Kaiser Karl V., geschrieben von seinen Beichvater in dem Jahren 1530-1532.* Op. cit., s. 556.
[43] Ramón Carande, *Carlos V y sus banqueros.* Madrid, 1967, s. 55.

> Türk'ün bu gelişi Pek Koyu Hıristiyan'ın arzusu ve niyeti üzerinedir. Papa Fransa Kralı'nın bu kadar uzak olup da Türk'ün geleceğini bilmesinin, ancak ve ancak ikisi arasında bir anlaşma varsa mümkün olabileceği yorumunu yapıyor.[44]

Aynı yıl François, Antonio Rincón'u "Türk'ü Hıristiyanlık Âlemi'ne karşı bir saldırıya geçmemeye ikna etmek" amacıyla İstanbul'a gönderdi. Rincón'un bu gizemli misyonu pek tabii Türk'ü çıkacağı seferden alıkoymak değil, Osmanlı'yla Protestanları da içine alan bir antlaşma yapmaktı. Rincón Ragusa üzerinden Venedik'e geçmiş ve bu ülkede görev başında olan Fransız büyükelçisine misyonunun Ferdinand ve Szapolyai arasında bir barış sağlanması olduğunu belirtmişti.[45] Anlaşılacağı üzere, elçi kendi büyükelçiliğinde bile misyonunu gizli tutuyordu.

Rincón'un gizli görevi ne olursa olsun, artık Sultan'la sarayında konuşmak için geç kalınmıştı. Süleyman ordusunu toplayıp Nisan sonunda İstanbul'dan yola çıkmıştı. Deniz kuvvetlerine gelince, Kapudan Paşa Venedik, İngiliz ve Fransız gemilerine saldırmama emri alarak Gelibolu Tersanesi'nden yola çıkmıştı.[46] Her zamanki gibi Türk'ün Fransa kralına imparator pâyesini bahşedeceği dedikosunu yayanlar Venedikliler olmuştu.[47]

Rincón yolda hastalandı ve hastalığından kaynaklanan gecikme sonucunda başarabildiği tek şey Sultan Belgrad'a vardığında, bu şehirde onun huzuruna çıkmak oldu. Sultan tarafından debdebeli bir şekilde karşılandı ve kendisine pek çok hediye verildi.[48] François'nın delegesinin Sultan'la yaptığı konuşmanın detayları bilinemese de, Sultan'ın kendisine verdiği cevabı biliyoruz. 5 Ağustos 1532 tarihinde, Venedik'teki Fransız büyükelçisi Lazare de Baïf, Roma'daki Fransız büyükelçisi Auxerre piskoposuna gönderdiği mektupta Rincón'un Sultan'ı Hıristiyanlık Âlemi'ne saldırmaktan alıkoymak misyonuyla kendisinin (Sultan'ın) huzuruna çıktığını yazıyordu. Sultan ise Fransa'yla arasındaki dostluğun hatırına bu sefere çıkmayabileceğini, ama artık çok geç olduğunu söylüyordu.[49] Şüphesiz Rincón'un diğer büyük elçilere de aktardığı Sultan'ın bu konuşması, Av-

---

[44] G. Heine, *Briefe an Kaiser Karl V., geschrieben von seinen Beichvater in dem Jahren 1530-1532*. Op. cit., s. 554.

[45] E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*. Op. cit., cilt I, s. 198. Venedik'teki İmparatorluk elçisi Lazare de Baïf'in Dintevillle'e gönderdiği 13 Nisan 1532 tarihli mektubu.

[46] Marino Sanudo: *I Diarii*, LVI. Venezia,1879-1903. s. 460.

[47] Kenneth M. Setton, *The papacy & the Levant (1204-1571)*. Philadelphia, 1984, Cilt III, s. 360.

[48] Solakzâde Mehmet Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*. Op. cit., s. 174.

[49] E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*. Op. cit., s. 205.

rupa'da o zamanlar dolaşan versiyonun aynısıydı. Bu esnada, Carlos'un Roma'daki temsilcileri Fransa kralının, Türk'le yapılacak olan savaşta hiçbir şekilde Hıristiyan saflarında savaşmayacağını beyan etmekten çekinmiyorlardı.

1532 Ekim'inde, Süleyman'ın orduları Belgrad-Viyana arasındaki pek çok kalenin anahtarını ele geçirip, otuz bin esir ile İstanbul'a döndü. 1533'te Arşidük Ferdinand aracılığıyla Osmanlı-İspanya arasında bir antlaşma imzalandı. Kanuni'nin Alaman Seferi başkentte beş gün beş gece süren bir şenlikle kutlandı. İmparatorluk safları da eş zamanlı olarak "Türk'e karşı kazandıkları zafer"i kutluyorlar, Carlos Avrupa'daki tüm diğer devletler, büyükelçilikler ve konsüllere zafernâmeler göndererek kazandığı göreceli zaferin sevincini paylaşıyordu. Seferin sonu ne olursa olsun, Fransa ikili politikasını başarılı bir şekilde sürdürmeye devam edecekti.

Aynı yıl, Cifuentes Kontu Carlos'a "Fransa kralının Cambrai anlaşması konusunda verdiği söze sâdık kaldığını, zaten ellerinin kollarının bağlı olduğunu ve harekete geçmenin kendisi için çok zor olduğunu söylediğini" bildiriyordu. Haşinliğinden rahatsız olmuştu. Mektubuna şöyle devam ediyordu:

> Majesteleri onu bir erkek kardeş gibi görmek istemiyormuş, oysa kendisi (Fransa kralı) öyleymiş, kendisi böyle davrandıkça (Carlos) o ne Türklere karşı savaşta, ne de başka bulunacağı girişimlerde kendisine yardım edebilirmiş, çünkü kendisini krallığında kalıp elinden geldiğince onu korumak zorunda hissediyormuş ve öyle de yapacakmış.[50]

1533'te Barbaros François'nın olası bir müttefiği haline geliyordu. Fransa kralı, Akdeniz'deki dengelerin sağlanması konusunda büyük bir avantaj ele geçirmiş oluyordu. Valois-Habsburg düellosunda François'nın Carlos'a vereceği cevapların en çarpıcısı olacaktı bu. 1533 Temmuz'unda François Puy'de Barbaros'un elçilerini ağarladı.[51] Venedik elçisi Marino Guistiniano da verdiği raporda bunu doğruluyordu:

> Tam bu zamanlarda Kral (François) Türk'le bir anlaşma yapmaya karar verdi. Maiyeti Marsilya'ya gitti. Barbaros'un elçisi Kral'la görüşmek üzere Puy'ye geldi. Bu buluşmadan sonra Türk'ün elçisi de Chas-

[50] C.S.P., cilt III, bölüm I, s. 825.
[51] R. B. Merriman, *Suleiman the Magnificent*. Op. cit., s. 140.

tellerault'ya geldi ve burada Türk, Barbaros ve Kral arasında bir anlaşma yapıldı.[52]

Altı ay sonra da meşhur diplomat Antonio de Rincón'u Barbaros'u ziyaret etmesi için Kuzey Afrika'ya, daha sonra da Bağdat seferi arifesinde İran yoluna çıkmış olan İbrahim Paşa'ya gönderdi.

1534'te Süleyman Barbaros'u Kaptan-ı Deryalığa getirdi.[53] Böylelikle Korsan ve Kral arasındaki ittifak meşruluk kazanmış oluyor, Fransa Osmanlı Kapudan Paşasıyla açık açık işbirliğinde bulumaktan çekinmiyordu. Sandoval, vakayınamesinde Barbaros'un başka bir heyetinden bahseder ve şöyle der: "Barbaros 1534'de François'ya haber salıp arasında arslanlar ve kaplanlar da olan hediyeler gönderdi ve kendisine yardım teklifinde bulundu".[54]

Barbaros, Fransız kralıyla bu yakınlaşmadan sonra Puglia kıyılarına saldırdı ve Enghien Dükü'yle Nice kuşatmasına katıldı. Türk donanması kışı Tolon'da geçirdi ve şehri bahar ayında pek çok Hıristiyan esirle terketti. Fransızlar müttefiklerinin tüm yaptıklarından sorumlu olmayı kabul ettiler.[55]

Tolon'da bir Osmanlı üssü oluşturulması ve buradan saldırıların başlatılmasıyla Akdeniz'in batısında Türk etkisi çok duyulmaya başladı. Voltaire, Tolon'da bir cami inşa edildiğini naklederken Barbaros'un bu coğrafyadaki önemini de vurgulamayı ihmal etmez. Aynı yılın Aralık ayında, Barbaros tarafından başka bir heyet gönderildi: Bu sefer Catelermo'ya. Anonim bir İtalyan el yazması, V. Carlos'un Tunus seferi arifesinde Barbaros'un bu düellodaki yerini şöyle tanımlar: "1534 Aralık ayından sonra Catelermo'ya başka bir heyet gönderdi. Bununla birlikte Fransa, Büyük Türk ve Barbaros arasındaki işbirliği son şeklini bulmuş oldu". Ayrıca Fransızların üç yıllık bir ateşkes istediklerini, Carlos'un Barbaros'a karşı çıkacağı Tunus seferi öncesinde hayli hazırlıksız göründüğünü söyler.[56] Fransa'nın el altından Barbaros'a yardım ettiği artık hiç kimse için sır teşkil etmiyordu. 1535'de Goletta'da bulunan pek çok silah Fransız tersanelerinin armasını taşıyordu.

---

[52] E. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato*. Op. cit., Seri I, cilt I, s. 157, Bkz. Orestes Ferrera, *El siglo XVI, a la luz de los embajadores venecianos*. Madrid, 1952. s. 283.

[53] Detaylar için Bkz. Francisco López de Gómara, *Guerras de mar de Emperador Carlos V*. Ed. Miguel Ángel de Bunes Ibarra y Nora Edith Jiménez. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2000, s. 154.

[54] Prudencio de Sandoval, *Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V*. Op. cit., Cilt II, s. 469.

[55] R.B. Merriman, *The Rise of the Spanish empire in the old world and in the new*. Op. cit., Cilt. III, s. 270.

[56] A.H.N., Libros, E. Nº 3 (Madrid, 1748), fol. 104 v.

Denizlerdeki ortaklık bir yenilik sayılmazdı. İmparatorluk kuvvetlerine karşı müttefiklik daha da geriye gidiyordu. Sandoval, 30 Temmuz 1531'de İmparatoriçe Kastilya krallığının başında vekil bulunurken, "Napoli Kral naibinden haber aldığını ve François ve Türk arasındaki anlaşma yüzünden Hıristiyanlık Âlemi'nde çıkan huzursuzluk dolayısıyla Kastilya'da alarma geçildiğini" nakleder ve "Bu krallığın (Napoli) sahillerinde, Taranto yakınlarında 150 kadar Türk gemisi göründüğünü, Puglia'dan sahile adam çıkardıklarını ve Castro'dan saldırıya geçtiklerini" ekler.[57] Vakanüvis, "İmparatoriçe'nin Fransa kralının Türk dostlarının İtalya sahillerinde olduğunu görüp silahlarını İspanya'ya karşı çevirmesinden ve elinden gelen tüm zararı vermesinden korktuğunu" belirtmeyi de unutmaz.

1535 yılına gelindiğinde, Carlos, Barbaros'a karşı savaşa çıkmak üzere hazırlanmaktayken Fransa kralı İstanbul'a ilk resmi heyetini gönderir. Jean de la Foret 11 Şubat'ta tüm talimatı alır.[58] İlk bakışta, François'nın "Halkın menfaatini kollayan, pek Hıristiyan kral" olarak evrensel barışı dilediği göze çarpar.[59] Oysa ki bu heyete gerçekte verilen talimat, François'nın göstermeye çalıştığından çok daha farklı bir talimattı. Fransa Kralı, gizli bir şekilde Cenova, Milano ve Flandra topraklarının kendisine verilmesini talep ediyor ve János Szapolyai'yı Macar Kralı olarak tanıyacağını ve İmparator'a karşı bir saldırıda bulunmaya hazır olduğunu beyan ediyordu. Fransa'nın böyle bir saldırıda aktif olarak yer alması halinde, Süleyman kendisine bir milyon düka altın bağışlayacaktı. Eğer Sultan bu meblayı çıkaramazsa, o tek başına saldırıya geçmek zorunda kalacak ve Barbaros'tan da kuvvetlerini Sardinya ve Sicilya topraklarına göndermesini isteyecekti.

1536 yılı Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'yla olan diplomatik ilişkileri konusunda çığır açan bir yıl olacaktı. Jean de la Foret, Fransa'dan İstanbul'a giden heyetin başında bu fevkalede önem arz eden antlaşmayı imzaladı ve böylelikle Fransa ilk defa Osmanlı başkentinde büyükelçilik

---

[57] Prudencio de Sandoval, *Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V.* Op. cit., s. 430.

[58] Bkz. Baron I. de Testa, *Des traites de la porte Ottomane.* Paris, 1864, s. 29-32.

[59] A.g.e., s. 30. "Et dès maintenant, soi saisant fort de Notre saint-père, le Pape qui est à présent, pour l'amitié et intelligence qu'il a avec lui, du roi d'Anglaterre, son perpétuel allié et confédéré, les rois de Portugal et d'Ecosse, de ña seigneurie de Venise et d'aucuns autres princes er potentants chrétiens, icelui sieur roi a donné charge et pouvoir exprès audit sieur de la Forest, son ambassadeur, de requérir très-instamment, traiter et accorder avec ledit grand-seigneur icelle paix, en laquelle sera lieu au roi des Espagnes pour y être compris moyennant que, pour extirper tout racines d'inimitié et discorde en l'avenir et pour l'établissement de ce bien de paix, dans le temps à ce précis, il soit mis à raison et effet envers ledit sieur roi de ce qui s'ensuit, à savoir...".

bulundurma hakkını elde etti. Türk tarihinde "Kapitülasyonlar" olarak anılan bu yazılı ayrıcalıklar kapitülasyon geleneğinin en önemli örneği olacaktı.[60] Bu siyasî ve ticarî ayrıcalıklarla Süleyman Fransızları olası bir Türk karşıtı ittifaktan koparmış ve de aktif hale getirmiş oluyordu. Venedik Senatosu tarafından Sultan'a gönderilen elçi Bernardo Navagero Kanuni'nin bu çerçevede planlarını özetlerken, Sultan'ın François'yı "büyük bir kral ve İmparator'un en büyük düşmanı" olduğu için, ihtiyacı olması halinde onu (Carlos'u) "oyalayabileceğini" ve "planlarını bozabileceğini" belirtiyordu".[61] Ayrıca, 1536 yılında imzalanan bu antlaşmayla Fransa da Venediklilerin ve Cenevizlilerin yıllardır faydalandıkları bu ticarî ayrıcalıklara da ortak oluyorlardı.[62] Artık Fransızlar da Osmanlı sularına ticaret serbestîsi elde etmişlerdi.

'Pek Hıristiyan Kral'ın "Kâfir"le yaptığı birlik Hıristiyan Âlemi'nde büyük eleştirilere konu oldu. Siyasî etikten uzak durmanın kendisi için bir normdan sapma değil normun tâ kendisi olan François, Osmanlı'nın sığınılacak en sağlıklı kapı olduğunun bilincindeydi. Çocukları da rehinden kurtulduktan sonra François her zamanki politikasını gütmeye devam edip, Madrid Antlaşmasının maddelerini göz ardı edecekti. "Tanrıya şükür artık çocuklarım kucağımda, dinimizin savunmasını da başka savaşçılar düşünsün" demekten çekinmiyordu. [63]

Bunu takip eden yıllarda, Fransızlar Türklerle birlik olup İmparator'un topraklarına denizden saldırmaktan hiç geri kalmadılar. Vak'anüvis Vicente Rocca, Fransızlar ve Türkler arasında 1537'de imzalanan antlaşmaya değinirken şöyle der:

> Bin beş yüz elli yedide ve onu takip eden sene Şeytan pek bir başıboş dolaştı, çünkü pek büyük savaşlar oldu ve bunların çoğuna İmparator' un topraklarına saldırmak için Türklerle birlik olan Fransa kralı François sebep oldu. Kâfir bunun için üç yüz gemi donattı.[64]

Birkaç yıl sonra, 1543 ve 1544'te, her iki taraf da Avrupa'da çok büyük bir karışıklığa sebep olacaktı.[65] Vak'anüvis Hacı Halife, François'nın

---

[60] Kapitülasyonlar için Bkz. G. Pelissié du Rausas, *Le régime des capitulations dans l'Empire Ottoman.* Paris, 1902-1905, 2 cilt. R. Ekrem, *Osmanlı muahedeleri ve kapitülasyonları (1300-1920) ve Lozan Muahedesi (24 Temmuz 1923).* İstanbul, 1934.

[61] E. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori veneto al Senato.* Op. cit., Seri III,cilt. I, s. 81.

[62] Garret Mattingly, *La Diplomacia del Renacimiento.* Madrid, 1969, s. 286.

[63] Duc de Levis Mirepoux, *François Ier.* Paris, 1931, s. 192.

[64] Vicente Rocca, *Hystoria en la que se trata de la origen y guerras que han tenido los turcos.* Valencia, 1556. B.N.M. (Biblioteca Nacional de Madrid), Elyazması 14.809, bölüm XII, fol. 107.

[65] Ayrıntılar için Bkz. Aldo Gallotta, "Il 'gazavat-i Hayreddin Paşa' pars secunda e la spedizione in Francia di Hayreddin Barbarossa (1443-1544)", *Studies in Ottoman History in honour of*

1542 yılında Kanuni'den dilediği yardımın detaylarını verirken İspanya ile arasındaki "korkunç çekişme"den dem vurur.[66] François'nın Venedik elçisi Marino Guistiniano'ya yaptığı konuşma hepsinden çarpıcıdır. Kendisine bu kadar güçlü bir devlet karşısında yapılacak en iyi şeyin kendisiyle ittifak içinde olmak olduğunu söylemekte bir sakınca görmez.[67]

Carlos, François'nın izlediği bu politikayı kısa ve etkili bir biçimde özetlerken, kırgınlık ve kızgınlığını da belirtmekten çekinmiyor ve son noktayı şöyle koyuyordu: "Hayatım boyunca bu din çekişmelerine bir son vermek ve Hristiyanlık Âlemi'ni Türklerden korumakla geçirdim. I. François da Türkleri kuvvetlendirmek ve din çekişmesini uzatmak için elinden geleni yaptı."[68]

Professor V.L. Ménage, ed. Colin Heywood & Colin Imber. İstanbul, 1994, s. 77-99, ve "L'expédition en Provence de l'armée de mer du Sultan Suleyman sous le commandement de l'amiral Hayreddin Pacha, dit Barberousse (1543-1544)", *Turcica*, I, 1969, s. 161- 211.

[66] Haji Khalifeh, *The History of the maritime wars of the Turks*, ed. James Mitchell. London, 1831, s. 68.

[67] Duc de Levis Mirepoux, *François Ier*. op. cit., s. 191.

[68] Gertrude Schwarzanfeld, *Carlos V, padre de Europa*. Madrid, 1958, s. 266.

EDEBİYAT

Seyyid Lokman'ın "Şahnâme-i Selîm Hân" başlıklı eserinden,
Topkapı Sarayı Müzesi, Elyazmaları, no. 3595, varak 9a
Eseri resimleyen: Nakkaş Osman
Yıl 1581.

SEBEB-İ TELİFLERE GÖRE MESNEVİ EDEBİYATININ TARİHSEL DÖNÜŞÜMÜ

Nuran Tezcan*

Günümüzde "Divan şiiri" deyince hem divanlardaki şiirler (kaside ve gazel), hem de genel anlamda divan edebiyatı düşünülüp kasdedilir. Divan edebiyatı üzerine tüm değerlendirmeler, tarihi değişim ve gelişim süreçleri, hattâ günümüzdeki değerlendirme ve yorumlar divanlardaki şiirler esas alınarak yapılır. Divan edebiyatı kuşkusuz şiir eksenli bir edebiyattır ve şiir kelimesi, dar anlamda gazel ve kaside gibi lirik şiirleri, geniş anlamda tüm manzum metinleri kapsar. Oysa Divan edebiyatının divanların dışında kalan, yapı olarak şiir olmakla birlikte edebiyatın kurmaca ve düşünsel ürünlerini içeren zengin bir mesneviler dünyası vardır. Gazel ve kasideyi yaratan aynı estetik anlayışa dayandığı için edebiyatın birbirinden farklı üretimlerini içeren bu iki alan birbiriyle kesişse de gazel ve kasidedeki değişim ve gelişimlerin bunları da kapsadığı düşünülemez; dolayısıyla gazel, kaside eksenli değerlendirme ve tartışmaların tüm edebiyat için geçerli olduğu da kabul edilemez. Bu nedenle Osmanlı-Türk edebiyatının tarihsel değerlendirmesini yaparken aşk mesnevilerinin merkezde olduğu sanat amaçlı mesnevilerin gelişim ve değişimini ayrıca göz önünde bulundurmak gerekir. Çünkü şairlerin yazar olduğu bu edebiyatta

* Doç. Dr. Nuran Tezcan, Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü.

kurmaca metinlerin başlı başına ele alınması edebiyat tarihinin seyrini gösteren farklı bir değişim çizgisini verir.

Gazel ve kaside yazmanın yanı sıra mesnevi yazmak da şairlerin söz söyleme gücünü gösterme için önemli bir iddia alanı olmuştur; ve şairler gazel yazmayı bir "ev kurma"ya benzetirken mesnevi yazmayı bir "şehir kurma"ya benzetmişler, her beyiti ustaca söylenmiş mesnevi yazmayı bir ustalık iddiası olarak görmüşlerdir[1]. Ve bu ustalık iddiası Fars edebiyatının merkez olduğu İslâmi edebiyatın içselleştirilmesinde, genişletilmiş çevirilerden özgün mesneviler yazmaya dönüşmesinde önemli rol oynamıştır. Yani şairler, Fars edebiyatı karşısında onu bir yandan benimserken, beğenip Türkçeye aktarırken, onların eserlerini okuyup örnek alırken kendilerini Fars edebiyatının üyesi olarak görmüşler; ama aynı zamanda Osmanlı-Türk edebiyatının bireyi olduklarının bilincine de varmışlardır. Fars edebiyatı karşısında bu bilinçlenme onları çeviri eser ile özgün eser tartışmasına götürmüştür. Bu tartışmaları yazdıkları mesnevilerin sebeb-i teliflerinden izlemek mümkündür. Bu açıdan sebeb-i telifler edebiyat tarihinin yeniden değerlendirilmesinde dikkatle okunması gereken metinler olarak karşımıza çıkar. Sebeb-i telifler mesnevinin ana metninin dışında olmakla birlikte geleneksel yapısının ayrılmaz bir parçasıdır. Şair-yazar, bu geleneğin gereği olarak eserini niçin ve nasıl yazdığını güzel bir kurmaca ile anlatır. Bu kurmacaların "klişe" bir yapısı vardır. Şair-yazar, kurmaca gücünü kullanarak okuyucuya mesaj verir ve "iyi ad bırakma", "söz söyleme gücünü ispat etme", "fikir hazinesini ortaya koyma" ve "sanattan anlayanlardan takdir görme" gibi belli başlı amaçlarının yanı sıra Fars şairlerini ve kendinden önceki şairleri geçme iddiasını yansıtır. Bu iddia klişe gibi görülmekle birlikte yakın okumayla ele alındığında mesnevinin tarihsel sürecindeki değişimle paralellik göstermekte ve dolayısıyla bu "klişe" kurmacaların yansıttığı gerçeklik, edebiyat tarihi açısından önemli ipuçları vermektedir.

Beylikler döneminde genellikle Türkçenin gücünü ortaya koyma ya da Nizâmî'nin değerli sözlerle dolu eserlerinin Farsça bilmeyenler tarafından da anlaşılması için Türkçeye "tercüme" etme gibi nedenler içeren sebeb-i telifler Ahmedî'nin (1413) *Cemşîd ü Hurşîd*'inde Nizâmî ile boy ölçüşme olarak karşımıza çıkar. "Yedi iklimin hükümdarı" Emir Süleymân, bir

---

[1] *Gazel tarzında ger kalbün kavîdür /mehekki nakd-i kavlün mesnevîdür.*
Heves nakşiyle ider her bir üstâd / biş on beytün der ü dîvârın âbâd
Hüner bir şehr bünyâd eylemekdür / der ü dîvârın âbâd eylemekdür
Ki her bir beyti ma'mûr ola mecmu' / felekden sathı a'lâ sakfı merfu'
(Şeyhî. *Hüsrev u Şîrîn* 567-570 Timurtaş 21)

gün *Cemşîd ü Hurşîd* adlı güzel bir aşk eserinin "bu dilce" yani Türkçe olarak yazılmasını Ahmedî'den ister:

Bana bir gün şehen-şâh-ı memâlik / Kim ol durur yidi iklîme mâlik
...
Didi kim 'ışk sözinden sahun-ver / İdüben nazm düzdi dürr ü gevher
Kaşı tutağı resm idüp be-âyîn / Getürdi ma'niyi bârîk ü şîrîn
...
N'ola ger sen dahı hem i güher-senc / Ki künc-i hâtırunda var besî genc
Bizümçün düzesin bir hûb defter / Ki ola ma'nî vü lafzı şîr ü şekker
Kitâbı ki adıdur Cemşîd ü Hurşîd / Bu dilce eyidesin (anı) î Cemşîd
(378; 383-384; 389-391. Akalın 77)

Çünkü *Cemşîd ü Hurşîd* değişik ve yeni bir aşk hikâyesidir; *Vâmık u Azrâ, Ferhâd u Şîrîn, Leylî vü Mecnûn* gibi aşk hikâyeleri "eski birer efsâne"dir:

İdesin 'aşk hâlin eyle rûşen / Kim ola cân u dil anunla gülşen
Düzesin şöyle bir Azrâ vü Vâmık / Ki ide âb-ı ruh azrâ vü vâmık
Sözi anda eyle şîrîn idesin yâd / Ki Hüsrev anı işitse ola Ferhâd
Düzesin anı eyle hûb u mevzûn / Ki ola Leylî anun aşkında Mecnûn
Köhün efsânedür dâstân-ı Hüsrev / Aduma tâze itgil sikke-i nev
(392-396.Akalın 77-78)

Fars edebiyatının bu en önemli aşk hikâyelerini "eski efsâne" olarak gören Ahmedî, bunu Emir Süleymân'ın ağzından söyleyerek Türk edebiyatının ünü Anadolu'dan Mısır, İran, Irak, Hıta ve Hocend'e kadar ulaşacak ve âşıklara taze duygularla mutluluk verecek bir aşk hikâyesi ortaya koyma iddiasını dile getirir. Burada Emir Süleymân dönemine damgasını vuracak "yeni" bir aşk hikâyesinin yazılıp yayılması hedeftir:

Ki ola şi'ri anun zeyninde şi'râ / Kim andan nûr ala necm-i Şi'râ
Murassa' ola anunla câm-ı Cemşîd / Münevver ola anunla şem'-i Hurşîd
Me'ânî öyle idesin bedâyi' / Ki işiden diye kim zî sanâyi'
Getürgil anda çok elfâz-ı rengîn / Me'ânîyile ola cümle şîrîn
Gazellerle müretteb eyle anı / Ki işidenün sevine cism ü cânı
Hediyye Rûm'dan Mısr'a şeker it / Buradan Hürmüz'e tuhfe güher it
Hıtây'a müşg virbi armağânî / 'Irâk'a virbi elfâz u me'ânî
Söz eyle tuhfe it mülk-i Hocend'e / Ki ola ehl-i Kemâl ol söze bende
İd anda 'ışkdan nâzük işâret / K'ire âşıklara andan beşâret
(397-405. Akalın 78)

16. yüzyılın sonunda Abdî (1572) de *Cemşîd ü Hurşîd*'ini aynı nedenle kaleme alacaktır. O da *Ferhâd u Şîrîn, Vâmık u 'Azrâ, Vîs ü Râmin, Hurşîd u Ferahşâd*'ın eskimiş efsâneler olduğunu dile getirerek, yeni bir aşk hikâyesi amacıyla *Cemşîd ü Hurşîd*'i kaleme alır[2]. *Cemşîd ü Hurşîd*'in değişik bir aşk hikâyesi olması dolayısıyla diğerlerini eskimiş bulmak bir klişe gibi görülse de bu hikâyelerin kendi dönemlerindeki algılanışını göstermesi bakımından dikkat çekicidir: Yeni bir aşk hikâyesi arayışı ile ötekileri eskimiş görme. Bununla birlikte Fars edebiyatının mesnevi ustaları yine hedef ölçüdür. Nitekim Ahmedî de Selmân-ı Sâvecî ve Nizâmî tarzını kendisine ölçü alır:

Nizâmî birle Selmân tarzına uş / Bu defter nazm oldı dürrile hoş
Olupdur bu tolu pîrûze micmer / Benüm enfâsum ile ûd u şekker
(409-410. Akalın 79)

Şairlerin Nizâmî gibi eser yazma iddiaları sürmüş, Şeyhî'nin (1431) Husrev u Şîrîn'inden sonra Hamdullah Hamdi de (1503) *Leylâ vü Mecnûn*'ı ile "Nizâmî-i dîger" olmayı hedeflemiştir:

Pes itdüm fikr k'uram ben mu'allel / Nizâmî Hamsesi deryâsına el
Onunla mûnis olup nice günler / Harâm itdi gözüme hâbı dünler
Tutup anı hezârân izzet ile / Sevâdına göz urdum hurmet ile
Çün açdum ol kitâb-ı müstetâbı / Ezel satrında gördüm bu hitâbı
Ki bir efsânedür pür sihr ü efsûn / Şol erden k'ânı 'aşk itmişdi mecnûn
Çü ma'lûm oldı bana bu 'ibâret / Kitâbı düzmege buldum işâret

Hâtiften bir ses ona "Nizâmî-i dîger" olup Molla Câmî'nin beğeneceği ve Nevâyî'nin takdir bir eser meydana getirmesini söyler:

Gönül olmuş iken bu fikre dem-sâz / İşitdüm sûy-ı hâtifden bir âvâz
Ki ey tab'-ı semenden eyleyen râm / Füsûn u nazm sahrâsında nâ-kâm
Nihâl-i ma'rifetden dik revânı / Kelâmın bâgına nahl-i me'ânı
Dakâyıkdan şu resm ile eser bul / Ki nazm içre Nizâmî-i dîger ol
Çıkar şi'r içre bir vech ile nâmı / K'ide tahsîn sözüne Monla Câmî
Kopar bâg-ı sühanda bir nevâyı / K'işitse aferîn ide Nevâyî

Hamdullah Hamdî böyle bir eser yazmanın kolay olmadığını, daha önce çok emek verdiği halde değer görmediğini dile getirerek gene de kendin-

[2] Nazan Kuloğlu, *Abdî Cemşîd ü Hurşîd (İnceleme-Metin)*. Fırat Üniv. SBE basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Elazığ 1989. Bkz. Kavruk 39.

deki şiir hazinesini ortaya koymaya ve nazım meydanına bir ağaç dikerek ondan meyve saçmaya karar verir.[3]

15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başında Unsurî'den Cürcânî'ye birçok Fars şairinin eserini Türkçeye aktarmış, daha çok da Câmî'yi örnek almış olan Lâmiî (1532), Farsların yazdığı mesnevilere "Rumiyâne câme" giydirerek sayısı 10'u bulan mesnevileriyle bu alandaki iddialı arayışın boyutunu ortaya koymuştur. *Salâmân u Absâl*'in sebeb-i telifinde yazdığı üzere, ansızın eline geçen Câmî'nin eseri ile yeniden eser yazma tutkuları nükseden Lâmiî, "bu eser çok güzel olmakla birlikte Osmanlı elbisesi giyip Türk tacı takınca daha da güzel olacaktır (*Geyse Rûmî-câme vü Türkâne-tâc / Çîn ü Mâçînden alur bâc u harâc* – 307)" der ve bu inançla Câmî'nin eserinin hikmetlerini nazım ve nesir ustalarına sunar (293-320. Bkz. Uludağ 200-202). *Vâmık u 'Azrâ*'nın sebeb-i telifinde ise bir gün padişahtan (Kanunî Sultan Süleymân) gelen bir mektup Lâmiî'den *Vâmık u 'Azrâ* yazmasını talep eder:

Nâgeh irdi bir seher hurşîd-vâr / Pür-şeref tugrâ-yı şâh-ı bahtiyâr
.....
Rûmdan eyler sevâdı Hinde hükm / Çîn ü Mâçîn ü Hıtâ vü Sinde hükm
Hât degül mihr-i Süleymânîdür ol / Âyet-i eltâf-ı rahmânîdür ol
Şöyle emr olmış ki işbu hâksâr / Ola müşkîn hâmeden 'anber-nisâr
Yaza bir sûret ki nakkâşân-ı Çîn / İdeler cân ile yüz bin âferîn
(366; 375-378. Bkz. Ayan 132-133)

Padişah, Anadolu'dan Hind'e hükmeden tuğrası ile Lâmiî'den "Çin nakkaşlarının yüz bin aferin" diyeceği bir suret (resim; mecazen eser)" yazmasını talep eder. Lâmiî kendisinden nasıl bir eser yazmasının istendiğini bir güzelin tasviri ile dile getirir. Bu, Osmanlı şair-yazarlarının Fars edebiyatı karşısında mesnevi yazmayı "Rûmiyâne câme" giydirme anlayışı olarak görmelerinin betimlenmesidir:

'Anberîn şa'rini tahrîr eyleyem / Şâne-i şi'r ile teş'îr eyleyem
Nazm idüp dürr dişlerini âb-dâr / Bahr-ı hikmetden olam gevher-nisâr
Ruhları mir'atın idüp meh-misâl / Gösterem ebrûlarından yüz hayâl
Gün gibi başına tâc-ı zer geyüp / Çâh-âyîn hulle-i ahzer geyüp
Vara şâhun ayagına ura ser / Bula hâkinden cemâli zîb ü fer
Ya'nî hâmem birle dehr-ârâ olam / Nükte-yi gûy-ı Vâmık u 'Azrâ olam
Nazm mîzânını gevher-senc idem / Gence sultânına 'arz-ı genc idem
(379-385. Bkz. Ayan 133-134)

[3] Mehmet Şişman. *Hamdullah Hamdi, Leylâ vü Mecnûn.* Basılmamış Bitirme Tezi. Erzurum 1976. Bkz. Kavruk 195-196.

"Mücevheri şiirin ölçüsü yapma" anlayışı, şaire "gevher" kelimesini önemli bir kavram olarak birçok çağrışımları yansıtacak şekilde kullanma olanağı verirken (şiirini mücevherle tartacak denli kıymetli özgün ve güzel sözler içeren bir eser ortaya koymayı; dolaylı olarak karşılığında câize verilmeye değer bir eser yazmayı da çağrıştırır) hazine anlamındaki "genc" kelimesi de Gence şehri ile çağrışımlı olarak kullanılır. Böylelikle Nizâmî ve onun bir edebiyat hazinesi olan mesnevileri ölçüt kabul edilmektedir. Nizâmî'ye "arz-ı genc" etmek, bir hazine değerinde eser sunmak, en yüksek kalitede eser ortaya koymak demektir. Lâmiî bunu izleyen dizelerinde diğer Fars hamse üstadlarının Husrev (Husrev'in köle olacağı), Câmî (eserinin kokusunun yani etkisinin Câm şehrine ulaşıp Câmî'nin sarhoş olacağı), Nevâyî (mezarından kalkıp raks edeceği), Hâtifî (ifadesine hayran kalacağı) adlarını vererek onlardan üstün eser ortaya koyma iddiasını pekiştirir:

Toylayıp bebgâ-yı Hindi kand ile / Bende idem Husrevi bu bend ile
Şöyle bir câm ile cân hem-dest ola / Bûyı irüp Câm'a[4] *Câmî mest ola*
Bir ser-âgâz eyleyem câm ile ben / Raks ura kalkup Nevâyî kabrden
Remz idem şol resme gayb esrârına / Hâtıfî hayrân ola etvârına
(386-389. Bkz. Ayan 134)

Burada görüldüğü gibi Fars edebiyatı ölçü alınıp (Nevâyî Türk olmakla birlikte üstad olarak aynı çerçevede değerlendirilmektedir) aynı mesnevileri daha güzel bir dil ve ifade ile yazmak ve onları geçmek hedeftir. Nitekim Lâmiî son mesnevilerinden olan *Gûy u Çevgân*'ın sebeb-i telifinde bu geçme tutkusunu daha şiddetli bir ifade ile dile getirir:

Rûmun sahun içre fârisisin / Fürs ehlinün anma Fârsîsin
Türkîye şu resme eyle nîreng / Andan 'Arab u 'Acem alup reng
Şerm ile kalemlerin bıraksun / Ser-nâmelerin hep oda yaksun
(610-612. Bkz. Tezcan 120)

Lâmiî'nin burada dile getirdiği düşünceler elbette Osmanlı patronajının, ona bağlı olan edebiyat çevresinde yarattığı ortak bilincin yansısıdır. Sebeb-i teliflerde görüldüğü üzere Fars edebiyatını kendisine ölçü alan Türk edebiyatının ana hedefi, başta Nizâmî olmak üzere önde gelen mesnevi ustaları (Husrev, Câmî, Nevâyî) ile kendilerini ölçülendirerek, o

[4] Ayan'da "câm" olarak yazılmış olan bu kelime Hazar'ın doğusunda Câmî'nin memleketi olan Câm şehridir.

hikâyeleri Türkçe olarak daha güzel ifadelerle yazma, böylece Farsları, yani "önceki mesnevi ustalarını" geçmektir.

Ancak şairler Fars edebiyatı karşısında özgün olup olmadıklarının sorgulamasını da yaparlar. Fars güzeline "Rûmiyâne câme" giydirme anlayışının, yani tercümeciliğin aşılması gerektiğini dile getirirler. Bu eleştirinin en önde gelen ismi bilindiği gibi *Hevesnâme*'sinde "*Ne sûretlerle ol itdiyse tahrîr/Kılasın tercüme Türkîye bir bir; Bu ehl-i fazl olana sehldür sehl/benüm katumda belki cehldür cehl*" diyen Tâcîzâde Cafer Çelebi'dir. Şair çevresinin bu tartışması Latîfî tezkiresinde şu sözlerle yansıtılır: "*Egerçi tarîk-i terceme fuzalâ-yı selefden ba'zılar katında ma'kûl ü makbûldür ammâ bülegâ-yı halefden ba'zılar yanında bu cihetden mat'ûn u medhûldür...*" (Canım 155-156). 17. yüzyılda Feyzî Çelebi *Şem ü Pervâne*'sinde bunu "tercüme belâsı" diyerek ağır bir dille ifade eder.

Pîşe-i 'uşşâka her dem meşk ola / Müdâm eglence-i ehl-i 'ışk ola
Söylene ne ise 'âlemde nâmun / Getüre vecde halkı serencâmun
Bile herkes senün bu kudretüni / Anlayalar cümle fazîletüni
.....
Yüz urup ol Hudânun dergâhına / Rûyimâl eyledüm bârigâhına
İde ben hasteye lutf ile 'ilâc / Vire hem bu nazm-ı dil-keşe revâc
Ehl-i dil katında ola zî-kıymet / Okuyup her demde ideler ragbet
Bikirdür bu rivâyet pâlâsından / 'Ârîdurur tercüme belâsından
Ne var ise cümle vâridâtumdur / Genc-i dilden kendü rivâyetümdür
(325-327;383-387. Bkz. Tekin 55-56;59)

Osmanlı-Türk edebiyatının bu yöndeki bilinçlenmesi sürer ve hedef, "tercüme olmayan, şair-yazarın kendisinin kurguladığı özgün bir aşk hikâyesi yazmak"tır. Atâyî'nin hamsesinin sebeb-i telifleri ise bu bilinçlenmeyi açıkça gösterir ve Osmanlı edebiyatının yeni bir dönemecini oluşturur. Atâyî'nin sebeb-i teliflerinde dile getirdiği edebiyata ilişkin görüşlerinin mesnevinin tarihsel sürecini anlamada önemli bir yeri vardır. Onun Fars şiirine bakışı ve Fars şiiri karşındaki duruşu hem kendi edebiyatçı ve aydın kimliğini ortaya koyması, hem de Osmanlı-Türk edebiyatının geldiği noktayı göstermesi açısından önemli ipuçları verir. Bu sebeb-i telif metinlerinin bütünlüklü okunması âdetâ Osmanlı aydınının Fars edebiyatı karşısında ortaya koyduğu tek imzalı bir edebiyat manifestosu olarak da yorumlanabilir.

Tunca Kortantamer, Atâyî'nin hamsesi üzerine yaptığı *Nev'î-zâde Atâyî ve Hamse'si* (İzmir 1997) başlıklı değerli çalışmasında Atâyî'nin mesnevilerini kapsamlı bir şekilde özetleyip yorumlamıştır. Ayrıca Atâyî'nin

gerek sebeb-i teliflerinde gerekse mesnevilerinin içinde geçen şiirle ilgili görüşlerini değerlendirmiş bu alanda öncü bir inceleme ortaya koymuştur[5]. Ben burada onun değerlendirmelerini de göz önünde bulundurarak Atâyî'nin hamsesindeki sebeb-i teliflerinin tam metni üzerinden Fars edebiyatı karşısındaki duruşunu ve onların edebiyat tarihi içindekini yerini konumlandırmaya çalışacağım.

Atâyî, Fars şiiri karşısındaki kesin duruşunu öncelikle *Sâkinâme*'nin sebeb-i telifinde ortaya koyar. 1617'de yazdığı bu mesneviyi, II. Osman'ın 1621'de sulh ile sonuçlanan Lehistan seferi ile bağlantılandırır. Bu nedenle eserine genişçe bir giriş yazar ve 1621'de Lehistan'ın barış talebi üzerine Osmanlı askerinin savaşı kazanmasıyla İstanbul'da yapılan zafer şenlikleriyle paralel olarak kutlama ortamına uygun bir eser sunar. Mesnevinin girişindeki savaş tasvirinden sonra II. Osman'ın İstanbul'a dönüşünü şu beyitlerle dile getirir:

Bu resme hücûm idicek şehriyâr / Nümâyân olup hasma pâyân-ı kâr
Ser-i hasmı şemşîr-i hindî-zülâl / Dü-nîm eyledi hindüvâne misâl
Bunı bildi ol cünd-i ehl-i zülâl / Ki ikbâl karşu konulmak muhall
Ne assı belâ gele tedbîrden / Kazâ tîridir kavs-i takdîrden
Zarûrî idüp iltizâm-ı harâc / Bu sulha fedâ eyledi taht u tâc
Şikârın alup şâhbâz-ı cihân / Hemân eyledi niyyet-i âşiyân
Gelüp yirine 'asker-i bî-gerân / O bahr eyledi cezr ü medden 'ıyân
Kamı sâkiyâ câm-ı fîrûze-reng / Bedel ola tâ sulha gavgâ-yı ceng

(YzA 2520. 230b)

Bu "sulh", Atâyî'nin savaştan önce yazdığı *Sâkinâme*'ye kendi döneminin edebiyat çevresiyle sohbet ettiği içki meclisini anlatan bir sebeb-i telif kurgulamasına olanak verir. Savaşın barışa dönüşmesi eğlence ortamı için, eğlenmenin doruk noktası olan içki meclisini anlatmak için en uygun vesile teşkil eder. Bu bakımdan *Sâkinâme*'yi bir anlamda "sulhiyye" gibi de düşünmüştür, diyebiliriz. Bu daha sonraki mesnevisinde açıkça görülecek olan savaş karşıtı söylemine de kapı açar[6]. Aynı zamanda *Sâkinâme*' de anlattığı içki meclisi dünyası için de uygun bir giriş oluşturur:

Dimâg kılup kibr ü kînden berî / Anup sulh-ı Şâhı yürüdüp sâgarı
Ma'nâ getür nâyı şelıbâza kıl / Bize ceng-i a'dâ münâsip degil

---

[5] Atâyî'nin Kendi Sanatı Hakkındaki Düşünceleri için bkz. 386-401; Atâyî'nin Şiir Konusundaki Görüşleri için bkz 402-418.

[6] Atâyî'nin bu tutumu 17. yüzyılda sulh kavramının önemini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Yüzyılın sonunda Nâbî ve Sâbit tarafından iki sulhiyye yazılmıştır. Nâbî'nin ve Sâbit'in 1699 Karlofça Sulhiyyeleri için bkz. "Osmanlı Edebiyatında Dönüşümün Şiiri: Sulhiyyeler." Bayram Rahimguliyev. *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*. Türk Edebiyatı Bölümü. Bilkent 2007.

(YzA. 2520. 230b)

Kendisi içine kapanmış iken güzel bir bahar gününde "eyyâm-ı feyz" olup Hisar'da bir meclise katılır. Bu mecliste İstanbul "zarif"leri bulunmaktadır ve edebiyat üzerine sohbet etmektedirler. "Zuhûrî'yi beğenen Rûmî zebân niçin şîve-i Husrev'i unuttaracak mesnevi yazmasın" sorusu ortaya atılır. "Osmanlı şairleri, şiirde yani gazel ve kasidede Farsları geçmiştir, ancak mesnevi de geri kalmıştır. Oysa Osmanlı savaşta kılıç gücünü göstermiştir, dolayısıyla Türk dilinin üstünlüğü de artık tartışmasızdır". Beylikler döneminden beri süre gelen ve patronaj politikasının bir yansısı olan Türkçenin gücünü göstermek iddiası; güçlü devlet, güçlü edebiyat ve sanat anlayışı Atâyî'nin bu son sözlerinde açıkça yansır. Fars edebiyatı karşısında mesnevi alanında hâlâ istenen düzeye ulaşılmadığını düşünen Atâyî, bunu kendisinin gerçekleştireceğine inanır. Çünkü üstün devletin edebiyatta da üstünlük göstermesi gerekir. Edebiyattaki üstünlük, konusu ve kurgusu Osmanlılara/Türklere ait mesnevi yazılmasıdır. "Şîrîn ve Leylî hikâyelerinden "kesel" gelmiştir" yani bu hikâyeler eski efsane olmasının ötesinde artık bıkkınlık vermiştir. Dolayısıyla Osmanlı şairlerinin gücünü ve üstünlüğünü ortaya koyan, insanlara mutluluk veren, konu ve kurgusu yerli ve yeni bir eser yaratılmalıdır. Mutrib, saki, mey anlatılmalıdır.

BÂ'İS-İ TAHRÎK-İ HÂME VÜ SÂKÎNÂME

(YzA 3131.213a / Bâ'is-i tahrîk-i hâme în Sâkînâme YzA 2520. 230b)

....

NAZM-I SÂKÎNÂME

Meger bir dem irmişdi vakt-i ferâg / Ne seyr-i çemen ne temâşâ-i bâg
Sadef-veş olup bahr-ı gamda mekîn / Dehen-beste itdi çemen çîn çîn
Olup perde-keş 'ankebût ferâg / Dükkân-ı dil önine çekmişdi ag (231a)
Degil mûy-ı ebr ü zamân-ı sükût / Ki dâm eylemiş tâkda 'ankebût
'Amelden kalup ya'nî tab' idüp / Dil olmışdı manend-i tîğ-i hatîb
Yürek zahm-ı gussa ile hûnbâr idi / Cebînimde âsâr-ı gam var idi
Bu gam nüshasın bildi her hûrde-bîn / Ana fihris olmışdı çîn-i cebîn
Hum-ı dil ki pür dürr-i meknûn idi / Gubâr-ı gumûm içre medfûn idi
İrüp nâgehân bir nesîm-i safâ / Ruh-ı şevkden oldı burka' zîbâ
Didi müjde kim irdi eyyâm-ı feyz / Lebâleb güldi yine câm-ı feyz
Ne tursun ey bahr-ı nâdîde cûş / Yeter kıl sükûnı gama rûy-pûş
Bihamdi'llâh eltâf-ı Rabb-ı mecîd / Dilün kufl-i ma'nâya kıldı kilîd
Gönül bahr-ı pür- dürr-i fâhir ola /Sözün âb-ı rûy-ı cevâhir ola
Ne söz ola manzûme-i sâk-ı 'arş / Ne manzûme âvîze-i tâk-ı 'arş

Husûsâ irüp mevsim-i nevbahâr / Yirün ola nüzhet-serây-ı Hisâr
Dem irdi idüp cevherün âşkâr / Revân eyle bir bahr-i güher-nisâr
Bu müjde olup vâsıl-ı gûş-ı cân / Nişân-ı serverim segirdi hemân
Tuyup bûy-ı cân-perver âşinâ / Tek ü pû idince misâli sabâ
O bûy oldı hâdî reh-i maksada / 'İyân oldı nâgeh der-i meykede
Gören cûda evrâk-ı ezhârını / Bulur cüst ü cûyile gülzârını
Tuyulur nevâ-yı hezârile bâg / Olur şu'lesi rehnümâ-yı çerâg
Dile nûr-ı tevfîk idüp rûşenî / İrişdirdi bir bezm-i hâsa beni
O bezmün bisâtında var inbisât / Bulup rişte-i cânile irtibât
Karışmış nice rind-i sahib-kemâl / Olup muhtelit şîr ü şeker misâl (231b)
Saçar zer ü güher suhân yirine / Süreyyâ-veş uymuş biri birine
Derilmiş dönüp silk-i pür gühere / Komuşlar suhan rişte sin bir yire
(YzA 2520'de eksik)
Ki mevzû' şi'r oldı mahbûb u mey / Hitâbât-ı sâkî muganni ve ney
Niçün itmeye bunda bir dâsitân / Zuhûrı pesendân-ı Rûmî-zebân
(YzA 2520'de eksik)
İdüp mustakil ya'nî bir mesnevî / Unutdurmaya şîve-i Husrevi
Husûsâ bu ma'nâ bulupdur sübût / İder bahs iden mülzem olup sükût
Ki medh ü tagazzülde Rûmî kalem / Olup gâlib-i sâhirân-ı 'Acem
Çü şemşîr-i hûn-rîz-i 'Osmâniyân / Zuhûr itdi rüchân-ı Türkî zebân
Ve lîkin kalup şîve-i mesnevî / Sözi anda A'câmın oldı kavî
Dinilseydi bir nazm-ı güher-nisâr / Ki her beyti bir müfred-i rüzgâr
Olup hamse-âshâbına pençe-tâb / Virilseydi âlâya tenhâ cevâb
Şarâb olsa mazmûn câm sühân / Kesel geldi zîrâ ki efsâneden
Mey-i âteşîn ol güvârende âb / Suhan gülşenine virür âb u tâb
Anılmazsa Şîrîn ü Leylî nola / Hemân mutrib ü sâkiye 'ışk ola

ZİKR-İ KAF-ZÂDE FÂ'İZÎ ÇELEBİ RAHMETU'LLÂHİ 'ALEYH

Ol dem içlerinden bir ehl-i kemâl / Nisâr eyledi dürr-i dürc-i makâl
O ser-çeşme-i hikmetün fâ'izi / Kemiyyet-i suhan râ'izi Fâ'izî
Bana itdi 'atf ' inân-ı hitâb / Didi sen viresin su'âle cevâp (213b)
Suhan mülkünün merd-i pür-zûrısın / Bu meydânın el-hakk silahşôrısın
Hisârun idüp vasfını pişvâ / Suhân mülkine çek hümâyûn-livâ
Ki devr eyledikçe gûş-ı kelâm /Müdâm olmak ister bu dilkeş makam
Çeken 'akd-i bezm-i safâya emek / Mukaddem mahallin tedârik gerek
Göze gelmeğe bâve-i hôş-güvâr / Nazargâhı hûb olmanın dahli var
Hisâr olmasa bezmgâh-ı ferâh / Haram ola israf-ı derd-i kadeh (232a)
Çıka bir kadem taşra andan eger / Olur hûn câm u sürâhi heder
Odur cây-ı bezm-i harâbâtiyât / Kalatadur andan geçince hemân
Küşâd eyleyüp ma'rifet kişverin / Yürü ihtiyâr it bir a'lâ yerin

Virür câm-ı mey hâletin verd-i ter / Nesîm-i sabâ hôd muharrik yeter
Fakîr eyleyüp anlara i'tizâr / Dedim bende yok ol kadar iktidâr
Mekânım saff-ı na'l iken dâ'imâ / Deger mi bu meclisde hîç söz bana
Bu kâra olur mı gönül meyl-i hîz / Ki tullâbı eşrâf u matlub-ı 'azîz
Ne ümid ile ata bî-vehm ü neng / Gedâ nahl-i bûstân-ı şâhîye seng
Ne arar o sahrada mûr-ı hakîr / Ki nahcîrgâh eyleye nerre-i şîr
Ne göstersün ol kûçede pîlver / Ki her gûşesi tola dürr ü güher
Husûsâ ki itdi beni beste-dem / Peyâpey gelüp mevc-i deryâ-yı gam
Olup bir gürîz-i sitem sermedi / Felek bülbül-i cânı söyletmedi
Sözüm istimâ' eyleyüp didiler / Bu 'özr ü bahâne degil mu'teber
Müsellem degil hergiz ol i'tizâr / Keder mi virür lücceye rûzigâr
Mukarrer ki tab'a virüp infi'âl / Gerek gûş-ı müjde gerek gûşmâl
Muharrik olur şâ'ire lutf-ı kahr / Virür neşve elbette tiryâk u zehr
Safâ-bahş ise nagme-i hürremi / Gam âhenginin de olur 'âlemi
Olur nevk-i tîr-i suhanda eser / Ana âb virdükçe hûn-ı ciger
Bulınmadı çünkim mecâl-i gürîz / Hemân ol dem ol hidmete kerem-hîz
İdüp 'uhdeye niyyet âhir-i vefâ / Velî eyledüm 'özri peşîn edâ
Kanı sâkiyâ âb-ı âteş-i iştâb / Hisârî-i derde getür âb u tâb (232b)
Hum-ı bâdenün gözle ser çeşmesin / Ki dervâzede ceyş-i gam var sakın
Muganni okur nâyı itme ferâg / Nefesle uyansun söyünmesin çerâg
İdüp ya'nî cellâd-ı çarhı hacil / Demünle bu gam mürdesin zinde kıl

Atâyî'nin meclistekilerin ağzından söylettiği bu düşünceleri aynı zamanda Osmanlı'nın edebiyat idealinin de geldiği noktadır: Fars edebiyatını aşma. Ancak buradaki aşma, yeni bir boyut kazanmıştır. Bu da Fars ustalarının mesnevilerine "Rûmîyâne câme giydirilmesi" değil özgün ve telif bir eser ortaya konmasıdır. Özgün eser hedefi şairi kendi mekân ve zamanına yöneltirken edebiyatın da yaşanan hayatla yani gerçekle bağının kurulmasına yol açacaktır. Nitekim Atâyî sebeb-i telifinde İstanbul'da Hisar'daki bir meclisi anlatmış, orada bulunanlar içinde dönemin şairlerinden Kafzâde Fâizî'ye yer vererek özgünlüğün gerçekçi bir metin ortaya koymakla bağını kurmuştur. *Sâkînâme*'nin "hâtime"sinde ortaya koyduğu eserini yine İranlı şairlerle karşılaştırarak değerlendirir:

Olup dest-i âvîz ehl-i safâ / Revâdır ki dillerde tesbîh ola
(YzA 2520. 257a)
Bu dürr yine nazma nizâm ide reşk / Sadefden Nizâmî döke dürr-i eşk
(257b)
Hünerlerle gösterdi üstâd-ı evvel / Zahîr itmemişdir Zuhûrî dükel
İdüp nakş tarh-ı nev-âyîn perend / Nevâyî-veş itdüm nevâyı bülend
Alup çeşme-i cândan âb-ı midâd / Revânînün itdüm revânını şâd

Nemek saçalı hâmem ehl-i suhâna / Çekildi mey nazm-ı hamriyyeden
Zihî lutf-ı tab' u nisâr-ı dürer / Ki heb dost u düşmen ola behrever
Ol elfâz u ma'nasına subh u şâm / Pesend-i havâss âferîn-i 'avâm
.....
Bu meyden ki nûş itse bir reşha câm / İde pîr-i Câm anı 'ıtr-ı meşâm
Ne meydür bu kim hâke olsa revân / Bula hâkden rind-i Şirâzî cân
Bi-hamdi'llâh efkâr-ı hâtır-ı fîrûz / Murâd itdügüm gibi itdi bürûz
Ne nakşı ki tab'ım tahayyül ider / Suhan meclisinde temessül ider
Bu vâdîde bir nice ehl-i hüner / Koşup esb-i tab'ı gelüp geçdiler
Salup sonra meydâna ben tevsenim / Geçe cümleyi oldı meydân benim
Kaçan esb-i tab' ola sarsar-güzâr / Tozdan görmeye dîde-i rüzgâr
Kılup azmâyiş nice pehlivân / Bu menzilde gerçi koydular nişân
Müsâ'id olup gürûh-ı rüzgâr / Kodum zûr-ı tab'ımla bir yâdigâr (258a)
Dutup tîr-i tab'ile meydân yirin / Hedef eyledüm seng-i menzillerin
Dilâ aşrı atma da'vâyı ko / Edeb gözle bîhûde râyı ko
Bir olur mı üstâd ile peyrevi / Meyün bir midür köhne meyle nevi
Tutalım ki nakkâş zînet ider / Yine tarh-ı resm idenündür hüner
Husûsâ olup cây-ı 'işret-nigûn / Bana gün mi gösterdi gerdûn-ı dûn
Meyün vasfın itmiş hüner ehl-i suhan / Ne gûne dahı vasf idem anı ben
Bu mâtem-serâ hod müsâ'id degil / Meger mersiyye nazm ide ehl-i dil
.....

Atayî, eserindeki hayâllerin güzelliği ve orijinalliği ile Nizâmî'yi kıskançlığından ağlatacak denli iddialıdır. Ortaya koyduğu bu yeni tarz eseriyle Nevâyî gibi ününü yükseltmiş, *İşretnâme* şairi Revânî'nin ruhunu şad etmiştir. Câm şehrinin pîri yani Câmî onun eserini duyup okusa akşam sefası yapacak, Şîraz'ın rindi yani Hâfız ise onun eserinin etkisiyle (eseri bir mey gibidir, yere dökülse) dirilecektir. *Heft Hân*'ın "hâtime" sinde *Sâkînâme*'sini *Şerefnâme*'ye[7] karşılık olarak yazdığını belirten Atâyî, daha ilk eserinde hedefine ulaşmıştır. Ancak kendinden önce eser vermiş olan ustaların varlığını kabul eder, bunu bir yandan kaçınılmaz tarihsel bir süreç olarak görür, öte yandan onları aşacak denli eser ortaya koymanın nasıl bir bilek gücü göstermek olduğunu vurgulamak ister. İlk eser olma iddiasını burada tartışarak, kendinden önceki mükemmel eserlerin menzillerini aşmayı hedefler, bunu hayâl ve düşünce ile dil ve ifade düzeyinde yenilik yaratma olarak belirler. Böylece eserini, kendi özgün gücüyle ortaya koyduğunu pekiştiren sözlerle değerlendirir.

[7] Nizâmî'nin *İskendernâmesi*'nin birinci kitabının adı olan *Şerefnâme* için bkz.Kortantamer 156. Ayrıca *Sâkinâme* için bkz. Kortantamer 163.

Atâyî, *Sâkînâme*'deki iddia ve hedeflerini diğer mesnevilerinin sebeb-i teliflerinde de pekiştirerek sürdürür. 1034/1625'te yazdığı *Nefhatü'l-ezhâr*'da yine Fars edebiyatının hamse üstatlarıyla tartışır. Geniş bir giriş ve III. Mehmed'in Macaristan seferinin anlatımından sonra gece tasviriyle başlayan bir sebeb-i telif kurgular. Şair doğa ile tanrısal gücü bağdaştıran yorumlarla geçirdiği bir geceden sonra sıcak Temmuz günü başlar. Temmuzu kış izler, soğuk kış hüküm sürer. Diğer mevsimleri dolaşır, doğanın ve dünyanın dönüşünü çözemez; çarhın dönüşüyle zamandan şikâyet eder. Zamandan şikâyetle anlatacağı didaktik ve ahlâki hikâyelerine zemin hazırlar. Güzel bir sabah vakti mesnevi yazma arzusuyla üstadları izler. Fakat eskiler gibi savaşı anlatan eserler yazmayı anlamsız bulur. Atâyî, burada âdetâ savaş karşıtı bir söylem içine girer. Savaşı anlamsız bulur, dolayısıyla kendisi eskiler gibi hükümdarların aslında halka zarar veren savaşlarını abartarak anlatan destan yazma yolunu tutmayıp, latif şeyler mey, mahbub, güzelleri anlatmayı tercih etmiştir[8]. *Sâkinâme*'de belirttiği *Leylâ vü Mecnûn, Husrev u Şîrîn* gibi bıkkınlık veren "efsâne" mesnevilerden sonra burada da *Şehnâme* tarzı eserler yazmayı eski moda olarak bulur. Savaşın irdelemesini yaparak, savaşın aslında hükümdarların hırsından kaynaklandığını, tanımadığı insanı düşman olarak görüp öldürdüğünü, şairlerin de bunu yüceltmelerini eleştirir:

Ben de o fazîlet ile olup neşve-dâr / Lücce-i şevk oldı dil-i bî-karâr
(YzA 2520-85a)
Şa'şa'a-i neyyîr-i feyz-i ilâh / İtmişidi kalbimi amacgâh
Dilde idüp kulzüm-ı envâr cûş / Birbirini çekdi o mevc-i berdûş
Kilk-i emel hem-reh-i takdîr idi / Safha-endîş-i kalem-gîr idi
Tâb-ı ciger dagdaga-engîz idi / Nabzını tutdum felek tîz idi
Düşdi dile hâtıra-i mesnevî / Eyledüm üstâdlara peyrevi
Hâme olup tîz bu hengâmede / Dizdi güher bahr-ı hırednâmede
Sözleri ammâ ki yabâne degil / Cümle füsûn oldı fesâne degil
Bunda safâ var mı ki bir kîne-lıâh / Masdar-ı kahr u tama' vahhab-câh
Tâk-ı dimâgı tolı kibr ü gurûr / Sînede merkûzî perver ü zuhûr
Kasdı anun şâh-ı cihândârlık / Gösgötürü âleme hûnhârlık
Eyleye iz'âc kılup 'ibâd / Kahrı ile ol yire yana bilâd
Ya'nî çeküp 'asker deryâ-nehîb / Eyleyeler halkı vatandan garîb
Bir bölügün adını a'dâ ide / Memleketin eseriyle yagma ide
Her biri bir sâbıka vü güftügû / Birbirini bilmedin ola 'adû
Da'vî-i câh eylemede iki şâh / Ortada ahvâl-i ra'iyyet tebâh
Nahvet-i cehlile bir iki a'vân / Nâmların ide cihân pehlivân

[8] Girişin geniş özetlemesi ve değerlendirmesi için bkz. Kortantamer 177, 181-183.

Gürz ü kemân semtine idmân ide / Biri birin da'vet-i meydân ide
Biri birine eyleye kasd-ı helâk / Birisi merd ola biri zahm-nâk
Vasfın iden şâ'ir-i sâhir-cenâb / Sözlerine vermekiçün âb u tâb
Kendisini Hayder-i Kerrâr ide / Gürzini batmân ise kantâr ide
Görmediği kavmi anup dâ'imâ / İde nice mürdelere iftirâ (85b)
Eyleye bir müdeyi sahib-kırân / Şâ'ir iken Dârâ ola kıssa-hân
Mersiyesin okumadım anlarun / Cânları heb çıksun o nâdânlarun
Eylediler gerçi selef ihtiyâr / İtmede ammâ ki hafî i'tibâr
Meslegimiz vâdî-i mergûb idi / Vasf-ı latîf demi vü mahbûb idi
Fasl-ı bahârı gibi cümle latîf / Oldı nice fasl-ı bedî' ü zarîf
Safhası âyîne gibi pür safâ / İtdüm anun adını 'Âlem-nümâ
Hâsılı itmâme irüp ol kitâb / Cildile oldı sadef-i dürr-i nâb
Nazmı pesend itmege şâyân olup / Tarzı hased-i gürûh-ı yârân olup
Oldı bana hüccet-i 'izz ü kabûl / Eyledi imzâ 'ulemâ-yı fuhûl
Sebk ü nizâmın göricek lâfzen / Eyledi insâf her insâf-zen

Atâyî, hem şair, hem de kendi çağının aydını olarak dikkat çekici bir şekilde savaş karşısında bir bilinçlenme içindedir. Onun *İskendernâme* ve *Şehnâme* türü eserleri eleştirmesi, savaş karşıtı söylemi, bu yüzyılın sonunda yazılan sulhiyyeler (Nâbî ve Sâbit) de göz önünde bulundurulduğunda 17. yüzyılda Osmanlı'da "sulh" kavramının nasıl bir önem ve anlam kazandığı anlaşılabilir. Ancak mesnevinin girişinde III. Mehmed'in Macaristan seferini anlatması ve Osmanlı'nın üstünlük övgüsü, çelişki gibi görülse de bu kendi yaşadığı dönemin gerçekçi yansıması olarak düşünülebilir.

Atâyî, yukarıdaki beyitlerde görüldüğü gibi *'Âlemnümâ* adını verdiği *Sâkînâme*'sindeki başarısından güç alarak daha iddialı bir söylemle hamse oluşturma tutkusuna girmiştir. Ustaca bir kurgulama ile âdetâ edebiyat çevresinin tartışma ortamını canlandırarak çevresindekilerin onun Nizâmî'nin hamsesine cevap yazmasını istemelerini dile getirir. Atâyî, gene onların ağzında kendisini Nizâmî, Husrev, Câmî, Nevâyî ile karşılaştırır. Burada da onlardan sonra gelmiş olmanın onun değerini düşürmeyeceğini tartışır. Ancak hamse yazmak zor bir iştir. Ortaya koyacağı eserin nasıl güç bir işi başarma olduğunu göstermek için gene ustaca bir kurmaca ile Muhammed Dede'nin kabrinde başından geçen bir yaşantısını anlatır. Bu rüya içinde gördüğü bir rüyanın anlatımıdır[9]. Ve bu rüyanın yorumu onu yazma konusunda motive eder:

Hâsılı ol sefer-i belâgat-rüsûm / Oldı pesendîde-i yârân-ı Rûm
(YzA 2520. 85b)

[9] Rüya için bkz. Kortantamer 183.

Her biri lutfile olup bezle-senc / Didiler koymak[10] *gerek adını genc*
Ya'nî görüp Hamse-i Şeyh'i temâm / Eyle cevâbına hemân itmâm
Çünki sunuldı sana nazm-ı suhen / Nâme cevâbında var ol hâme-zen
Şükr-i Hudâ az degil kudretün / Fark-ı felekde 'alem rif'atün
Semt-i Nizâmîden olup hissedâr / Oldı sükûf-ı suhenün üstüvâr
Sûziş-i Husrevden olup behr ver / Saçdı nukat yirine hâke şerer
Humm-ı dilün câm-ârâ tâlibi / Mâyeli hem hâme-i Câmî gibi
Sen de nevâ ile bir âvâze sal / Tarz-ı nev-âyîn-i Nevâyî misâl
Geldin ise n'ola cümle sonradan / Sıfr degil mi elifi elf iden
Sonra gelen bezme birez cüst olur / 'Âdet odur cur'a içen mest olur (86a)
'Arza kılup meskenet-i bî-şumâr / Eyledüm anlara birez i'tizâr
Didüm eyyâm-ı hem erbâb-ı dil / Bana bu teklîf münâsib degil
Siflede taklîd-i kibâr eyleye / Kendüyi rüsvâ-yı diyâr eyleye
Hîç ola mı itse ne denlü hurûş / Her çene haffâfı cevâhir-furûş
Müflis-i 'âciz k'ide terk-i diyâr / Fâ'ide ne eyleye Mısra güzâr
İtdi husûsâ ki cefâmı zebân / Mîcre gibi yüregim tolı kan
Uralı bu rehde piyâde kadem / Pâşide şakk oldı misâli kalem
Lîk anun her biri kavl-i ba'îd / Olmadı hîç 'özr ü tüvânı müfid
Gördüm olur bunlarun ile nizâ' / Yâr-ı harîfân muzahrif-i metâ'
Âhir idüp sözlerine inkıyâd / Cânile himmetlerin itdüm murâd
Eyleyüp ol hidmete şedd-i nıtâk / Kilk-i hüner eyledi şemşîr-i sâk
Var idi evvelde dahı niyyetim / Kâsır idi 'azme velî himmetim
Hâsılı bu şeşder-i devvârda / Resm idi ol penc-i dil-i zârda
Olmışidi bir ulu himmet bana / Gaybdan irmişidi beşâret bana
Düşdi hemân hâtıra-i penc genc / Nakş-ı murâd itdi serây-senc

Atâyî, Fars şairleri karşısında kendi gücünü adım adım kanıtlamaya doğru gider. Didaktik ve ahlâki hikâyeler alanında *Nefhatü'l-ezhâr*'la kendisini başta Nizâmî ile karşılaştıran Atâyî'nin, *Sohbetü'l-ebkâr*'da doğal olarak hedefi Câmî'dir. Çünkü *Mahzenü'l-esrâr* türü eser yazmada Nizâmî ile boy ölçüşmesi yetmemiştir. Bu alanda büyük isim olan Câmî'yi de geçme iddiasındadır ve özellikle tercüme esere karşı çıkar. Önceki mesnevileri ile kendine güven kazanan Atâyî, eski moda hikâyelerden sonra "tercüme"nin şair-yazarlık gücünü ortaya koymayacağını kesin bir dille ifade eder. *Sohbetü'l-ebkâr*'ın sebeb-i telifi yine bir bahar gününün tasviri ile başlar. Atâyî, sözden, ince mânâdan anlayan arkadaşlarıyla kıra çıkar. Bir sohbet meclisine katılır. Sohbet meclisinde bulunanlardan biri yanındaki kitabı çıkarıp Câmî'den parçalar okur. Orada bulunanlardan bazıları anlamaz. Bunun üzerine kitabın Türkçeye tercüme edilmesini isterler.

[10] Metinde *olmak*

Atâyî tercümeye karşı çıkar: "Tercüme makbul değildir, kimse tercüman olmayı kabul etmez, ehl-i dil tercümeden utanır, başkasından eğreti alınan şey, alanı alçaltır; mânâ vakfı kişiye mülk olmaz, yazınca, mânâ kişinin kendi mülkü olmalıdır, âlem gencine-i râz ile doludur. Ama kalemi hırsızlık ederse Atâyî onun elini keser". Bunun üzerine içlerinden birisi Atâyî'nin daha önce *Mahzenü'l-esrâr* tarzında yazdığı eserde başarılı olduğunu şimdi de böyle bir eser yazmasını ve hamse meydana getirmesini isterler. Atâyî itiraz eder, bu işin zorluklarını dile getirir. Nizâmî'nin bu yolu tılsımladığını ve ondan sonra Husrev, Câmî, Nevâyî gibilerin de bu alanda söylenecekleri söylediklerini, söyleyecek bir şey kalmadığını ileri sürer. Teklifi yapan kişi anlamın ve nüktenin bitmeyeceğini belirterek ısrar edince Atâyî razı olur[11].

SEBEB-İ TE'LİF-İ KİTÂB (YzA 2520 - 150b)

Bir zamân kim dem-i enfâs-ı bahâr / İtdi mecmu'a-i verdi zer-kâr
Şa'şa'a-i hâne idi kudretden / Sebze bir kıt'a idi cennetden
Berg-i gül zîb-i der ü deşt oldı / Bâd-ı subhun işi gül-geşt oldı (151a)
Gül-i ter hırmen-i âteş kendi / Bülbül âteşde semender kendi
Cemre düşdi çemene tâze vü ter / Lâle pîrâhenine saldı şerer
Gonceler gerçi ki handân oldı / Bülbülün gönli perîşân oldı
Safvet-i tab'ı kalan sermâye / Cûy-veş akdı hemân sahrâya
Gül donanmasın idüp fasl-ı bahâr / Okudı gülşene ezhârı hezâr
Genc-i kâşâne olup vahşetgâh / Kurdı her nahl tarı (?) bir hargâh
Hâneden oldı resîde 'uşşâk / Nitekim zelzele-i ehl-i revâk
Zıllelerden dil-i şûrîde rümmân / Sâyeden niteki sevdâ-zedegân
Bir dahı evden olup âvâre / Düşdük ezhâr gibi gülzâra
Bir iki yâr-ı suhan-perver ile / Nükte-perdâz-ı gazel-güster ile
Eyledük sahn-ı çemende meclis / Gussa bîgâne vü şâdî heves
Çıkarup cöngini bir ehl-i suhan / Şâh-ı gül gibi hemân koynından
Didi kim Subha-i Câmîdür bu / Reşk-i âsâr-ı Nizâmîdür bu
Fâl idüp açdı o dürc-i hüneri / Saçdı bir 'akdile bezme güheri
Lîk bir iki zarîf-i Rûmî / Mes'ele olmayıcak ma'lûmı
Didiler söylemeyüp bize kitâb / Tercümân olsa biri virse cevâb
Nice ansun siyâh-ı hâme / Bu 'Acem şu haste-rûy lıâme
Anı ol tarz-ı mükellef bilüp / Eyleyeydi dahı mahbûb kılup
Ben didüm terceme olmaz makbûl / Tercümân olmagı kim ide kabûl
Ehl-i dil tercümeden 'âr eyler / 'Âriyet sâhibini hâr eyler
Vakf-ı ma'nâ kişiye mülk olmaz / Subhaya öyle güzel silk olmaz (151b)

[11] Ayrıca bkz. Kortantamer 201-202; 407

Urıcak deşt-i safâ-bahşına binâ / Kişinün mülki gerekdür ma'nâ
Keserin hâme itse elin dırâz / Gerçi 'âlem tolu gencîne-i râz
Olıcak bezme güher-rîz-i beyân / Sözümi cümle begendi yârân
'Âkıbet döndi biri didi bana / Bilmezin anı bunı ben ammâ
Hamdi'lillâh tolı gencîne-i dil / Güheri kimseden almalı degil
Sen de nazm eyle getür meydâna / Subha-vârî güher-i şehdâne
Diz bu resme nice 'ıkd-ı şehvâr / Eyle âvîze-i gûş-ı esrâr
Mahzeni çünki tetebbu' kıldun / Tarhda nice tasannu' kıldun
Bunı da başkaca bir genc eyle / Bârî gencînelere penç eyle
Didüm ey yâr-ı ma'rifet-güster / Sözlerün nazma degil câna geçer
Tutalım nazm-ı evveline penç kitâb / Hazret-i Şeyh'e güc olmaz mı cevâb
Penç gence zafer ümmîdi muhal / Mâlihulyâyla pür-nakş hayâl
Resm-i tasvîr-i a'lâ olmadır bu / Hep siyeh-hâme-i sevdâdır bu
Kimiyâ gibi hayâlât ancak / Fihris-i fenn muhâlât ancak
Hercâyî keff hûrşîd ancak / Tama'-ı hutbe nâhid ancak
Taleb-i sohbet Behrâm ancak / Fikr-i şâ'ir gibi evhâm ancak
Gence'de itdi bu genci peydâ / Bir iki mısrâ'-ı şemşîr-nümâ
Kıldı ol şeyh-i kerâmet-mend / Tîg-i elmâsla eyvânını sedd
Husrev ol dahmeye kim oldı revân / Zikr ü tesbîh ile lâhavl künân
Açdı efsûnu niyâz ile deri / Aldı getürdügi denli güheri
Oldı Câmî'ye dahı fethü'l-bâb / Buldı vâfir güher-i 'âlem-tâb (152a)
Kimisin sübha idüp ebrâra / Tuhfe itdi kimisin ahrâra
Oldı ol gence Nevâyî de revân / Eyleyüp peyrev-i üstâdı cihân
İtdi manzume-i pâkin tahmîs / Dizdi hakkâ ki 'aceb 'ıkd-ı nefîs
Sonradan dâhil olanlarun işi / Oldı pesmândesine fîrâşî
Kalmadı ragbete sâlih güher / Buldugın sildi süpürdi iller
Lîk bu ma'zeretüm eyledi redd / Didi kim feyz-i Hudâya yok hadd
Ya'nî gün gibi degil mi zâhir / Nükte-i kem terekû li'l-âhir
Nâm-ı üstâdı kılup bir zamân / İleri tur ki Sikender-i zamân
Çünki irdün şeref-i hidmetine / Taglar mı dayanur himmetine
Genc-i ma'nâya ne lâzım tîşe / Yidi kat yirde bulur endîşe
'Âkıbet itdüm anun seddini ben / Zîb-i dîbâce-i dîvân-ı sıuhen
Tutdum âhir o kühen dalmiye râh / İtdüm ol balır-ı firâvâna şinâh
Nice deryâ o tılsım-ı ma'nâ / Mevcesi tîg-i tılsım olmış ana
Tab'ım zîre-i hakkâk-ı suhen / Şakk-ı engüşt-i kalemdür dökülen
Gerçi gösterdi reh-i dahmegehi / Çün habâb olmış içi taşı tehî
Ki uş nâhun-ı endîşe ile / Belki nevk-i kalem ve tîşe ile
Bulmaga genc defînin güherün / Altın üstine getürdüm o yirün
'Âkıbet olmadı zâyi' 'amelüm / İrdi bir genc-i firâvâna elüm
Virdi ol denlü gınâ kân-ı suhen / Saçılum etrâfıma dâmen dâmen

Dest-i endîşe dürr efşân oldı / Ve her yir güher-i dırahşân oldı (152b)
Feyzile 'âleme yeksân itdüm / Tûde tûde dürr galtân itdüm
.....

Atâyî, 1036/1627'de yazdığı *Heft Hân* mesnevisinin sebeb-i telifine de ışıklı bir bahar gününün betimlemesiyle başlar. Gönül sahibi, ince düşünceye vakıf, güzel söz söyleyen arkadaşlarıyla bahçelere gezmeye gider, içki meclisi kurulur, kadehler dönmeye başlar, taze mânâlar dile gelir. Birden içlerinden birisi "sanatın, edebiyatın şeyhi" (şeyh-i fenn) Nizâmî' nin *Heft Peyker*'ini çıkarır ve aşk hikâyesi okuyup dinlerler, beğenip överler:

Bir seher geh ki nûr olup cihân / Bahr-ı sîm-âba garka oldı cihân
(YzA 2520. 8a)
Seherün bâb-ı feyz-i açıldı / Zerre-veş halk taşra yayıldı
.....
Rûz-ı nevrûz irüp sa'âdetle / Geldi şâh-ı bahâra devletle (8b)
İtdi herkes bahâra istikbâl / Çıkdı seyre misâl-i bâd-ı şimâl
Oldı ehl-i sevâd sevdâyî / Oldılar semt-i Kays-ı Şeydâyı
Ol gün erbâb-ı tab'dan nice yâr / İtdük semt-i bâg u râga güzâr
Hem bahâr u şitâda yârânum / Yâr u germ-âbe vü gülistânum
Dil ü tab' ehli yârânlar idi / Nükte-gûlar dakîka-dânlar idi
Dil-i rûşenle fikr-i mûy-şikâf / Bâde-i sâf u sâgar-ı şeffâf
Devr-i gül hükmini virüp âhir / Câm-ı gül-rengi eyledük dâ'ir
Behmen-i dehmenî-sıfat yârân / Kaldırup bir bir yine rıtl-ı girân
Sâkî dellâl-ı la'l-i nâb oldı / Devr idüp mey karârını buldı
İtdi cânlar meze diyü yârân / Vasf-ı la'l-i nigârı kût-ı revân
Nakl-i bezm oldı ma'nâ-yı hoşter / Bahr-ı ma'nâ tabak tabak cevher
Eyledi telh-kâm sâgar-ı gam / Zevk-i nev-bâve-i nihâl-i kalem
Vasf-ı lebde dehân-ı gevher-bâr / Dil-i bîmâra dânelerdi enâr
Ol ki hâl-i zekânda söz koparur / Sîb-i müşkün çekürdegin çıkarur
Nâgehân açdı bir ferişte-hısâl / Bir kitâb-ı bedî'-i ferruh-fâl
Heft Peyker huceste nâmı idi / Nâzımı Şeyh-i fenn Nizâmî idi
Ne Nizâmî ki hamsesin gerdûn / Heft Seyyâreden bilür efzûn (9a)
Okıyup bir güzel hikâyetini / Dinledük 'ışk ile rivâyetini
Olınup midhatinde hakk edâ / Oldı nazmı müsellem-i zürefâ
Lîk bu dâ'î-i dakîka-güzâr / Buldı üç gûne i'tirâza medâr
Üç su'âl eyleyüp fakîrâne / Yek-be-yek didüm anda yârâne
Evvelâ şâh-ı 'ışk-ı 'âlem-gîr / Oldı bu turfe nâmede tahrîr
Medh-i Behrâm şaha itmiş meyl / Eylemiş pâdişâh-ı 'ışkı tufeyl
'Işk ider kûh-ı Kâfı efgende / 'Işk kande o bî-nevâ kande

'Işk olur 'âşıka delîl-i fenâ / 'Işk ider pâdişâh-ı dehri gedâ
'Işka budur 'alâmet-i sâdık / Yanar âteşe girer gider 'âşık
'Işk terk-i ser-i âmânîdür / Belki mahv-ı vücûd-ı fânîdür
Âteş olur hayâl dâ'iresi / Kande kaldı visâl hâtırası
'Işk mıdur bu kim olup tenhâ / İde mahbûbesiyle zevk ü safâ
Gâhi zîr-i lihâfı itse makarr / Kura iki direkli bir çâder
Yapdıra nice kümbed-i vâlâ / Sala nüh kümbed sipilıre sedâ
Yâr hâzır zemâne bî-teşvîş / Tîr der-kabza ve hedef-derpîş
Gâh günbetde zevk-i fevkânî / Gâh ine seyr ide şâdırvânı
Gâfil olup çü tıfl-ı günbed-zen / Harekât-ı garîb-i günbedden
Vire meydân idince nefsini künd / Ola günbed-zenân olursan yund
'Âşıkam diyü ide da'vî-i zûr / Kıla cürmin o yârdan meşhûr
Böyle mi gözliye ülü'l-elbâb/ Dergeh-i şâh-ı 'ışkda âdâb
Hisse-dâr oluben şeh-i pür fenn / 'Işk-ı meymûnı vü hımârîden (9b)
Yidi 'Azrâ-i'zâra Vâmık imiş / Barek-Allâh adı da 'âşık imiş
Kaysı gör kim niçün çeker emegi / İtmez ol itdügin yaban eşegi
Dil-i âşüfte hâle düşmez bu / 'Âşık-ı bî-mecâle düşmez bu
Bilmeye haste-lıâl-i rûhânî / Zevk-i fevkânî 'ıyş-ı rûhânî
Sâniyen mihnet-i muhabbet-i zen / 'Ârife niçün ola dâgdâga-zen
Ehl-i hikmet bu kavle kâ'ildür / Zene mâ'il ziyâna mâ'ildür
Anma 'avret-akıllu Mecnûnı / Ki ola nâkısât meftûnı
Ola bend-i kemend-i muhtâle / İde 'ışk-ı zülâleden nâle
Hânegîye hôd olmaz o bâzî / Mâkiyân aldadur mı şâhbâzı
Gözden eyler vebâle âhengi / Necm-i gaddâr dîde-i şengi
Ola kuyruklı sürmeler her bâr / Fitne-cûlukda kevkeb-i düm-dâr
Sîne açsa iner gider şikeme / Mülhid-i yek gibi ol iki meme
Döndi enbân-ı 'ömre cân-ı rükûn / Nice Rüstemler anda süst ü zebûn
İtme ol fürceyi teferrücgâh / Ola tâ garka-gâh-ı ehl-i günâh
Nâm-ı 'ışka nice olur lâyık / Günde beş güzeli seven 'âşık
Garaz ol hâlden tenâsüldür / Sanma 'ıyş u dem-i tevâsüldür
Eyleye kim ki dakk-ı bâb-ı murâd / Çıka 'uryânlar iderek feryâd
'İsmet ehline ibtilâdur bu / Emr-i hakk ile bir belâdur bu
Nakl-endâz-ı cândan ancak / Hâsılı râhat-ı beden ancak
Hâlet-i cân-güdâz-ı ehl-i kulûb / Degil illâ muhabbet-i malıbûb
Dilber-i şîve-kâra 'ışk olsun / 'İşve-i cân-şikâra 'ışk olsun (10a)
'Akl u sabr u karâr zühd ü riyâ / Hüsni ber-kâ'ide cevâna fedâ
Ola şâhid-cemâl bâ-temkîn / Nâzenîn ola gözleye âyîn
Olmaya kimsede ümmîd-i kenâr / Gâyet-i zevki lezzet-i dîdâr
Saltanatda cemâl-i rûz efzûn / İtmek ister ri'âyet-i kânûn
Olur erbâb-ı 'ışka 'ıyd-ı sürûr / Yılda bir kez el öpmege destûr

Bir işâretle gamze-i bî-bâk / Gâhi bin derdmendi ider helâk
La'li defterde yoklayup mürde / Cân bulsa gâhî nice efsürde
Gözleye çeşm-i lutfa istihkâk / Biline hep merâtibi 'uşşâk
Müstahik olsa 'âşık-ı bîmâr / Gûşe-i çeşmi 'arz ide timâr
Der-miyân ide cânı 'âşık-ı zâr / İtmeye 'arz-ı şehvet-i zinhâr
Üze er gam-ı 'unfile yârin / Nefs-i emmâre bile mikdârın
Kılıç olur ol gamze-i hûnhâr / 'Arz-ı hâle kimün ne zehresi var
Nice itsün hevâ-yı nefse heves / 'Âşıka kalmayınca tâb-ı nefes
Sâlisâ 'ışk olınca âteş-tâb / 'Âşık-ı zârun olan hâli harâb
Kays-ı şeydâya döner etvârı / Nerede kaldı 'akl mi'mârı
Terk-i tecrîd ile olup nâ-bûd / İder ikbâl çâr-tâk-ı vücûd
Yıkılup ger harâb ola 'âlem / Konmaya dâmenine gerd-i elem
Dil-i ehl-i fenâya yirler olur / Heft künbed yire berâber olur
Bize yetmez mi künbed-i la'li / Nev-bahâr olsa erguvân nahli
Oldı bir künbed zeberced-gûn / Berg-i sebzile devha-i mevzûn
Künbed-i pür-şükûfe-i bâdâm / Kasr-ı kâfûr-gûne-i Behrâm (10b)
Leb-i deryâya gel habâbına bak / Oldı mânend-i künbed-i erzâk
Lâle-i zerd-gûne-i sahrâ / Za'ferânı habâbdur ber-pâ
'Aseli hırka-i siyeh-şâlı / Başına çeke 'ışk abdâlı
Eylemez reşk tâk-ı rengîne / Künbed-i sandalî vü müşgîn
Çün degilsin ne Zühre ne Behrâm / Neye yarar bu gûne gûne hıyâm
Belki yok anlara dalu hâcet / Var iken hâne-i bi(lâ)-minnet
İki günlük müsâfire gerdûn / Oldı bir ka'a-i zümürrüd-gûn
Felegün vakti subh-ı pür- nûrı / Sana yitmez mi tak-ı kâfûrı
Reng-i surhile zeyn idince Hakk / Künbed-i lâle-gûn-ı dilkeşe bak
Oldı itdükçe âfitâb hilâl / Zerd-gûne revâk-ı bî-timsâl
Gelse ebr-i kebûd-ı nevrûzî / Pür cilâ sakfin ide firûzî
Olur irdükçe zulmet-i dem-i şâm / Künbed-efrâz misgî-i[12] *Behrâm*
İricek mâhitâb-ı sandal-sây / Sandalî-reng olur bu sırça-serây
Mizbân eylemiş kazâ vü kaderi / Her kişinün nasîbi mâhazarı
Budur ahbâba pendün icmâli / Ne'ne yetmez bu kubbe-i 'âlî
.....

Bu dizelerde görüldüğü gibi Atâyî, Fars şiiri karşısında önceki sebeb-i teliflerinden daha iddialı bir tutum içerisindedir. Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ini açık bir dille başarısız bulup üç yönden sistematik bir şekilde eleştirir:

[12] Metinde *müşgî*

1. ÂŞIK TİPİNİN ELEŞTİRİSİ:

Üç su'al eyleyüp fakîrâne / Yek-be-yek dedim anda yârâna
Evvelâ şâh-ı 'ışk-ı 'âlem-gîr / Oldı bu turfe-nâmede tahkîr

diyerek Nizâmî'nin Behrâm'ı âşık olarak kurgulamasını başarısız bulur. Behrâm gibi birisini âşık olarak fazla övmüştür. Aşk yüce bir duygudur. Behrâm ise sevgiliyle tenhada zevk etmektedir, bu bayağılığını "âşığım" diye meşhur etmektedir. Bu âşık "edeb"ine uymamaktadır. Yaban eşeği avlaması ise âşık davranışına hiç yakışmamaktadır.

2. KADIN AŞKININ ELEŞTİRİSİ:

Sâniyâ mihnet-i mahabbet-i zen / 'Ârife niçün ola dagdaga-zen
Ehl-i hikmet bu kavle kâ'ildür / Zene mâ'il zinâya mâ'ildür
Anma 'avret akıllu Mecnûnı / Ki ola nâkısât meftûnı

diyerek kadının cinsel eğilimleri de birlikte getireceğini, nice Rüstemlerin bunda "süst ü zebûn" olduğunu, bedenle ilişkisi dolsayısıyla bunun bir bela olduğunu belirterek asıl sevginin cinsel eğilimlerin ötesinde olduğunu söyler. Bu nedenle "civan aşkı" daha uygundur. Ancak bunda da şehvete ve nefse karşı uyarır.

3. AŞK ANLAYIŞININ ELEŞTİRİSİ:

Sâlisâ 'ışk olınca âteş-tâb / 'Âşık-ı zârun ola hâli harâb

diyerek gerçek âşığın betimlemesini yapar. Ona göre âşık büyük acılar çeker, sevginin etkisiyle aklı başından gider. Yoklukla var olan gönlü dünyayı görmez, onun Behrâm gibi künbedlere girmesine gerek yoktur. Gerçek âşığa künbed olarak gökyüzü ve doğa yeter. Zarifler bunu duyunca Atâyî'ye hak verirler ve böyle bir eser yazmasını isterler:

Gûş idince sözlerim zürefâ / Oldı cümle müsellemü'l-fehvâ (10b)
Didiler gerçi sözlerin ma'kûl / Lîk cümle delîl-i bî-medlûl
Hüner oldur ki idesin isbât / Olmaya mahz-ı iddi'â kelimât
Söz senündür suhan o gûne gerek / Bize ammâ ki bir numûne gerek
Eyledüm sözlerin kabûle şitâb / Düşdüm endîşe bahrına bî-tâb
İtdüm ol bahr-ı âteşîne şinâh / Âlı-ı dil-sûzum açdı ka'rına râh (11a)
Bahr pür gevher idi dil gavvâs / Buldum lîk anda gevher-i hâs
Ka'r-ı girdâbı kûre-i pür-tâb / Gevheri ahker âbı âteş-tâb
Ya'nî tâb-ı nefesle 'âşıklar / İtmiş ol bahrı kişt-zâr-ı şerer
İtmeyüp dest-ı sûdına ikdâm / Döndi gavvâs-ı himmetüm nâ-kâm
Rişte-i fikre dirmege revnâk / Tutmadum bir güher ipe uracak
'Âkıbet mest idüp mey-i hayret / Çeşm-i bend oldı perde-i gaflet

Zariflerin görüşlerini kabul eden Atâyî, hemen işe girişir, fakat tüm uğraşına rağmen bir türlü başaramaz. Ancak bir gece bir rüya görür. Bu rüya kurgulaması ile yapacağı işin zorluğunu somut olarak ispat etmek ister ve onu böylesine iddialı bir mesnevi ortaya koymada motive edecek olan rüyayı kurgular. Rüyasında ona yol gösteren üstadı, faziletin sığındığı, mânâlar şahı, âlim ve şair babası Nev'i Efendi'yi görür. Nev'î Efendi ona evde saf süt akan bir çeşme yaptırdığını ve onu akıtmayı sürdürmesini vasiyet eder. Atâyî uyanır ve rüyasını yorumlar: "süt" marifet feyzi olan şiir, "çeşme" de "selâset-i eş'âr" yani güzel, akıcı şiir söylemedir. Bunun üzerine kendisi de bir Ferhad olarak şiirin üstüne düşer.[13] Gerçi kendinden önce *Heft Peyker* tarzında eserler yazılmıştır, ama o, onları meşk etmez, kendi "hasb-i halini" yani "kendi kurguladığı hikâyesini" yazmak ister. Bunlar arasında Taşlıcalı Yahyâ'nın *Şâh u Gedâ*'sını anar, o tarzda bir eser yazacağını belirterek onu da eleştirir. Böylece kendini motive eden Atâyî, aşk ve "edeb"ini ortaya koyacak şekilde özgün bir aşk hikâyesi kaleme alır. Hâtime'de ise sebeb-i telifteki hedefine ulaştığını, yani onu büyük mesnevi yazarlarına eklemleyecek olan bir eser ortaya koyduğunu teyid eder. Mesnevi vadisinde üç üstad Nizâmî, Husrev ve Câmî'nin seçkin bir yere sahip olduğunu belirtir, kendisi de alçakgönüllülükle onlara katılmıştır. Önce *Şerefnâme* tarzında *'Âlemnümâ*, ikinci olarak *Matla'ül-envâr* tarzında *Nefhatü'l-ezhâr* yazdığını bununla *Mahzen*'in (*Mahzenü'l-esrâr*) değerini düşürdüğünü, üçüncü olarak *Sohbetü'l-ebkâr* yazdığını bununla da Câmî'nin *Subhatu'l-ebrâr*'ını aştığını, onun parlaklığını kırdığını söyler, dördüncü olarak da *Heft Hân*'ı yazarak âleme ün saldığını vurgular:

Hâme mest oldı bir sebûda dahı / Dil-i deryâ-keş arzûda dahı
(YzA 2520-68a)
Vâdî-i mesnevîye düşdi güzer / İtdüm ol râh-ı bî-gerâna sefer
Anda menzil-be-menzil üstâdân / Gördüm itmiş hezâr turfe-nişân
Okın atmış kemânını yasmış / Her biri çarha bir kemân asmış
Bâ-husûs içlerinde üç üstâd / Şast-ı pür-zûrına virince güşâd
Tîr-veş gayrı kodı pâ-der-gîl / Hadd-i i'câzı eyledi menzil
Biri Husrev biri Nizâmîdür / Biri ser-mest-i 'ışk Câmîdür
.....
Nice pey-revler itdi sonra zuhûr / Her biri geçdi Rüstem-i pür-zûr
Birbirinden kalur degil bunlar / Bulmadı imtiyâza kimse zafer
Yekke merd idi Rüstemân-ı kadîm / Bunlar ârâyiş-i sufûf-ı 'azîm
Ben ne mikdâr-ı 'âcizâne ile / Merkeb-i leng ü tâziyâne ile

[13] Rüya için bkz. Kortantamer 233-234; Karacan 150-153.

Kuvvet-i tâli' oldı sermâye / Kendümi katdum âhır a'lâya
Ra'yet-i himmeti bülend itdüm / Tîg-i 'azm-i miyâna bend itdüm
Hamse erbâbına idüp taklîd / Eyledüm pençe-gîr-i hûrşîd
Evvelâ vâdî-i Şerefnâme / Oldı cây-ı tetebbu'-ı hâme
Oldı 'Âlemnümâ ki sûret-yâb / Saldı âyîne-i Sikendere tâb
Sâniyen oldı Nefhatü'l-ezhâr / Pertev-i nakş-ı Matla'ü'l-envâr
Bûy-ı dil-keşle halkı mest itdi / Mahzen'ün pâyesini pest itdi
Sâlisâ nazm-ı Sohbetü'l-ebkâr / Oldı silk-i güher gibi hem-vâr
İrdi ol gevher-i miyâneye dest / Revnâk-ı Subha'ya irişdi şikest
Râbi'an eyledüm söze âgâz / Saldum âfâk-ı 'âleme âvâz
Heft Peyker ki oldı pîş-nihâd / Oldı âhir cevâbı vefk-i murâd
Heft bendâna nây-ı kilk-i hüner / İtdi meclisde turfe zemzemeler
Mihverüm kûs-ı heft-cûş oldı / 'Arsa-i nazm-ı pür-hurûş oldı
Yidi meclis olup terâzende / Heft ahterle oldı nâzende
Zâyi' olmadın elde ser-rişte / Büyüdi gevher oldı der-rişte
Bu kumâş-ı latîf-i reng-â-reng / Oldı bir bend içinde cümlesi teng
Heft reng oldı bu gül-i tâze / Gül iken gonce itdi şirâze
Nûr-ı fikretle bu şükûfe-i seng / Felek-i nazma oldı Heft Evreng
Cengimiz 'ışkla olup her dem / Tîg-i gam oldı gamgam-ı Rüstem
Gîr ü dâr-ı gam beyan itdüm / Nâmın illerde Heft Hân itdüm
İtdi gavvâs-ı hâme zîb-i kenâr / Bir nefesde nice dürr-i şeh-vâr
Nakd-i 'ömri kılup bu san'ata harc / Varum itdüm bu dürc-i gevhere derc

Daha önce *Leylâ vü Mecnûn, Husrev u Şîrîn* gibi hikâyeleri modası geçmiş olarak gören ve padişahların savaşlarını konu alan *İskendernâme, Şehnâme* gibi savaş övgüsü eserleri edebiyatın konusu yapmayı eleştiren Atâyî, aslında baştan beri bir yenilik ve özgünlük arayışı içindedir. Bununla bir yandan telif ve özgün eser ortaya koyarak şair-yazarlık gücünü kanıtlama diğer yandan da hamse oluşturan mesnevilerin konusunu değiştirme iddiasındadır. Nitekim *Sâkînâme*'yi hamse kapsamına alarak âdetâ yeni bir hamse anlayışı ortaya koymak ister. *Nefhatü'l-ezhâr* ve *Sohbetü'l-ebkâr* ile düşünsel içerikli metinlere ağırlık vererek tercüme olmayan mesnevilerle Fars edebiyatının bu alandaki iki doruk eserini geçmeyi hedeflediği görülür. *Heft Hân*'da gene Fars edebiyatını aşma, üstün eser ortaya koyma iddiasını sürdürmekle birlikte asıl hedefi Nizâmî'dir. Aşkın edebiyattaki tartışmasız yeri onu aşk konulu *Heft Hân* mesnevisini yazmaya yöneltmiştir. Böylece Osmanlı-Türk edebiyatı, Farsların aşk mesnevilerini unutturacaktır. Yeni bir aşk konusu ortaya koymada bu edebiyatın "aşk anlayışı" büyük bir rol oynamaktadır. Aşk, bir ahlâk ve "edeb" meselesidir; romantik aşk mesnevileri bir hikâye olmanın ötesinde insa-

nın bu ahlâk ve "edeb"i kazanmasına hizmet eder[14]. Atâyî'nin Behram'ın aşkının anlatıldığı *Heft Peyker*'i eleştirmesi anlamlıdır ve kendisi "edeb"e hizmet edecek olan özgün bir aşk hikâyesi kurgular.

Aslında Fars edebiyatı karşısında "yeni" bir aşk hikâyesi ortaya koyma iddiası ve arayışı baştan beri vardır. Ahmedî'nin *Cemşîd ü Hûrşîd*'inden beri var olan bu arayış, kurgusu Osmanlı-Türk şairinin yaratısı olan özgün bir aşk hikâyesi arayışına dönüşmüştür. "Telif yeni bir aşk hikâyesi" kurgulama, Fars edebiyatı karşısında Osmanlı-Türk mesnevi edebiyatının hedefi olmuştur. Bunu birçok şair dile getirmiş, bu iddia ve arayışla mesnevi yazmışlardır[15]. Hatta Osmanlı edebiyatının bu arayışı Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk*'ı yazmasına kadar sürmüştür. Bu bağlamda Şeyh Gâlib'in kurgusu özgün bir aşk mesnevisi yazma iddiasının edebiyat tarihindeki yeri yeniden anlam kazanmaktadır. Onun Nâbî'nin *Hayrâbâd*'ına ve Atâyî'ye yönelttiği eleştiriler, bu bağlamda salt bir yazar kıskançlığı olmayıp aynı zamanda edebiyatın içten içe süren iddiasının geldiği boyuttur. Şeyh Gâlib de sebeb-i telifine, katıldığı bir edebiyat meclisinin tasviriyle başlar. Bu mecliste artık Nizâmî'nin, Câmî'nin mesnevileri değil, Nâbî'nin *Hayrâbâd*'ı okunmaktadır. Eserin beğenilip övülmesi karşısında, Şeyh Gâlip tam da yazmaktan ve dünya hırslarından vazgeçtiği bir ruh halindeyken birden kendisini bir "imtihân" ortamında gibi hisseder ve "Pîr"inden aldığı şevkle "taçsız kalan Hüsn ü Aşk" konusunu yazmaya motive olur. Meclistekilerin Nâbî övgüsünü aşırı bulup *Hayrâbâd*'ı eleştirir: 1. Attâr'ın mesnevisini genişleterek yazması; 2. Aşırı Farsça olması; 3. Aşkın evlenme ile bitmesi; 4. Bir hırsızı kahraman yapması (*Hüsn ü Aşk* 173-210. Bkz. Doğan 54-60). Bu eleştirilerden, Attâr'ın mesnevisini uzatarak kurgulamak özgün bir eser yazmak demek değildir, Türkçenin gücü ortaya konamamıştır, aşk, "edeb" anlayışına uygun düşmemektedir; hele bir hırsızın kahraman olması kabul edilebilir bir şey değildir, sonucu çıkar. Nâbî, *Hayrâbâd*'ında Attâr'ın aşk hikâyesinden yola çıkarak "Çâlâk" adlı hırsızın "soyguculuğu bırakması ile şehrin öteki hırsızlarına örnek olması"nı kurgulamıştır[16]. "İdeal aşk hikâyesi" ortaya koyma iddia-

---

[14] "edeb" (Arapça "adab") burada dar anlamda olmayıp bir edebiyat kavramı olarak anlaşılmalıdır. "edep" klasik edebiyatın menşei olan İran kültürünün karakteristik "aşk, şarap, musiki, şiir" geleneğini içerir. Bu bağlamda mesnevilerin yeri ve rolü için bkz. Halil İnalcık "Klasik Edebiyatın Menşei: İranî Gelenek, Saray İşret Meclisleri ve Musahip Şairler". *Türk Edebiyatı Tarihi I*. Ankara 2006. 233-294. Ayrıca aşk mesnevilerinin "aşk edebi"ne hizmet anlayışına ilişkin yapısı için bkz. Nuran Tezcan " Aşk Mesnevilerini Şövalye Aşkı Bağlamında Okumak". *Virgül* 99. 2006. 55-58.

[15] Sûzî Çelebi, Tâcîzâde Câfer Çelebi, Âzerî Çelebi, Taşlıcalı Yahya gibi, bkz. Kortantamer 405-407.

[16] Gibb. *Osmanlı Şiiri Tarihi*. 261; Sibel Ülger. *Nâbî-Hayrâbâd. İnceleme-Metin* 1996.

sında olan Şeyh Gâlib'in, "hikemî" tarzla "toplumsal fayda" anlayışına yönelmiş olan Nâbî'yi anlaması mümkün değildir. Şeyh Gâlib, hikâyenin kahramanının da hırsız olmasını vesile bilerek Nâbî'yi Attâr'ın eserini çalma ile suçlayarak tevriyeli bir şekilde "*El-hakk çalıp alma kıssadır ol / Hırsızlara hayli hissedir ol*" der. Atâyî de *Sohbetü'l-ebkâr*'ın sebeb-i telifinde başkasından "ma'nâ" almayı hırsızlık olarak nitelendirip sanatlı bir söyleyişle "kalem (tecrid yoluyla ben) hırsızlık etse elini keserim" der:

Urıcak deşt-i safâ-bahşına binâ / Kişinün mülki gerekdür ma'nâ
Keserin hâme itse elin dırâz / Gerçi 'âlem tolu gencîne-i râz
(151b)

Şeyh Gâlib kendinden önceki mesnevi ustalarını Firdevsî, Husrev, Nizâmî, Nevâyî, Fuzûlî olarak anıp bu alanda iddialı olan İstanbullu Nev'îzâde'ye de yer verir. Fakat onu Nizâmî karşısında yetersiz bulur:

İstanbulumuzda Nev'îzâde / Etmiş tek u pû velî piyâde
Olsun mı Nizâmî'ye hem-âheng / Kur'an'a uyar mı nağme-i çeng
Olmaz belî lûtf-ı tab'ı inkâr / Onun gibi dahi niçeler var
(796-798. Bkz. Doğan 176)

diyerek Nev'îzâde gibi birçok şairin olduğunu, onların da emeklerini inkâr etmemek gerektiğini; ancak kendisini ayrı tutarak, Nizâmî'ye uyanların "gürûh"una katılmadığını, kendisinin hepsinden üstün "özge bir mâcerâ" yazdığını söyler:

Ben olmadım ol gürûha pey-rev / Oymuş belî Gencevî'ye Hüsrev
Billâh bu özge mâcerâdır / Sen sanma ki defter-i belâdır
Zann-etme ki şöyle böyle bir söz / Gel sen dahi söyle böyle bir söz
Erbâb-ı sühân temâm ma'lûm / İşte kalem işte kişver-i Rûm
(2011-2012. Bkz. Doğan 404).

Böylece Fars edebiyatı karşısındaki iddiasında iyice bilenmiş olan Osmanlı edebiyatının bir üyesi olarak Şeyh Gâlib kendisinden başka kimsenin yazamayacağı ideal "aşk" mesnevisini ortaya koyduğunu ileri sürer.

Osmanlı-Türk mesnevi edebiyatının önde gelen bu eserlerinin sebeb-i teliflerine göre mesnevi edebiyatının tarihsel sürecini değerlendirdiğimizde şu sonuca ulaşılır:

1- Farsça mesnevileri anlamak ve Fars ustalarının düşüncelerini öğrenmek

2- Türkçenin gücünü göstermek

3- Nizâmî gibi bir eser ortaya koymak

4- Fars mesnevilerine "Rûmiyâne câme giydirmek", bu yolla Türkçenin ve Türk şairlerinin gücünü göstermek; dolayısıyla Fars şairlerini aşmak

5- "Eski efsâne" olan *Leylâ vü Mecnûn, Ferhâd u Şîrîn, Vâmık u Azrâ* gibi mesnevilerin yerine yeni bir aşk mesnevisi yazmak

6- "Tercüme"yi bırakıp Fars mesnevilerini "telif" bir mesnevi ile aşmak, böylece devlet olarak üstün olan Osmanlı'nın edebiyat alanında da gücünü ispat etmek

7- Farsların aşk mesnevilerini unutturacak yeni, özgün bir aşk hikâyesi kurgulamak.

KAYNAKÇA

Yazmalar:

Hamse-i Atâyî YzA 3131 Millî Kütüphahe-Ankara

Hamse-i Atâyî YzA 2520 Millî Kütüphahe-Ankara

Yayınlar:

Akalın, Mehmet. *Ahmedî. Cemşîd ü Hûrşîd. İnceleme-Metin.* Ankara 1975.

Ayan, Gönül. *Lâmi'î. Vâmık u Azrâ. İnceleme-Metin.* Ankara 1988.

Canım, Rıdvan. *Latîfî, Tezkiretü'ş-şu'arâ ve Tabsıratu'n-nuzamâ.* Ankara 2000.

Dilçin. Cem. *Mes'ud bin Ahmed. Süheyl ü Nevbahâr. İnceleme-Metin-Sözlük.* Ankara 1991.

Doğan, Muhammed Nur. *Şeyh Gâlib – Hüsn ü Aşk.* İstanbul 2003.

Gibb, E.J.W. *Osmanlı Şiiri Tarihi* (Çev. Ali Çavuşoğlu) Ankara 2000.

Karacan. Turgut. *Nev'î-zâde Atâyî, Heft Hân Mesnevisi. İnceleme-Metin.* Ankara 1974.

Kavruk, Hasan. *Türkçe Mesnevilerde Sebeb-i Telifler.* Malatya 2003.

Kortantamer, Tunca. *Nev'î-zâde Atâyî ve Hamse'si.* İzmir 1997.

Tekin, Gönül. "Feyzî Çelebi'nin Şem' ü Pervânesi" *Journal of Turkish Studies* 15. 1991. 1-157.

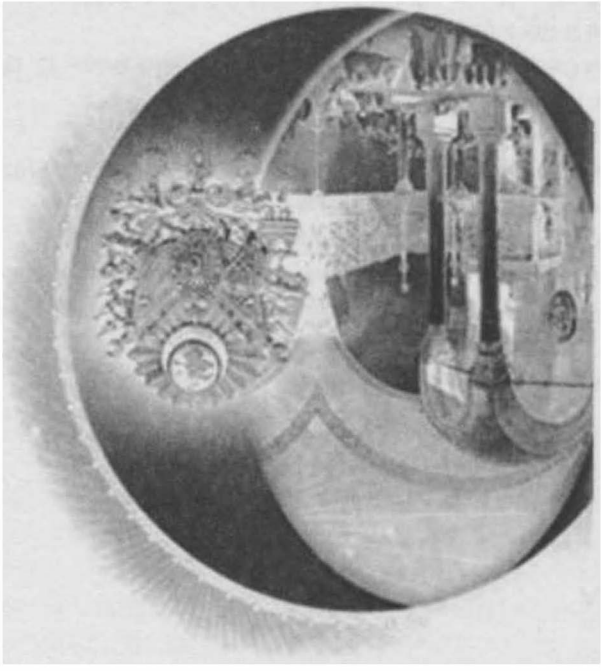
Tezcan, Nuran. *Lâmi'îs Gûy u Çevgân.* Stuttgart 1994.

Timurtaş, Faruk K. *Şeyhî ve Husrev u Şîrîn'i* (İnceleme-Metin). İstanbul 1980.

Uludağ, Erdoğan. *Vak'aya Dayalı Bir Eser Olarak Lâmi'î Çelebi'nin Salâmân u Absâl Mesnevisi (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin – Sadeleştirme).* Basılmamış doktora tezi. Erzurum 1997.

Ülger, Sibel. *Nâbî-Hayrâbâd. İnceleme-Metin.* Basılmamış yüksek lisans tezi. Van 1996.

TOPLUM

OSMANLI TOPLUMUNDA BÂTIL İNANÇLAR, TALİH VE 'KADER'[1]

Oğuz Adanır*

...ilkel insanlar deneyimden ders almamakta ve kimi zaman bizim yaptığımız gibi işe yaramayan âdetlerinden kurtulamamaktadırlar. Tam tersine, mistik bir şekilde koşullandırılan kafaları deneyime karşı genellikle tamamen duyarsızdır. Simgesel bir eylem tarafından düş kırıklığına uğratıldığında, önceden biçimlendirdiği olay gerçekleşmediğinde, bunlara olan inancının bir işe yaramadığı gibi bir sonuç çıkartmaya çalışmamaktadır. Oysa bizim açımızdan bu çok açık ve seçik bir şeydir. Onlar, babalarının her zaman yapmış oldukları gibi, eylemlerinin daha güçlü ve üstün bir karşı eylem tarafından etkisiz kılındığını düşüneceklerdir. Avustralyalılar kendi kendilerine belki, yağmurun saldırıya uğradığı için yağmayı reddettiği ya da komşu aşiret büyücüsünün onun yağmasını engellediği, vs. gibi nedenlerini açıklayamayacakları şeyler söyleyeceklerdir.

L. Lévy-Bruhl, *İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler*, s.224

Yeryüzünde bâtıl inançlara sahip olmayan bir toplum, bir ülke gösterebilmek herhalde olanaksız bir şeydir. Zaman içinde geriye doğru gidildikçe de bâtıl inançların günümüze oranla çok daha güçlü bir konumda bulundukları görülmektedir. Tek tanrılı dinlerin ortaya çıkması onların gücüne

---

* Prof. Dr. Oğuz Adanır, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Sinema Televizyon Bölümü.

[1] *İlkel Toplumdan Kapitalizme Osmanlılar ve Avrupalılar* (zihniyet ve tarih ilişkisi üzerine bir deneme), Oğuz Adanır, İzmir 2007 (yayımlanmamış çalışmanın "Osmanlı toplumunda bâtıl inançlar, talih, 'kader' ve zihinsel durağanlık" s.110-127 bölümünden özet metin).

bir son vermiş gibi görünmemektedir. Örneğin, F. Braudel, Batı Akdeniz toplumlarının kültürel açıdan Hıristiyan'dan çok Latin yani Pagan ya da çok tanrılı, Şamanların yer aldığı bir büyü düzeninden daha çok etkilenmiş olduğu görüşündedir[2]. Osmanlı konusunda İslâmiyet'ten çok onun da Avrupa gibi Armağan kültüründen daha çok etkilenmiş olduğu görüşünü daha önce ileri sürmüştük. Burada bâtıl inançlar konusunda yeni bilgiler sunmanın yanısıra, ilkel toplumlarla Osmanlı'da ortak bir talih ve 'kader' anlayışı olup olmadığı gene Osmanlı konusunda öne sürüldüğü gibi zihinsel bir durağanlık dönemi yaşanıp yaşanmadığını sorgulayacağız.

Eloise Mozzani, bâtıl inançlar konusunda şunları söylemektedir:

> Zihniyetler tarihine ait bütün alanlar arasında bâtıl inançlar ...sürekliliğini hiç yitirmeyen tek alandır. Dünya ve dünyaya ait gizemleri içgüdüsel, irrasyonel bir şekilde anlayan ve açıklayan bu düşünce biçimi rastlantı ve olayların çakışmasını yadsımakta, Doğada sihirli bir güç bulunduğunu varsaymaktadır. İster çok tanrılı, isterse tek tanrılı toplumlar olsun zamansal ve mekânsal açıdan evrensel düzeyde geçerli bir olgudur (A.g.y. s.VI).

H. Tills, Modern toplumlardan söz ederken, bâtıl inançların yirminci yüzyılın son çeyreğinde, ilk çeyreğine oranla daha etkili olduğunu ileri sürmektedir.

Eski Türkler ve Anadolu toplumunda karşılaştığı manzara konusunda olgunun gücü ya da gerçekliğine teslim olmak zorunda kalmış olduğunu düşündüğümüz Z. Gökalp'in şu sözlerini aktarmak gereksinimini duyuyoruz:

> Eski Türkler'de din, büyüyü haram kılmamıştı. Büyü de din gibi helâldi. Zaten eski Türk dini büyüsel dindi. Büyüsü de dinsel büyüydü. Din büyüyü yasaklamazdı. Büyü de dine düşman değildi. Dahası değerce din ile büyü birbirine eşittiler. İkisi de aynı dinin iki dizgesine benzerlerdi.
>
> ...Eski dinlerde büyü saygın olduğu için, o zamanın Toyonizmi akılcılık felsefesini (akliye felsefesi), şamanizmi de şeriat felsefesini (şer' iyye felsefesi) oluşturmuştu. Eski Türkler'de iki felsefe dizgesi vardı ve bunların biri dinden, öbürü büyüden doğmuştu.
>
> İslâmlıktan sonra akılcılıktan, yani dinin örgütlenmiş düzenine dayanan örneğinde söylevci ve bilge Türkler tipi doğdu. Büyünün yaygın

[2] Gustave Le Bon da: "Avrupa'da Hıristiyan adı altında gerçek paganlara rastlanmaktadır ...Brötanya... İspanya...İtalya..." demektedir (*Lois P. de l'E. des Peuples*, s. 63)

örgütüne ve güçlerine dayanan tipinden de dervişler, Horasan erleri, Haydariler, Hasan Abdallar ortaya çıktılar (T.U.T, s. 83-84).

Ziya Gökalp'ın inanç konusundaki bu yaklaşımının birebir karşılığı Osmanlı sarayında yüzyıllar boyunca kendini göstermiştir. Bir yandan Kuran okutan sultanların, diğer yandan her gün müneccim denilen falcı, büyücü, kâhinlere vs. danışmadan neredeyse hiçbir önemli girişimde bulunmamış oldukları söylenebilir.

Osmanlı toplumunda hem bâtıl inançlar hem de alınyazısı inancı konusunda XX. yüzyıla kadar hemen hiçbir değişikliğe uğramadan süregelmiş olan bir alan varsa o da tıp ya da sağlıktır. Zihinlerde yaklaşık altı yüzyıl boyunca önemli bir aydınlanma yaşanmamış olduğunu çok açık ve seçik bir şekilde gösteren en önemli alandır.

Daha önce metinlerinden yararlanmış olduğumuz yazarlar Osmanlı toplumunun Türk, Rum, Ermeni, Yahudi vs. demeden hemen hepsinin bâtıl inançlar ve hurafelerin etkisi altında kalmış olduklarını söylemektedirler. XVI. yüzyılla XX. Yüzyıl başı arasını kapsayan bu gözlemlerde bâtıl inançlar ve körü körüne bir kader anlayışından söz etmeyen yoktur.

Busbecq, büyük günah sayılan şarap içme ve yaşamın değişik alanlarına ait çeşitli konularda ilginç örnekler sunmaktadır. İşte bunlardan birkaçı:

> İstanbul'da iken bir gün, yaşlı bir adamın, elinde içki kadehi olduğu halde avaz avaz haykırdığını gördüm. Niye bağırdığını sorduğumuz zaman, ruhuna bedeninden uzak bir yere çekilmesi için ihtarda bulunduğunu, böylece bedeninin işleyeceği günaha ruhunun iştirak etmemesini sağlamak ve dolayısıyla şarapla kirlenmesini önlemek istediğini öğrendik.
>
> Öyle bâtıl itikatları vardır ki, kutsal kitapları Kur'an nüshası üzerine kasıtlı olmasa bile oturulması en büyük cinayet addolunur...Türkler, gül yapraklarının da yere düşmesine razı olmazlar. Bunların peygamberin terinden hasıl olduğuna inanırlar...Artık bu saçmalarla sizi yormaktan korktuğum için bu bahsi burada kesiyorum (a.g.y.s.20-35).

Bu örneklerin yanısıra, yazar, mukadderat ya da alınyazısına körü körüne inanıldığı, özellikle hastalık konusunda bunun inanılmaz boyutlarda olduğunu söylemektedir.

Manuel Serrano'nun kitabındaysa Sinan Paşa'yı tedavi etmek bahanesiyle mevcut Yahudi hekimlerin dışında, köşke gelen insanlardan şu şekilde söz edilmektedir:

...başka çeşit hekimler ortaya çıktı. Bir sürü hoca bozuntusu dualarla kurbanlarla paşayı dört gün içinde iyileştireceklerini söylüyorlardı. Ben de, Yahudiler de bunlara mâni olmaktan çekiniyorduk. Ne tuhaflıklar, gülünçlükler yapıyorlardı. Bu hastalığın doktor işi olmadığını, paşaya büyü ile kötülük yapmak istediklerini, bu büyüyü çözmek gerektiğini söylüyorlardı. Bunun için de okumak lazımmış. Köşkün bahçesine büyük bir çadır kurup arası kesilmesin diye her gün nöbetleşe hafızlar sabaha kadar âyetler, dualar okuyorlardı. Bu maskaralıkları yedi bin duka alarak yaptılar. Derken büyüye karşı büyü yapan serseriler meydana çıktı. Bunlar aşık atıyorlar, birtakım harfler işaretler yazıp çiziyorlar, büyü malzemesi olarak da Yahudi tabutundan çivi, Müslüman tabutundan kol, Hıristiyan tabutundan tahta ve daha neler getiriyorlardı...Bunlardan Paşayı en çok yoran ve korkutan da şu oldu. Büyüde çok şöhretli bir kadın geldi. Kadının birinci öğüdü, Paşanın sabahleyin ilk göreceği şey siyah bir keçi olacağı, sonra birtakım sözleri söylemesi ve bazı işaretleri yapması lâzım geldiği ve daha sonra bir eşeğin karnının altından geçmesi gerektiği olduğu... (a.g.y. s.44-45)

Metnin yazarı bu yöntemle tedavinin daha bir süre devam ettiğinden söz etmektedir ki, bunlara tıpatıp benzeyen tedavi yöntemleriyle ilkel toplumlarda karşılaşılmaktadır. Lévy-Bruhl bu konuda bol miktarda örnek sunmaktadır. Serrano'nun metnindeyse yukarıdaki bilgilerin dışında Kalenderi, Torlak, Iskatçı ve Dervişlerin bâtıl inançlarıyla ilgili ayrıntılı bilgilerle karşılaşılmakta ve ardından başka ilginç örnekler sunulmaktadır. Yazar, Türklerin, Kâbe'deki yarı beyaz yarı siyah taş konusunda şöyle bir inanca sahip olduklarını söylemektedir: "Taşın Adem ve Havva'yı gözetmeye memur olan bir melek olduğunu söylerler. Vazifesini iyi yapmadığı için Tanrı kendisini taş etmiş, kıyamet gününe kadar cezasını çekecekmiş." (A.g.y. s. 88)

Serrano'nun aktardığı bir başka ilginç örnek de Türklerin balık sevmemesiyle ilgili olup bunun nedeninin su içtikleri için yiyecekleri balığın vücutlarının içinde yeniden dirileceğini sanmalarıdır. Daha önce donanmanın fal kitabına bakarak denize açılmasından ve Rumlar gibi hurafelere olan inançlarından söz etmiş olduğumuz için burada ayrıntılara girmiyoruz.

Lamartine, Sokollu'nun Don ve İdil nehirlerini kullanarak Hazar Denizi'ne ulaşma gibi muazzam bir projenin Kırım hanlığının çıkarlarına ters düşmesinin yanısıra beş bin yeniçeri ve yirmi bin Türk işçisinin bâtıl inançları nedeniyle suya düşmesini şöyle aktarmaktadır:

> Dinî bâtıl inançlar Kırım Hanı'nın kötü tasarılarına yardımcı olmakta gecikmedi. Yerli halktan Moskova civarı steplerinde yazın yirmi saat gündüz, dört saat gece olduğunu duyan yeniçeriler, İslâmiyet'in öngördüğü yatsı namazının gün batımından iki saat sonra ve sabah namazının gün doğarken kılınması mecburiyetini o bölgede nasıl gerçekleştireceklerini düşünmeye başladılar ve sonunda Hz. Peygamber'in dininin tatbik imkânı bulabileceği iklimler için geçerli olabileceğini ileri sürerek bölgenin Müslümanlara göre olmadığı neticesine vardılar (Cilt. IV, s.911)

Bu gerekçe kadar geçerli olabilecek bir başka gerekçe varsa o da günün ya da çalışma saatlerinin uzunluğu nedeniyle birilerinin diğerlerini kışkırtması sonucu bu projenin gerçekleştirilmesinden vazgeçilmiş olabileceğidir. Lamartine daha sonra Safiye Haseki Sultan'ın, Nur Banu tarafından, rakibesi iki cariyeye büyü yapmakla suçlanmış olduğundan ve tahta yeni çıkan bir padişahın önceden tasarlamadan sarf edeceği ilk sözlerin imparatorluğun geleceği için bir işaret sayılmasıyla Osman Paşa'nın, Safeviler'e karşı girişeceği bir saldırı öncesinde kara atının bütün ordu tarafından duyulan kişnemesinin bir zafer işareti olarak yorumlanmasından, Falcı Raziye nâmındaki kadının saraydaki etkisinden; Canik Dağları'nda can veren Karayazıcı adlı âsinin cesedinin dört parçaya bölünerek her birinin Anadolu'nun ayrı bir yerine gömülmesinden söz etmektedir.

Withers, büyücülük yaptığı anlaşılan saray kadınlarının bir çuvala konularak gece denize atılmasından başlayarak cami yaptıran padişahın ana kubbe kapatılmadan önce bütün paşalar ve büyükleri çağırdığını, bunların buluşmadan bir gün önce sırma kadife kumaşlardan yapılmış giysiler şeklindeki armağanlarını gönderdiklerini, bunların o gün caminin dışındaki iplere asıldığını ve padişahın katıldığı törenden sonra giysilerin işçi başlarına dağıtılmasının yanısıra alın yazısına olan körü körüne inançtan söz etmektedir. Bu yazardan son olarak nâmlı bir şeyh tarafından yazılmış ve ona göre Cebrail ile ilgili ilginç bir bölüm aktaralım:

> ...(Şeyh) Cebrail'in bin altı yüz kanadı bulunduğunu, başından ayaklarına kadar safran renkli tüylerle örtülü olduğunu söylüyordu. Başında da bir güneş ve kanatlarının her birinin ucunda bir yıldız varmış. Her gün Nur Denizine üç yüz altmış kez dalıyormuş ve sudan her çıkışta silkiniyormuş ve ondan düşen her bir damla tıpkı Cebrail'e benzeyen bir melek oluyormuş ve bunlar dünya sona erene dek tesbih çekerek Tanrı'ya dua ediyorlarmış; bu genç meleklerin adı Ruhaniyyun imiş. Bu kitapta böyle açıklamalar çoktu. Fakat boş şeyler olduğu için onları Türkler'e, özellikle kendi dillerinde yazılı olan her şeyin doğru-

luğunu ve onlara inanmak zorunda olduğunu düşünen sıradan (aşağı kesit) halka bırakıyorum, inanmayı sürdürsünler (a.g.y. s. 150-151).

Thévenot ise kitabında:

> Türkler arasında kehânet ile uğraşan pek çok kişi vardır ve bu işte de muvaffak olurlar. Bu kişiler birçok sokak köşesinde yere serdiği halının üzerinde oturmuş ve bir takım kitapları çevresinde dizmiş olarak görülür. Onlar üç şekilde kehânette bulunurlar; ilki bir adamın seyâhat yapıp yapmayacağı şu veya bu malı satın alıp almayacağı veya diğer benzer şeyler için yapılmakla beraber, daha çok savaş için yapılır...Eğer kitap yapmak dedikleri bu tecrübe önceden yapılmamışsa asla savaşa gitmezler, hiçbir seyahat ya da başka bir şey yapmazlar...
>
> İkinci fala bakma tarzı...baklalar ile kehânettir. Üçüncüsü ise hemen hemen kare şeklinde fakat uzunluğu genişliğinden biraz fazla olan bir tahta parçası ile yapılan kehânettir...(A.g.y. s. 97-98)

dedikten sonra değişik bâtıl inanç örnekleri sunmaktadır, son olarak bunlar arasından mezarlıklar ve ölülerle ilgili olanı aktarmak istiyoruz:

> Mezar toprakla örtüldükten sonra baş tarafına ölüyü sorguya çekecek meleklerin ona iyi davranmaları için oturabilecekleri bir taş konulur... Bazen başa koydukları taş, ölünün portresi olacak şekilde taştan bir sarık şeklindedir...
>
> Akrabaları ve dostları ölüyü gömdükten sonra merhumu siyah meleklerin işkencesinden kurtarması için bazı günler mezarın başına gelerek Tanrı'ya dua ederler...Cuma günleri birçokları yiyecek ve içecek getirerek mezarın üzerine koyarlar ve gelip geçenler de bunları serbestçe yiyip içebilirler, onlar bunu mezarın başına gelenlerin ölü için Tanrı' ya dua etmeleri maksadıyla yaparlar (a.g.y. s.142-143).

Yabancı yazarların açıklamasını yapamadıkları olayları, okuyucularını düşünerek, akılcı denilebilecek bir düşünce doğrultusundan yorumladıkları görülmektedir. Oysa bu son olayla ilkel toplumlarda da karşılaşılmaktadır. Onlar ölülerle birlikte yemek yediklerini düşünmekte ve bu durumu ölülerin yemeklerin özünü yedikleri, kendilerininse kalan töz ya da biçimsel olanı yedikleri şeklinde açıklamaktadırlar. Neredeyse yirminci yüzyıl sonlarına kadar Anadolu'da bu içeriğini yitirmiş ve görünüşe göre yalnızca Alevilere ait olmayan alışkanlıkla sıkça karşılaşılmaktadır.

Ricaut, Türklerin çok olumlu, kayıtsız şartsız bir kader anlayışına sahip olduklarının altını çizmektedir. Büyü uygulamaları konusunda bize

insani boyutları açısından oldukça şaşırtıcı bir toplumsal örnek sunmaktadır:

> ...bu ülkede büyü ve sihir olağan olduğundan zevceler birbirlerine karşı bu silahları kullanmaktan kaçınmazlar. Öyle ki, gebe kalanlar, ya çocuk düşürürler ya da yavaş yavaş zayıflayarak ölür giderler; bunun sonucunda birden fazla eşe sahip erkeklerin tek eşli erkeklere nazaran genellikle daha az çocuğu vardır...(A.g.y. s.239).

Yazarın, 1664 yılında Sadrâzam Köprülü Fâzıl Ahmet Paşa'nın Doğu Avrupa içlerinde alınan mağlubiyetler karşısında harcadığı tüm çabaların yetersiz kalmasıyla ilgili aktarmış olduğu yorumlardan biri de şöyledir:

> İtaat etmekten ziyade isyan etmeye meyilli olan Türk ordusu arasında bu bozgun büyük bir şaşkınlığa sebep olmuştur; benzer durumlarda raslandığı gibi kumandanların savaşa girmek için yanlış zaman seçtikleri, Türkler için daima kötü sonuçlar veren ay tutulmasının geçmesinin beklenmediği ileri sürüldü (a.g.y. s.321).

Lady Montagu, Türk kadınlarının bâtıl inançlarıyla ilgili olarak şu türden bir bilgi aktarmaktadır: "Bir takım büyülere inanıyorlar ve bunları yalnız kendileri biliyorlar. Büyü yaparak istediklerini bağlarlar ve ona tamamen sahip olurlarmış. Pek saf olmadığım için büyüye inanmıyorum." (A.g.y. s.103)

D'Ohsson'un kitabında, örneğin eti yenen hayvanlar konusunda şu türden bilgilere rastlanmaktadır: "Devenin otuz gün, sığırın yirmi gün, koyunun on, tavuğun da üç gün kapalı yerde bakılması lâzımdır. Ancak bu süre sonunda hayvan arınır ve kesilecek hale gelir." (A.g.y. s.16)

Bir hayvanın usülüne uygun bir şekilde kesilmesi için uyulması gereken kurallardan biri de şudur: "...bıçağın Allah'ın adını anarak hayvanın boğazına sürülmüş olması; asla Peygamberin veya herhangi bir velinin adının (hattâ Allah'ın adından sonra bile) anılmamış olması lâzımdır."[3] (a.g.y. s.17)

Yazar eti yenen hayvanlar ve av hayvanları vs. konusunda bâtıl inanç örnekleri vermekte ve o da mukadderat, körü körüne bir kader anlayışının varlığından söz etmektedir.

---

[3] Otman Gündoğdu tarafından derlenmiş *Bektaşi Menkıbeleri* başlıklı metinde yer alan "Kurbanlık Boğa" adlı öyküde bir derviş, İslâmi kurallara uygun bir şekilde kesilmediği için isyan eden ve kesilmesine izin vermeyen boğayla konuşarak dileğinin yerine getirileceği konusunda onu ikna etmektedir. Bu türden olayların ilkel toplumların gündelik yaşamından eksik olmadığı Lévy-Bruhl'un *İlkel İnsanda Ruh Anlayışı* başlıklı çalışmasında vermiş olduğu örneklerden anlaşılmaktadır.

Baron de Tott'da diğer gözlemciler gibi Türklerin Rum, Ermeni ve Yahudilerden daha körü körüne bir kader anlayışına sahip olduklarından söz ettikten sonra dervişlerle ilgili şöyle bir örnek vermektedir:

> Bu dervişlerden, genel bilgisizlikten faydalanacak kadar cüretli olanları kendilerini âdeta peygamberleştirirler. Tesadüfen ileri sürdükleri kehânetler gerçekleşirse Evliya olarak kabul edilirler ve büyük itibar görürler; fakat içlerinde, başarısızlıklarından dolayı deli diye adlandırılanlar hiçbir yere sokulmazlar. Bunların arsızlığına karşı hiçbir şey engel olamaz; dillerinden düşürmedikleri Allah kelimesi ile hurafelere inanan halkı sindirirler...(a.g.y. s.75).

Yazar bu arada tarihe mâl olmuş ünlü domuz kılından top ve badana fırçalarıyla ilgili yaşanmış öyküsünde içine düştüğü kötü durumdan nasıl kurtulduğunu anlatır. Ardından Padişaha yaptığı önerinin kabul edilmesiyle boğaza inşa edilmesi planlanan hisarların temel atma süreciyle ilgili olarak Sadrâzamın müneccimlere ilk taşın konması için en iyi gün ve saati tespit ettirdiğini daha sonra başdefterdarın bir elinde saat diğer elinde müneccimin verdiği ilk taşla inşaat alanına gelerek büyük bir dikkatle söylenen saniyede Allah'ın adını anarak, taşı yerine koyup harçla sıvadığından söz eder[4].

M.A Ubicini,[5] çok dikkate değer olmayan somut örnekler vermekle birlikte varlığını yadsımanın olanaksız olduğu bir konuda önemli bir genel değerlendirme yapmaktadır:

> Dinî prensiplerin soysuzlaştırıldığı bir toplumda yapılacak ilk iş bu prensipleri kurtarmak olmalıdır. Dine gerçek önem verilip onu hurafe-

---

[4] Hammer, (Cilt VII, s. 47). XVIII. yüzyıl başında Köprülü Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın Sadrazamlık döneminde bâtıl inançlarla ilgili bir uygulamasından söz etmektedir: *Vezir-i âzam, ayrıca Edirne kadısının tezkiresi üzerine, günümüzde hâlâ Yunanlılar, Sırplar ve Macarlar tarafından inanılan ölmüşlerin yaşayanlar arasında göründükleri bâtıl inancıyla alâkalı iki enürnâme yayımladı. Muhayyile mahsulü olan bu hayâletlere Doğu'da "şemen" adı veriliyordu. Edirne kadısı, Vezir-i âzam'a, Yunanlıların asırlardan beri canlı görünüşünü muhâfaza edip etmediklerini görmek için hortlakların mezarlarını açtıklarını, canlı görüntüsü verenlerin göbeklerine kazık çaktıklarını; gene mezarlarından çıktıkları takdirde başlarını kesip ayak tarafına attıklarını tezkiresinde bildirmişti. Vezir-i âzam, karakullukçulara gönderdiği emirnâmelerle bu gibi hallere son verilmesini istedi.*

[5] N. Berkes (*Türkiye'de Çağdaşlaşma.* s. 169) bu yazardan yaklaşık yüzyıl sonra onu doğrulayan şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: "*...kadılıklar, şeriat mahkemeleri olarak şeyhülislâmlığa bağlandı. Böylece şeyhülislâmlık dinsel hukuk genel direktörlüğü diyebileceğimiz bir niteliğe girdi. Eski totaliter* din-devlet bileşiminde ilk çatlama, ilk ikilenme böyle başladı...

...adalet *ile* şeriat *biribirinden ayrılmaya başladı. Bu ayrılış, hukuka dayalı idarenin ve din, mezhep farkı gözetmeden eşitlik anlayışının doğmaya başladığını gösterdiği gibi,* din işleri ile dünya işlerinin birbirinden ayrılması anlamında çağdaşlaşma sürecinin asıl başlangıcı olmuştur. Mahmud'un Adlî mahlasını benimsemesi bununla ilgilidir."

> lerden ve sakat düşüncelerden arındırmadıkça, ne âdetler, ne kurumlar ve ne de hükümet değiştirilebilir. Türkiye'de ancak bu çarelere başvurarak kendini uçurumdan kurtarabilirdi. Ama bu çareler ters yönde yürütülüyorlardı ve hep bu ters gidişten dolayı Türkiye yok olmak tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Evet, bu çare ve vasıtaların mahiyetlerini değil, karakterlerini değiştirmek gerekiyordu. İslâm hükümdarları arasında bu gerçeği ilk anlayan...kimse Sultan (II.) Mahmut olmuştur (1850, C. I, s.34).

Ayrıca birkaç kez yazar okuyucunun dikkatini mevcut kader anlayışı üzerine çekmektedir. Eliot ise daha çok Türklerin Orta Asya'daki kökenlerine inerek ateşe taparlıklarından, Çin, Hint ve İranlıların dinlerinden etkilenmiş olduklarından; sihirli şarkıların, büyülerin gücüne olan inançlarından; aslında putperest olan Kırgızlar gibi Müslümanlıktan bazı öğeleri almış olmalarından ve (1907 Türkiye'sine bakarak Türklerin) 800 yıldan beri hiç değişmediklerinden söz etmektedir. L. Rambert de birkaç ilginç bâtıl inanç örneği vererek bunların varlıklarını XX. Yüzyıl başında da sürdürdüklerini göstermektedir.

Özetlemek gerekirse her toplumda olduğu gibi Osmanlılar'da da bâtıl inançlarla karşılaşılmaktadır. Ancak bu toplumda bâtıl inanç düzeyinde XV. yüzyıldan XX. yüzyıla bir artma ya da eksilme mi olduğu veya bu düzeyin hep olduğu gibi mi kaldığı konusunda net bir şeyler söylemek pek kolay değildir. Bu konuda araştırmalar yapılması gerektiği ortadadır. Çünkü Osmanlı topraklarında yaşayan insanlar sanki kendi bâtıl inançları yetmiyormuş gibi bir de Afrikalılar ya da başka ülkelere ait olanları benimseyerek onlardan medet ummaktadırlar. Yukarıda verilen örneklerin çoğuyla ilkel Afrika, Avustralya, Latin Amerika, Kuzey Amerika yerlilerinde de karşılaşılmaktadır. Ancak bizim açımızdan önemli olan nokta şudur: Bâtıl inançlar Osmanlı toplumundakî dinî inanç üzerinde her zaman önemli bir etkiye sahip olmuşlar, hattâ çıkar çatışmaları nedeniyle en azından XVII. ve XVIII. yüzyıllarda dinî inancın şöyle ya da böyle geri plana itilmesine ve Cumhuriyet dönemine kadar fanatik, bağnaz bir toplumsal zihniyet oluşturulması konusunda önemli bir rol oynamışlardır.

Yabancı yazarların yüzyıllar boyunca Osmanlı toplumunda dikkatlerini çekmiş olan en önemli kolektif özelliklerden biri de kader, alın yazısı ya da mukadderat sözcükleriyle dile getirilen, toplumun abartılı bir şekilde dışa vurduğunu gözlemledikleri ancak anlamakta zorlandıkları inançtır. Osmanlı toplumunu oluşturan pek çok kültüre ait ortak bir özellik gibi görünen kadercilik gerçekten bu yabancı gözlemcilerin iddia ettikleri şekliyle hiç var olmuş mudur? Bize göre hiç var olmamıştır. Öyleyse bütün

yazarlar yanılmaktadırlar. Bir bakıma evet. Ama asıl sorulması gereken soru Osmanlı gibi yüzyıllar boyunca savaşmış, mücadele etmiş bir toplumun alın yazısından ne anladığıdır? Çünkü Fatih döneminden itibaren başlayan ve yüzyıllar boyunca süren padişaha karşı isyan etmeler; XVII. ve XVIII. yüzyılda savaşa gitmekten korkan ve kaçan canı tatlı yeniçeriler; özellikle XVI. yüzyıldan itibaren Tanrının kurallarını hiçe sayan dinhukuk adamları olarak kadılar tarafından başlatıldığı ileri sürülen ve toplumun hemen tüm kesimlerine yayılmış olan rüşvet anlayışı; Kınalızâde' nin sözünü ettiği haset yani kıskançlığın her çeşidini kapsayan duygu (sel gibi akan haram!); toplumda maddi dünyaya (altın ve mücevher tutkusu, vs) karşı olan abartılı tutkunun giderek öteki dünya anlayışını alt etmesi; şarap, afyon vb uyuşturucuların yaygınlaşması ve araştırıldığı takdirde bulunabilecek daha pek çok kanıt Osmanlı toplumunun nasıl bir alın yazısı anlayışına sahip olduğu konusunda en azından sorular sorulmasını gerektirmektedir. Çünkü bütün bu gözlem ve saptamalar alın yazısı anlayışına en azından ters düşmektedirler.

Ülgener[6] ise yazarların dile getirmiş oldukları türden bir alın yazısı anlayışını yadsımakta ve İslâmiyet'te böyle bir şey olmadığını, bu inancın İslâmiyet'e ait olamayacağını ifade etmektedir. Bu durumda yalnızca ölümün kendisinden kaçılması olanaksız bir olgu olması nedeniyle (hangi gün, nerede, nasıl bu dünyadan göç edileceği önceden yazılmış ve bunun değişmediğine dair bir inancın yer etmiş olması) alın yazısı olarak değerlendirilmesi söz konusu olabilir mi? Hayır, olamaz. Zaten bunun uygulamada da böyle olmadığı görülmektedir. Bu düzende bir hamal, bir bahçıvan ya da bir çobanın örneğin bir anda yönetimin en üst kademelerine tırmandığına sıklıkla rastlanmaktadır. Osmanlı'da devlet sözcüğünün baht, talih, mevki, rütbe, zenginlik, saadet gibi anlamlara sahip olduğu bilinmektedir. Devletli olmak, başına devlet kuşu konması gibi deyimler bize göre kaderden çok talih anlayışına gönderme yapmaktadırlar.

---

[6] Ülgener, örneğin kader ve rızk konusuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: "...şarklı ruhunda hudutsuz kaza ve kader imanı, yani her şeyi ferdin irade ve arzusuna hacet bırakmadan en mükemmel surette tanzim eden kadir ve mutlak bir kuvvete bağlamış *sây* (emek) *ve faaliyeti* dahi bir kıymet olarak en düşük seviyesine kadar alçaltmaktan geri kalmamıştır...(dipnottaysa) islâmi kaynaklarda (bilhassa Kur'andaki vaziyet): kadere verilen mânâ daima sarih olmamakla beraber: *rızk takdirini* her şeyden evvel ferdin sây ve cehdi (çaba) *mikdarınca* ölçülü sayan aktivist görüşlerin oldukça ehemmiyetli bir yer tuttuğu bilinmektedir (*kader, takdir ve mikdar* kelimelerinin bir kökten geldiklerine dikkat edilmelidir... (bkz. İktisadi Çözülmenin...s. 69-70). Bir başka çalışmasındaysa şöyle yazar: "Kadercilik, söz gelişi, dinin ve hele İslâmın getirdiği bir şey değil; çöl ve bozkır adamının eğip bükemediği tabiat zoru karşısında aczinin ifadesi demek... Mümkündür ki, teslimiyet adı ve maskesi ile dine –İslâma- "kapağı atıp" varlığını onun desteğinde ve üstelik kutsallaşmış olarak sürdürmenin kolayını bulmuş olsun..." (bkz İktisadi Çözülmenin... s. 15-16)

Öte yandan yabancı gözlemcilerin bu kader anlayışını ne zaman ön plana çıkardıklarına biraz dikkatle bakacak olursak bundan genellikle veba, yangın ve deprem gibi felâketler sırasında ya da sonrasında söz ettikleri görülmektedir. Bir başka deyişle kader anlayışı sanki yalnızca toplumun başına kötü şeyler geldiğinde ortaya çıkmakta, sonra da ortadan kaybolmaktadır. Öyleyse burada çözülmesi gereken bir sorun bulunduğu ortadadır. Osmanlı toplumunda egemen olan kader anlayışı mıdır yoksa talih anlayışı mı? Belki de bu sözcüklere başka anlamlar yüklemek gerekecektir. Zira bu neredeyse beş yüz yıl boyunca hiç değişmeden günümüze kadar gelmiş olduğu söylenen körü körüne inancın kökeninde nelerin bulunduğuna bakmakta yarar var.

Doğal olarak, bir kez daha, ilkel toplumlardan yola çıkmak gerekiyor. Lévy-Bruhl bu konuda bize oldukça önemli ipuçları sunuyor:

> İlkel insanın ölülerin içinde yaşadığı koşullarla ilgilenmediği söylenemez. Gündelik yaşamında ölülerle o kadar haşır neşir olmasına karşın kimi zaman kendi kendine, öteki dünyada başına neler geleceğini, orada kimlerle birlikte olacağını, neler yapacağını, bir büyücünün kendisini her an gönderebileceği o yerde nelerden korkabileceği ve ne türden beklentileri olabileceğini hiç düşünmediği söylenebilir mi? – Hiç kuşkusuz ilkel insan bu konuda kendi kendine sorular sormaktadır. Ancak bizim açımızdan hayati görünen soruları sormadığı söylenebilir. Bize göre bireysel alın yazısı her şeyden önce gelmektedir. "Başıma neler gelecek? Cennete mi gideceğim yoksa sonsuza dek cehennem azabı mı çekeceğim?" gibi sorular sorarız. Oysa ilkel insanın bu türden sıkıntıları yoktur. Zira onun için ne bireysel bir alın yazısı ne de sonsuzluk diye bir şey vardır. Ölüler dünyasında da, yaşayanlar dünyasında olduğu gibi gerçek varlık grup, kabile ya da Sippedir. Bizim birey dediklerimiz aslında bunların "üyeleridir". Ölüm, organik bir özelliğe benzeyen toplumsal dayanışmada herhangi bir değişikliğe neden olamamaktadır (*İlkel İnsanda Ruh Anlayışı*, s. 312).

İlkel toplumlarda neden alın yazısı diye bir şey yoktur? Çünkü birey – fiziksel açıdan öyle olsa bile– kendini bir birey olarak algılayamadığı, öyle bir düşünce yapısına sahip olmadığı için bireysel bir alın yazısı inancına sahip olması da söz konusu değildir. O zaman alın yazısı yerine ne vardır sorusunu sorabiliriz. Başlarına kötü bir şey geldiğinde ilkel insanlar bunu nasıl karşılamakta, nasıl yorumlamakta ve neler yapmaktadırlar?

> Örneğin bir düş kırıklığı yaşamak, bir şeyden mahrum kalmak, bir başarısızlık ya da başlarına kötü bir şey gelmesi gibi durumlarda. Örne-

ğin, hasat ya da ürün miktar olarak her zamanki düzeyine ulaşmadığında. Yeterince yağmur yağmadığı mevsimlerde. Av hayvanları avcıların, balıklar balıkçıların elinden kaçtığında. Grubun kadınları kısırlaştıklarında, çocuklar çok küçük yaşlarda öldüklerinde, vs. Bütün bu durumlarda ilkel insanlar derhal talihsizliğin kurbanı olduklarını düşünmektedirler. Şans onlardan yana olduğundaysa bir şey düşünmemektedirler. Üzerine fazla düşmeden bu şanstan yararlanmaya çalışmaktadırlar. Onların üzerinde yalnızca talihsizlik az ya da çok kalıcı bir izlenim bırakmaktadır (*İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler*. s.41)

İlkel insanlar böyle bir zihinsel tutuma sahip olduklarından, bir kaza ya da beklenmedik bir kötü olayla karşı karşıya kaldıklarında, hemen o anda başvurdukları kötü talih yorumunu anlayabilmek kolaylaşmaktadır. Güçlü bir doğal düzen duygusuna sahip olmadıklarından, yaşadıkları böyle bir şok karşısında görünmez bir gücün doğal düzeni yok edebileceğine inanmaktadırlar. Gizli güç, bir anlamda, olayların onların lehine olacak şekilde gelişmesini engellemiştir. Sahip oldukları şans –özellikle de talihsizlik zira sadece bu sonuncuyla ilgilenmektedirler– düşüncesi mistik deneyimden bağımsız bir şey değildir. Mistik deneyim denilen şey, özünde, doğaüstü bir güçle bağlantı kurmaksa, ben de, şansın bunun başka bir görünümü olduğunu rahatlıkla söyleyebilirim (a.g.y. s. 42-43).

İlkel insanlar ciddi bir kazanın kurbanı olduklarında, olayı bizim gibi bir kaza olarak değil mistik bir deneyim olarak yorumlamaktadırlar. Onlar için bizim kaza dediğimiz şeyin bir anlamı yoktur. Adamın biri yüksek bir ağaçtan düşüp, öldüğünde; bir başkası zehirli bir yılan tarafından ısırıldığında ya da vahşi bir hayvan tarafından sakatlanıp, bir timsah tarafından bir organı kopartıldığında vs. olaylar şu şekilde yorumlanmaktadır. Eğer bu insanlar böyle olaylar yaşamaya (doomed) mahkûm edilmemiş olsalardı, başlarına bu türden felâketler gelmezdi. Bu gibi durumlarda ilkel insanın aklına gelen tek soru: "Kişiyi bu olayı yaşamaya kimin, neden mahkûm etmiş olduğudur. Ne yapmış da böyle kötü bir ölümü hak etmiştir?" Genelde insanlar olaya bu şekilde yaklaşmaktadırlar. Aksi takdirde adamın ağırlığıyla dalın tam o anda nasıl olup da kırıldığını, yılanın nasıl olup da tam adam oradan geçerken ortaya çıkmış olduğunu, timsahın neden başkasına değil de o kişiye saldırmış olduğunu (belki de gerçek bir timsah değil, timsah görünümüne bürünmüş bir erkek büyücüydü) anlayabilmek mümkün değildir (a.g.y. s.43)

İlkel toplumlarla ilgili bütün bu açıklamaların yabancı yazarların Osmanlı toplumunda karşılaşmış ve sunmuş oldukları verilerle örtüştükleri görülmektedir. Müslümanlar da yalnızca başlarına kötü bir şey geldiğinde bu duruma sorgusuz sualsiz bir şekilde boyun eğmektedirler. İlkel toplumlar talihsizliği mistik bir deneyim gibi yaşar ve bunu doğaüstü güçlere bağlarken Müslümanlar da bunu görünüşte Tanrıya (?) bağlar gibidirler. Oysa uygulamaya baktığımızda bâtıl inançlar konusunda yukarıda sunmuş olduğumuz örneklerin yanısıra verilen (ve son elli, altmış yılda araştırmacıların Anadolu bağlamında ortaya çıkarmış oldukları) sayılamayacak kadar çok bâtıl inanç örneği hem Ülgener'i hem de bizi doğrular gibidir. Savaşa giden yeniçerilerin sağ salim geri dönüp dönmeyecekleriyle ilgili olarak kâhinlere başvurmaları, her türlü felâketten en kısa yoldan kurtulmanın, arınmanın çözümü gibi görülen kurban kesmeler, kurşun dökmeler ve diğer benzeri uygulamaların aslında bu insanların zihinsel açıdan ilkel topluma daha yakın olduklarını göstermektedir. Bir bakıma tanrıya teslim olmuş görünen Müslüman başına kötü bir şey geldiğinde bu durumdan bir an önce kurtulmak için din dışı yöntemlere başvurur gibidir. İnsanlar, Tanrı'dan çok talihsizlik, uğursuzluk, kısmetsizlik, bahtı açık olmama vb. terim ya da deyimlerle dile getirilen kötü durumdan kesilen bir kurban ya da yapılan bir karşı büyüyle kurtulmaya çalışır gibidirler. Veba ve deprem gibi felâketler yaşandığında 'kişisel kader' (eğer varsa ne düzeyde olduğunu söyleyebilmek neredeyse olanaksızdır) anlayışı geçerliğini yitirir gibidir. Zira ölümcül bir hastalığın kol gezdiği bir kentte hasta olanlarla olmayanlar aynı mekânı, birbirlerinin giysilerini ve yiyeceklerini paylaşmakta hiçbir sakınca görmemektedirler. Körü körüne bir kader anlayışı olarak nitelendirilen bu durum aslında o insanların kendilerini talihsiz olarak görüp görmemeleriyle ilişkili gibidir. Ne yaparlarsa yapsınlar onları o hastalıktan kurtaracak tek şey talihleridir. Kolektif anlamda üzerlerine çökmüş olan bu uğursuzluktan ancak 'kişisel talih' ya da talihsizlikleri sayesinde kurtulabileceklerine ya da kurtulamayacaklarına inandıkları söylenebilir (İslâmiyet'in ancak bu noktada kısmen devreye girmiş olduğu belki söylenebilir). Kurtuluşlarını bir bakıma talihlerine borçlu olduklarını düşünürlerken; kurtulamayanlar için takdir-i ilahî deyimi kullanılacaktır. Sanki talih yalnızca yaşayanlar, kader ise yalnızca ölenler için geçerli olan terimlerdir. Yaşıyorsanız bu talihiniz sayesindedir. Ölürseniz bu kaderiniz yüzünden yani yine talihinizin sizi terk etmiş olmasından dolayıdır. Osmanlı'da özellikle tıp alanında çok uzun bir süre herhangi bir gelişme görülmemesinin nedenini de yine bu talihsizlik, uğursuzluk, kısmetsizlik, vs anlayışına bağlayabiliriz zira insanlar hasta-

landıklarında daha çok bir tür kötü büyü gibi gördükleri rahatsızlıktan kurtulmak amacıyla büyücü ya da benzer yöntemler kullanan insanlara müracaat etmektedirler.

Özetlemek gerekirse Osmanlı toplumunda baht, talih, uğur, kısmet vb. sözcükler gündelik yaşamda en çok kullanılanlar arasındadır. Kur'an'da bile kader sözcüğünün her zaman çok açık ve seçik bir anlama sahip olmadığı söylenmektedir. Dolayısıyla yüzyıllar boyunca bu sözcüklerin varlıklarını ve etkilerini sürdürmelerinin nedenini gene ilkel toplumlardan yola çıkarak açıklayabilmek mümkündür. Günümüzde bile evrensel boyutlarda hemen tüm toplumların etki düzeyi az ya da çok bir bâtıl inanç, talih, uğur, uğursuzluk[7] vs. anlayışına sahip oldukları düşünülecek olursa ya bu inançların zaman ve mekân dışı inançlar olduklarını kabul etmek ya da kimi toplumlarda zaman içinde doğaüstü güçlere bağlanan inançlar olmaktan çıkarak yalnızca kişisel, 'nesnelleşmiş'/materyalist bir şans veya şanssızlık vs. anlayışına indirgenmiş olduklarını söylemek gerekecektir.

Bu bölümün başında Lévy-Bruhl ilkel toplumların yaşanmış deneyimlerden neden ders almadıklarının yanıtını giriştikleri her eylemin daha güçlü bir karşı eylem tarafından durdurulduğunu düşünmelerine bağlıyordu. Dolayısıyla ilkel insan için yanlış bir iş yapmak söz konusu değildir. O her zaman girişimlerinin doğaüstü güçler tarafından engellendiğini düşünmektedir. Bu yüzden başarıncaya kadar durmadan aynı şeyleri yineleyebilmektedir. Bu ısrarın ya da inadın nedensiz olmadığı söylenebilir. Bu inanç anlayışında oyun, talih, uğur, mistik ya da doğaüstü güçleri arkasına almak, kehânet iç içe geçmiş bir görünüm sunmaktadırlar. Lévy-Bruhl elindeki bilgilerden yola çıkarak durumu şu şekilde toparlamaktadır:

> Bizim şans/talih dediğimiz şeyi onlar doğaüstü bir müdahalenin sonucu gibi görmektedirler. Sorgu sual etmeden bunun mistik bir deneyim olduğunu anında kabul etmektedirler (A.g.y. s. 54).
>
> İlkel insanlar giriştikleri işlerde kesinlikle başarılı olmak ya da talih oyunlarında, spor müsabakalarında kazanmayı garantilemek amacıyla pozitif tekniklere büyü karıştırmaktadırlar. Rastlantı/şans oyununda pozitif tekniğin payı sıfıra yakındır. Bu yüzden ağırlıkta olan büyülü

[7] Bu çalışmanın ilk başında yer alan Lévy-Bruhl'ün şu tespitini yeri gelmişken bir kez daha anımsatmak istiyoruz. Çünkü modern insanın ilkel insandan hiç de sanıldığı kadar çok uzaklaşmamış olduğunu çok açık ve seçik bir şekilde gözler önüne sermektedir: "Bugün artık "ilkel insanlara özgü" bir zihniyet düşüncesini desteklemiyorum. Onların zihinsel yapısında bulunan pek çok şeyle bizimkinde de karşılaşıyoruz. Aynı şekilde bizim zihinsel yapımızda mevcut olan (genel koşullarla doğru orantılı bir şekilde değişkenlik gösteren inançlar, kurumlar, sosyal sınıflar vs.) pek çok şeyle de ilkel insanların zihinsel yapısında karşılaşıyoruz."

işlemlerdir. Oyuna başlamadan önce oyuncu mümkün olduğunca çok mistik koza sahip olmaya çalışmaktadır (a.g.y., s.57-58)

İlkel insanlar açısından oyunların, özellikle de rastlantı/talih* oyunlarının anlamı, kehânetle bağlantılandırıldıklarında daha iyi anlaşılmaktadır. Pek çok kehânet yönteminin tuhaf bir şekilde tek mi çift mi oyununa benzediği görülmektedir. İstedikleri şey evet, hayır cinsinden bir yanıttır (a.g.y. s.60).

Oynamak, heyecanlanmak ve kazanma sevinci gibi duygulardan başka bir amaca hizmet etmiyor gibi görünen rastlantı/talih oyunları bile bu büyüsel-simgesel özelliğe sahiptirler. İçli dışlı oldukları kehânet uygulamaları gibi bunlar da bilinçli bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışılmış mistik deneyimlerdir. Bunlar aracılığıyla görünmez güçlerin kendilerinden yana olup olmadıklarını anlamaya çalışmaktadırlar. Kararsızlık içinde gizli güçlerin kendi arzuladıkları yönde yanıt vermelerini beklemektedirler.

Rastlantı/talih oyunlarının mistik anlamları bu kadarla sınırlı değildir. Oyunun sonucu oyuncunun geleceği üzerine bir tür kehanet gibidir. Bu öngörünün gerçekleşmekten başka seçeneği yok gibidir. Kaybedilen oyun, birilerinin desteğinin yitirilmesi, ileride başa gelebilecek başka talihsizliklerin simgesi, göstergesi gibi algılanmaktadır. Kazanılan oyunsa geleceğe yönelik girişimlerin başarısının garantisi gibi görülmektedir. Oyunun sonucu yalnızca gizli güçlerin mevcut durumda ondan yana mı yoksa ona karşı mı olduklarını göstermekle kalmayıp, aynı zamanda gelecekte onun için neler yapacaklarını ya da onu neyle tehdit ettiklerini göstermeye yaramaktadır.

Dolayısıyla oyunda kaybetmeye başlayan ilkel insanın, neden elinde bahse tutuşacak hiçbir şey kalmayıncaya kadar bunu sürdürdüğünü anlamak kolaylaşmaktadır. Bununla söylemeye çalıştığımız "parasını geri almaya çalışan" insan değil bambaşka bir şeydir. Oynama saplantısı tutkulu yakarışlara karışan büyüsel bir zorlama gibidir. Ne pahasına olursa olsun gizli güçlerin o sırada desteklerini çekerek haber verdikleri, yol açtıkları geleceğe yönelik talihsizliklerden kurtulmak gerekmektedir. Onlar için bu şekilde denenen talih tersine döndüğü takdirde, bu olumsuz durumdan kurtulmak amacıyla oyunun sonuna kadar direnmek sözcüğün gerçek anlamında oyun oynamak demek değildir.

* Bu sözcüğü *kader-kısmet* olarak çevirmek bize doğru görünmediği için bu şekilde bırakıyoruz. Zira kader sözcüğü daha çok tek tanrılı bir dine gönderme yapmaktadır.

> Bu kimi zaman trajik sonuçlara yol açan, neredeyse dinî özellikler taşıdığı söylenebilecek kadar ciddi bir eylemdir. Oyun, en yoğun şekilde yaşadıkları mistik deneyimlerden biridir. Kaderlerini ellerinde tutan görünmez güçlerle anında bağlantı kurdukları, kendilerini çok heyecanlandıran bir deneyim (a.g.y. s.62-63).

Bütün bu söylenenler ilkel insanın neden deneyimden ders almadığını çok güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. İlkel insan için talih, uğur, kısmet, baht gibi duygulardan vazgeçmek söz konusu değildir. Gizemli güçleri kendinden yana çekmek için her şeyi denemektedir. Bu onun yaşam biçimi olup, er ya da geç gizemli güçleri yanına çekmeyi başaracağına inanmaktadır. Kendisi başaramazsa en yakınındakilerin talihini paylaşacaktır Çünkü bundan vazgeçmesi için ya ölmesi ya da düşünce yapısını değiştirmesi gerekmektedir. Talihsizliğini yenmek için her şeyi ama her şeyi deneyeceğine şüphe yoktur, aksi takdirde yukarıda söylendiği gibi kaderini elinde tutan gizli güçlerle bağlantısının kopmuş olduğu düşüncesi onu hemen o anda öldürebilecek kadar güçlü bir şok yaşamasına neden olabilir. Bütün bunlar Osmanlılar için de geçerlidir. Aradaki tek fark her şeyi yapmasına karşın başarısız olması durumunda Müslüman'ın bunu takdir-i ilahî olarak yorumlamasıdır.

Kehânet, geleceği önceden görüp tüm olumsuzlukları ortadan kaldırmaya yardımcı olması açısından çok önemlidir. Bu durumda sorulması gereken soru eğer Osmanlı toplumunda da kehânet, ilkel toplumdakinin aynı ya da benzeri bir iş görmüyorsa nasıl bir iş gördüğüdür. Yanıtın ilkel toplumlardakinin aynı değilse çok yakın olduğuna kuşku yoktur, zira talihsizliği büyülenmek olarak yorumlayan ilkel insan ancak bu büyüden kurtulduğunda talihinin açılacağına inanmaktadır.

Burada sunmuş olduğumuz talih-talihsizlik açıklaması uğur-uğursuzluk, kısmet-kısmetsizlik vs. için de geçerli olup bizi Osmanlı toplumunda zaman içinde oluştuğunu düşündüğümüz ve başka sözcük bulamadığımız için de bir tür 'bireycilik' ya da 'kişisel çıkarcılık' olarak nitelendirebileceğimiz görece bir birey anlayışına göndermektedir. Günümüz Türkiye'sinde birey-toplum diyalektiğinin hâlâ başarılamamış olmasının kökeninde bu 'bireyci' tutum ve davranışın ortadan kaldırılamamış olması yatıyor olabilir. Yüzyıllar boyunca savaşmış bir ordu=halkı andıran Osmanlı toplumunun zihinsel yapısının ilkel topluma ne kadar yakın olduğunu gösterdik. Bu bağlamda yeniçerilerin ve diğer ordu mensuplarının özellikle XVI. yüzyıl ortasından XIX. yüzyıl sonlarına kadar savaştan sağ dönüp dönemeyeceği konusunda kâhinlere başvurduğunu gördük. Bu insanlar kendilerine baht-talih-kısmetlerinin açık olup olmayacağının söylenmesi-

ni istemektedirler. Kolektif bir aidiyet duygusunu özellikle savaştan evlerine dönebilenler yoğun bir şekilde yaşamaktadır (hemen bütün gözlemciler Osmanlı askerlerinin savaş sırasında müthiş gaddar ve vahşi evlerindeyse son derece yumuşak olduklarını söylemektedirler). Bu 'birey' evinden, kışlasından kopup savaşa gittiğinde, savaş meydanında bir bakıma tek başına kalmakta ve mücadele sonrasında hayatta kalabildiği takdirde büyük bir olasılıkla bunu (ilk sırada Tanrı görünebilir ancak asıl önemli olanın talih olduğu apaçık ortadadır aksi takdirde hiçbir askerin savaş öncesinde Tanrıya sığınarak kâhinlere gitme gereksinimi duymaması gerekirdi) talihine bağlamaktadır. Belki de Osmanlı'ya özgü 'birey-toplum' ilişkisini "deforme olmuş kolektivite-oluşmamış birey" şeklinde ifade edebilmek mümkündür. Çünkü günümüz Türkiye'sinde bile 'toplum' ülke insanlarının büyük bir çoğunluğu için aile, sülale, sokak, köy, aşiret vs. ötesine geçemeyen somut bir birime benzemektedir başka bir deyişle zihinsel bir şekilde soyutlanamayan bir bütüne benzemektedir. Bir bakıma vatan soyut bir kavram olarak kafalarda az çok canlandırılabilirken, toplum sanki canlandırılamıyor gibidir. Toplum canlandırılamadığı zaman modern bireyin canlandırılabilmesi mümkün müdür?

Yüzlerce yıl boyunca sürmüş ordu=halk, savaşçı toplum gibi nitelendirmelere muhatap olmuş bir toplumsal düzene ait insanların dünyaya bakışlarının biçimlenmesinde bu savaşlar[8] nasıl bir etki yapmış olabilir? Fetih, yağma, ganimet peşinde koşup yaralanan ya da ölenlerini din yolunda gazi ve şehit olarak nitelendirme konusunda bir çelişki görmeyen bir zihniyetin ilkel topluma çok yakın bir yerde bulunduğu söylenebilir. Savaşların günümüzde bile insani değerleri neredeyse tamamıyla saf dışı bırakan yapılarına baktığımızda yüzyıllar boyunca savaşmış insanların

[8] Osmanlı ordusu yalnızca Türkler'den oluşmadığı gibi tarihe mâl olmuş en savaşçı ordu da değildir. Dünyada savaşmayan toplumlar herhalde istisnaidir. Bir tarihe sahip olan bütün toplumların savaşmış oldukları iddia edilebilir. Batı Avrupa, Doğu Avrupa, Orta Doğu, Yakın Doğu, Uzak Doğu, Orta Asya, Afrika, Kuzey ve Güney Amerika her yerde toplumlar savaşmış halen de savaşmaktadırlar. Tarihin belli bir anında, belli koşulların oluşmasıyla Osmanlı diğerlerine oranla daha savaşçı bir karma orduya sahip olmuştur. Daha sonra bu özelliğini giderek yitirdiği ve savaş kaybeden bir orduya dönüştüğü görülmektedir. Cumhuriyet dönemine geçişte yeniden savaşçı özellikleri ön plana çıkmıştır. İlkel toplumlardan günümüze rekabet, üstünlük, meydan okuma gibi duyguların varlığını sürdürmesi, erkeklik, yiğitlik, gazilik, şehitlik gibi evrensel niteliklerin her zaman az ya da çok belli bir kolektif değere sahip olması savaşların görece nedenleri arasında yer almaktadır. Bir diğer önemli nokta savaşların çağlar boyunca en önemli ve en 'kolay' kazanç yollarından biri olmasıdır. Neredeyse bin yıllar boyunca ölümün korkulacak bir kavram olma özelliğine sahip olmaması savaş kültürünün ağırlıklı olduğu bir yaşam biçiminin sürdürülmesine neden olmuş gibidir. Tek tanrılı dinler şehitlik düşüncesini, ulus toplumlarsa vatan kavramını ön plana çıkartarak savaşların sürüp gitmesine yol açmışlardır. (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için *Kendi Kendine Meydan Okuyan İnsanlık* – 2006 başlıklı çalışmamıza bakılabilir).

özellikle din ya da inanç içine sıkıştırılmış olduğu varsayılan manevi değerlerinde hiçbir erozyona yol açmamış oldukları iddia edilebilir mi? İlkel insanların bireysel olarak nitelendirilebilecek psikolojik bir yapıya sahip olmamaları bu insanların gerçekleştirdikleri vahşi eylemlerden hiçbir şekilde etkilenmemelerini sağlayabilir mi? Özellikle de yüzlerce yıl boyunca dur durak bilmeden savaşmış bir düzenin askerlerinin örneğin XVIII. yüzyılda her barış girişimi sonrasında gözlerinin parladığı, sevinçten ağladıkları gibi şeyler söylenmektedir. Başlangıçtan XVII. yüzyıl başlarına kadar savaşların sağladığı önemli maddi çıkarlar nedeniyle toplum verdiği kayıpları bir şekilde telafi etmiş olduğunu düşündüğünden olmalı pek fazla sorun çıkarmamış gibidir (ki bu durum Armağan kuramına özgü alınanı çoğuyla iade mantığına uygun görünmektedir). Bu dönemde şiddet dışa dönüktür ve önemli kazançlar sağlamaktadır. XVII. yüzyıldan sonra dışa dönük şiddet giderek duraklamaya ve maddi kazanç bir yana maddi kayıplara neden olmaya başlamıştır. Bunun doğal sonucu olarak şiddet içe yönelik hale gelmiş asabiyet ruhunun sona ermesi nedeniyle benden olanlar ve olmayanlar ayırımına gidilmeye başlanmıştır. Savaşların ahlâki değerler konusunda yol açtığı erozyonu Osmanlı ordusunda özellikle duraklama döneminde artan şarap, afyon bağımlılığı ve başka ahlâk dışı olarak nitelendirilebilecek alışkanlık ve davranışlarda görebilmek mümkündür. Padişah veren el konumunu sürdürebilmek amacıyla düzenin işleyişinde daha önce örneklerini aktarmış olduğumuz ahlâksızca sayılabilecek girişimlerde bulunduğunda varlığını tek model üzerinden sürdürüyor görünen toplumda bütün dengeler altüst olmaktadır. Herkesi soyan padişah, önce ordu sonra da paralarını alışveriş yoluyla geri iade ettikleri toplum tarafından soyuluyor gibidir. Sultan dâhil olmak üzere sanki hiç kimse hiçbir şeyin sahibi değildir. Bu insana hiç değer vermeyen bir düzendir. Değer verdiği zaman bunun tamamıyla görece olduğu söylenebilir. Çünkü genelde bir çıkar söz konusuysa karşı tarafa değer verilmektedir[9]. Bu ahlâksızca bir davranışa benzemektedir. Başta padişah olmak üzere hiç kimse önemli değildir. İsyan halindeki askerler ya da toplum muhtemelen padişah hariç istedikleri kurbanları elde ettikten sonra onları paramparça ederek sokağa atmaktadırlar. Saray, kellesini istediklerini ya da kendisinden kellesi istenenleri öldürdükten sonra sokağa ya da çöplüğe atabilmektedir. Bu ne dirisine ne de ölüsüne saygı duymayan, herkesin ikiyüzlü olduğu; herkesin birbirini suçlayıp, ele verdiği bir

[9] İlkel toplumlarda bu durum aşırı uçlar mantığıyla açıklanmaktadır. Onlar için kendilerinden olan kişi ya her şeydir ya da hiçbir şey. Doğal olarak bu oyunun kuralları vardır. Osmanlı'nın gelişme dönemi sanki bu mantığa daha yakın dururken duraklama döneminde bu yaklaşım deforme, dejenere olmuş gibidir.

dönemdir[10]. Bir başka deyişle bu dönemde ahlâki değerler en alt düzeye inmiş, sanki insanın vahşi hayvandan pek bir farkı kalmayınca kimin gücü kime yeterse yani orman yasası geçerli olmaya başlamış ve Cumhuriyet'e kadar bu böyle süregelmiş gibidir. Bu döneme ait birçok kalıntının varlıklarını günümüzde bile sürdürdükleri söylenebilir. Burada ahlâki değerlerdeki sürekli yıpranma kişisel çıkarlar, bireyci davranışa uygun bir ortam hazırlamış olamaz mı gibi bir soru sorulabilir. Orman yasasının (böyle bir sürecin sonucu değil midir?) neden olduğu suhte, Celâli, köylü, âyan, eşraf, beylerbeyleri isyanları bütün imparatorluğa yayılmış ve yüzlerce belki de binlerce yerel olumsuz padişah modeli türemiştir. Bunu kısmi, güdük ve olumsuz bir özneleşme süreci olarak değerlendirebilmek mümkün müdür? En alttan en üste herkes kişisel çıkarlarını nasıl koruyacağını ve bu konuda kimlerle iş birliği yapmasının daha uygun olacağını düşünmeye başlamış gibidir. Bir zamanlar herkesin talihini, bahtını, kısmetini bağladığı Osmanlı'nın talihi tersine dönünce –uzun süre düşmanları dâhil olmak üzere kimse buna inanmak istememiştir– herkesin talihinin, bahtının, kısmetinin tersine dönmesi gerekmediği düşünülmeye başlanmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen pek çok savaş, elde edilen ganimet ve gerçekleştirilen yağma asla yeterli olmamış, merkez, kazandığı zaman bile hep kârdan zarar etmiş gibidir. Duraklama aşamasında herkesin sultanın reayası, tebaası olması nedeniyle insanlar arası ilişkiler olabilecek en yüzeysel düzeye ulaşmış ve giderek kopma noktasına gelerek tıpkı saray ve çevresi gibi herkes kendi yakın çevresi dışındakileri yabancı, hattâ bir düşman gibi görmeye başlamıştır. Bu yüzyıllarda düzene karşı bir yabancılaşma, bir kopuştan söz etmek herhalde yanlış değildir. Evet, belli bir zihniyet değişikliği olmuştur. Ancak insanlar muhtemelen çaresizlik nedeniyle içine düştükleri durumun sorumlusu gibi gördükleri kötü padişahların yerine iyi padişahlar beklemekten başka bir çıkar yol bulamamışlardır. Bu durumun yol açtığı çarpık özneleşme biçimine ait kalıntıların günümüz Türkiye'sine olabilecek tek (olumlu/olumsuz?) 'katkısı' (hâlâ bir talih anlayışına bağlı olduğu söylenebilecek, akılcılığın genellikle en alt düzeyde kaldığı) gözü kapalı/gözü kara girişimcilik zihniyetidir. Ancak XIX. yüzyılda kendine yakın bir coğrafyada şekillenmekte olan Kapitalizmden tamamen bihaber görünen Osmanlı toplumunun uğradığı zihinsel değişikliğin toplumsal, politik, ekonomik ve kültürel alanda radikal bir değişime yol açmamış olduğu görülmektedir. Başka bir deyişle Avrupa kendini Kapitalizme doğru götüren bir zihinsel dönü-

[10] Böyle bir toplum tanrısıyla ne derece iyi ve olumlu ilişkiler içinde olabilir ki? İnsanlar sürekli olarak yalnızca birbirlerini değil aynı zamanda tanrılarını da kandırmanın yollarını aramış gibidirler.

şüme uğrarken; Osmanlı öze dokunmadan biçimsel değişimle yetinen kısmî bir zihniyet değişikliğini kabul etmiş gibidir.

XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı toplumunu ciddi denilebilecek bir şekilde gözlemlemiş olan M. A. Ubicini konuyla ilişkisi olduğunu düşündüğümüz şu sözleri söylemektedir:

> ...şark milletlerinin kafa yapısı bizimkinden oldukça başkadır...en çok göze çarpan hususlar...Eskimiş edebiyatlarda görüldüğü gibi, somut terimden soyut düşünceye yönelen oldukça çok mukayeseler kullanır ve israf ederler: "Bu kalenin arkası *âdillerin ruhu kadar engin bir vâdidir*" vs...Osmanlı tarihçilerinde sık sık göze çarpan bir başka kusur da, tarihî tenkidin mutlak yokluğudur. Hikâyelerinde hâdiseler kronolojik bir sıraya göre arka arkaya dizilirler, fakat bunlar arasında ne açık bir bağ vardır, ne de tarihin hem ışığı hem de ahlâki sonucu olan şu esrarengiz dayanışma görüşü vardır. Her hususu insanüstü bir iradeye bağlama alışkanlığı, onları hâdiselerin sebeplerini araştırmaktan veya bunların gelecekteki muhtemel neticelerini göz önüne almaktan alıkoyar...Oldukça uzun, fakat samimi tumturaklı oluşlarına rağmen, bir nevi yapmacıksız ifadelerle oluşan metinleri ve aynı zamanda bir sistem zihniyetinden yoksun hadiseleriyle, bu vakayi'-nâmeler tarih kitapları sayılmasalar bile...tarih için en kıymetli malzemeleri sunan kitaplar olarak kabul edilmelidirler (1850, Cilt I, s.221-227)

Burada sistemden yoksun bir düşünce ve ifade biçimine dikkat çekilmektedir. Bilgiler sistemden yoksun bir düşünce yapısına uygun bir şekilde sanki yalnızca yan yana sıralanmaktadırlar (ilkel toplumlara özgü soyutlama biçimi Modern topluma özgü akılcı soyutlama biçimiyle özdeşleştirilemez). Çağdaş sistematik düşüncenin Aydınlanma aşamasından geçmiş Modern toplumlara ait bir özellik (XX. yüzyılın ilk çeyreğine yani örgün eğitim ve öğretim belli bir standarda ulaşıncaya kadar daha çok entelektüel kesime ait bir özellik olduğu söylenebilir) olduğunu biliyoruz. Ancak sistem düşüncesinin yaşamın tüm alanlarına yerleşmesi için yalnızca örgün bir eğitim ve öğretim değil aynı zamanda laik bir ahlâk anlayışına sıkı sıkıya bağlı demokratik bir eğitim ve öğretime de gerek vardır. Bireyin soyutlama yeteneğinin sistemli bir şekilde gelişmesine, temelinde *disiplin* ve *paylaşımın* bulunduğu bu eğitim ve öğretim sistemi önemli katkılarda bulunmuştur. Cumhuriyet bu tür bir laik ahlâk anlayışına kalıcı bir nitelik kazandıramadığı ve dolayısıyla zaman içinde gelişme göster-

mesi gereken ahlâk [11] konusunda topluma uygun bir yenileme olanağı sunamadığı için (belki de Gustave Le Bon'un ifadesiyle toplumsal karakteri olumlu anlamda değiştirmeyi başaramadığından) günümüzde hâlâ Osmanlı'dan kalma talih üzerine oturan 'bireyci' bir yaklaşımın toplumun geneline egemen olduğu söylenebilir. Türkiye'de laik ahlâk anlayışının toplumun yalnızca küçük bir kısmında belli bir düzeye ulaşmış olduğu, büyük bir çoğunlukta karşılaşılan kırıntılarının bireyin ahlâki yapısını belirleyemediği, sonuç olarak mevcut eğitim ve öğretim düzeni ya da toplumun kendisini insani değerler açısından başarısızlığa mahkûm etmiş olduğu söylenebilir. Çünkü bir toplum olmayı başaramayan bir toplumun yurttaşları doğal olarak o toplumun bireyleri olmayı başaramamakta ve dolayısıyla insanlar eski ya da geleneksel aile, sülale, aşiret, vs gibi yakın çevrelere karşı görece ahlâklı bir davranış biçimini benimserken bu sınırların dışında kalan herkese bir tür yabancı muamelesi yapmaktadırlar. Bu konuda herhangi bir kesinleme yapabilmek son derece güç olup bir kaostan söz etmek daha doğru görünmektedir.

Kaynakça

Gökalp, Ziya, *Türk Uygarlığı Tarihi,* Hazırlayan: Yusuf Çotuksöken, İnkilap K., İstanbul, 1991

Lamartine, A. de, *Olgunluk Çağı. T.T. Cilt IV,* Hazırlayan: M.R.Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser, No: 41, İstanbul

Lamartine, A. de, *Sonun Başlangıcı, T.T. Cilt V,* Hazırlayan: M.R.Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser, No: 42, İstanbul

Lamartine, A. de, *Sona Doğru, T.T. Cilt VI,* Hazırlayan: M.R.Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser, No: 43, İstanbul

Montagu, Lady M. Wortley, *Türkiye Mektupları,* Çeviren: Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, No: 12, İstanbul

Sanz, Manuel Serrano Y., *Türkiye'nin Dört Yılı 1552-1556,* Çeviren: A. Kurutluoğlu,

[11] Başka bir çalışmamızda E. Durkheim'ın toplumsal ahlâk anlayışını toplumsal yaşamın merkezine yerleştirdiğinden söz etmiştik. Gustave Le Bon'un da aynı şekilde düşündüğü söylenebilir: "Duygusal içtepilere egemen olma çabası uygarlığın temel unsurlarından biridir. Her türlü ahlâk anlayışı ancak bu temel özellik sayesinde varolabilir." (Opin. Et Croy., p.199); "Bir toplumun başına gelenlerin nedenlerini öğrenmek isterseniz onun özellikle ahlâki durumu konusunda bilgi edinin. Bir toplum ne kadar parlak bir zekâya sahip olursa olsun refah ve büyüklüğünü bu zekâya borçlu olamaz...Ahlâk insana doğumla birlikte geçen bir mirasa benzemedikçe etkisi zayıf olacaktır. Yalnızca eğitim, görüş, çevre, vs aracılığıyla oluşturulan bir ahlâk anlayışı kolaylıkla çökebilir. Günümüzde ahlâk anlayışı olarak nitelendirilebilecek binanın bugüne kadar hiç rastlanmadığı kadar çürük olduğu görülmektedir... " (Hom. Et Soc., p.407); "...Bir halkı güçlü kılan en önemli özellik sahip olduğu ahlâk anlayışıdır...Her halkın sahip olduğu ahlâk anlayışı kendi geçmişinin bir ürünüdür " (*Hier et Demain*, p.115).

Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul

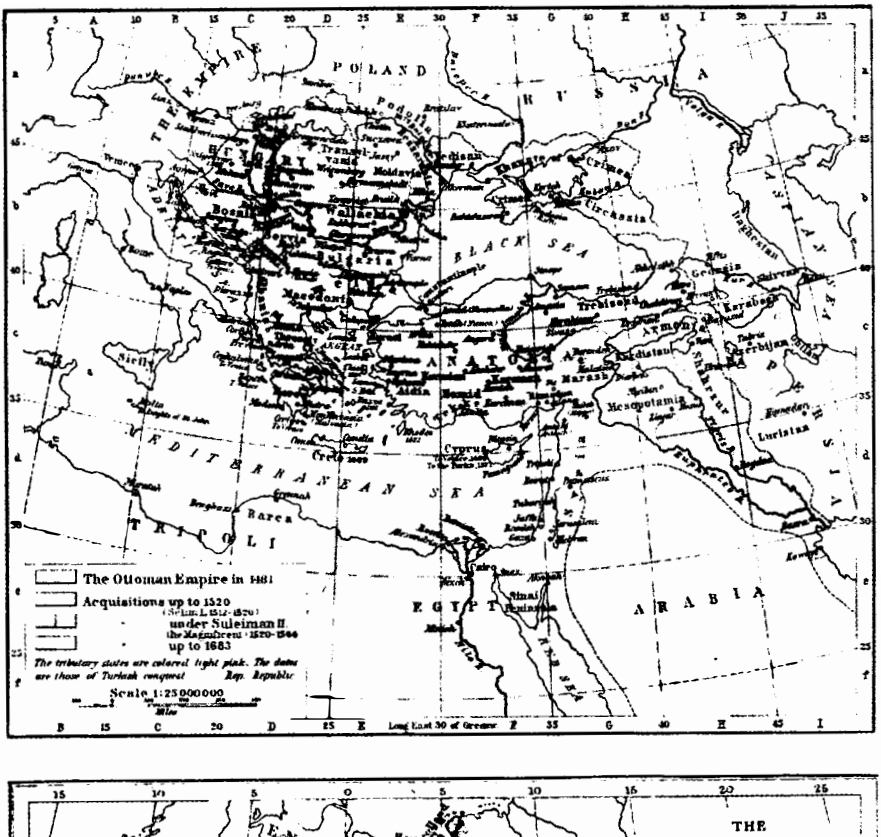
Thevenot, Jean, *1655-1656'da Türkiye*, Çeviren: Nuray Yıldız, Tercüman 1001 Temel Eser, No: 120, İstanbul, 1978

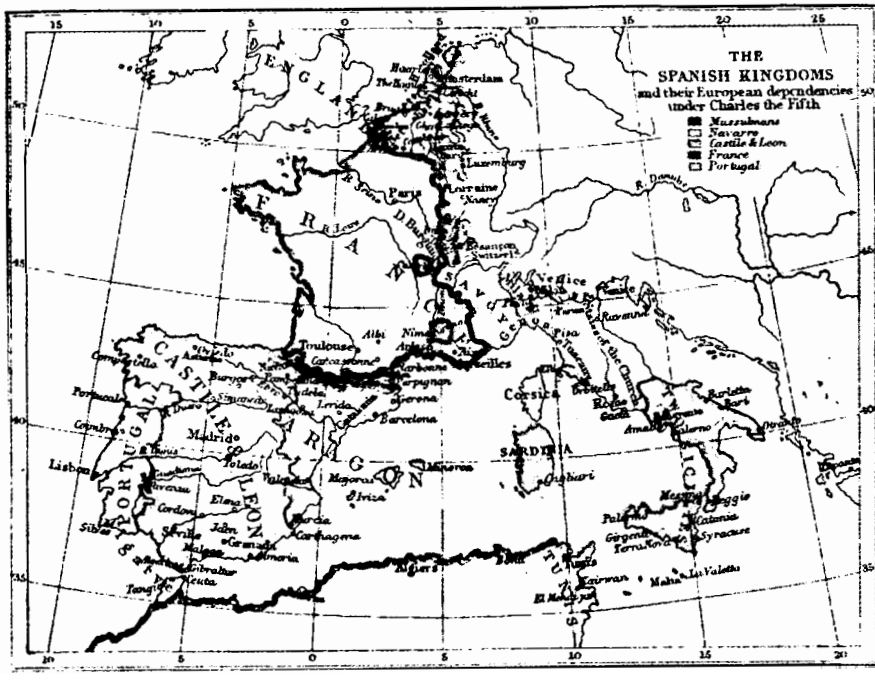
Ülgener, Sabri, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası,* Der Yay., İstanbul, 1981

Ülgener, Sabri, *İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı,* Der Yay., İstanbul, 1981

Withers, Robert, *Büyük Efendi'nin Sarayı,* Çeviren: Cahit Kayra, Pera T.T. A.Ş, İstanbul, 1996

Bir Annales Okulu Pratiği:
Osmanlı'da Gündelik Yaşam ve Ekonomi

Üst Harita: Osmanlı İmparatorluğu, 1481-1683

Alt Harita: V. Carlos Döneminde Madrid ve İspanya

OSMANLI'DA İAŞECİLİK VE FİYAT POLİTİKALARI: İSTANBUL-MADRİD KARŞILAŞTIRMASI, 1500-1700[1]

Seven Ağır*

I. GİRİŞ

Sanayi devrimi öncesinde pekçok ürünün dağıtımı piyasadışı araçlarla düzenleniyordu. Bu araçlardan önemli biri de fiyat düzenlemeleriydi. 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da özellikle ekmek gibi temel ihtiyaç maddelerinde resmî fiyat uygulaması önemli bir iktisadi politika aracıydı. Modern iktisadi perspektiften baktığımızda fiyat kontrolleri genellikle faydasız görülmekte; bu aracın endüstri devrimi önceki yaygınlığı ise dönemin iktisadi, sosyal ve teknolojik koşullarının –diğer sebepler yanında yüksek nakliyat ve depolama maliyetlerine bağlı olarak piyasanın yeterince etkin olarak işleyememesinin– kamu yararının tesisinin fiyat kontrolü ve benzeri yeniden-dağıtım araçlarını gerekli kılması ile açıklanıyordu.[2] Fakat, fiyat düzenlemelerinin hem günümüzde, hem de endüstri öncesi dönemde

* Dr. Seven Ağır, ODTÜ, Kuzey Kıbrıs Kampüsü, İktisat Bölümü.

[1] Bu yazıya yaptıkları katkılardan ötürü José Ubaldo Bernardos'a ve Nisan 2008'de Floransa' daki Avrupa Üniversitesi Enstitüsü'nün *Akdeniz'de Kurumlar ve İktisadi Büyüme* (*Institutions and Economic Growth in the Mediterranean*) atölyesinin tüm katılımcılarına teşekkür ederim.

[2] Karl G. Persson, *Grain Markets in Europe 1500-1900. Integration and Deregulation*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

etkinliği konusunda bir fikir birliği yoktur.[3] Farklı kurumsal çerçevelerde fiyat düzenlemelerinin ne ölçüde uygulandığı ve etkin olabildiği tartışması karşılaştırmalı çalışmalar gerektirmektedir. Diğer yandan Osmanlı iktisadi tarihi alanında temel ihtiyaç maddelerinin sağlanmasına yönelik politikalar "iaşecilik" başlığı altında Osmanlı kurumsal düzenlemelerinin önemli bir bileşeni olarak, ayrıntılı şekilde incelenmiş,[4] fakat bu düzenlemelerin ne ölçüde ve nasıl diğer ülkelerdeki düzenlemelere benzediği ya da onlardan ayrıldığı tartışılmamıştır. Genelde iaşe politikalarının, özelde ise fiyat düzenlemelerinin karşılaştırmalı bir analizi hem Osmanlı iktisadi tarihi alanındaki çalışmalara, hem de Sanayi Devrimi öncesi fiyat düzenlemelerinin iktisadi rasyonelini tartışan kurumsal iktisat alanına katkıda bulunma potansiyeline sahiptir.

Bu yazıda, 1500-1700 tarihleri arasında Osmanlı İmparatorluğu ve Kastilya'da hububat fiyatlarındaki yasal düzenlemeler ile bu düzenlemelerin fiili uygulamaları karşılaştırmalı bir bakış açısıyla incelenecektir. Her iki örnekte de, fiili uygulamaların normatif düzenlemelerden önemli ölçüde ayrıldığı, fakat bu sapmalara rağmen bir yeniden-dağıtım aracı olarak resmî fiyat düzenlemelerinden vazgeçilmediğini görmekteyiz. Görünüşte benzer olmayan iki kurumsal çerçevede (aşağıda Osmanlı ve Kastilya'da yeniden-dağıtım politikalarını şekillendiren kurumsal farklılıklara değineceğiz) fiyat düzenlemelerinin bu istikrarlı kullanımı daha sonraki dönemde ortaya çıkan kurumsal değişikliklerin tartışılması için de bir zemin hazırlayacaktır.

İspanya kralı III. Carlos, Kastilya sınırları dâhilindeki hububat ticaretinde geçerli olan tavan fiyat uygulamasını (*tasa*) bir kraliyet hükmüyle kaldırdıktan yaklaşık otuz yıl sonra Osmanlı Sultanı III. Selim benzer bir girişimde bulunarak hububat ticaretindeki yasal fiyat düzenlemelerine son verdi. Bu döneme kadar hem Osmanlı İmparatorluğu'nda, hem de Kastilya'da temel gıda maddelerinde ve özellikle de hububatta resmî fiyat düzenlemeleri geçerliliği tartışılmayan bir kuraldı. Resmî Osmanlı kaynakları fiyat düzenlemelerinin amacının halkı zarardan korumak (kamu

[3] Fiyat düzenlemelerin faydalılığına ilişkin tarihsel tartışmanın serbest piyasa yanlısı ve düzenleme karşıtı bir tarafını temsil etmekle birlikte, yararlı bir özeti için bkz. Hugh Rockoff, "Price Controls," *The Concise Encylopedia of Economics*, Library of Economics and Liberty, http://www.econlib.org/library/Enc/PriceControls.html.

[4] Osmanlı iaşeciliği ilgili yazının genel değerlendirmesi için bkz. Onur Yıldırım, "Bread and Empire: The Workings of Grain Provisioning in Istanbul during the Eighteenth Century," *Nourir les cites de Méditerranée, Antiquité – Temps modernes*, (der.) B. Marin ve C. Virlouvet, (Paris: Editions Maisonneuve et Larose, 2003), 251-55.

yararı) ve nüfusun refahını sağlamak olduğunu belirtiyordu.[5] Benzer şekilde, Kastilya kaynaklarında resmî fiyat düzenlemelerinin amacının halkın tüm kesimlerinin, hem yoksulların hem de hububat sahiplerinin, hayatını idame ettirmesini sağlamak olduğu söyleniyordu.[6] Her iki örnekte de, ekmek gibi temel tüketim maddelerinin ana hammaddesi olan hububatın fiyatının halkın yoksul kesimlerinin de iaşesini sağlayacak uygun bir seviyede tutulmasının adaletin ve kamu yararının ana gereklerinden olduğunun altı çiziliyordu. Şüphesiz, sözkonusu fiyat politikası her zaman hukuki ve siyasi kaynaklarda belirtildiği şekilde uygulanmıyor ve uygulandığı zamanlarda dâhi kamu yararı açısından istenilen sonuçları doğurmayabiliyordu. Hububatta fiyat düzenlenmelerinin uygulamadaki sorunlarına ve fiili etkinliğinin değerlendirilmesine geçmeden önce parçası oldukları yeniden-dağıtım politikalarının kurumsal çerçevesini incelemekte fayda var.

Bu yazıda kurumsal çerçeve ile kastedilen iaşe politikasının örgütsel yapısını belirleyen yasal kurallar ve idari-siyasi yapılanmadır. Teorik olarak fiyat düzenlemesi hububat dağıtımını belirleyen bir takım düzenlemeler olmadan faydalı olamaz. Ayrıca fiyat politikasının iktisadi rasyoneli (fiyat dalgalanmalarını hafifletmek veya fiyat artışlarını frenlemek) ancak diğer dağıtım politikalarının nasıl kullanıldığının değerlendirilmesi ile anlaşılabilir. Örneğin, fiyatların artışındaki genel bir eğilim subvansiyon politikası ile engellenebilirken, fiyat dalgalanmaları devletin tedbir amaçlı depolama olanaklarının arttırılması ile mümkün olabilir. Bu yüzden de, fiyat düzenlemesinin amacı ve etkinliği ancak diğer yeniden dağıtım araçlarının kullanımının ve iaşe politikalarının genel çerçevesinin incelenmesi ile anlaşılabilir. Bu yazı her iki durumda da, kentsel nüfusun yığıldığı iki şehrin, Madrid ve İstanbul'un, iaşe politikalarının bir karşılaştırması vasıtasıyla kurumsal farklılıklarını tartışacak, daha sonra fiyat düzenlemelerinin bir değerlendirmesini sunacaktır.

II. HUBUBAT İAŞE AĞLARI (MADRİD VE İSTANBUL)

16. yüzyılda Madrid ve İstanbul'daki nüfus artışı her iki şehirde de fiyat yükselişlerinin daha iyi kontrol edilmesini ve temel ihtiyaç maddelerinin halka teminini sağlayacak araçların kurumsallaşmasını sağladı.[7] Bu dö-

[5] Osman Nuri Ergin *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), c. 1, 379, 382.

[6] İspanya Krallığı'nda hububat ticaretine ilişkin düzenlemelerin birçoğu kraliyet hukukuna ait ana kaynaklardan *Novísima Recopilacion de Leyes de España*'da bulunabilir. Bu kaynağa bundan sonra Nov. Rec. kısaltmasıyla gönderme yapılacaktır. Bkz. Nov. Rec., Lib. VII, Tit. XIX, Ley III (1528) ve Nov. Rec. Lib. VII, Tit. XIX, Ley V (1570).

[7] Her iki şehirde de 16. yüzyılın ikinci yarısında hem demografik döngüye, hem de bu şehirlerin bürokratik gelişimine bağlı olarak nüfus önemli ölçüde arttı. 15. yüzyılın ortasında İstan-

nemde hububat ticaretine müdahale araçları düzenli olarak kullanılmaya başlandı. Her iki durumda da, daha önce istisnai bir şekilde uygulanan ihracat yasakları kural haline geldi, şehrin hububat iaşesi için ayrılan coğrafi alan daha net olarak belirlendi ve bu ticarette yer alan özel şahıslar üstündeki denetimler sıkılaştırıldı.[8] Bu düzenlemelerin amacı kimi teşvik ve kısıtlamalar vasıtasıyla bu şehirleri besleyecek bir coğrafi saha (bir nevi arka bölge ya da *hinterland*) yaratılmasıydı. Bu coğrafi saha içinde şehirleri beslemeye yönelik organize edilen yeniden-dağıtım politikaları, tarımsal fazla üretimini sağlayan bölge üstündeki siyasi nüfuz sayesinde mümkün oluyordu. İşte hububat ticaretindeki fiyatlandırma politikaları da bu yeniden-dağıtım politikalarının bir parçasıydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda temel ihtiyaç maddelerinin ve stratejik önem taşıyan hammaddelerin ihracatı normal koşullarda yasaklanmıştı. İstanbul'un hinterlandından bu ürünlerin ihraç edilebilmesi bir defaya mahsus verilen özel izinlerle mümkündü.[9] Bu yasaklara rağmen, söz konusu dönemde İstanbul'u çevreleyen ve üretim fazlasını İstanbul'a göndermekle yükümlü olan saha dışındaki bölgelerden dışarıya önemli mik-

---

bul'un nüfusunun 30.000'den 50.000'e çıktığı tahmin edilmektedir. Öte yandan 16. yüzyılın ikinci yarısında şehrin nüfusunun en azından birkaç yüzbine ulaştığı düşünülmektedir. Bkz. *Istanbul*, Encyclopedia of Islam, İkinci Basım. 18. yüzyılın ortasına gelindiğinde şehrin 400.000'den fazla sakini olduğu sanılmaktadır. Bkz. Eyüp Özveren, "Black Sea and the Grain Provisioning of Istanbul in the Longue Durée," *Nourrir les Cités de Méditerranée: Antiquité - Temps Modernes,* (der.) Brigitte Marin and Catherine Virlouvet, (Paris: Maisonneuve et Larose, 2003), 232. Madrid, 1561'de Habsburg İmparatorluğu'nun başşehri olduğunda ise nüfusu yalnızca 20.000 civarındadır. 1630'da bu nüfus 150.000. 18. yüzyılın sonlarında ise 200.000 olmuştur. José Ubaldo Bernardos Sanz, "Libertad e intervención en el abastecimiento de trigo a Madrid durante el siglo XVIII," *Nourrir les cités de Méditerranée: Antiquité – Temps modernes*, (der.) Brigitte Marin and Catherine Virlouvet, (Paris: Maissonneuve & Larose, 2003), 367-68.

[8] Osmanlı düzenlemeleri için, bakınız Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant," *The Journal of Economic History*, c. 20, n. 2, (1960): 239-40, Lütfü Güçer, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, no. 1-4, (1951-52): 1-20, Kemal Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü," *Belleten*, n. 55, (1991): 687-755, Suraiya Faroqhi, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk Limanı, (16.-17. yüzyıllar)," *METU Studies in Development*, (1979-1980): 139-154 and Onur Yıldırım, "Bread and Empire." Kastilya düzenlemeleri için, bakınız Castro, *El pan de Madrid*, 56 and Bernardos Sanz, *Trigo castellano y abasto madrileño: Los arrieros y comerciantes segovianos en la Edad Moderna*, (Salamanca: Junta de Castilla y León, 2003). Ayrıca bkz. Nov. Rec. ley III, tít. XVII, libro VII.

[9] 16. yüzyılın ikinci yarısında hububat ihracını yasaklayan çeşitli belgelerin transliterasyonu Lütfi Güçer tarafından yapılmıştır. Bakınız Güçer, "Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar," 79-82 ve Robert Mantran, *XVII. yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul (Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi)* I-II, (çev.) Mehmet Ali Kılıçbay ve Enver Özcan, (Ankara, 1990), c. 1, 169-170.

tarda hububat ihraç edildiği görülmektedir.[10] Öte yandan, 16. yüzyılın ortasından 17. yüzyılın ortasına kadar olan sürede sık sık meydana gelen yerel kıtlıklara rağmen dışarıdan Osmanlı topraklarına hububat ithal edildiğine rastlamamaktayız.[11]

Benzer şekilde Kastilya'ya da dışarıdan hububat ithaline nadiren rastlanmaktadır.[12] Bu anlamda Kastilya, İberya yarımadasının diğer bölgelerinden oldukça farklıdır. İberya yarımadasının dış bölgeleri (Kuzey'deki ve Akdeniz kıyılarındaki bölgeler) yarım adanın hububat üreten bölgelerinden yeterli hububat temin edemediklerinden sıklıkla dışarıdan hububat ithal etmektedirler.[13] Kastilya'nın üretici bölgelerinden İspanya'nın diğer bölgelerine hububat aktarımı yalnızca dışa satım lisansları (*licencias de saca*) ile mümkün olmaktadır. Öte yandan, Kastilya'daki bölgeler arasında hububat hareketini engelleyen herhangi bir hukuki kısıtlama bulunmamaktadır. Aksine, Kraliyet yerel idarelerin bölgeler arasında ticareti zorlaştırıcı düzenlemelerini iptal etmiştir.[14]

Osmanlı İmparatorluğu'nda bölgeler arası ticaret özel izinlere bağlıyken, Kastilya'da merkezî yönetim her şehrin yargı alanından kaynaklanan ve hububatın serbest dolaşımının önündeki engelleri kaldırmaya çalışıyordu. Kastilya ve Osmanlı iaşe ağlarının örgütlenişindeki bu farklılığın, iki tarafın tarihsel ve kurumsal yapılarındaki farklardan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Osmanlı İmparatorluğu'nda kazaların idari yönetimlerine

---

[10] Bakınız Bruce McGowan, "The Middle Danube cul-de-sac," *The Ottoman Empire and the World-Economy*, (der.) Huri Islamoglu-Inan, (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 32 ve Mehmet Demirtaş, *Osmanlı'da Fırıncılık*, (İstanbul: Kitab Yayınevi, 2008), 141.

[11] Güçer, *XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, (İstanbul, 1964), 28.

[12] Castro, *El pan de Madrid*, 51. Yalnızca birkaç kez, Krallık Kastilya'ya hububat ihraç etmiştir. 1699'daki kıtlığı takiben başlayan isyanlar üzerine Kastilya Meclisi Napoli ve Sicilya'ya kral adına 100.000 *fanega* hububat satın almak üzere memur tayin etmiştir (*fanega* İspanya'da kullanılan bir kuru ölçüm birimidir. Madrid'de yarım *fanega* 27.67 litreye, Avila'da 28.20 litreye, Salamanca'da 27.75 litreye, Segovia'da ise 27.30 litreye denk gelmektedir). Bkz. Dirección General del Instituto Geográfico y Estadístico. *Equivalencias entre las Pesas y Medidas Usadas Antiguamente en las Diversas Provincias de España y las Legales del Sistema Métrico-Decimal*, (Madrid: Imprenta de la Dirección General del Instituto Geográfica y Estadístico, *1886*).

1752-54 kıtlığı sırasında da gene Kraliyet adına 300,000 *fanega* hububat alınmıştır. Madrid'e hububat ihracı yüksek ulaşım maliyetleri ve rota üzerinde kaçakçılık girişimlerinin yaygınlığı nedeniyle sorun teşkil ediyordu. Bkz. Bernardos Sanz, "Ciudad sin puerto. El sistema de abastecimiento del trigo ultramarino hacia Madrid durante el siglo XVIII," *XVIII Economic History Congress in Buenos Aires*, 22-26 Temmuz 2002

[13] Kantabriya şeridi, Katalunya ve Levent, sıklıkla Kuzey Avrupa'dan, İtalyan eyaletleri Napoli ve Sicilya'dan ve bazen de Kuzey Afrika ve Balkanlar'dan hububat ihraç ediyordu. Bakınız Castro, *El pan de Madrid*, 52-53. Madrid'e hububat ihracı ise yüksek kara ulaşımı maliyetleri yüzünden oldukça zordu.

[14] Nov. Rec. Ley I, tít. XVII, lib. VII (1502).

denk düşecek, yerel nüfuz sahiplerinin temsil edildiği kurumlar bulunmamaktaydı.[15] Osmanlı Sultanının yasal otoritesi her kazaya merkezî yönetim tarafından atanan kadılar tarafından temsil edilmekteydi.[16] Farklı kazalar arasındaki ticaret, tıpkı ihracat durumunda olduğu gibi özel izinler gerektirmekteydi.[17] Belli bir yörede kıtlık olduğunda, ancak merkezin onayladığı bir izin ile o yörenin bağlı olduğu kazanın dışından hububat getirilmesi mümkün olmaktaydı.[18]

Kastilya'da ise bölgenin nüfuz sahiplerinin üyesi oldukları il konseyleri o bölgede yargı otoritesine sahiplerdi ve kendi bölgelerindeki iktisadi kaynakların kullanımına ilişkin Orta Çağ'dan kalma sahip oldukları hakları korumak istiyorlardı. Yerel yöneticiler kimi zaman bu eski yasal haklar temelinde kendi bölgelerinden dışarıya hububat satışını engellemeye çalışıyorlardı.[19] 16. yüzyılda Madrid'in nüfusunun artmasıyla birlikte merkezî yönetim, çevredeki il yönetimlerinin yetki alanlarını daraltarak kendi yetki alanını genişletti. Bu süreçte Kraliyet, yerel belediyelerin Kastilya'daki diğer bölgelere hububat yollanması taleplerini eski şehir kanunlarına (*ordenanza*) dayanarak reddetmesine karşı çıkan hükümler çıkardı.[20] Fakat, Madrid için durum farklıydı. Başkentte artan nüfusun yarattığı baskı karşısında Kraliyet şehrin hâlihazırda sahip olduğu beledi ayrıcalıkları arttırdı. Bu sayede Madrid iktisadi kaynaklara erişim yönünden Kastilya'nın diğer şehirlerinden daha avantajlı bir konuma geldi ve kraliyetin yetki gücüne dayanarak geniş bir bölge üstünde nüfuzunu arttırdı. Yönetimin kayırıcı politikaları, şüphesiz, şehrin artan nüfusunu beslemeye yetecek hububatın sağlanması için son derece önemliydi.[21]

---

[15] Osmanlı İmparatorluğu'nda kazanın siyasi ve idari mèseleleri beylerbeyi meclislerinde görüşülürdü. Fakat bu meclislerde bölgenin yerleşik güç sahiplerinin katılımı aranmazdı. Ayrıca, kazaların yerel idarecileri ya da başka yerel temsilciler Divan'da temsil edilmezdi. 18. yüzyıla kadar beylerbeyleri Divan oturumlarına katılabilseler de, Divan'ın resmî üyelerinden değillerdi. Bkz. Recep Ahıshalı "The Institution of the Imperial Council [Divan-ı Hümayun]," *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, (der.) Kemal Çiçek, (Ankara, 2000), 511, 521-522.

[16] Kadının taşra yönetimindeki rolü için bkz. Haim Gerber, *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*, (Albany: State University of New York Press, 1994). Kadı pekçok zaman merkezden atanan idareciler ile yerel çıkar grupları arasında aracı konumundaydı.

[17] Bakınız Güçer, "Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar," 71-82.

[18] Büyük şehirler için hangi bölgelerden hububat yollanmasının istendiğine ilişkin bkz. Güçer, "Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar," 86-87.

[19] Castro, *El pan de Madrid*, 62-63.

[20] Bu kraliyet hükmü ilk defa 14. yüzyılın son döneminde çıkarılmıştır. Emir, 1502'de tekrarlanmış ve yerel yönetimlerin direnişini kırmak amacıyla bir kez daha 1699'da ve 1734'de çıkarılan hükümlerle desteklenmiştir. Bkz. Castro, *El pan de Madrid*, 62 ve Nov. Rec. Ley 1, tít. XVII, lib. VII (1502).

[21] Bkz. David Riıgrose *Madrid and the Spanish Economy, 1560-1850*, (Berkeley: University of California Press, 1983).

Kastilya'da hububat tüketimi bakımından kendine yeterliliği sağlamak hububatın bölgeler arası hareketine engel teşkil eden kimi yerel ayrıcalıkların kaldırılmasını gerektiriyordu. Osmanlı topraklarında ise hâlihazırda var olan böylesi bölgesel ayrıcalıklar mevcut değildi. Yöneticiler tam tersine her bir bölgenin kendine yeterliğini sağlamak amacıyla bölgeden çıkarılmak istenen hububatın nakliyatının izne bağlanmasını tercih ettiler. Ancak Madrid gibi İstanbul da iaşe ağında ayrıcalıklı bir konuma sahipti ve hububat piyasasında öncelikli alım hakları vasıtasıyla diğer bölgelerin önüne geçiyordu. Kısacası, her iki durumda da başkentlerin hububat iaşesi kimi zaman yerel hak ve ihtiyaçlar pahasına geniş bir bölgede hububatın hareketini kontrol eden ayrıcalıklar vasıtasıyla sağlanıyordu. Coğrafi alanda hububatın yeniden dağıtımını olanaklı kılacak bu bölgesel ayrıştırma (*segmentation*) hububatın bir dönemden diğerine aktarılmasını olanaklı kılacak bir depolama politikasıyla destekleniyordu. Devlet anbarları inşası ve subvanse edilmiş alımlar vasıtasıyla Kastilya ve Osmanlı yönetimleri tarımsal üretimdeki mevsimsel veya dönemsel dalgalanmaların ve bunların sonucunda ortaya çıkan fiyat hareketlerinin dizginlenmesini hedefliyorlardı.[22] Fakat, unutmamak gerekir ki 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar şehirler için tedarik edilen hububatın yalnızca küçük bir kısmı devlet anbarlarından sağlanmaktadır.[23]

İstanbul ve Madrid: Hinterlandların Jeopolitik Bir Karşılaştırması

Hububat hareketini düzenleyecek araçların kullanılabilirliği nakliyat koşullarını belirleyen coğrafi koşullara ve idari-siyasi unsurlara bağlıydı. Madrid'in hububat iaşesinin kaynağı olan Kastilya ve İstanbul'un iaşesinin ana sağlayıcısı olan Osmanlı bölgeleri arasındaki coğrafi ve idari farklılıklar ulaşım ve işlem maliyetlerini belirlemekte ve dolayısıyla düzenlemelerin içeriğini ve kapsamını etkilemektedir. Topografik ve tarihsel nedenlerle İberya yarımadasının bölgeleri arasında hububat akışını engelleyecek düzenlemelerin göreli olarak daha az maliyetli olduğunu

[22] Endüstri devrimi öncesinde hububat depolama politikalarına ilişkin farklı ülkelerden örnekler için bkz. Karl Gunnar Persson, *Grain Markets in Europe 1500-1900. Integration and Deregulation*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

[23] İstanbul'da âcil durumlarda şehrin hububat ihtiyacını karşılamak amacıyla bir *Tersane-i Amire Ambarı* inşa edilmişti. Bunun yanında ekmekçiler belli miktarda hububat ve unu depolarında bulundurmak zorundaydılar. Madrid'de de şehir yönetimi âcil durumlar için bir anbar (*Pósito*) inşa etmişti. Her iki örnekte de devlet alımları genellikle ihtiyat kabilindendi ve teknolojik sınırlar (anbardaki ürünün kullanılmaması halinde kısa sürede bozulacak olması) depolama sisteminin geniş ölçekli kullanımını kısıtlıyordu.

tahmin ediyoruz.[24] Yarımadanın ana platosunu (*Meseta*) dış bölgelerle bağlayan, ulaşım açısından kullanılabilir nehirlerin ve kıyı sahasının yokluğu hububat nakliyatının maliyetini yükseltirken, yerel idari birimlerin tarihsel olarak geniş yetki alanlarına sahip olmaları bir iç gümrük ağının kolaylıkla kurulmasına olanak sağlıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun ana iaşe bölgelerinde yer alan şehirler (İstanbul, Edirne ve İzmir) ise ülkenin diğer bölgeleri ile ucuz ulaşımı olanaklı kılan deniz ve nehir yolları ile bağlanıyorlardı.[25]

Olumlu nakliyat koşulları iç ticaret bağlantıları açısından elverişli bir durum sayılsa da, merkezî otoritelerin ulaşım üzerindeki denetim kapasitelerine bağlı olarak arzu edilmeyen sonuçlar da doğurabilirdi. Örneğin Anadolu'nun Ege ve Akdeniz kıyılarında deniz yoluyla yapılan hububat ticareti çoğu zaman kaçakçılık mahiyetinde olup, devlet tarafından denetlenemiyordu. Öte yandan, sanayi devrimi öncesi dönemde en ucuz ulaşım imkânını sağlayan deniz ve nehir yollarının varlığı yönetimin ihtiyaç halinde makul bir sürede geniş bir sahaya ulaşımını mümkün kılıyor ve bölgesel bir kıtlık durumunda, kaçakçılık ve karaborsa önlenebildiği takdirde, merkezî idarenin iaşe politikalarında daha başarılı olmasını sağlıyordu.

İstanbul'un hinterlandının coğrafi konumu şehrin yalnızca çok geniş bir bölgeye erişimini olanaklı kılmakla kalmıyor,[26] daha önemlisi dışarıdan ulaşımın görece elverişsiz olması sebebiyle bu bölge üstünde Osmanlı yönetiminin kontrolünü kolaylaştırıyordu. Karadeniz ve Tuna ovasındaki nehirler İstanbul'u Balkanlar'daki hububat üreten bölgelere bağlarken, kuzeydoğudaki dağlık bölge (Karpat Dağları ve Transilvanya Alpleri) ovanın batıdan ulaşımını kısıtlıyordu. Bunun yanında, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlılar Karadeniz ticareti üzerinde inhisari bir kontrole sahipti.[27] Karadeniz kıyıları ve aşağı Tuna çevresindeki üretim

[24] Castro, *El pan de Madrid*, 54. İberya yarımadasında idari bölgeler birbirlerinden iç gümrükler (*peajes*, *portazgos* ve *barcajes*) vasıtasıyla ayrılıyordu. Malların bir bölgeden diğerine taşınması için Kraliyet'in çıkardığı sertifikalar (*guias* ve *tornaguias*) gerekliydi.

[25] Hububatın kara yoluyla ulaşımı, 200-300 millik bir mesafe için hububat fiyatını bazen iki katından fazlaya çıkarıyordu. Bakınız Güçer, *XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi*, 29 ve Castro, *El pan de Madrid*, 57. Deniz veya nehir yoluyla ulaşım kara yoluyla ulaşımdan çok daha pahalıydı. 17. yüzyılın başlarında bir *kile* (yaklaşık 37 litre) buğdayın resmi fiyatı 55 akça iken, bir *kile*nin deniz yoluyla ulaşımı 8-14 akçaya, yani hububatın son fiyatının %15-25'ine denk geliyordu. Bakınız Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983), 92.

[26] Özveren, "Black Sea and the Grain Provisioning of Istanbul," 225.

[27] Beydilli Osmanlı idarecilerinin yabancı tüccara serbest geçiş hakkı tanıyan kapitülasyonların Karadeniz ticaretinde etkili olmadığını savunmaktadır. Bkz. Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı," 687. 19. yüzyıla kadar pek az yabancı geminin Karadeniz'de ticaret yapmasına izin verilmiştir.

bölgeleri boğazlar üstündeki etkin kontrol yoluyla dış talebin etkisinden önemli ölçüde korunuyordu.[28] Öte yandan, İberya yarımadasının ortasında yer alan Madrid'in en yakın kıyı sahasına uzaklığı 300 kilometreden fazlaydı. Ulaşım maliyetleri sanıldığı kadar yüksek olmasa bile, çevre bölgelerin deniz yoluyla dışarıyla bağlantısı bu bölgeler üstünde merkezin kontrolünü hemen hemen imkânsız hale getiriyordu.[29] Bu yüzden de, Madrid hububat ihtiyacını büyük oranda Kastilya'daki üretim bölgelerinden sağlıyordu.

16. yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul'un hububat ihtiyacı geniş bir sahadan sağlanıyordu: Silistre bölgesi (günümüzdeki Bulgaristan ve Romanya'nın Karadeniz kıyıları), Eflak ve Boğdan, Dobruca ve Tuna Nehri ağzındaki limanlar İstanbul'un hububat talebine öncelikli cevap veren bölgelerdi.[30] Meriç, Ergene ve Arda nehirleri ile bağlanan Trakya ovaları; Ege Denizi'nin Rumeli sahilleri; İzmir'den Edremit'e Marmara sahilleri ve bu kıyılara bağlanan Kocaili, Hüdavendigâr ve Karesi bölgeleri de İstanbul'a önemli miktarda hububat yolluyordu.[31] Bu bölgelerde üretilen hububat fazlası İstanbul için ayrılmıştı ve diğer yerlere gönderilmek üzere hububat satışı yapılması kesinlikle yasaktı. Balkanlar ve Trakya'dan sağlanan ürünün başka yerlere nakli Çanakkale Boğazı'nın denetimi vasıtasıyla görece daha kolay engellenebildiği için bu bölge İstanbul' un iaşesinde idarecilerin öncelikli tercihiydi.[32] Batı Anadolu sahillerine ise yalnızca ikinci bir seçenek olarak başvuruluyordu.[33] Bu bölgelerden gelen hububat da yeterli olmadığı takdirde, hububat alımı için Kefe,

---

[28] Osmanlılar, İtalyanları 15. yüzyılda Karadeniz'den çıkardıktan sonra, 18. yüzyılın son dönemine kadar bölgeyi tek başlarına kontrol ettiler. Bkz. McGowan, "The Middle Danube cul-de-sac," 14-15.

[29] Madrid'in konumunun ve özellikle de deniz ulaşımından yoksun oluşunun önemini vurgulamak amacıyla aynı başlıklı makalesinde Bernardos Sanz Madrid'i "limansız bir şehir" (*ciudad sin puerto*) olarak tanımlamaktadır.

[30] Bruce McGowan, "The Middle Danube cul-de-sac," 13 ve Güçer, "Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar".

[31] Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul,* cl. 1, 174-75 and Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti Tarihi-II*, (İstanbul: IRCICA, 1999), 569.

[32] Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul,* vol. 1, 175. Rumeli'nin Ege kıyılarındaki ve Makedonya'daki kaçakçılığın yaygın olduğu limanlar kapatılıyor, denetimi daha kolay olduğu düşünülen Tekfur Dağı (Rodoscuk), Ereğli ve Mihalıç gibi limanlar tercih ediliyordu. Bkz. Güçer, "Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar," 87.

[33] İç Anadolu, Batı Anadolu, Marmara Bölgesi ve Karadeniz'in Anadolu sahilleri İstanbul'a iaşe temininde ikinci sıradaydı. Bakınız Feridun M. Emecen "XVI. Asrın İkinci Yarısında İstanbul ve Sarayın İaşesi İçin Batı Anadolu'dan Yapılan Sevkiyat." *İstanbul Semineri*, (1984): 199 ve Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul,* vol. 1, 182.

Trablus, Erzurum, Sivas ve Tokat gibi Doğu Vilayetleri ve Mısır gibi uzak bölgelere başvuruluyordu.[34]

Madrid'e hububat sağlayan bölge İstanbul'a hububat sağlayan bölgeden çok daha dardı.[35] 16. yüzyılda Madrid'e gelen hububatın büyük kısmı şehrin etrafındaki bölgelerden sağlanıyordu. Bu dönemde zorunlu kota sistemi (*pan de registro*) içinde yer alan çevre köyler Madrid'e belli sayıda ekmek göndermek mecburiyetindeydiler.[36] 16. yüzyılın ikinci yarısında kota sistemi şehrin nüfus artışı ve kırsal sorunlara bağlı olarak Madrid'in ihtiyaçlarını karşılayamamaya başladı. Bu dönemde şehrin idarecileri ve özel taşımacıların çabaları vasıtasıyla Madrid ile hububat üretimi yapan görece daha uzak bölgeler (özellikle Eski Kastilya'daki hububat üretimi yapan bölgeler)[37] arasındaki ticari bağlar güçlendi.[38] Madrid, hinterlandını genişletti ve diğer birçok üründe olduğu gibi hububatta da Kastilya'nın ticaretini büyük oranda kontrol etmeye başladı.

Hububat Ticaretinin Aktörleri, Kısıtlamalar ve Ayrıcalıklar

Hem Kastilya'da hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda hububat ticareti üzerindeki coğrafi düzenlemeler yanında özel şahısların bu ticarete katılımı ve etkinlikleri üstünde ciddi düzenlemeler vardı. Hububatın üreticilerden tüketicilere ulaşıncaya kadar geçtiği süreçlerde yer alan uğraşların (taşıma, öğütme ve pişirme gibi işleme süreçleri) denetlenmesi bu mesleklerde kimlerin yer alabileceğinin ve mesleklerinin alan tanımına bağlı kuralların belirlenmesini gerektiriyordu. Bu şehirlerin hububat sağlayan alanlarının coğrafi ve idari farklılıklarına bağlı olarak, bu kurallar da özel

---

[34] Bkz. Güçer, "Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar," 87-88, Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. 1, 174-75 ve Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", 569). Ayrıca bkz. C. İKT. 651. Osmanlı döneminde, Mısır'dan yalnızca çok ihtiyaç duyulduğunda hububat isteniyordu. Normak şartlarda, Mısır'ın hububat fazlası İmparatorluğun hububat üretimi açısından verimsiz güney eyaletlerine ayrılıyordu. Bkz. Rhoads Murphey, "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East," *Food and Foodways*, no. 2, (1988): 232.

[35] 16. yüzyılın ikinci yarısında 45-80 millik yarıçapı olan bir bölge üretim fazlasını un ya da işlenmiş ekmek olarak Madrid'e göndermek zorundaydı. Şehrin nüfusunun sürekli artması sonucu bu bölge 17. yüzyılın başında 120 mil yarıçaplı bir alanı kaplıyordu. Bkz. Ringrose, *Madrid and the Spanish Economy*, 7. Bölüm.

[36] Bu bir yandan çevre köylerde fırıncılığın gelişmesi, bir yandan da Madrid'de fırıncılık sektörünün geri kalması anlamına geliyordu. Bkz. Ringrose, *Madrid and the Spanish Economy*, 145.

[37] Eski Kastilya Madrid'in kuzeydoğusundaki ve bugün İberya yarımadasının ortasında geniş platonun (*Meseta*) kuzeyinde yer alan Burgos, Soria, Segovia, Ávila, Valladolid ve Palencia şehirlerini içeren bölgedir.

[38] Şehrin hububat yönetiminden sorumlu olan yerel kurum, *Pósito*, bu dönemde pek çok üretim bölgesinden –Segovia, Avila, Arévalo, Salamanca, Toro, Zamora, Valladolid, ve Tierra de Campos ile la Mancha'da yer alan kimi bölgelerden alım– yapmak üzere daimi görevliler atadı. Castro, *El pan de Madrid*, 93.

şahısların etkinliklerinin kısıtlanması ve teşvikinin şekli ve derecesi bakımından farklılık gösteriyordu.

18. yüzyılın ikinci yarısına kadar, İstanbul'un hububatının büyük kısmı kendileri gemi sahibi olan tüccarlar tarafından sağlanıyordu.[39] Bu tüccarların ve gemi sahiplerinin gittikleri yerlerde alım yapabilmeleri için İstanbul'daki hububat alım-satımlarının yapıldığı *Kapan*'da kolektif bir sözleşme imzalayarak birbirlerine kefil olmaları gerekiyordu.[40] Un kapanında kayıtlı bu gemiler "defterlü sefineleri" veya "kapan sefa'ini" olarak biliniyorlardı ve yukarıda sözü geçen ana iaşe limanlarında öncelikli alım hakları vardı. Fakat, hububat alım satımı sadece bu gruba kısıtlanmış değildi.[41]

İstanbul'un iaşesinden sorumlu resmî makamların (*unkapanı naibi* ve *kadı*) ve nihai olarak Divan'ın onaylaması ile kapandan bağımsız çalışan tüccar da İstanbul'a getirmek üzere hububat alımı yapmalarına izin veren bir defalık ticaret ruhsatlar edinebilirlerdi.[42] Bu ruhsatları edinmek için tüccarın hububatı belirlenmiş limanlara taşımayı taahhüt ettiği bir sözleşmeyi kefil sağlayarak imzalaması gerekmekteydi.[43] Bu sözleşmeleri inceleyen *muhtesib* uygun görürse ruhsat verilmek üzere Divân-ı Hümayun'a havale ederdi. Tüccarlar bu ruhsatları alım yerlerindeki kadılara sunmakla yükümlüdürler. Satın almış oldukları hububatı veya unu kapana getirdiklerinde beraberinde alım yerlerinde kadıdan aldıkları ve taşıdıkları hububat miktarını ve türünü gösteren mühürlü bir zarfı da sunmaları beklenmekteydi. Bu ayrıntılı prosedür hububatın izinsiz tüccarlar tarafından satın alınmasını ve başka bölgelere aktarılmasını önlemeyi hedeflemekteydi.[44] Genelde bu bağımsız tâcirler Rumeli'nin Ege sahillerinde ve nadiren de olsa kapan tüccarının sıklıkla alım yaptığı Karadeniz sahillerinde faaliyet göstermekteydiler.[45] Merkezî yönetim alım yapılabilecek limanların belirlenmesi, bu bölgelerde kadıların denetimi ve kayıtların

[39] Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, vol. 1, 174.
[40] Güçer, "Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar," 90-91.
[41] Lütfü Güçer, "XVIII. yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi için Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, (1952): 400. 18. yüzyılın ikinci yarısına ait. Marmara ve Rumeli'nin Karadeniz kıyısından yapılacak alımlara ilişkin bazı sözleşmeler Güçer'in makalesinde sunulmaktadır.
[42] Güçer, "XVIII. yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi," 403-404.
[43] Güçer, "Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar," 90-91.
[44] Bu sürecin ayrıntıları için bkz. Güçer, "Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar"; Yıldırım, "Bread and Empire"; and Mübahat Kütükoğlu "İstanbul'da Ekmeğin Temininde Devletin Rolü," *Ata Dergisi*, no. 7, (1997): 55-74.
[45] Güçer, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi," 403-404.

kapan naibine yollanması vasıtasıyla izinsiz tüccarın etkinliklerini engellemeye çalışmaktadır.[46]

Osmanlı yönetimi görece daha kolay kontrol edilen Karadeniz sahillerinden İstanbul için yapılan alımları tüccarlara bırakmışken, dış talepten daha kolay etkilenen ve kontrol edilmesi daha zor olan yerlerde yaptığı daha nadir alımlarda satın alma memurları (*mubayaacı*) atamakta ve kendi gemilerini kullanmaktaydı.[47] İstanbul'a ruhsatlı bağımsız tüccar veya kapan tüccarının getirdiği hububat yalnızca Unkapanı'nda boşaltılabilirken,[48] devletin atadığı alım memurlarının getirdiği hububat kıtlık zamanında fırınlara dağıtılmak üzere Tersane Anbarları'nda depolanmaktaydı.[49]

Madrid'e hububat üç farklı şekilde gelmekteydi. Daha önce de belirttiğimiz gibi 16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyılın başlarında Madrid'in iaşesi çevre köylerin sağlamakla yükümlü oldukları ekmek kotası (*pan de registro*) sistemi ile sağlanıyordu.[50] Bu sisteme ek olarak, küçük satıcılar hububat alım satımlarının izinli olarak yapılabildiği pazara (*Alhondiga*) küçük miktarlarda hububat getirebiliyorlardı. Ayrıca, şehrin hububat idaresinden sorumlu yerel makam, *Pósito*, kendi memurları ya da anlaştığı özel şahıslar yoluyla şehrin iaşesini sağlamak amacıyla hububat ya da un alımı yapıyordu. Zaman içinde ekmek kotası sisteminin şehrin iaşesini sağlayamaması[51] ve buna paralel olarak Eski Kastilya'daki üretim sahaları ile Madrid arasında ticari bağlar gelişmesi ile birlikte *Pósito*'nun Madrid'in iaşesinde oynadığı rol arttı.[52]

---

[46] Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. 1, 176.

[47] Mubayaacılar vasıtasıyla yapılan alımlar genellikle Rumeli'nin Ege kıyılarından –İnoz'dan Mora'ya– yapılmaktaydı. 18. yüzyıl için bkz. Güçer, "XVIII. yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi," 408 ve 17. yüzyılın ortası için bkz. Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. 1, 178-79.

[48] İstanbul'a deniz yoluyla getirilen diğer pekçok ürün içinde resmî olarak belirlenmiş bir liman vardı. Limanların bu şekilde sektörel olarak tahsis edilmesi hem loncalar için getirilen hammaddelerin dağıtımını, hem de bu ürünlerden gümrük vergisi alınmasını kolaylaştırıyordu. Bkz. Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, vol. 1, 172.

[49] Güçer, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi," 408.

[50] 17. yüzyılın başında, ekmek kotası sistemin geçerli olduğu bölge genişlemeye başladı. 17. yüzyıl başlarında, bölgenin yarıçapı 100 kilometreden fazlaydı ve 500'den fazla köyü içine alıyordu. Bkz. Berdardos Sanz, "Libertad e intervención," 370.

[51] David Ringrose kota sisteminin önemini kaybetmesini uygulamadaki artan zorluklara bağlar. Kota sistemi içindeki köylerde ekmek alımı fiyatının çok düşük seviyelerde tutulması özellikle 17. yüzyılın başında sistemin uygulanmasına ve genişlemesine karşı ciddi bir yerel direnişe sebep olmuş ve nihâyetinde pekçok köy ve kasaba sistemden muaf tutulmayı talep etmiştir. Bkz. Ringrose, *Madrid and the Spanish Economy*, 145.

[52] 17. yüzyılın ikinci yarısında Eski Kastilya ve Madrid arasında hububat ticareti ağının gelişmesiyle ilgili olarak bkz. Bernardos Sanz, "Libertad e intervención."

İstanbul'un hububat iaşesinde aracı tüccarlar önemli rol oynarken, Madrid'in hububatı büyük oranda ticaretle de uğraşan hububat sahiplerinin ve şehir yönetimi tarafından memur kılınan aracı şahısların elindeydi. Kastilya'da aracı ticari etkinlikler hukuki olarak spekülasyon kapasitesi düşük, küçük taşımacılarla sınırlıydı.[53] Özellikle 17. yüzyıl öncesinde, ekmek kotası sisteminin yaygınlığı ve hububatın perakende satışının yasak olması (küçük taşıyıcılar haricinde) özel tüccarın hububat ticaretine girmesini engelliyordu. Ekmek kotası sistemi çevre bölgelerden getirilen ekmeğin tek bir meydanda satılmasını şart koşarak üreticiler ile tüketicilerin doğrudan bir araya gelmesini hedefliyordu.[54] Ayrıca, özel tüccar *Pósito* tarafından atanmış alım memurlarının veya hubabatı vergi bedeli olarak toplama hakkını satın almış şahısların ayrıcalıklarına sahip değillerdi.[55] Tüm bu nedenlerde 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar Madrid'in hububat iaşesinde özel tüccarın rolü son derece kısıtlıydı.

Fakat 17. yüzyılın ikinci yarısında, Madrid'in iaşe ağının genişlemesiyle birlikte hububat ve un ticaretiyle uğraşan taşıyıcıların etkinlikleri arttı ve ticari bir ağ oluşmaya başladı.[56] 17. yüzyılın sonuna doğru, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kapan tüccarına benzer şekilde, bu taşıyıcılar çıkarlarını müşterek şekilde temsil edebilen ve sorumluluklarını yerine getirmeleri karşılığında (değirmen ve depolama kayıtları, belirlenmiş güzergâhların dışına çıkmama garantisi) kimi tüzel ayrıcalıklardan (örneğin altyapı desteği, gümrüklerden muafiyet, mal güvenliği) faydalanabilen bir grup haline geldiler.[57]

İstanbul'un fırıncıları da, şehrin diğer esnafı gibi, bir loncada örgütlenmişlerdi. Lonca düzenlemelerine bağlı olarak İstanbul'daki fırın sayısı belliydi ve yeni değirmen veya fırın açılması için ciddi bir gerekçe ve

---

[53] Rec., Ley XIX, tít XI, lib. V, alıntılandığı kaynak için bkz. *El pan de Madrid*, 80. 1530'da çıkarılan bu hüküm aracı faaliyetlerinin (satmak amacıyla alım) yüksek hububat fiyatlarının en önemli sebebi olduğunu öne sürüyordu ve bu faaliyetlerin küçük taşımacılıkla (*recueros* ve *trajineros*) sınırlı tutulmasını emrediyordu. Bu emir 1539 ve 1540'da çıkarılan hükümlerde de yinelendi. Bkz. Nov. Rec. Tit. XIX, Ley III (*prohibion de comprar pan para revender*).

[54] Ringrose, *Madrid and the Spanish Economy*, 145. Şehre küçük satıcılar tarafından yakın bölgelerden getirilen kısıtlı miktarda hububat ise bir bedel karşılığında şehrin hububat alım-satım alanında (*Alhóndiga*) satılırdı.

[55] 1558'de tavan fiyatı sürekli hale getiren hüküm bu vergi toplayıcılarının (*arrendadores de rentas*) hububat ticaretine girmesini yasaklıyordu. Fakat, 1571'den sonra özel vergi toplayıcılarının tavan fiyat uygulamasına uymaları koşuluyla ticarete girmelerine izin verildi. Bkz. Rec, Leyes I and IV, tít. XXV, lib. V, alıntılandığı kaynak: Castro, *El pan de Madrid*, 80. Ayrıca bkz. *El pan de Madrid*, 87-88.

[56] Bernardos Sanz, *Trigo castellano y abasto madrileño* ,67-83.

[57] Sangarcia'daki hububat taşıyıcılarının zaman içindeki örgütsel değşimine ilişkin, bkz. Bernardos Sanz, *Trigo castellano y abasto madrileño*, 77-83. Ayrıca bkz. Ringrose, *Madrid and the Spanish Economy*, 151-52.

merkezî yönetimin izni gerekmekteydi.[58] Loncaya kayıtlı olma zorunluluğu vasıtasıyla bir üretim veya ticaret sektörüne girişi kısıtlayan ve inhisar olarak bilinen bu uygulama, resmî kaynaklara göre çalışanların geçimlerini korumasını ve aynı zamanda piyasaya sürülen ürünün miktar ve kalitesinin düzenlenmesini sağlıyordu.[59]

Fırıncılık sektöründeki bu kurumsal düzenleme merkezî yönetimin şehre gelen hububatın satışını da kolaylıkla kontrol etmesine olanak sağlıyordu. Ayrıca, lonca vasıtasıyla ekmek fiyatlarının belirlenmesi yoluyla hububat satış fiyatları ve dolayısıyla fırıncıların kâr marjları da etkileniyordu. Kısacası hububat-ekmek meta zincirinde yer alan üç temel aktörün –tüccar, fırıncılar ve tüketiciler– nisbî gelirleri loncanın ve merkezî yönetimin hububat dağıtımı ve fiyatlandırması üstündeki kontrolünden doğrudan etkileniyordu. İleriki bölümde göreceğimiz gibi politikanın bölüşüm etkileri iktisadi koşullardan etkilense de, yalnızca arz-talep dengesine bağlı bir yeniden-bölüşüm rasyoneli olduğu söylenemezdi. Örneğin, söz konusu dönemde artan nüfusa bağlı olarak şehrin ekmek ve dolayısıyla hububat ihtiyacının artması, hububat fiyatlarının arttırılmasının meşru bir nedeni olarak görülmüyordu. Fırın sayısındaki sınırlama hububat alımında fırıncıların sıkıntı çekmemesi ve alış fiyatlarının etkilenmemesi amacı güdüyordu. Diğer sektörlerde olduğu gibi fırıncılıkta da inhisarın amaçlarından biri girdi bölüşümünü ve girdi fiyatlarını kontrol altında tutmaktı.[60]

Madrid'de kota sistemine bağlı olarak fırıncılık sektörü İstanbul'a göre çok daha az gelişmişti. Çevre köylerin şehre hububat ya da un değil de, ekmek gönderme zorunluluğu Madrid'in içinde fırıncılığın gelişmesini engellemişti.[61] Madrid'deki fırıncıların büyük kısmı unu (çoğu kendi değirmenlerine sahip olmadıkları için hububat yerine un satın alıyorlardı)[62] *Alhondiga*'dan ya da doğrudan şehri çevreleyen üreticilerden alıyorlar-

[58] Bkz. Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002) ve Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c. 1. Nüfus artışına bağlı olarak İstanbul'da fırıncı ve değirmen sayısı zaman içinde artış gösterdi. Sayısal veri için bkz. Demirtaş, *Osmanlı'da Fırıncılık*, 80. 17. yüzyılın ortalarında İstanbul'da yaklaşık 130 fırın vardı. Bakınız Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. 1, 169.

[59] Osmanlı İmparatorluğu'nda loncaların sektöre girişi kısıtlayıcı düzenlemeri için, bkz. *İnhisar*, *EI*², Haim Gerber "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c. 13, (1970) ve Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 628.

[60] Diğer sektörlerde de benzer bir kaygı rol oynamaktadır. Örneğin, deri mamüllerinde sektöre yeni giren *koltukçular* hammadde fiyatlarındaki artıştan sorumlu tutuluyorlardı. Bkz. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 649-50.

[61] Castro, *El pan de Madrid*, 299.

[62] Bernardos Sanz, *Trigo castellano y abasto madrileño*, 62.

dı.[63] Madrid'in kırsal çevresinde ve *Alhondiga*'daki un yeterli gelmediğinde ise, *Pósito*'dan un alıyorlardı.[64] 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar şehrin fırıncıları ne bir loncaya mensuplardı, ne de şehrin bir kuruluşunda kayıtlılardı. Şehir yönetiminin üreticileri ve tüketicileri doğrudan biraraya getirme stratejisi ise fırıncıların ayrı bir çıkar grubu olarak örgütlenmesini engelliyordu.[65] Gene de, kota sisteminin zayıflaması ve un ticareti ağının genişlemesiyle birlikte Madrid'de yavaş yavaş bir fırıncılık sektörü oluşmaya başladı.[66] Nihâyet 18. yüzyılda Madrid'deki fırıncılar çevre kasabalarda fırıncılığın gelişmesini kendi çıkarlarına aykırı gören ve bu yönde taleplerini dile getiren bir çıkar grubu niteliği kazanmışlardı.[67]

Özet: Hububat Ticareti Düzenlemeleri Hakkında Karşılaştırmalı Gözlemler

Hem Madrid'in hem de İstanbul'un hububat iaşesi siyasi olarak Kastilya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolünde olan alanlardan sağlanıyordu. Yöneticiler hububatın iç dolaşımı üzerindeki engeller, ihracat yasakları ve ön alım ayrıcalıkları vasıtasıyla bu şehirleri kayırıyorlardı. Osmanlı yönetimi İstanbul'un coğrafi konumunun geniş ve göreli olarak kolay denetlenen bir hinterlanda erişimi olanaklı kılmasından dolayı daha avantajlı bir durumdaydı. Madrid'in iaşe ağı İstanbul'a nazaran daha küçük bir alana yayılıyor ve daha az ara aşama içeriyordu. Bu farklılığa bağlı olarak Osmanlı iaşe ağında, başta tüccar ve fırıncılar olmak üzere piyasadaki aracı aktörler için ayrıcalıkların ve yükümlülüklerin tanımlanabilmesini olanaklı kılan kurumsal düzenlemeler (lonca, kapan ruhsatları) mevcuttu. Kastilya'da ise hububat-ekmek tedarik zincirinde yer alan aktörler formel

---

[63] Madrid'deki fırın sahipleri hububatı Arévalo, Guadalajara, Talavera, Alcalá de Henares, Illescas ve Guadarrama bölgelerinden alıyorlardı. Bkz. Ringrose, *Madrid and the Spanish Economy*, 146 ve Castro, *El pan de Madrid*, 89-90.

[64] Castro, *El pan de Madrid*, 91.

[65] Bazı durumlarda şehir yönetimi fırıncıların hububat getirilen pazara (*Alhóndiga*) girişini yasaklayabiliyordu. Bu yasağın amacı halka açık fırınlardan yararlanabilen tüketicinin çıkarlarını korumaktı. Fakat, halkın bedava kullanabildiği bu fırınlar zaman içinde şahıs ya da belediye mülkiyeti haline geldi ve paralı hizmet vermeye başladı. Fırıncılığın gelişmemesinin bir başka sebebi de 1619'daki bir hükmün üreticilerin hububatı işlendikten sonra, ekmek olarak da, satılmasına izin vermesinden kaynaklanıyordu. Bu hüküm tarımsal üretimi teşvik etmeyi amaçlıyordu, fakat kamu yararına uygun olmadığı gerekçesiyle 1628'de kaldırıldı. Bakınız Castro, *El pan de Madrid*, 84 ve Nov. Rec. Ley VIII, tít. XIX, lib. VII.

[66] Madrid'in değirmencilik ve fırıncılık sektörlerinin sorunlarına ve merkezî yönetimin bu sektörlerin gelişimini nasıl desteklediğine ilişkin olarak bkz. Bernardos Sanz, *Trigo castellano y abasto madrileño.*

[67] 1660'larda Madrid'in fırınları günde 1000 *fanega* ekmek üretmekteydi. Fakat ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında fırıncılar bir Kraliyet üzerine loncalarını kurabildiler.

olarak örgütlenmemiş ve bu aktörlerin etkinlikleri ile ilgili düzenlemeler kurumsal olarak kesinleşmemişti.

Kastilya ve Osmanlı hububat iaşesi kurumları arasındaki bu temel farklar (Osmanlı iaşe ağının göreli genişliği ve kurumsal örgütlenmesi) 17. yüzyılın sonlarına doğru azaldı. Madrid'in iaşesini sağlayan ekmek kotası sisteminin gerilemesi ve Kuzey Kastilya'da hububat üretimi yapan bölgeler ile Madrid arasındaki ticari ağın gelişmesi bir yandan Madrid'de bir fırıncılık sektörünün gelişmesine, bir yandan da özel şahısların hububat ticaretinde daha önemli bir rol edinmesine sebep oldu.[68] Bu değişiklikler ve 18. yüzyılda siyasi ve askerî sebeplere bağlı olarak İstanbul'un geleneksel hububat hinterlandının daralması iki şehrin iaşe kurumları arasındaki farklılıkların daha da azalmasına yol açacaktı.[69]

III. FİYAT DÜZENLEMELERİ: AMAÇLAR VE UYGULAMADAKİ SORUNLAR

15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem Kastilya'da, hem de Osmanlı topraklarında hububat fiyatlarına müdahale devamlı bir politika haline geldi.[70] Kastilya'da fiyat düzenlemesi bölgenin tümünde hububat ticareti için tek bir tavan fiyat (*tasa*) belirlenmesi anlamına geliyordu.[71] Osmanlı topraklarında fiyat düzenlemesi iki ayrı fiyatlandırma sistemine dayanıyordu. Merkezî yönetim, memur tayin ederek kendi adına mirî mubayaa yöntemiyle yapılan alımlarda her bir alım bölgesi için resmî bir fiyat (*mi-*

---

[68] 17. yüzyılın sonuna doğru Madrid'in ekmek iaşesinin ana kaynağı Eski Kastilya'dan gelen un olmuştu. Hem özel taşımacılar, hem de *Pósito*'nun memur atadığı şahıslar bu dönemde Madrid'e getirmek üzere alım yaptıkları sahayı genişlettiler. Fakat, kıtlık başgösteren yıllarda bile Madrid'in ihtiyacının en fazla %10'u *Pósito*'dan sağlanıyordu. İaşenin büyük kısmı piyasa süreçleri yanında manastırların ve aristokrasinin hububat tüketimlerini kendi üretim sahalarından karşılamalarıyla sağlanıyordu. Bkz. Bernardos Sanz, *Trigo castellano y abasto madrileño*, 77-79.

[69] 18. yüzyılda İstanbul'un iaşe ağındaki coğrafi kaymaya ilişkin olarak bkz. Seven Ağır, *From Welfare to Wealth: Ottoman and Spanish Grain Trade Policies in a Time of Change*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, Chapter 4.

[70] Kastilya'da fiyat düzenleme politikası Orta Çağ hukuk mevzuatına dayanmaktadır. Bkz. Castro, *El pan de Madrid*, 72-73. Osmanlı İmparatorluğu'nda, İstanbul'un alınmasının ardından Sultan şehrin pazarlarında narh uygulanmasını emretmiştir. Bkz. Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si, alıntılanan kaynak: Ziya Kazıcı, "Osmanlı Şehir İdaresinde İhtisâb Müessesesi," *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, (eds.) Vecdi Akyüz and Seyfettin Ünlü, (İstanbul: İlke Yayınları, 1996), 305.

[71] Kastilya'da tüm bölgeyi kapsayan ilk tavan fiyat 1502'de, 10 yıl boyunca geçerli olmak üzere, belirlendi. 1699'a kadar ilân edilen Kraliyet hükümleri (*prágmatica*) tavan fiyatın geçerliliğini onaylayarak yükseltti ve yasanın çiğnenmesi halinde verilecek cezaları ağırlaştırdı. Bkz. Castro, *El pan de Madrid*, 73 ve Nov. Rec. Lib. VII, Tit. XIX, Ley X (1699).

rî fiyat) belirliyordu. [72] Bu fiyat piyasa fiyatından oldukça düşüktü ve hububat üreticilerinden ve sahiplerinden alınan bir nevi ayni vergiye benziyordu.[73]

Hububat ticaretinde hâkim olan diğer fiyat "*rayiç fiyat*"tı ve hububat arzının bölgesel koşullarına bağlı olarak değişebiliyordu. Rayiç fiyat genellikle mirî fiyattan daha yüksekti,[74] fakat gene de otoriteler bu fiyatın kendiliğinden belirlenmesine izin vermiyor ve belli bir aralıkta tutmaya gayret ediyorlardı.[75] Her bir bölgede, rayiç fiyat hububatı İstanbul'a getirmek üzere satın alan tüccar veya memurlar ile hububat sahiplerinin arasında bir pazarlık süreci sonucunda ve yerel idarecilerin gözetiminde belirleniyordu. Bu pazarlık sürecinde yerel idareciler tam anlamıyla bağımsız gözlemciler değillerdi ve hububat fiyatlarının İstanbul'daki satış fiyatlarını da göz önünde bulundurarak fazla yükselmesine müsaade etmiyorlardı.[76]

İstanbul'da Unkapanı'na getirilen hububatın fırıncılara satış fiyatı idareciler tarafından ekmek loncasının talepleri de göz önüne alınarak alış fiyatları ve ulaşım ücretleri de hesaba katılarak hesaplanıyordu.[77] İstanbul'daki ekmek fiyatları bu satış fiyatlarına bağlı olarak, fırıncıların masrafları ve meşru kâr payları da göz önüne alınarak belirleniyordu.[78] Benzer şekilde, Madrid'de de ekmeğin fiyatı üretim maliyetleri (hububat fiyatı, işleme ve nakliyat masrafları) ve fırıncıların kâr payı eklenerek hesaplanıyordu.[79]

---

[72] Tevfik Güran 18. yüzyılın başında belirlenen mirî fiyatların 19. yüzyıla kadar hiçbir değişiklik göstermediğini belirtir. Bkz. Güran, "The State Role in the Grain Supply of Istanbul: The Grain Administration, 1793-1839," *International Journal of Turkish Studies*, c. 3, no. 1, (1984-85: 30).

[73] Bu fiyat ile her bir üretim birimin teslim etmesi gereken hububat miktarı belliydi ve bu süreçte üretim maliyetleri göz önüne alınmıyor ya da herhangi bir pazarlık gerçekleşmiyordu. Âyan ve kadılar istenilen miktarı her bir bölgenin sakinleri arasında bölüştürüyorlardı. Bkz. Güran, *The State Role in the Grain Supply*, 39.

[74] Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. 1, 173, 176.

[75] I. Murad ve II. Mehmet dönemindeki düzenlemeleri içeren *Tapu-Tahrir Kanunu (Kanunnâme-i Kitâbet-i Vilâyet)* için bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 1: 371.

[76] Rayiç fiyatın belirlenmesi için yapılan pazarlık süreciyle ilgili olarak Osmanlı Kanunnâmeleri'ndeki düzenlemeler için bkz. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 380 ve "Tevkî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi," *Milli Tetebbular Mecmuası*, c. 1, no. 3.

[77] Hububat alım fiyatları arasında % 46'ya varan farklar vardı. Örneğin, Varna'dan alınan buğdayın fiyatı 82 akça iken, Selanik'ten alınan buğdayın fiyatı 120 akçaydı. Bu fiyat farkları hem yerel üretim koşullarına, hem de hububatın kalitesine bağlıydı. Bkz. *İstanbul Kadılığı Sicilli*, no. 46, 1194 [1780], alıntıladığı kaynak için bkz. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 411.

[78] Osmanlı kanunlarına göre pekçok üretim ve ticaret alanında meşru kâr oranı % 10'du. Yüksek hüner gerektiren veya özel bir takım zorluklar içeren kimi sahalarda ise daha yüksek bir kâr oranına izin veriliyordu. Bkz. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 391-2, 395).

[79] Castro, *El pan de Madrid*, 75.

Bu fiyatlandırma politikası ne ölçüde etkiliydi? Başka bir deyişle, ekmeğin en önemli girdisi olan hububatın fiyatının kontrolü, yönetimin şehirlerdeki bol ve ucuz ekmek üretimini garanti etme amacına ne derece hizmet ediyordu? Fiyat kontrolü, tek başına kullanıldığında ve özellikle de tavan fiyat ya da resmî fiyat piyasada kendiliğinden oluşacak fiyatlardan çok daha düşük bir seviyede belirlendiğinde hububatın başka bölgelere kaçırılmasına ve yerel kıtlıklara sebep olabilirdi. Bu yüzden de fiyat kontrolünün etkililiği bir yandan hububat rotaları üstünde sıkı bir kontrole, öte yandan arz ve talep koşullarının yakın takibi ile kaçakçılığı ve karaborsayı daha cazip hale getirecek kadar düşük fiyatlar belirlememeye dayanıyordu. Peki o halde, Kastilya ve Osmanlı otoritelerinin fiyat düzenlemelerinde bu iktisadi rasyonelin etkisi gözlenebilir miydi?

Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyat düzenlemelerinin kullanımına ilişkin elimizdeki en kalıcı veri ve en önemli hammadde girdisi hububat olan temel tüketim maddeleri için belirlenen resmî fiyat (narh) kayıtlarıdır.[80] İspanya'da hububat ticaretinde uygulanan tavan fiyatın zaman içinde nasıl değiştiğini ise kraliyet hükümlerinden izlemek mümkündür. Osmanlı örneğinde 1640'lar ile 18. yüzyılın sonlarına kadar geçen dönemde, daha önceki ve sonraki döneme nazaran pek az narh kaydına rastlamaktayız.[81] Bu dönemden geriye az kayıt kalmasının sebebi bu dönemde narhın daha seyrek başvurulan bir araç olması olabilir. Bu döneme ait narh verilerinin seyrekliğini bazı sebeplerle kayıtların kaybedilmesine bağlasak bile, gerçek fiyatların ortalamasının bu dönemde önceki ve sonraki döneme göre daha düşük çıkması resmî fiyat uygulamasının daha az başvurulmaya ihtiyaç duyulan bir araç olduğuna işaret etmektedir. Dönemin belli başlı siyasî yazarları da bu dönemde daha esnek bir fiyat uygulaması önermektedir.[82] 16. yüzyılın ortasına kadar geçen dönemde ve 18. yüzyılın son çey-

[80] Bu verilerin analizini özetleyen Tablo 1 için kullanılan kaynak: Şevket Pamuk, içinde *500 Years of Prices and Wages in Istanbul and Other Cities / İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*, (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2001). Bu tablo için pamukta her bir yıl için akça cinsinden verilen ekmek narhını (nominal fiyatlar) aynı yıl için Osmanlı akçasının gümüş cinsinden değerine bölerek narhın gerçek fiyat cinsinden değerini buldum.

[81] Kullanılan ekmek narhı listeleri 1530 yılından başlamaktadır. 1530 ile 1642 yılları arasında bu listelerde çok sayıda narh verisine rastlanmaktadır. 1643-1785 yılları arasında ise yalnızca 6 yılın narhları mevcuttur: 1651, 1657, 1693-1696, 1776. Bu dönemde un için belirlenmiş narha ait veri ise yalnızca 5 yıla aittir: 1667, 1678, 1690, 1724 ve 1775.

[82] 1640'larda yazılan ve yazarı bilinmeyen bir layihada narhtaki bir artışın emtia fiyatlarının düşük tutulmasını sağlayabileceği öne sürülmektedir. Bkz. *Kitâbu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'il-Müminîn*, (der.) Yaşar Yücel, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 69-70. Bu dönemde bazı idarecilerin narhı uygulamak istemediğini gösteren başka deliller de mevcuttur. Bkz. Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Klasik Dönem'den II.*

reğinde ise muhtemelen fiyatların üstündeki arttırıcı baskılara bağlı olarak fiyat düzenlemeleri daha sık kullanılan bir araç haline gelmiştir.[83]

Tablo 1	A	B
1530-1642 (112 yıl)	41	0,645
1643-1774 (130 yıl)	10	0,614
1775-1833 (57 yıl)	33	0,767
1785-1800 (14 yıl)	13	0,730

Kaynak: Pamuk (2001: 102,106, 110, 114, 118, 122, 126, 130.)

A: Un ya da ekmek narhına ait verilerin olduğu yıl sayısı.

B: Gerçek değerler cinsinden (gümüş gram) ekmeğin ortalama narhı

17. yüzyılda Kastilya'da da fiyat düzenlemesi benzer şekilde daha esnek bir hal almıştı. Kastilya'nın bazı yerlerinde bu dönemde piyasa fiyatları tavan fiyatın altına düşerek tavan fiyat uygulamasını kullanışsız hale getirdi.[84] 16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyılın başında tavan fiyatın artırıldığı gözükürken, 1630'lardan itibaren bir takım muafiyetler vasıtasıyla tavan fiyat uygulaması fiiliyattaki etkinliğini kaybetti (Bkz. Tablo 2). 1632'de yalnızca üreticilerin yaptıkları hububat satışlarında tavan fiyattan muaf tutulmasına karar verildi. 1699'a kadar yürürlükte kalan bu yasa, diğer aktörlerin de kolaylıkla fiyat düzenlemesinden kaçmasına olanak sağladı.[85] Yasa, üreticilerin tavan fiyat düzenlemesinden muaf tutulmasının amacının üreticinin durumunu iyileştirmek ve tarımsal üretimi

Abdülhamid'e, (İstanbul: Ötüken, 1986), 73 ve Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, (ed.) Mehmet İpşirli, vols. 2-3, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007 [n.d.]), vol. 2, 788.

[83] Fiyat düzenlemelerindeki bu eğilim (1585-1640 yılları arasında ve 1785-1840 yılları arasında narh listelerinin sık yayımlanması) Pamuk tarafından parasal istikrarsızlığın bu dönemlerde artışına bağlanmaktadır. Bkz. Pamuk "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800," *Journal of Interdisciplinary History*, c. 35, 237.

[84] Castro, *El pan de Madrid*, 78.

[85] 18. yüzyılda reformist devlet adamı Campomanes'in belirttiği gibi satılmak üzere pazarlara getirilen hububatın nereden geldiğini ve nasıl el değiştirdiğini doğru olarak tespit etmek kolay değildi ve resmî fiyat düzenlemelerine tâbi olan kesimler doğrudan üreticiler ile anlaşarak ellerindeki hububatı resmî fiyatın üstünde bir fiyata sattırabiliyorlardı. Bu sebeple 1699'a kadar tavan fiyat uygulaması sıklıkla ihlal ediliyor ve kamu makamları dâhi alımlarda resmî fiyatın üstünde fiyat önermek zorunda kalabiliyorlardı. Bkz. Castro, *El pan de Madrid*, 84-5 ve Gonzalo Anes ve J. P. Le Flem, "Las crisis del siglo XVII: Producción agrícola. Precios e ingresos en tierras de Segovia", *Moneda y Crédito*, c. 6, no. 93, (1965), 13. Örneğin, 1662 yılındaki kıtlık döneminde *Pósito* hububat için tavan fiyatın üstünde bir fiyat ödedi. Benzer örnekler için bkz. Castro, *El pan de Madrid*, 85.

desteklemek olduğunu söylüyordu. Fakat, hem Garcia Sanz'ın belirttiği gibi söz konusu dönemde hububat piyasasında fiyatlar zaten düşmekteydi,[86] hem de muafiyetin üretici olmayan hububat sahiplerinin de bir takım hileler yoluyla tavan fiyat uygulamasına uymamasının yolunu açmasıyla, üreticiler bu muafiyyetten umulduğu gibi faydalanamadılar.

Nihayet 1699'da tavan fiyat önemli ölçüde arttırıldı ve tavan fiyat düzenlemesinin kapsamını kısıtlayan ve onu faydasız kılan her türlü ayrıcalık ve muafiyet kaldırıldı. Bu hükme göre fiyat düzenlemeleri, yerel idarecilerin görevlerini kötüye kullanarak zengin ve güçlü kesimlerin yasal olmayan etkinliklerine göz yummaları yüzünden başarısız oluyordu.[87] 1699'dan 1765'te tavan fiyat uygulamasının tamamen kaldırılmasına kadar hububat ticareti ile uğraşanlar bildik hileleri kullanmaya ve bu sayede kimi zaman daha yüksek fiyattan alım-satımlara devam ettiler.[88] Gene de bu dönemde kamu yetkililerinin alımları mütemadiyen tavan fiyat veya daha düşük fiyatlar üzerinden oldu.

Tablo 2: Kastilya'da Hububat Fiyatlandırması Politikasında Değişiklikler

1582	Hububat ve hububat taşımacılığında tavan fiyatın arttırılması Bürokratik düzenlemelerin detaylandırılması
1600	Hububat tavan fiyatlarının tekrar arttırılması
1619-1625[89]	Üreticilerin tavan fiyattan muaf tutulması
1632-1699	Üreticilerin tavan fiyattan muaf tutulması
1699	Her türlü muafiyet ve ayrıcalığın kaldırılarak tavan fiyatın yeniden yükseltilmesi

Kaynak: Castro, *El pan de Madrid.*

18. yüzyıldan önce, hububat fiyatlandırmasında her iki örnekte de benzer bir dalgalanma göze çarpmaktadır. Bu dalgalanmayı nasıl açıklayabiliriz? İlk aşamada, kabaca 15. yüzyılın sonundan 17. yüzyılın başlarına kadar artan şehir nüfusu karşısında tarımsal üretimin yetersiz kalması fiyatlar

[86] See Angel García Sanz, "Castile 1580-1650: Economic Crisis and the Policy of Reform," *The Castilian Crisis of the Seventeenth Century: New Perspectives on the Economic and Social History of Seventeenth-Century Spain*, (eds.) Yun and Thompson, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 30.

[87] Nov. Rec. Ley X, tit. XIX, lib. VII, also Rec. Auto V, tit. XXV, lib. V, alıntılandığı kaynak: Castro, *El pan de Madrid*, 85.

[88] Castro, *El pan de Madrid*, 86.

[89] García Sanz, "Castile 1580-1650," 30.

üstünde yukarı doğru bir baskı yaratıyordu.[90] Fiyatlar üstündeki bu uzun süreli baskı bir yandan hâlihazırdaki yiyecek fiyatlarını korumak için fiyat düzenlemelerini gerekli kılarken, bu fiyatların uygulanabilir olması (piyasa fiyatlarından çok fazla geride kalmamaları için) belli aralıklarla yükseltilmelerini gerekiyordu. İkinci aşamada, 17. yüzyılın sonlarına kadar, iaşe sorunları üretim alanlarındaki sosyal ve ekonomik problemler ve nüfus düşüşüne bağlı olarak arz kaynaklı hale geldiğinde, fiyat düzenlemeleri işlevini kaybetti ve daha az uygulanır hale geldi.

Yukarıda fiyat politikasındaki dalgalanma ile ilgili önerdiğimiz açıklama Osmanlı ve İspanya iktisadi tarihindeki kabul görmüş genel tezlere dayanmaktadır.[91] Hububat fiyatlandırma politikasında dalgalanmanın arz ve talebi etkileyen sosyal, iktisadi ve demografik koşullarla ilişkisinin daha ayrıntılı bir değerlendirmesi fiyat, nüfus, tarımsal üretim ve kaçakçılığa ilişkin uzun vadeli nicel verilerin toplanması ve aralarındaki ilişkilerin incelenmesini gerektirmektedir. Gene de, yukarıdaki kaba inceleme bize fiyat düzenlemesinin siyasi otoritenin yeniden dağıtım görevini yerine getirdiği izlenimi vermek üzere, yalnızca sembolik olarak kullandığı ve pratik işlevden yoksun bir araç olmadığını göstermektedir. Fiyat düzenlemesi, fiyat değişimlerinin ne tür sebeplerden kaynaklandığına da bağlı olarak daha sıkı ya da daha esnek olarak uygulanagelmiş ve koşulla-

---

[90] Tarımsal üretim darlığı Kastilya'da 1530'lardan itibaren, Osmanlı topraklarında ise 1570' lerden itibaren tekrarlanan bir sorun haline geldi. Hububat üretimindeki daralmalarla ilgili olarak bkz. Faruk Tabak, *The Ottoman countryside in the Age of the Autumn of the Mediterranean, 1560-1870*, doktora tezi, (Binghamton: State University of New York at Binghamton, 2000), 89 ve Immanuel Wallerstein and Faruk Tabak, "The Ottoman Empire, the Mediterranean, and the European World-Economy, C.1560-1800," *The Great Ottoman-Turkish Civilisation*, (ed.) Kemal Çiçek, vol. 2, (2000), 121. Michael Cook, 1450-1575 döneminde üç bölgenin nüfus ve tarımsal arazi verilerini inceleyerek Anadolu'da nüfus artışının üretimdeki artıştan daha fazla olduğunu göstermiştir. Bkz. Michael Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, (London: Oxford University Press, 1972), 9-10.

[91] 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı ve Kastilya ekonomileri üstüne yapılmış çalışmalar, her iki bölgenin de genel hatlarıyla Akdeniz ekonomisi için Braudel'in tasvir ettiği genişleme ve daralma sürecinden geçtiğini göstermektedir. Pekçok çalışmada 16. yüzyılın sonlarına doğru artan hasat yetmezliği ve 17. yüzyıl boyunca kırsal nüfusun azalması ve tarımsal verimliğin düşmesi belgelerle kanıtlanmıştır. Fakat, çalışmalar aynı zamanda iktisadi gerilemenin derecesinin ve göstergelerinin bölgeden bölgeye önemli ölçüde değiştiğini göstermektedir. Akdeniz'in iktisadi çöküşünü kanıtlayan genel bir iktisadi ve sosyal kriz fikrinin geçerliliği başarılı şekilde tartışılmıştır. Bakınız Braudel *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, (çev.) Siân Reynolds, (New York: Harper & Row, 1972); Tabak, *The Ottoman countryside;* Cook, *Population Pressure*; Suraiya Faroqhi, "Crisis and Change, 1590-1699," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, (der.) Halil İnalcık and Donald Quataert, vol. 2: 1600-1914, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994) and Bartolomé Yun Casalilla, "Las Raíces del Atraso Económico Español: Crisis y Decadencia (1590-1714)," *Historia Económica de España, Siglos X-XX*, (der.) Francisco Comín, Mauro Hernández and Enrique Llopis, (Barcelona: Crítica, 2002).

ra göre işlevi güçlenmiş ya da azalmış bir yeniden dağıtım aracı olarak anlaşılmalıdır.

IV. UYGULAMADAKİ SORUNLAR VE SUİİSTİMALLER

Yukarıda açıklandığı gibi hububatın yeniden dağıtımı bir takım idari araç ve kurumlarla mümkündü. Bu araçların kullanımı ve denetimi merkezî yönetim tarafından atanmış veya onaylanmış aktörlerle mümkündü. Özellikle hububatın üretim yerlerinden şehirlere istenildiği gibi olabildiğince düşük fiyatla aktarılması yerel idareciler ve yönetim tarafından desteği istenen yerel güçlerin işbirliğine dayanıyordu. Bu işbirliği ise söz konusu yerel güçlerle merkezî idare arasındaki güç dengesine ve çıkar ortaklığına bağlıydı. Bu bölümde, aracı aktörlerin iaşe politikalarını nasıl şekillendirdiğinden bahsedeceğiz.

Hem Osmanlı'da hem de Kastilya'da kaçakçılık ve istifçilik merkezî idarenin engellemek için çeşitli yollara başvurduğu yaygın aktivitelerdi. Resmî belgelerde, hububat kıtlığı genellikle bu aktivitelere bağlanıyordu. Aracılar, kendi kârlarını arttırmak maksadıyla fiyatları yükseltmek üzere hububatı istifliyor ya da daha yüksek fiyat öneren yabancı tüccarlara satıyorlardı. Bu aracılardan Osmanlı belgelerinde *muhtekir* ya da *madrabaz* gibi küçültücü tabirlerle bahsedilirken, İspanya'da da *regatón* tabiri aynı işlevi görüyordu.[92] Resmî belgelerde bu aracılar yalnızca halkın iaşesini tehdit etmekle kalmıyor, aynı zamanda tarımsal üreticinin de mağdur olmasına sebep oluyorlardı.[93]

Kaçakçılık ve istifçilik gibi kanuna aykırı faaliyetleri engellemek üzere yerel idareciler ve nüfuz sahipleri görevlendiriliyordu. Fakat çoğu zaman bu faaliyetleri gerçekleştirenlerin kendileri nüfuz sahibi kimselerdi ve yerel idarecilerle işbirliği içindeydiler. Daha da önemlisi, taşradaki idareciler ve merkezdeki bazı bürokratlar tarımsal fazlaya el koymalarına

---

[92] 1502'da Kastilya'da tavan fiyat uygulamasını başlatan hüküm hububatının kıtlığından ve fiyatının yüksekliğinden aracıları (*regatón*) sorumlu tutuyordu. Modern İspanyolca'da *regatón* toptan alıcılardan bahsederken kullanılır; fakat sözkonusu dönemde tabir küçültücü bir anlam taşımaktaydı. Osmanlı belgelerinde ise hububat ticaretinde kendi çıkarları doğrultusunda kıtlık yaratan ve fiyatların yükselmesine sebep olan aktörlerden *muhtekir, madrabaz, tamaʿkar* gibi ifadelerle bahsedilirdi. 16. yüzyıldan bir örnek için bakınız Ahmed Refik Altınay *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988), 78-79. 17. yüzyıldan bir örnek için bkz. Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. 1, 177-78. 17. yüzyılın ortalarından bir örnek için bakınız Naima, *Tarih-i Naima,* vol. 3, 1318, 1392. 18. yüzyıldan bir örnek için bkz. *İstanbul Kadılığı Sicilli*, no. 46, 1194 [1780], Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 401-402.

[93] Tüccarın Osmanlı hukukunda selem olarak bilinen bir sözleşme vasıtasıyla üreticiden ürünü hasat öncesi almasının çiftçinin borçlanmasına sebep olduğu ve tüccara hem üreticiler hem de tüketiciler pahasına fiyatları arttırma olanağı sağladığına dair görüşler mevcuttu. Bakınız M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 3, (İstanbul, 1954), 160-61.

sağlayacak kimi haklara ve ayrıcalıklara sahiptiler ve kimi zaman kendi çıkarları doğrultusunda merkezî idarenin kurmaya çalıştığı iaşe ağını delmekte sakınca görmüyorlardı.[94] Osmanlı yönetiminin taşradaki yöneticileri ve yargı mercilerini hububat sahipleri olarak muhatap aldığını ve düzenlemeleri delmemeleri için uyardığını pekçok belgede görüyoruz.[95] Benzer şekilde, Kastilya'da yerel yöneticilerin suiistimalleriyle ilgili birçok şikâyete rastlıyoruz. Bu yerel idareciler veya bizzat merkezî idarenin atadığı nüfuz sahibi kimseler belirlenmiş hububattan fazlasını talep etmek, resmî fiyatlardan daha düşük ödeme yapmak ve kendi üstlenmeleri gereken masrafları üreticiye yüklemekle suçlanıyorlardı. Bir başka deyişle, yerel görevliler iaşe sisteminin işlemesini sağlayacak olan ayrıcalıkları (ön alım hakkı, geçiş vergilerinden muafiyet) kendi çıkarlarını sağlamak üzere kullanarak görevlerini suiistimal ediyorlardı.[96]

Bu suiistimaller yanında, her iki örnekte de hububat sahibi kimi kesimler, özellikle vergi toplama hakkını elinde bulunduranlar ve çiftlik sahipleri, ellerindeki hububatı resmî fiyattan daha yükseğe satmak için çeşitli yollara başvuruyorlardı. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki vakıf yöneticileri ve çiftlik sahipleri anbarlardaki hububatın kendi topraklarında üretildiğini (yani yeniden satılmak üzere alınmadığını) söyleyerek bazı uygulamalardan muaf tutulmayı talep edebiliyorlardı.[97] Aynı şekilde, aynî vergi toplama işiyle yükümlü kimi askerî-idari kadrolar ellerindeki depolama olanaklarını kendi çıkarları için kullanabiliyorlardı.[98] Kastilya'daki nüfuz sahibi toprak sahipleri ve özellikle de kiliseye bağlı kurumlar bazı muafiyetlerini kullanarak yasal olmayan kimi depolama ve satış aktivitelerinde bulunabiliyorlardı.[99]

---

[94] Bir örnekte iaşe ağındaki kaçakları engellemekle yükümlü, en yüksek idarecilerden biri olan Anadolu Beylerbeyi'nin dâhi konumunu kullanarak hububat ticaretinden gelir sağlamaya çalıştığını görüyoruz. Bkz. Emecen, "XVI. Asrın İkinci Yarısında İstanbul," 204. Bir kadının hububat ticaretinde kaçakçılığa bulaştığını gösterir bir belge için ise bkz. *85 Numaralı Mühimme Defteri*, no. 222 [460], 1630-1631, p. 134.

[95] 1590-1610 dönemi için hububat ticaretinde kamu görevlilerinin bulaştığı kaçakçılık ve istifçilik gibi yasal olmayan faaliyetler için bkz. Cook, *Population Pressure*, 5. Daha sonraki bir dönemde benzer faaliyetler için bakınız *82 Numaralı Mühimme Defteri*, no. 57 [309], 1617-1618, p. 37. Anadolu Beylerbeyi yalnızca rayic fiyata razı olanlardan hububat alması için uyarılmaktadır.

[96] Bu suiistimallerlere ilişkin kimi örnekler için bkz. Castro, *El pan de Madrid*, 67 ve Hiltpold, "The Price, Production, and Transportation of Grain," 86.

[97] Faroqhi, "İstanbul'un İaşesi," 146.

[98] Emecen, "XVI. Asrın İkinci Yarısında İstanbul," 203-204.

[99] Gonzalo Anes, "Comercio de productos y distribución de rentas", *La economía agraria en la historia de España*, (Madrid, 1979), 283; Castro, *El pan de Madrid*, 79, 93 ve See also Anes "The Agrarian 'Depression' in Castile in the Seventeenth Century," *The Castilian Crisis of the Seventeenth Century: New Perspectives on the Economic and Social History of Seventeenth-*

Hem Osmanlı topraklarında hem de Kastilya'da hububat ticaretindeki düzenlemelerden bazı kişi ve grupların kaçabilmesi, fiyat düzenlemelerin uygulamada yalnızca bazı kesimleri etkilemesi anlamına geliyordu. Fiyat düzenlemelerinin bu eşitsiz uygulamasının bir başka sebebi Kastilya'da bazı bölgelerin idari ve yasal olarak diğerlerinden daha bağımsız olmasından kaynaklanıyordu. Kimi şehirler kendi bölgelerindeki hububatın kontrolünde ve Madrid'in taleplerine direnmede daha başarılı olurken, kimi bölgelerde hububat talebi ve fiyat düzenlemesi yerel borç yükünü arttırıyordu.[100]

Şahsi Çıkar ve Kamu Yararı

İstifçilik, tüccarın ve hububat sahiplerinin arz-talep dinamiklerine bağlı olarak fiyat artışı beklentilerinden veya fiyatı arttırma niyetlerinden kaynaklanırken; karaborsa ve kaçakçılık aynı grupların hububat ticaretindeki kısıtlamalara uymaları halinde düşecek kâr oranlarını arttırma hevesinden kaynaklanıyordu. Her iki durumda da, hububat sahibi veya tüccarın ürünü satmaya razı olacağı fiyatın arz ve talep koşullarına bağlı olarak değişeceği öngörülebilirdi. Örneğin, bir yerel kıtlık durumunda o bölgenin hububat satın almak için vermeye razı olacağı fiyatın artması tüccarın, fiyat düzenlemesinin olmadığı ve ulaşım maliyetlerinin fark yaratmadığını varsaydığımız bir koşulda, öncelikli olarak o bölgeyi tercih etmesine sebep olacaktır. Ya da genel olarak uzun vadeli bir nüfus artışı karşısında yerel üretimin yetersiz kalması sonucu farklı bölgelerin hububat için rekabetinin artması ile birlikte tüccar daha fazla fiyat veren alıcıya yönelecektir. Bu eğilimlere rağmen resmî fiyatların sabit tutulması durumunda ise daha yüksek kâr vaadi anlamına gelen kaçakçılık ve istifçilik daha cazip hale gelecektir. Kısaca, piyasa fiyatlarındaki eğilimler ile resmî fiyatlar arasındaki fark açıldıkça düzenlemelerin uygulanabilmesi daha zor olacaktır.

Resmî kaynaklara baktığımızda, bu farkın açılmasına sebep olan doğal sebeplerin (örneğin geçici bir arz sıkıntısı yaratan kuraklığın, ya da uzun vadeli bir talep artışına sebep olan nüfus artışının) yöneticiler tarafından resmî fiyatın yükseltilmesini gerekli kılan meşru sebepler sayılmadığı görülmektedir. Yüksek fiyatlar ve kıtlık hemen hemen her zaman aracıların hem ahlâki hem de yasal açıdan meşru olmayan kâr güdüsüyle sürdürdüğü faaliyetlere (istifçilik ve kaçakçılık) bağlanmaktadır. Doğal sebeplerden kaynaklandığı açık olan kıtlık durumlarında dahi, hububat fiyatla-

---

Century Spain, (der.) I.I.A. Thompson and B. Yun Casalilla, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 71.

[100] Paul Hiltpold'un makalesi Burgos'da fiyat düzenlemesinin eşitsiz uygulamasının sonuçlarını ele almaktadır. Bkz. Hiltpold, "The Price, Production, and Transportation of Grain."

rındaki artış piyasa aktörlerinin açgözlülüğüne bağlanmaktadır.[101] Nedeni ne olursa olsun, idareciler resmî fiyatların yükseltmesine yanaşmamakta ve tamahkârlık söylemi hububat ticaretinde bazı sıradışı önlemleri (zorunlu satışlar, müsadere) meşru kılmaktaydı. Öte yandan, arz-talep koşullarında fiyatların değişmesi yönünde baskı yaratan değişiklikler söylem düzeyinde yok sayılsa da, önceki bölümde gördüğümüz gibi fiyat kontrolü dönemden döneme arttırılıyor veya hafifletiliyordu, eşitsiz bir şekilde de olsa piyasa koşullarına göre adapte ediliyordu.

Fiyat kontrolü zaman zaman gevşetilse de ve hiçbir zaman mükemmel bir şekilde uygulanamasa da, idareciler hiçbir zaman bu düzenlemeyi tümüyle kaldırmayı düşünmediler. İslâm dünyasında bazı yazarların fiyat düzenlemelerinin olumsuz etkilerinden ötürü kaldırılması gerektiği fikri,[102] Osmanlı siyasi yazınında önem kazanmadı. 18. yüzyılda önde gelen ulemanın fiyat düzenlemesi ile ilgili görüşleri 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda okutulan Hanefi hukuku kitaplarındaki fikirlerden farklı değildi; kamu yararına hizmet ettiği gerekçesiyle temel ihtiyaç maddelerinde fiyat düzenlemesine izin veriliyordu.[103] Önde gelen Osmanlı bürokratları ise fiyat düzenlemesinin devletin gücünün ve refahının devamlılığı için zaruri bir politika olduğu görüşündeydi.[104] Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyat düzenlemesini kaldırmaya yönelik tek girişim 17. Yüzyılın ikinci yarısında Köprülü Fazıl Mustafa Paşa döneminde İstanbul'daki kıtlığı azaltmaya yönelikti ve İslâm hukukunda fiyat düzenlemesinin yeri olmadığı iddiasına dayanıyordu.[105] Fakat bu girişimin destek bulduğu ve başarılı olduğu söylenemez.

---

[101] Örneğin, 1539'da Eski Kastilya'nın üretim bölgelerinde şiddetli bir kuraklık sonucu ortaya çıkan kıtlığı takiben tavan fiyat belirlendi. Resmî kaynaklardan kıtlığın sebebinin ellerindeki hububatı tavan fiyata satmaya razı olmayan istifçiler olduğu belirtildi. Bkz. Castro, *El pan de Madrid*, 75, 77-8. Bunun sonucunda hububat depolanması ve hareketi üzerinde daha sıkı tedbirler alındı.

[102] Bkz. Adam Sabra "'Prices Are in God's Hands': the Theory and Practice of Price Control in the Medieval Islamic World," (der.), Michael Bonner, Mine Ener, ve Amy Singer, *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, (Albany: SUNY, 2003), 79; Yassine Essid, *A Critique of the Origins of Islamic Economic Thought*, (E. J. Brill, 1995), 165.

[103] İsmail Hakkı Bursevi, *Kitabü'l-hitab*, (Istanbul: Matbaa-i Kürsiyyü'l-Hakaniyye, 1840), 20 ve Muhammed Efendi Mevkufati (1890), *Kitab-ı Mevkufati*, İbrahim Halebi'inin (ö. 1549) *Multaqā al-ab ur* isimli eserinin meşruhatı, (Istanbul: Matbaa-i Amire, 1890 [16th century]), 211.

[104] Bkz. Mustafa Âli, *Mustafa Ali's Counsel of Sultans of 1581* [*Nasihatü's-selatin*], (ed. and translated) Andreas Tietze, (Vienna: Akademie der Wissenschaften, 1979-82[1581]), 19) ve Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fi Kavânin-i Âl-i Osmân*, (ed.) Sevim İlgürel, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998[c. 1675]).

[105] Bkz. Raşid Efendi, *Tarih-i Raşid*, (İstanbul: Matbaa-yi Âmire, 1865), c. 2, 148-49.

Kastilya'da ise özellikle 17. yüzyılda fiyat düzenlemesini ciddi şekilde eleştiren isimlere rastlamaktayız. 17. yüzyılda İspanya'da "*arbitrista*" olarak bilinen sosyal ve iktisadi reform taraftarlarından bazıları[106] yazılarında fiyat düzenlemesinin Kastilya'da tarımsal çöküşün ana sebeplerinden biri olduğunu belirttiler. Bu yazarlar, bir yandan yerel idarecilerin ön alım ayrıcalıklarını bir nevi tekel olarak eleştirirken, fiyat düzenlemesinin de kısmen ya da tamamen kaldırılmasını önerdiler.[107] Bu öneriler 17. yüzyılda tarımsal üretimi teşvik amacıyla tavan fiyat uygulamasında kısa dönemli bir kısmi muafiyet sağlanması dışında önemli bir sonuç doğurmadı.[108] Kastilya yönetimi de, Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi kamu yararını şahsi çıkarların yaratabileceği zararlar karşısında koruma gerekçesine dayanarak fiyat düzenlemeleri yaygın ve meşru bir yeniden dağıtım aracı olarak kullanmaya devam etti.

V. SONUÇ

18. yüzyıl öncesinde hem Osmanlı İmparatorluğu'nda, hem de Kastilya' da fiyat politikası hububat ticareti üzerinde ana şehirleri beslemeye yöne-

---

[106] İspanya'da 16. ve 17. yüzyılda krala sunulmak üzere yazılan bur reform önerilerinin yazarları *arbitrista* olarak bilinmektedirler. Özellikle İspanya'nın "düşüş"ü ile ilgilenen bu yazarlar' ın iktisadi ve sosyal fikirleri için bkz. John H. Elliott, "Self-Perception and Decline in Early Seventeenth-Century Spain," *Past and Present*, no. 74, (1977): 41-61, ve *Economía y Economistas Españoles*, vol. 2: *De los orígenes al mercantilismo*, (der.) Fuentes Quintana, (Barcelona: Galaxia Gutenberg, 1999).

[107] *Gobierno político de agricultura* (1618) adlı eserinde Lope de Deza fiyat düzenlemesinin yalnızca ekmek satışında yapılmasını, hububat ticaretinde ise tavan fiyat uygulamasının kaldırılmasını önerdi. Deza, yerel hububat anbarı idarecilerinin faaliyetlerinin ve genel olarak hububat ticareti üzerindeki düzenleyici kısıtlamaların Kastilya'da tarımın çöküşünün ana nedenlerinden biri olduğunu öne sürdü. Başka bir *arbitrista*, Pedro Fernández de Navarrete (ö. 1711), güçlü toprak sahipleri ile fakir üreticilerin koşullarının farklı olduğunu ve tavan fiyatın yalnızca birinci grup için geçerli olması gerektiğini, çünkü bu grubun fiyatlar düştüğünde hububatı daha sonra satmak üzere saklayabileceklerini belirtti. Bkz. Navarrete, *Conservación de Monarquías y Discursos Políticos,* (der.) Michael D. Gordon, Madrid: Instituto de Estudios Fiscales, 1982[1626]), 329-330. Benzer şekilde, Martín González de Cellorigo üretimi arttırmak için tavan fiyat uygulamasının kaldırılması gerektiğini yazıyordu. Bkz. González de Cellorigo, *Memorial de la política necesaria y útil restauración a la república de España y estados de ella y del desempeño universal de estos Reinos*, (der.) Jose L. Pérez de Ayala, (Madrid: Instituto de Estudios Fiscales, 1991[1600]), 76-78.

[108] Bu kısa süreli muafiyetler için bkz. Castro, *El pan de Madrid*, 82. *Arbitrista*'ların tarıma ilişkin fikirleri ve fiyat düzenlemelerinin idari çevrelerde nasıl tartışıldığına ilişkin olarak bkz. Juan Ignacio Gutiérrez Nieto, "De la expansión a la decadencia económica de Castilla y León. Manifestaciones. El arbitrismo agrarista." *El pasado histórico de Castilla y León (I Congreso de Historia de Castilla y León),* (Salamanca: Junta de Castilla y León, 1984), c. 2, 11-75. Ayrıca bkz. García Sanz, "La Reforma Agraria de la Ilustración: Proyectos y resultados. El precedente del arbitrismo agrarista castellano," *Reformas y Políticas Agrarias en la Historia de España: de la Ilustración el Primer Franquismo,* (eds.) Angel García Sanz and Jesús Sanz Fernández, (Centro de Publicaciones Agrarias, 1996), 180-87.

lik olarak yapılan düzenlemeler ve bu sayede kurulmuş bir iaşe ağının parçası idi. İdeal olarak, fiyat düzenlemesi temel tüketim maddelerinin şehirlerde yaşayan yoksul halkın da ulaşabileceği bir fiyatta sağlanması ve bunu yaparken de tüccar, hububat sahibi ve üreticinin yaşam standardının korunması amacını güdüyordu. Fakat, bu ideal sistem uygulamada kusursuz bir biçimde işlemiyordu. Yöneticiler uygulamada ideolojik söylemlerinde olduğundan daha esnektiler ve iaşe ağının çeşitli aşamalarında yer alan aktörler kendi çıkarları doğrultusunda düzenlemeleri esnetiyor veya ihlal ediyorlardı.

Merkezî idarecilerin üretim bölgelerini denetlemedeki yetersizliği ve sosyo-iktisadi gücün eşitsiz dağılımı düzenlemelerin her yerde ve her kesim için eşit ölçüde uygulanamamasına sebep oluyordu. Kimi kesimlerin ve bölgelerin düzenlemeleri ihlal edebilmeleri, diğer kesimler ve bölgeler üstünde daha ağır bir baskı yaratıyor ve düzenlemelerin amacına ters düşen sonuçlar yaratabiliyordu. Resmî fiyatlar orta ve uzun vadede arz ve talep değişikliklerine uyum sağlıyor olsa dahi,[109] kısa vadede resmî fiyat düşüklüğü ve daha yüksek fiyat beklentisi istifçilik ve kaçakçılığa sebep oluyordu. Gene de, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar iaşe ağlarındaki temel sorunun şahsi çıkar peşindeki kişi ve grupların düzenlemelere uymaması olduğu fikri hâkimdi.

Fiyat düzenlemelerinin teorideki hedefleri ile uygulamadaki sonuçları arasındaki farklara rağmen, politikanın önemi azalmadı ve 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar söylem seviyesinde de olsa iyi ve âdil yönetimin bileşenlerinden biri olarak görülmeye ve yönetimin meşruiyetinin gereklerinden biri olmaya devam etti. Neden istenmeyen sonuçlarına rağmen fiyat düzenlemeleri iki yüzyıl gibi uzun bir süre kaldırılmadı? Birincisi, eşitsiz uygulanmasına ve kimi kesimler üstünde olumsuz etkilerine rağmen kısa vadede fiyat düzenlemeleri üretim döngülerine göre şiddetli dalgalanma gösteren fiyatları stabilize etmeye yaramış olabilirdi. İkincisi, fiyat düzenlemesi istifçilik ve kaçakçılığın belli seviyeleri aşmaması şartıyla şehirli tüketicinin düzenleme olmamasına kıyasla ekmeği daha bol ve ucuza elde etmesini sağlamış olabilirdi. Son olarak, fiyat düzenlemeleri toplumdaki hâkim görüşlere ve kamu yararı ile şahsi menfaat arasındaki çatışmayı vurgulayan ahlâki iktisat retoriğine uygun biçimde yönetimin meşruiyeti için önemini korumaya devam etmiş olabilirdi. Böylesi bir retoriğin ortadan kalkması ise ancak kamu yararının başka bir şekilde

[109] Şevket Pamuk, "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914," *International Journal of Middle East Studies*, no. 36, (2004): 451-468.

tanımlanmasına olanak sağlayacak alternatif bir söylemin ortaya çıkması ve önem kazanması ile mümkün olacaktı.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Abdi Paşa. (1913). "Tevkîî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi," *Milli Tetebbular Mecmuası*, vol. 1, no. 3, ss. 497-544.

Ağır, Seven (2009). "From Welfare to Wealth: Ottoman and Spanish Grain Trade Policies in a Time of Change," Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University.

Ahıshalı, Recep (2000). "The Institution of the Imperial Council [Divan-ı Hümayun]," *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, (der.) Kemal Çiçek, Ankara.

Akgündüz, Ahmet (1990). *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 1.

Âli, Mustafa (1979-82[1581]). *Mustafa Ali's Counsel of Sultans of 1581*, (der. ve çev.) Andreas Tietze, Vienna: Akademie der Wissenschaften.

Anes, Gonzalo (1979). "Comercio de productos y distribución de rentas," *La economia agraria en la historia de España*, Madrid: Alfaguara-Fundación, ss. 275-300.

Anes, Gonzalo (1994). "The Agrarian 'Depression' in Castile in the Seventeenth Century," *The Castilian Crisis of the Seventeenth Century: New Perspectives on the Economic and Social History of Seventeenth-Century Spain*, (der.) I.I.A. Thompson y Bartolomé Yun Casalilla, Cambridge: Cambridge University Press, ss. 60-77.

Anes, Gonzalo y Le Flem, J.P. (1965). "Las crisis del siglo XVII: Producción agrícola. Precios e ingresos en tierras de Segovia," *Moneda y Crédito*, c. 6, nº 93, ss. 3-35.

Archivo Histórico Nacional, Cons., lib. 1474, núm. 11.

Artola, Miguel (1982). *La Hacienda del Antiguo Régimen*, Madrid: Alianza Editorial.

Aynural, Salih (2002). *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Bearman, P.J., Bianquis, Th., Bosworth, C.E., Donzel, E., van y Heinrichs, W.P. et al. (1960-2005): *Encyclopedia of Islam*. 2. Basım, 12 cilt, Leiden: E. J. Brill.

Bernardos Sanz, José Ubaldo (2002). "Ciudad sin puerto. El sistema de abastecimiento del trigo ultramarino hacia Madrid durante el siglo XVIII," XVIII. Economic History Congress en Buenos Aires, 22-26 Temmuz.

Bernardos Sanz, José Ubaldo (2003). "Libertad e intervención en el abastecimiento de trigo a Madrid durante el siglo XVIII," *Nourrir les Cités de Méditerranée: Antiquité - Temps Modernes*, (der.) Brigitte Marin y Catherine Virlouvet, París: Maisonneuve et Larose.

Bernardos Sanz, José Ubaldo (2003). *Trigo castellano y abasto madrileño: Los arrieros y comerciantes segovianos en la Edad Moderna*, Salamanca: Junta de Castilla y León.

Beydilli, Kemal (1991). "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü," *Belleten* 55, ss. 687-755.

Braudel, Fernand (1972). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of*

Philip II. New York: Harper & Row.

Bursevi, İsmail Hakkı (1840). *Kitabü'l-hitab*, İstambul: Matbaa-i Kürsiyyü'l-Hakaniyye.

Castro, de Concepción (1987). *El pan de Madrid: El abasto de las ciudades españolas del Antiguo Régimen*, Madrid: Alianza.

Cook, Michael (1972). *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra: Oxford University Press.

Demirtaş, Mehmet (2008). *Osmanlıda Fırıncılık*, İstanbul: Kitab Yayınevi.

Efendi Mevkufati, Muhammed (1890 [siglo XVI])). *Kitab-ı Mevkufati*, Ibrahim Halabi (d. 1549)'nin *Multaqā al-abur'u* üzerine meşruhat, İstanbul: Matbaa-i Amire.

Efendi, Hezarfen Hüseyin (1998[c. 1675]). *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânin-i Âl-i Osmân*, (der.) Sevim İlgürel, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Efendi, Naima Mustafa (2007). *Tarih-i Naima*, (der.) Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu, c. 2-3.

Efendi, Raşid (1865). *Tarih-i Raşid*, İstanbul: Matbaa-yi Âmire, c. 2.

Elliott, John H. (1977). "Self-Perception and Decline in Early Seventeenth-Century Spain," *Past and Present*, nº 74, ss. 41-61..

Emecen, Feridun M. (1984). "XVI. Asrın İkinci Yarısında İstanbul ve Sarayın İaşesi İçin Batı Anadolu'dan Yapılan Sevkiyat," *İstanbul Semineri*.

Ergin, Osman Nuri (1995). *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.

Essid, Yassine (1995). *A Critique of the Origins of Islamic Economic Thought*, E. J. Brill.

Faroqhi, Suraiya (1979-1980). "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk Limanı, (16.-17. yüzyıllar)," *METU Studies in Development*, ss. 139-154.

Faroqhi, Suraiya (1994). "Crisis and Change, 1590-1699," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, (der.) Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge: Cambridge University Press, c. 2: 1600-1914.

Fernández de Navarrete, Pedro (1982[1626]). *Conservación de Monarquías y Discursos Políticos*, (der.) Michael D. Gordon, Madrid: Instituto de Estudios Fiscales.

Fuentes Quintana, E. (editor) (1999). *Economía y Economistas Españoles*, c. 2: *De los orígenes al mercantilismo*, Barcelona: Galaxia Gutenberg.

García Sanz, Ángel (1994). "Castile 1580-1650: Economic Crisis and the Policy of Reform," *The Castilian Crisis of the Seventeenth Century: New Perspectives on the Economic and Social History of Seventeenth-Century Spain*, (der.) I.I.A. Thompson ve Bartolomé Yun Casalilla, Cambridge: Cambridge University Press, ss. 13-32.

García Sanz, Ángel (1996). "La Reforma Agraria de la Ilustración: Proyectos y resultados. El precedente del arbitrismo agrarista castellano," *Reformas y Políticas Agrarias en la Historia de España: de la Ilustración el Primer Franquismo*, (der.) Angel García Sanz ve Jesús Sanz Fernández, Centro de Publicaciones Agrarias, ss. 180-87.

Gerber, Haim (1970). "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c. 13, ss. 145-65.

Gerber, Haim (1994). *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*. Albany: State University of New York Press.

González de Cellorigo, Martín (1991[1600]). *Memorial de la política necesaria y útil restauración a la república de España y estados de ella y del desempeño universal de estos Reinos*, (der.) José L. Pérez de Ayala, Madrid: Instituto de Estudios Fiscales.

Güçer, Lütfü (1951-52). "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, nº 1-4.

Güçer, Lütfü (1952). "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi için Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 11.

Güçer, Lütfü (1964). *XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.

Güner Sayar, Ahmet (1986). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Klasik Dönem'den II. Abdülhamid'e*, İstanbul: Ötüken.

Güran, Tevfik (1984-85), "The State Role in the Grain Supply of Istanbul: The Grain Administration, 1793-1839," *International Journal of Turkish Studies*, c. 3, nº 1.

Gutiérrez Nieto, Juan Ignacio (1984). "De la expansión a la decadencia económica de Castilla y León. Manifestaciones. El arbitrismo agrarista," *El pasado histórico de Castilla y León (I Congreso de Historia de Castilla y León)*, Salamanca: Junta de Castilla y León, c. 2, ss. 11-75.

Hiltpold, Paul (1989). "The Price, Production, and Transportation of Grain in Early Modern Castile". *Agricultural History*, c. 63, nº 1, ss. 73-91.

İslamoğlu-İnan, Huri (1987). *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge: Cambridge University Press.

Kazıcı, Ziya (1996). "Osmanlı Şehir İdaresinde İhtisâb Müessesesi," *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, (der.) Vecdi Akyüz y Seyfettin Ünlü, İstanbul: İlke Yayınları.

Kütükoğlu, Mübahat (1983): *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*. Enderun Kitabevi.

Kütükoğlu, Mübahat (1997). "İstanbul'da Ekmeğin Temininde Devletin Rolü," *Ata Dergisi*, nº 7, ss. 55-74.

Kütükoğlu, Mübahat (1999). "Osmanlı İktisadi Yapısı," *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. 2, İstanbul: IRCICA.

Mantran, Robert (1990). *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul (Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi)*, (çev.) Mehmet Ali Kılıçbay and Enver Özcan. Ankara, 2 cilt.

McGowan, Bruce (1987). "The Middle Danube cul-de-sac," *The Ottoman Empire and the World-Economy*, (der.) Huri Islamoglu-Inan, Cambridge: Cambridge University Press.

Murphey, Rhoads (1988). "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East," *Food and Foodways*, nº 2.

Novisima Recopilacion de Leyes de España

Orhonlu, C. (1965). "Risale-i Terceme," *Belgeler*, nº 3 y nº 4.

Özveren, Eyüp (2003). "Black Sea and the Grain Provisioning of Istanbul in the Longue Durée". En *Nourrir les Cités de Méditerranée: Antiquité - Temps Modernes*, editado por Brigitte Marin y Catherine Virlouvet. París: Maisonneuve et Larose.

Pakalın, M. Zeki (1954). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul.

Pamuk, Şevket (2001). *500 Years of Prices and Wages in Istanbul and Other Cities / İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.

Pamuk, Şevket (2004). "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914," *International Journal of Middle East Studies*, nº 36, ss. 451-468.

Pamuk, Şevket (2004). "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800," *Journal of Interdisciplinary History*, c. 35, ss. 225-47.

Pérez Castro, F. (1946). "El abasto de pan en la Corte madrileña en 1630," *Revista de Biblioteca, Archivo y Museo*, ss. 117-147.

Refîk Altınay, Ahmed (1988). *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Ringrose, David (1983). *Madrid and the Spanish Economy*, Berkeley: University of California Press.

Sabra, Adam (2003). "'Prices Are in God's Hands': the Theory and Practice of Price Control in the Medieval Islamic World," *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, (der.) Michael Bonner, Mine Ener ve Amy Singer, Albany: SUNY, ss. 73-93.

Stoianovich, Traian (1960). "The Conquering Balkan Orthodox Merchant," *The Journal of Economic History*, c. 20, nº 2, ss. 239-40.

Tabak, Faruk (2000). *The Ottonan countryside in the Age of the Autumn of the Mediterranean, 1560-1870,* Doktora Tezi, Binghamton: State University of New York at Binghamton.

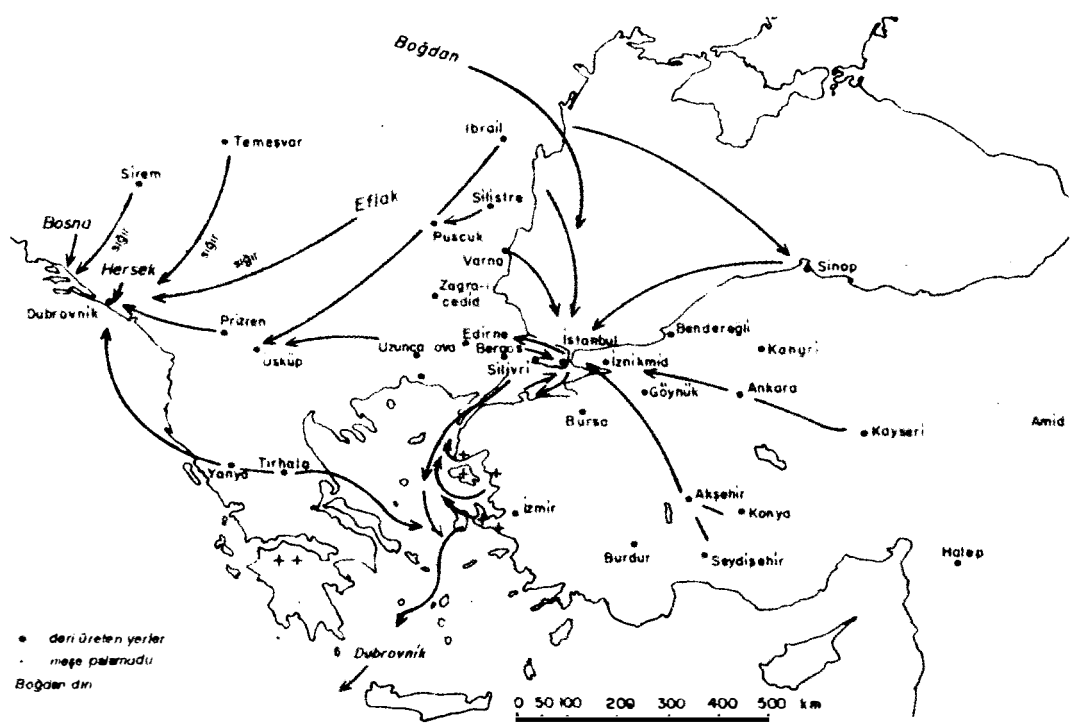
Thornton Şaşmazer, Lynne M. (2000). *Provisioning Istanbul: Bread Production, Power and Political Ideology in the Ottoman Empire, 1789-1807*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Indiana University.

Wallerstein, Immanuel ve Tabak, Faruk (2000). "The Ottoman Empire, the Mediterranean, and the European World-Economy, C.1560-1800," *The Great Ottonan-Turkish Civilisation*, (der.) Kemal Çiçek, c. 2.

Yıldırım, Onur (2002). "Bread and Empire: The Workings of Grain Provisioning in Istanbul during the Eighteenth Century," *ERC Working Papers in Economics*, 01/04.

Yücel, Yaşar (1988). *Kitâbu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'il-Müminîn*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yun Casalilla, Bartolomé (2002). "Las Raíces del Atraso Económico Español: Crisis y Decadencia (1590-1714)," *Historia Económica de España, Siglos X-XX*, (der.) Francisco Comín, Mauro Hernández ve Enrique Llopis, Barcelona: Crítica, ss. 85-119.

16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Deri Üretimi ve Ticareti. Kaynak: Faroqhi, 1993, s. 201.

OSMANLI İAŞECİLİĞİ VE ESNAF: ON SEKİZİNCİ YÜZYIL İSTANBUL'UNDA DEBBAĞLAR[1]

Onur Yıldırım*

On altıncı yüzyıl boyunca, Osmanlı devlet yetkilileri nüfusu her geçen gün artan başkente gerekli hammaddeleri kesintisiz bir şekilde tedarik etmek için bir dizi düzenleyici tedbire başvurmuşlardır. Bu tedbirler, zaman içinde üretimin tüm safhalarına nüfuz edecek olan kapsamlı bir iaşecilik politikasının temellerini oluşturmuşlardır.[2] Bu politika özünde her ne kadar buğday başta olmak üzere temel gıda maddelerinin tedarik zincirini sıkı devlet kontrolü altına almak için tasarlanmış olsa da, zamanla deri gibi "daha az" stratejik sayılabilecek ürünleri de kapsamaya başlamıştır.[3] Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik çağı bu sayede Balkanlar'dan

* Doç Dr. Onur Yıldırım, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi. İktisat Bölümü.

[1] Bu yazının İngilizce'den Türkçe'ye çevrilmesindeki katkılarından dolayı Uğur Bayraktar'a ve yazının düzenlenmesi konusunda verdiği destek için de Onur Kara'ya teşekkür ederim.

[2] İaşecilik ilkesinin ayrıntıları hk. bkz. Genç, 2000.

[3] Deri buğdaya göre daha az stratejik sayılabilecek bir ürün olmakla birlikte, sahtiyan gibi bazı deri cinsleri belirli dönemlerde ihraç yasağı olan mallar arasına girmiştir. Faroqhi, 1993, s. 207-208; Faroqhi, 2002, s. 223.

Arap eyaletlerine kadar tüm İmparatorluk topraklarını adeta bir örümcek ağı gibi kaplayan karmaşık bir iaşe ağının kurulmasına tanıklık etti. Bundan sonraki iki yüzyılda da bu ağın etkin bir şekilde çalışması iaşeciliği Osmanlı iktisadî sisteminin temel ilkelerinden biri haline dönüştürdü. Kurulmuş bu iaşe sistemi on sekizinci yüzyılın ortalarına kadar çok ciddi sorunlarla karşılaşmadı. Bu dönemden sonra devlet yetkililerinin iaşe kurum ve politikalarını gözden geçirmek ve seçici bir yaklaşımla bazılarını tamamen ortadan kaldırmak çabası içine girdiler. Aynı dönemde günbegün refah seviyesi artan bazı Avrupa şehirleri ve taşrasındaki bazı yerleşim merkezleri yüzyıllardır İstanbul'un kendisine çektiği ve şehrin neredeyse yarım milyona yakın nüfüsunun gereksinimi karşılayan hammaddelerin akış yönünü kendilerine doğru çevirmeyi başardılar. Bu gelişme, üretim faaliyetleri açısından büyük oranda devletin düzenli olarak sağladığı hammaddelere dayalı olan başkent esnafını ciddi biçimde etkilemiştir. İaşe ağına organik bir şekilde bağlanmış olan taşra esnafının da bu süreçten payına düşeni aldığına hiçbir şüphe yoktur. Osmanlı esnafı arasında en köklü ve aralarındaki sıkı bağ yüzünden siyasî olarak belki de en güçlü meslek gruplarından sayılabilecek debbağlar, devletin yeni iaşeci anlayışına bağlı olarak hem başkentte hem de taşrada geleneksel konumlarını kaybettiler.

Deriyle ilgili hammaddelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun payi tahtına olan iaşesi göz önüne alındığında, tedarik safhasından dağıtıma kadar iaşenin neredeyse her aşamasında baş gösteren sorunlar on sekizinci yüzyılın ortalarında olağan bir hale gelmişti. İmparatorluğun Avrupa topraklarındaki birinci üreticilerden post ve deri kadar mazı ve meşe palamudu tedarik etmedeki artan zorluklar, bu malların dağıtımı ve nakliyat gibi daha sonraki aşamalarında çıkan engellerle birleştiğinde "deri iaşeciliği"nin bütünlüğünün sekteye uğraması kaçınılmazdı.[4] Bu sorunlar özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletlerine karşı askerî zaaflarının en belirgin şekilde ortaya çıktığı 1683'deki İkinci Viyana Kuşatması'ndan sonra hızlandı. İkinci Viyana Kuşatması'nın başarısızlığı ve ardından gelen Karlofça Antlaşması (1699), geleneksel olarak buğdaydan deri hammaddelerine kadar çeşitli malların bulunduğu geniş bir yelpazenin en önemli tedarikçisi konumunda olan İmparatorluğun Avrupa topraklarında müthiş bir siyasî otorite boşluğu yarattı. Avusturya ve Rusya'nın siyasî

[4] "Deri iaşeciliği" terimi, bu çalışma boyunca sadece deri ve postlardaki ticarî faaliyetlere değil, deri üretiminde büyük bir öneme sahip olan mazı ve meşe palamudu gibi hammaddeleri de içerecek şekilde kullanılmaktadır. Aslında, bu geniş kullanımıyla, deri iaşeciliği, buğday başta olmak üzere temel tüketim maddelerini ilgilendiren diğer ticarî faaliyetler kadar geniş bir alanı kapsamaktadır.

yükselişi, "Hıristiyan köylü, rahip, şair ve eşkıyanın tekrarlayan isyanı"[5] bu bölgelerin Batıyla ticaretini teşvik ettiği kadar yerel halkın ticarî özgürlüklerini genişletmiştir. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan artan ekonomik izolasyonu ile Tuna boylarındaki eyaletler üzerinde doğrudan kontrol kaybına"[6] yol açan Pasarofça Antlaşması'nın sonrasında (1718), birinci üreticiler, ürünlerini doğrudan pazarlamak ve "en yüksek fiyatı veren" tüccara satmak konusunda cesaret bulmuşlardır. Buralarda faaliyet yürüten farklı etnik kökene sahip tâcirler, dış pazarlar kadar İmparatorluğun iç pazarlarında da hemen müşteri bulabilecekleri en kaliteli deri ürünleri satın almak için birbirleriyle kıyasıya bir rekabete girdiler. Bu eyaletler üzerindeki zayıflayan gücüne rağmen, Osmanlı Devleti kontrolü altındaki bölgelerde üretilen deriyle ilgili hammaddeler üzerindeki geleneksel iddiasını sürdürdü; özellikle onsekizinci yüzyılın ikinci yarısındaki savaşlar sırasında taleplerini daha da yoğunlaştırdı. Benzer tavır, Habsburglar'a karşı düzenlenen seferlerin sürekliliğini sağlamak için reayanın üzerindeki *Avarız* vergisi yoluyla baskının dozunu artırdığı on altıncı yüzyılın son çeyreğinde de gözlenmişti.[7] Anlaşılan Avusturya ve Rusya'ya karşı verilen tüm savaşların *Avarız* vasıtasıyla Balkan halklarından toplanan ürünlerle teçhiz edilmeye çalışıldığı on sekizinci yüzyılın ikinci yarısına kadar pek bir şey değişmemiştir.[8] Toplanan hammaddeler sadece ordunun temel ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde gerçekleştiğinden, savaşların üreticiler üzerindeki baskısının kısa ömürlü olduğu söylenebilir.[9] Barış zamanlarında ise, Osmanlı devlet idarecileri, sabit ordusu ve sarayı kadar başkentinin nüfusunun ihtiyaçlarını karşılayacak yeterli hammadde miktarını –üreticilerden hammadde tedarikini bazen piyasa fiyatlarıyla (rayiç mübaya) sağlamayı göze alsa da– bu bölgelerden tedarik etmeyi başaramamıştır. Hiç şüphesiz bu genelleme, bölgeden sağlanagelen başta hububat cinsi ürünler olmak üzere diğer hammaddelerin birçoğu için de söz konusu olmuştur.

Arka planda bu gelişmeler cereyan ederken, geleneksel olarak başkentteki debbağları tedarik etmekle kendini yükümlü kılmış olan Osmanlı Devleti deriyle ilgili olan hammaddelerin iaşeciliğini ilgilendiren geleneksel politikalarını gözden geçirmek için harekete geçti. Aslına bakılır-

[5] Stoianovich, 1960, s. 235.
[6] Murphy, 1988, s. 219-220; Krş. Ortaylı 2000.
[7] Finkel, 1988.
[8] Genç, 1984, s. 58
[9] Savaşların halk üzerinde yarattığı en büyük baskı hiç şüphesiz eskiden beri uygulanagelen takalif-i şakka vergilerinin 1730'dan itibaren imdad-ı seferiyye ve imdad-ı hazariyye adıyla yeni vergi kategorilerine dönüştürülmüş olmasıdır. Valilerce toplanan bu vergiler nakdi olarak toplanıp çoğunlukla yine valilerin harcamaları için kullanılırdı. Cezar, 1999, s. 52.

sa, Balkanlar'dan sağlanan bütün bu hammaddelerin Doğu'ya akışında bir süredir belirgin bir azalma görülmekteydi; buna paralel olarak da başta debbağlar olmak üzere üretimi tamamen bu hammaddelerin tedarikine bağımlı olan esnaf loncaları çok büyük zorluklar içinde ayakta kalmaya çalışıyorlardı. Süreç hızla devam ederken, aşağıda ele alınacağı üzere, bu loncaların bir kısmı dağılma emareleri göstermeye başladılar; diğerleri de kendi yapılarında bazı değişiklikler yapmaya çalıştılar. Bu gelişmeler Osmanlı idarî ve malî sistemlerinde süregelen ve son zamanlarda hız kazanmış olan bir dönüşüm sürecine tekabül etmekteydi.[10] Osmanlı devlet erkânı on sekizinci yüzyılın ilk yarısı boyunca devleti değişen sosyal ve iktisadî şartlara uydurmak amacıyla istemeyerek de olsa hem başkentte hem de eyaletlerde imparatorluğun finansal ve idarî kurumlarında toptan bir yeniden yapılanma sürecine girişmişti. Nitekim yüzyılın sonuna gelindiğinde bu girişimler III. Selim'in reform çabalarıyla birleşerek, Osmanlıların klasik dönemle özdeşleşmiş olan emperyal çehresini neredeyse tamamen değiştirdi. Yavuz Cezar'ın da vurguladığı gibi, 18. yüzyılda statükocu bir tavır takınan ve değişimi istenç dışı bir şekilde kabullenen merkezî hükümet, III. Selim ile birlikte bu tavrını değiştirdi ve 19. yüzyılda değişimin öncüsü rolüne soyundu.[11] Bu çerçevede devlet-esnaf ilişkilerinin klasik dönemden itibaren dayanağını oluşturan dengeler de yeni baştan tanımlanmaya başlandı. Devlet, başkentin ve diğer büyük şehirlerin iaşesi için miri mübayaa yoluyla toplayageldiği malları artık güçlükle elde edebiliyordu; ve piyasa şartlarını iyiden iyiye belirlemeye başlamış olan tâcirlerle uğraşması çok kolay değildi. Nitekim dönemin belgeleri, aşağıda ayrıntılarıyla ele alacağımız gibi, esnafın muhtekir veya madrabaz diye nitelediği tâcirlere dair her geçen gün artan şikâyetleriyle doludur. Hububatı bile rayiç mübayaa yoluyla temin etmeye başladığı on sekizinci yüzyıl sonunda Osmanlı Devleti artık geleneksel iaşeci anlayışı terk etme zorunluluğunu hissetmiştir.

Söz konusu bu süreç sonunda, Osmanlı devlet yetkilileri deriyle ilgili hammaddelerin debbağlara olan iaşesini sağlayan kurumsal mekanizmaları ortadan kaldırmakla kalmadı, ayrıca hemen akabinde debbağ esnafının devlet kurumlarıyla olan resmî ilişkisini de sona erdirecek düzenlemeler yaptı. Bunu devletin deriyle ilgili iaşe işlerinden elini ayağını tamamen çektiği şeklinde yorumlamamak gerekir. Bu daha ziyade kendinden bağımsız bir şekilde gelişen şartlara devletin ayak uydurmak için yaptığı bir manevra olarak görülmelidir. Bu manevranın sonuçları kısa ve orta

[10] İnalcık, 1977; İnalcık, 1980.
[11] Cezar, 1999, 49-54.

vadede değil, uzun vadede kendini gösterecektir. İngilizlerle 1838'de imzalanacak olan ticaret antlaşmasına kadar belki de Tanzimat'ın ilk yıllarına kadar devlet, hammadde temini konusunda debbağlara belli oranda destek sağlamaya devam etti. Ama bu destek tam olarak klasik dönemden bu yana süregelen "iaşeci" devlet felsefesiyle açıklanabilecek bir destek değildi. İaşeciliğin öngördüğü müdahaleci tavır daha seçici bir hal almış, tekelciliğe sarılmak konusunda ısrar eden debbağlara karşı daha sözümonacı bir yaklaşım benimsemişti. Hiç şüphesiz bu durum sadece devletin debbağlara olan yaklaşımında kendini göstermedi. Hammadde tedariki konusunda yüzyıllardır devletin eline bakmaya alışmış olan birçok esnaf loncası bu dönemde devletin kayıtsız tavrını karşılarında buldular. Bu duruma tek istisnayı ise başta ekmekçi esnafı olmak üzere şehrin ekmek ihtiyacını karşılayan esnaf loncaları oluşturmaktaydı.[12]

III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839) dönemleri boyunca atılan adımlar, geleneksel çok kapsamlı iaşecilik politikalarının terk edilmesine ve devlet yetkililerinin iaşe konusundaki kaygılarını sadece başkentin temel tüketim maddeleri ve ordunun belli başlı ihtiyaçlarının karşılanması üzerinde yoğunlaştırmalarına yol açtı. Bu seçici iaşeci politikanın uygulanması çok da kolay olmadı. Mesela ordunun (tersane, cebehane, tophane, mehterhane vb.), deri ihtiyacı söz konusu olduğunda, on dokuzuncu yüzyılın başlarında, Balkanlar'daki siyasî ortam deri ticaretinin koşullarını o kadar kötüleştirmişti ki askeriyenin ihtiyacını karşılamak için devlet, deri iaşe ağını, o ana kadar Osmanlı Devleti'nin iaşe politikalarına marjinal kalmış olan Kuzeybatı Anadolu gibi tamamen farklı bir bölgede yeniden kurmak zorunda kaldı.[13] Nitekim sadece ordunun ihtiyacını karşılamak üzere yeniden yapılandırılan Beykoz Debbağhanesi, üretim için ihtiyaç duyduğu her türlü hammaddenin neredeyse tamamını imparatorluğun son dönemine kadar bu bölgeden temin etti. On dokuzuncu yüzyıl başlarına değin Osmanlı deri iaşe ağının kalbi konumunda olan Eflak ve Boğdan ise –1859'da Romanya devletini oluşturdular– on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve yirminci yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'ne deri ihraç eden bir ülkenin parçası haline geldiler. Elinizdeki çalışma Osmanlı deri iaşeciliğinin geçirdiği bu uzun dönemli dönüşümü ve bu

[12] Güran, 1998; Şaşmazer, 2000; Aynural, 2001; Yıldırım, 2003, Ağır 2009. Şaşmazer, devletin hububat iaşesiyle bu kadar yakından ilgilenmesinin arkasındaki etkenler arasında hububat ticaretinden elde ettiği yüksek kârları da saymaktadır. Şaşmazer'e göre III. Selim'in iaşe politikaları İstanbul'un ekmek arzı sorununa cevap vermekte yetersiz kaldı.

[13] Buna benzer köklü bir değişikliği Osmanlılar on altıncı yüzyılda buğday konusunda gerçekleştirmişlerdi. Fetihten hemen sonra Mısır'a odaklanmış olan buğday iaşe ağı, Tuna vilâyetlerine kaydırılmıştı. Mısır'ın Roma İmparatorluğu'ndan Bizans ve Osmanlı'ya değin oynadığı "ekmek sepeti" rolü için bkz. Özveren, 2003.

sürecin İstanbul'daki başta debbağlar olmak üzere deriyle ilgili iş yapan esnaf loncaları üzerindeki etkilerini incelemektedir.

*

Deri iaşeciliği meselesinin araştırma konusu olarak ele alınması bir takım zorluklar içermektedir. Bunların başında hiç şüphesiz arşiv belgelerinin sınırlı olması ve mevcut belgelerin dağınık durumda bulunması gelmektedir. Biz çalışmamızda ağırlıklı olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi' ndeki Cevdet kataloğunda kayıtlı olan belgelere dayandık. Bu belgeleri de yayımlanmış olan Ahkâm Defterleri ile desteklemeye çalıştık. Kaynaklar kadar önemli diğer bir sorun ise genel olarak Osmanlı ticaret tarihine daha da özelde ise deri ticaret ve üretimine olan akademik ilginin eksikliğidir. Bazı araştırmacılar deri ticaret ve üretimini çalışmalarında ele almış olsalar da dikkatlerini esas olarak on altıncı ve on yedinci yüzyıl olmak üzere erken modern dönem üzerine yoğunlaştırmış ve bu sahadaki evrimi göstermek yerine sektörün donmuş bir fotoğrafını sunmayı tercih etmişlerdir.[14] Osmanlı iktisat tarihi üzerine çalışan bazı araştırmacılar (bu satırların yazarı dâhil) ise çalışmalarını başta et ve ekmek olmak üzere İstanbul'un temel gıda ihtiyaçlarının tedarikleri üzerinde yoğunlaştırıp,[15] başkente olan temel gıda maddelerinin arzında meydana gelen dalgalanmaları imparatorluğun siyasî durumu dâhil genel gidişatını yorumlamak için kullanmışlardır. Demir, pamuk ve deri gibi imparatorluğun iaşecilik anlayışından doğrudan etkilenen önemli malların aşağı yukarı hepsinin böyle bir süreçten geçtiği varsayılmıştır. Benzer bir şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya sistemine eklemlenmesi süreciyle ilgilenen bazı araştırmacılar, Yakındoğu ile Avrupa arasındaki tahıl ve pamuk ticaretini Osmanlı'nın dünya pazarıyla eklemlenmesinin temel göstergesi olarak görmüşler ve deri benzeri mallar üzerinden yürüyen ticarî faaliyetlerin de aynı süreçten geçtiğini varsaymışlardır.[16]

Genel olarak ifade etmek gerekirse, birçok araştırmacı iaşecilik konusunu ele alırken esas olarak Osmanlı Devleti'nin belirli bir dönemdeki siyasî gücünün göstergesi olarak onun değerlendirme eğilimi içerisinde olmuşlardır. Devletin ticarî alanda oynadığı roldeki değişiklikler, taşra üzerindeki siyasî otoritesinin zayıflaması şeklinde yorumlanmıştır. Bu da geleneksel literatürde kalıplaşmış olan "düşüş" yaklaşımına bir tür destek vermiştir. Osmanlı iaşecilik politikasının bütüncül bir yaklaşımla Osmanlı'nın idarî ve malî alanlarda yaşadığı dönüşümle birlikte değerlendiril-

[14] Emecen, 1984; Uluçay, 1942.
[15] Güçer, 1964; Aynural, 2001; Greenwood, 1988; Murphy, 1988; Şaşmazer, 2000; Yıldırım, 2003.
[16] Kasaba, 1988; Çizakça, 1985.

mesi, hiç şüphesiz Osmanlı iç dinamiklerinin işleyişine dair önemli ipuçları sağlayacaktır. Arka planda gerçekleşen bu dönüşümün ışığında, İstanbul'daki debbağ esnaf örgütlerinin yaşadığı değişiklikler ile deri tedarik ve dağıtım mekanizmalarında gerçekleşen değişiklikler arasındaki ilişkilere bakmak suretiyle elinizdeki çalışma bu yönde atılmış bir ilk adım olma niteliği taşımaktadır. Deri ticaretiyle ilgili taraflar arasındaki değişen dengeler iaşeciliğin tâcir bileşeni rolü kadar şehirlerin iaşesinden sorumlu olan devlet kurumlarında gerçekleşmiş değişimi de yansıttığından, ele aldığımız konu, söz konusu değişen dengelerin titiz bir şekilde araştırılıp anlaşılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu yüzden çalışmanın ilgilendiği dönemde deri ticareti kadar İstanbul'daki dağıtım ve üretim şebekelerinde rol oynayan aktörleri de ayrı ayrı ele almak gerekir.

Evliya Çelebi'ye inanacak olursak on yedinci yüzyıl İstanbulu'nda, şehirdeki altı semtte yoğunlaşmış takriben 700 kadar debbağhane vardı. Gene Evliya Çelebi bu debbağhanelerde yaklaşık 3000 kişinin çalıştığından söz etmektedir.[17] En eski debbağhaneler Yedikule semtindeydi. Bunların bir kısmı Bizans döneminden kalmış bir kısmı da şehrin fethinden sonra kurulmuştu. Elimizdeki farklı kaynaklardan derlediğimiz bilgiler bu bölgede on altıncı yüzyılda 320, on sekizinci yüzyılda ise 300 civarında debbağhane olduğuna işaret etmektedir.[18] Yedikule'dekilerin dışında kalan debbağhanelerin neredeyse tamamı su kaynaklarına kolay erişimleri olacak şekilde Kasımpaşa, Üsküdar, Tophane ve Eyüp semtlerinde yoğunlaşmıştı. Kasımpaşa semtinde yaklaşık 44 tane debbağhane ve 300 deri işleme atölyesinin olduğu bilinmektedir.[19] Eyüp'teki debbağhanelerin sayısı 39 civarında; Üsküdar'da ise 31 civarında debbağhane vardı. Evliya Çelebi'nin verdiği sayısal bilgilerin güvenilirliğine gölge düşüren bu bilgiler ışığında, Üsküdar, Tophane ve Eyüp'de tamamı loncalar içinde örgütlenmiş olan kalabalık bir debbağ nüfusunun olduğu söylenebilir.[20] Bu semtlerdeki debbağhaneler Osmanlı İmparatorluğu'nun iç pazarları ile ordu, donanma ve saray tüketimi için üretim yapmaktaydı; bu yüzden zanaati icra edenler arasında ciddi bir rekabet söz konusu değildi. Etnik ve dinî kompozisyon açısından ise, debbağ esnafı, gayrimüslim cemaatler için bazı özel tip ve renkte deri ürünleri üretmekle uğraşan

[17] Evliya Çelebi, 1969, cilt 2, s. 92.
[18] Faroqhi, 2002, s. 222; Evliya Çelebi, 1969, cilt 2, s. 92.
[19] Mantran, 1962, s. 71.
[20] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra, BOA) Cevdet/İktisat, No. 583. Osmanlı'daki deri üretiminin belirli özellikleri hakkında ayrıntılar için bkz. Doffie, 1768, s. 516-518.

(örneğin Yahudilerin giydiği esmani pabuçların üretildiği esmani sahtiyan gibi) birkaç grup haricinde ağırlıklı olarak Müslümanlardan oluşuyordu.[21]

Şehrin diğer esnaf örgütlerinin aksine, şehrin debbağ esnafı şeyhleri Ahi Baba'yla olan yakınlıklarından ötürü genellikle birbirleriyle yakın ilişki içindeydiler. Suraiya Faroqhi'nin çalışmasından öğrendiğimiz üzere, on altıncı yüzyılda Ahi Baba'nın İstanbul'daki derviş zaviyesi şehrin farklı mahallelerinden gelen debbağların sıklıkla buluştukları bir mekân haline gelmişti. Kalfa ve çırakların terfileri için düzenlenen törenler, diğer debbağ esnafından gelen debbağ ustalarının da katılımıyla birlikte bu zaviyede gerçekleşirdi. Suraiya Faroqhi, "farklı kentlerdeki [debbağ] loncalar arasında ilişki vardı ve bazı durumlarda ustalığa atama Kırşehir'deki Ahi Evran derviş zaviyesi şeyhinin gönderdiği bir temsilci huzurunda yapılırdı" iddiasında bulunmuştur.[22] On sekizinci yüzyılda "Debbağlar Ahi Babalığı" her bir debbağ loncasının asli üyelerinden biri haline gelmiştir;[23] ataması da Kırşehir'deki Ahi Evran zaviyesince yapılmaktadır. 1783 tarihli bir belge "Kırşehrinde medfun Ahi Evran zaviyesinin zaviyedarlarından başka hiçbir kimsenin Memalik-i Osmaniye'deki debbağ esnafına şeyhlik, ahibabalık, yiğitbaşılık vesaire tayin etmemesine ve bu işlere müdahale etmemelerini" hükmetmektedir.[24] Aşağıda ele alınacağı üzere, on dokuzuncu yüzyılın çetin şartları altında bile Kırşehir'deki Ahi Evran Zaviyesi, debbağ esnafı üzerindeki rolünü devam ettirmeye çalışmıştır. Bunu teyit edecek şekilde on dokuzuncu yüzyıla ait bir belge "Kırşehir'deki Ahi Evran zaviyesi zaviyedarlığına mutasarrıf olanların eba ve ecdadı bütün memleketteki ehl-i sanayi ve debbağ esnafının şeyhi olup kethüda, yiğitbaşı, üstad ancak onların icazet ve inayetiyle yapılır" demektedir.[25] Diğer esnaf grupları arasında rastlanmayan bu denli yakın ilişkiye sahip olan debbağ esnafının, nasıl bir siyasî güç yansıttığı veya mensuplarına şehrin ticarî hayatındaki diğer esnaf grupları karşısında mukayeseli bir üstünlük sağlayıp sağlamadığına dair bir çıkarımda bulunmak bu noktada zordur. Sadece Evliya Çelebi'nin yalancısı olarak, İstanbul'daki debbağların "isterlerse bir sultanı azlettirecek kadar" güçlü; bazen de -bu biraz daha inandırıcı– on yedinci yüzyıldaki bir örnekte olduğu gibi, kendilerine sığınmış olan bazı suçluları devlet yetkililerine teslim

[21] Osmanlı İmparatorluğu'nda genelde maroken ayakkabılar giyilirdi: Yahudi ve Ermeniler siyah ve morumtrak. Rumlar ise kırmızı deriden ayakkabilar giyerdi. Zengin Müslümanlar kadın erkek farkı gözetmeksizin sarı renkte ayakkabılar giyerken, yeniçeri ve sıradan insanlar da kırmızı renkte ayakkabı giyebilirdi. Olivier, 1801, cilt 2, s. 228.
[22] Faroqhi, 1984, s. 156.
[23] BOA, Cevdet/Belediye 148.
[24] BOA, Cevdet/İktisat 1922.
[25] BOA, Cevdet/Belediye 1750.

etmeyi reddedecek kadar başlarına buyruk olduklarını söyleyebiliriz.[26] Ama hammadde temini gibi konular söz konusu olduğunda kabadayılığın ne derece söktüğünü gerçekten bilmiyoruz. Elimizdeki bilgiler ışığında debbağların da şehirdeki diğer esnaf örgütleri gibi aynı pazar kural ve düzenlemelerine tâbi olduğu ve ihtiyaç duydukları hammaddeleri temin etmek konusunda benzer imtiyazlardan yararlandığını ancak söyleyebiliriz.

Osmanlı Devleti'nin iaşe politikası, gelen hammaddelerin tâcirlerce devlet memurlarına teslim edildiği yerlerde her bir esnafın *yiğitbaşı, kahya* veya *kethüda* gibi temsilcilerinin bulunmasını şart koşuyordu.[27] Debbağ esnafının temsilcileri post, deri, mazı ve meşe palamudunun önceden belirlenmiş miktarlarını kendi esnafı arasında pay etmek üzere alırlardı. Dükkân sayısına ve hisse adedine bağlı olarak yapılan bu dağıtımda şehrin debbağları, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, diğer esnaf loncalarıyla aynı kural ve düzenlemelere tâbiydi; imtiyazları açısından da diğer esnaftan pek bir farkları yoktu. Eldeki tüm bilgiler bunun Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik çağından itibaren klişeleşmiş teslimat ve dağıtım yöntemi olduğuna işaret etmektedir.[28] Bu da sürecin başından sonuna dek şehrin debbağlarının merkez ve taşradaki devlet görevlilerinin iş birliğiyle belirlenen yerlerden hammaddeleri getiren tâcirlere tamamıyla bağımlı oldukları anlamına geliyordu. Bu "bağımlılık zinciri"nin son halkasını ise üretim faaliyetleri şehrin debbağ esnafınca üretilmiş tabaklanmış deriyi elde etmelerine bağlı olan şehrin diğer zanaatkârları oluşturuyordu. Bu bağlamda İstanbul'un haffaf (ayakkabıcı), saraç, hattâ ciltçileri gibi zanaatkârları bu zincirin en kırılgan kısmıydı ve bu da nitekim onların darlık zamanlarında üretimlerini sürdürmelerini sağlayabilecek alternatif yolları aramak zorunda bırakıyordu.

On sekizinci yüzyıl bu zincirdeki en zayıf halka için muhtemelen en sıkıntılı dönemdi. Ayakkabıcı veya saraçların, işlenmiş deri temin etmek konusunda tâcirlerle iş yaptıklarını gösteren on sekizinci yüzyıla ait birçok durum vardır; bu da debbağların "geleneksel hakları" zedelendiği gerekçesiyle sürekli şikâyetlerine neden olmuştur. Burada en ilginç durum at, eşek ve katır derilerinin tabaklanmasıyla uğraşan debbağlar tarafından tecrübe edilmiştir.[29] Sağırıcı esnafı, şehrin saraç esnafının uzun süredir tâcirlerle kayıt dışı faaliyetler içinde bulunduğundan ve saraç esnafının tabaklanmış deriyi sadece debbağ esnafından alması gerektiğin-

[26] Yi, 2004, s. 104-105. Faroqhi, 2002, s. 224-225.
[27] Bu memurların işlevleri üzerinde daha fazla bilgi için bkz. Gibb ve Bowen, 1951-59, Cilt 1/Bölüm 1, s. 289-291. Ayrıca bkz. İnalcık, 1986.
[28] İnalcık, 1973, s. 148-152; Gibb & Bowen, 1951-59, s. 291-292.
[29] BOA, Cevdet/Belediye, No. 357.

den yakınmışlardır. Yetkililerin olaya müdahale etmesini ve de (*kadimden olagelene aykırı*) geleneklere ters düşen bu tür durumları resmen engelleyecek tedbirler almasını talep etmişlerdir. 1785 yılında buna benzer bir şikâyet şehrin debbağlarından gelen bir başka mektupta yankılanmaktadır. Debbağ esnafı, öküz ve inek postu, koyun ve keçi derisi alma hakkının geleneksel olarak sadece kendilerine ait olduğu ve yakın zamanlarda kasapların bu hammaddeleri hiçbir yetki olmaksızın satın almaya başladıklarını ifade etmişlerdir. Sonrasında da Divan-ı Hümayun'dan bu tür durumların (bid'at) önüne geçilmesi için bir hüküm vermesini talep etmişlerdir.[30] Debbağlar ve kasaplar arasındaki itilaf, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, şehrin debbağlarının neredeyse tamamen yerel kasapların sağladığı derilere bağımlı bir hale geldiğinde daha farklı bir şekle büründü. Birçok kasabın şartları bahane ederek sık sık fiyat artışına başvurduğu bu dönemde, tuzlanmış deri ve postlar İznikmid gibi komşu yerlerden veya "yabancı memleketler"den gelen tâcirlere piyasa fiyatlarıyla satılmaya başlandı. Manda derileri narh'a göre her biri (tora, yani demet olarak) 120 akçe değer bulurken kasaplar her deri başına 360 akçe verebilecek müşteriler bulabiliyordu. Benzer bir şekilde, öküz derileri parça başına 110 akçe idi fakat tâcirler 300 akçeya kadar bunları satın alabiliyordu.[31] Debbağlar bu sorunları Divan-ı Hümayun'a taşıdıklarında Cebehane ve Tersane-i Amire'nin üretimlerini aksatmadan yürütebilmeleri için düzenli deri teminin önemli olduğu gerekçesinin arkasına sığındılar. Divan-ı Hümayun her ne ne kadar çoğunlukla debbağlar lehinde karara varsa da, böyle şikâyetlerin sık bir şekilde tekrarlanması, alınan kararların uygulamada pek de etkili olmadığını göstermektedir.

Bu tür olaylar İstanbul da dâhil olmak üzere imparatorluğun yerel pazarlarında tâcirlerin artan serbestiyetine işaret etmektedir. Osmanlı toplumsal yapısında tâcirlere imparatorluğun ilk yıllarından beri oldukça imtiyazlı bir konum verilmişti; bununla birlikte gene de tâcirler devletin belirlediği sınırlar dâhilinde hareket etmek zorundaydı. Halil İnalcık'ın sözlerinde en iyi şekilde ifadesini bulduğu gibi:

> [Y]akın Doğu toplumunun tâcir sınıfı, gerçekleştirdiği birçok işlev sayesinde, devlet içinde vazgeçilmez bir öğe oluşturdu, devlet ve hukuk da ona imtiyazlı bir konum bahşetti. Bu işlevler arasında en önemlisi tâcirlerin birikmiş hazır paradan oluşan servetleri sayesinde devlete birçok şekilde hizmette bulunabilecek olmalarıydı; devlete borç vermişler, vergilendirme konusunda halk ve devlet arasında bir aracı gibi

[30] BOA, Cevdet/İktisat, No. 53.
[31] Ahkam Defterleri, 4/23/64

davranmışlar, gümrük vergilerinden sürekli bir geliri garantiye almışlar, idari sınıfa uzaklarda üretilen ürünleri getirmişler ve yeri geldiğinde casus ve elçi gibi hareket etmişlerdir. Devletle olan bu yakın işbirliği tâcirlerin servetlerinin işe yarar amaçlar için kullanılmasını ve bunların muazzam bir şekilde artmasını sağlamıştır.[32]

On altıncı yüzyıldan itibaren, Osmanlı tâcirleri hükümetten aldıkları izinleri kullanarak satın aldıkları "hem bireysel zenginleşmeleri hem de devlet ve başkent için mallarla, bayağı bir köşeyi dönmüşlerdi".[33] Bu süreç, mallarına el konulması ve ticaret izinlerinin iptal edilmesi gibi onları sık sık kadı huzuruna çıkaracak bazı riskleri de içerisinde barındırıyordu. Nihâyetinde, imparatorluğun tâcir sınıfının önünde Osmanlı sistemi dâhilinde faaliyet gösterdikleri sürece servetlerini artırma konusunda birtakım ciddi engeller vardı. Başlıbaşına bir tartışma konusu olan bu konuya burada girmek yersizdir.[34] Belirtmemiz gereken nokta şudur ki; yerli Osmanlı tâcirlerinin faaliyetlerinin sınırlarının bittiği yerde Avrupalı tâcirlerin sınırları başlıyordu. On altıncı yüzyılın sonlarından itibaren, Osmanlı iaşeciliğinin sunduğu avantajları değerlendiren ve kapitülasyonların (imtiyazat) sağladığı ayrıcalıkları kullanan pek çok Avrupalı tüccar, bellibaşlı Osmanlı kent ve taşra merkezlerinde varlıklarını hissettirmeye başlamıştır.

On sekizinci yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı tâcirleri Avrupa hükümetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun ticarî hayatına iştirak eden ve büyük bir kısmı kumpanyalarda örgütlenmiş temsilcileriyle temaslarını yoğunlaştırmıştır. Kapitülasyonlar yüzünden Fransız, İngiliz ve Hollandalı tâcirlerden daha fazla sayıda ve yüksek oranlarda gümrük ödeyen Osmanlı tâcirleri,[35] Avrupalı tâcirlerin göreceli olarak daha imtiyazlı olan konumlarının farkına varmıştır. Büyük bir çoğunluğu Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatlarine mensup olan Osmanlı tâcirleri, özellikle on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru, artan bir şekilde bir Avrupa devletinin koruması altına girmeye başladılar.[36] Yüzü Batı'ya dönük olan bu "Beratlı" tâcirlerin sayısı on sekizinci yüzyıl sonlarında hızla artmıştır.

Bu gelişmenin başlangıcı aslında Yakındoğu ticaret tarihinde başka önemli bir gelişmeyle aynı ana denk gelmektedir. Bu da Osmanlı hâkimiyeti altındaki coğrafyadan Avrupa'nın büyük şehirlerine giden hammadde

[32] İnalcık, 1969, s. 102-103.
[33] Stoianovich, 1960, s. 241.
[34] Konuyla ilgili bazı girişimler mevcuttur. Bkz. Faroqhi, 2003.
[35] Bağış, 1983, s. 7-16.
[36] İnalcık, 1971. Ayrıca bkz. Bağış, 1983, s. 39-41; Lewis, 1968, s. 455-456; Yıldırım, 2009-2010.

miktarının her geçen gün artmasıdır. Avrupalıların ithalat listesinde, ipek, tahıl, pamuk, pamuk ipliği ve yün başı çeken mallardı. Bu ortaya çıkan gelişmeden başta İstanbul olmak üzere, imparatorluğun genelinde tekstil esnafının büyük yara aldığı ve kurumsal değişimlerle birlikte, on dokuzuncu yüzyılın başlarında topyekün çöktüğü bilinen bir durumdur. Ayrıca şehrin hububat iaşesi öylesine feci bir hal almıştı ki; Sultan III. Selim Nizam-ı Cedid reformları sırasında kendi özel hazinesine (bütçesine) sahip bir Zahire Nezareti'nin kurulmasını ve buğday ile ilgili gerçekleşen ticarî faaliyetlerde tâcirlerin kullandığı her türlü iznin iptal edilmesini emretmiştir.[37] Bu yeni kurum, buğdayın toplanması, nakliyatı ve başkentteki değirmen ve fırınlara olan dağıtımıyla uğraşacaktı. Buradan da anlaşılacağı üzere, kurumun esas faaliyet alanı İstanbul'la kısıtlıymış gibi görünmektedir. Osmanlı topraklarından Avrupa'ya giden mühim hammaddeler arasında deri ve benzeri hammaddeler görünmese de, bu ürünler üzerinde bariz bir dışa yönelik ticaret vardı ve bu da kısa bir sürede Dabakhane Nezareti'nin kurulmasını gerektirmiştir.[38]

Osmanlı topraklarından dışarıya yasal ve kaçak yollarla çıkmış olan deri ve deriyle ilgili hammaddelerin miktarına dair ayrıntılı bir veri bildiğimiz kadarıyla mevcut değildir. On sekizinci yüzyılın başından itibaren, aslında İstanbul'un deri iaşesinden sorumlu olan Eflak ve Boğdan bölgeleri halkları artık ellerindeki post ve derileri hammaddeleri toplu alan ve bu sayede kâr etmeyi amaçlayan ve devlet kayıtlarında iyiden iyiye muhtekir kelimesiyle özdeşleşmiş olan tâcirlere satmaya başladılar.[39] Sonrasında da ham veya işlenmiş olsun deri ve postları getiren tâcirler de bu mallar üzerindeki gümrük vergilerini ödedikten sonra onları şehirdeki zanaatkarlara satmaktan itina etmeye başladılar. Bunun yerine, bu malları bir süre kendi depolarında tutup yapay bir yokluk yaratarak pahalı bir fiyatla taliplerine ya da baştaki aynı zanaatkârlara piyasa fiyatı üzerinden sattılar.[40] Deri ve postların yanısıra deri imâlatında kullanılan diğer hammaddeler de spekülatörlerin elinde benzer bir kaderi paylaşıyordu. Osmanlı başkentindeki debbağ esnafını mazı ve meşe palamuduyla tedarik eden bölgelerin de aynı tür tâcirlerle temas kurduğu görünmektedir.[41]

O zamana kadar Tırnova, Manastır gibi Balkan şehirlerinden temin edilen deri ve postlar artık Rum ve Habsburg himâyesindeki tâcirler eliy-

[37] Karal, 1988, s. 138; Güran, 1984/85; Ağır, 2009; Şaşmazer, 2000; Cezar, 1999.
[38] Todorov, 1983, s. 194-195; Sugar, 1977, s. 113-132.
[39] BOA, Cevdet/İktisat, No. 1300. Bkz. Paskaleva, 1968, s. 60-61
[40] Ahkam Defterleri, 1/177/797.
[41] BOA, Cevdet/İktisat, No. 1185.

le Eflak ve Boğdan'ın kent merkezlerine iletiliyordu.[42] Elimizdeki bilgiler bu hammaddelerin daha sonra on altıncı yüzyıldan beri Osmanlı topraklarından elde edilen deri ve postların en önemli müşterisi olan Marsilya ve Ankona gibi Avrupa antrepolarına gönderildiğini desteklemektedir.[43] Eflak ve Boğdan on beşinci yüzyıldan beri Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresi altında özerk bir şekilde yönetilen yerlerdi.Bu yerler, on sekizinci yüzyıl şartlarında Fener'den tâyin edilen idarecilerin de artan baskısının etkisiyle iyiden iyiye bunalmış ve Habsburglar ile Rusların teşvikiyle de artık Osmanlılara karşı baş kaldırmaya başlamışlardı. Bu şartlar altında Osmanlı Devleti'nin aleyhine olan her türlü faaliyeti sürdürmek için gösterdikleri destek ve çaba da kaçınılmazdı. Bu iki bölge sadece Balkanlar' da önemli deri ticareti merkezi haline gelmekle kalmadılar bunun da ötesinde Anadolu'daki bazı kasabaların da lök sahtiyan ve sarı sahtiyan gibi bazı özel işlenmiş deri ürünlerinin önemli bir kısmını on sekizinci yüzyılda kendilerine çekmeye başladılar.[44] Artan Osmanlı karşıtı hareketlerin deri ve post temininde yaşanan sorunlara katkıda bulunduğunu dile getiren yukarıdaki varsayım, muhtemelen Rumların yaşadığı bölgeler için de geçerliydi.[45] Buralarda süreklilik kazanan iç göç ve artan eşkıyalık yüzünden on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında tam bir keşmekeşlik hâkimdi.[46] Selanik ve Serez gibi ham deri ve postların İstanbul'a nakledilmek üzere toplandığı ana ticarî merkezleri barındıran bu bölge, on sekizinci yüzyıl sonlarında artan milliyetçi tehditlerden dolayı artık bu işlevini yitirmeye başladı.

Sonuçta Osmanlı'nın Avrupa'daki toprakları, İstanbul'daki debbağların temel tedarikçisi olma konumunu yitirdi. Eğer bölgede herhangi bir deri fazlası varsa bu hemen Balkan tâcirleri aracılığıyla Eflak ve Boğdan'a ulaşırdı; bu da Avusturya İmparatorluğu kadar büyük Avrupa şehirlerinin de büyüyen sanayilerinin bu tür mallara olan ulaşımının önünü açmıştır.[47] Ordu ve saray olduğu kadar başkentin esnafı için de gerekli olan derinin tedarikinde artan zorluklar karşısında, devlet yetkilileri belirlenmiş bölgelerden daha önceden gelen deri ve postları toplamaktan yükümlü olan "hayriyye tüccârı" adındaki yeni bir tâcir sınıfı yaratmaya çalışmıştır. Bu tâcirler, hammaddeleri ilk üreticilerden alırken ısrarla narhla çalıştıkları için piyasada rekabet edecek gücü bulamamışlardır.[48]

---

[42] BOA, Cevdet/İktisat, No. 1607 ve 1663.
[43] Olivier, 1801, s. 227-229.
[44] BOA, Cevdet/İktisat, No. 1426, 1861 ve 1708.
[45] Lampe ve Jackson, 1982, s. 42-49. Palarait, 1997.
[46] Stoianovich, 1960, s. 251-252.
[47] Kasaba, 1988, s. 21-22.
[48] Bağış, 1983, s. 98-99.

Ham deri ve postun ilk el tedarikçileri devletin taleplerini karşılamamaya başlayınca, başkentteki debbağlar dikkatlerini yerel tedarikçilerine yoğunlaştırmaya başladılar. Bu bağlamda ezelden beri debbağhanelere ham deri sağlayan kasapların önemi birdenbire arttı. Geçmişte de sıklıkla birbirlerinin yerel tedarik alanlarına müdahele eden debbağlar[49], on sekizinci yüzyılda ihlallerin dozunu artırdılar. İhlaller birçok farklı şekilde kendini gösterdi. Örneğin Tophane semtindeki debbağların Kasımpaşa semtindeki kasaplardan ham deri toplamaya başladıkları görüldü.[50] Yedikule semtindeki debbağlar ise ihtiyaçlarını Eyüp semtindeki kasaplardan karşılamaya başlamışlardı.[51] Gene eldeki bilgilere dayanarak herhangi bir semtin debbağlarının, örneğin Yedikule'dekiler, başka bir semtin debbağlarının taleplerini karşılamakla yükümlü olan kasaplardan ham deri ve post satın almak için kendi adamlarını göndermeye başladıklarını göstermektedir.[52] Burada sadece belirli bir bölgenin zanaatkârlarının yanısıra ticaretlerini uluslararası düzeyde yürüten tâcirlerin de bu semtlerde görüldüğü, kasaplara onların ham deri ve postları için narh'tan daha fazla fiyatlar önerdiğinin altı çizilmelidir. Bir grup yahudi tâcirin *Çekmece-i Kebir* (Büyük Çekmece) semtinde kasaplardan deri ve post aldığı rapor edilmiş ve bu da semtteki debbağlar için hammadde kıtlığına yol açtığı iddia edilmiştir.[53] Şikâyet edenler ise sıklıkla kendi bulundukları bölgelerde hammaddelerin artan fiyatlarından bahsetmektedir.[54] Kale içindeki kasaplar da bu genel gidişatın içindeki yerlerini almışlar ve tâcirlerle yakın bir ticarî ilişki kurmuşlardır. Yedikule semtindeki debbağlar ise temsilcilerini sık sık Divan-ı Hümayun'a göndererek şikâyetlerini iletmiş; bu esnafın temsilcileri on sekizinci yüzyıl boyunca Divan-ı Hümayun'un en sıkı ziyaretçileri haline gelmiştir.[55] Debbağların artan şikâyetlerine rağmen, Divan-ı Hümayun, tâcirlere ham deri ve post satın almada olduğu kadar diğer ticarî işlerini yürütebilmeleri için özel mekân, dükkân ve depoların kurulmasında da özel haklar vermeye başlamıştır.[56]

Ortaya çıkan gerilim çok yönlüydü. Örneğin çarık, kundura ve kırmızı ve siyah sahtiyandan çedik yapanlar, sarı sahtiyandan ayakkabı imâl et-

[49] On altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki örnekler için bkz. Yi. 2004, s. 208. Özellikle Yedikule ve Üsküdar debbağları arasındaki itilaf, her iki esnaf grubunun atölye ve dükkânlarının sahibi konumundaki vakıfların yöneticilerinin de araya girmesiyle karmaşık bir hal almıştır. Faroqhi, 2002, s. 223; Yi, 2004, s. 208-209.
[50] *Ahkam Defterleri*, 7/92/290.
[51] *Ahkam Defterleri*, 7/131/397.
[52] *Ahkam Defterleri*, 5/323/962.
[53] *Ahkam Defterleri*, 3/329/1209.
[54] *Ahkam Defterleri*, 5/190/580.
[55] *Ahkam Defterleri*, 5/333/986.
[56] Ibid.

melerine izin verilmiş dikici esnafının temsilcileriyle birlikte, birbirlerinin üretim alanını ihlâl ettikleri gerekçesiyle Divan-ı Hümayun'un önüne çıkmışlardır. Anlaşmazlığın sebebi ikinci grubun kırmızı ve siyah sahtiyandan ayakkabı imâl etmeye başlamasıydı; bu da ilk grubun haklarının çiğnenmesi anlamına geliyordu. İlk grup ayrıca durumdan faydalanarak geleneksel tekelci konumunu güçlendirmeye çalıştı. Bu bağlamda usta zanaatkârların sayısını 20 olarak teyit ettirdi ve bundan fazlasına ihtiyaç olmadığını savundu. Yeni birisinin loncaya girişinin ve yeni bir dükkânın açılmasının önünü de kendilerince kesmiş oldular.[57] Bütün bu gelişmelere bakıldığında on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren esnafın neden hızlı bir şekilde gedikleşmeye çalıştığı rahatça anlaşılacaktır. Aşağıda bu sürecin ayrıntıları ele alınacaktır.

Bütün bu yukarıda bahsettiğimiz gelişmeler gerçekleşirken arka planda Osmanlı devlet adamları diğer pek çok hammaddede olduğu gibi deriyle ilgili olan iaşe politikalarını da gözden geçirip önemli değişiklikler yapmaya çalışıyordu.[58] Aslında on sekizinci yüzyıla ait belgeleri incelediğimizde devletin başkentteki debbağ esnafının iaşesi konusunda üstlendiği geleneksel düzenleyici rolden elini çekmeye çalıştığının emareleri çok erken yıllardan itibaren görebiliyoruz. Bunun en bariz göstergesi şehirdeki debbağ esnafı başta olmak üzere deriyle ilgili iş yapan loncalar, tedarik zincirinden devlet elini çektikçe daha yoğun bir biçimde hammaddelerini temin etmek konusunda tâcirlerle birebir iş yapmaya başlamışlardır. Devletin iaşe konusundaki değişen tutumu da bu süreci hızlandırmakta gecikmedi. İstanbul'da on sekizinci yüzyıl boyunca gerçekleşmiş bazı kurumsal değişimler ışığında Babıali'nin iaşecilik politikalarının neden tersine döndüğü daha iyi anlaşılacaktır.

On sekizinci yüzyılda, devletin gelir kaynaklarının hızla mukataalaştırılması esnaf loncalarının işleri açısından daha sorunlu bir ortam yarattı.[59] İstanbul'un kent ekonomisindeki anahtar müesseseleri kadı ve muhtesiblere aitti. Mübahat Kütükoğlu'nun da gösterdiği gibi, muhtesipler pazar yerindeki insanlarla birebir temas kurduğundan ve de farklı vergi oranları hakkında bir bilgiye sahip olduğundan ötürü şehirdeki fiyat ayarlamalarından sorumluydu.[60] R. Mantran da kadı ve muhtesibin oynadıkları rollere şu şekilde açıklık getirmektedir:

---

[57] *Ahkâm Defterleri*, 12/18/48.

[58] On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı iaşecilik politikalarındaki değişiklikler için bkz. Yıldırım, 1998.

[59] Cezar, 1986, s. 128-133.

[60] Kütükoğlu, 1983, s. 21.

> Kadı hükümet çevrelerine ne kadar yakınsa, muhtesib de lonca mensuplarıyla bir o kadar ilişki içindeydi. Muhtesib, her şeyden önce kadının veya Divan'ın aldığı kararların ifa edicisidir. O loncaların işleyişiyle ilgili kanunların ve düzenlemelerin uygulamasını gerçekleştirmekle yükümlüdür. İstanbul'a gelen hammaddeleri veya malları aynı zanaati icra eden farklı gruplar arasında paylaştıran da odur. Aynı zamanda Divan veya kadı tarafından tespit edilmiş olan Narha uyulmasını gözetir, pazar yerlerini teftiş eder, tüccâr ve zenaatkârları denetleyip kontrol eder ve özellikle lonca mensuplarının tâbi oldukları vergileri takip eder.[61]

Kısacası, muhtesib yerel pazarları düzenleyen ve vergileri toplayan kişiydi. Kent pazarının işlemesinde muhtesib'in önemli rolüyle birlikte, bu makamın da bir tür mukataya dönüştürülerek iltizama verilmesinin önemi daha da anlaşılır hale gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde, bu müessesenin iltizama verilmesi olağan dışı bir durum değildi; fakat bunun süresi sadece bir yıllıktı ve de kadı ve diğer hükümet müesseselerinin yetkisi muhtemelen yetkilerin kötüye kullanılması konusunda çoğunlukla daha dikkatli davranıyorlardı. Başka bir deyişle, on sekizinci yüzyıl öncesi muhtesiplik makamının şehrin piyasa düzeneğinin işleyişinde sürekli bir sorun kaynağı olduğuna dair elimizde herhangi bir kanıt yoktur.

On sekizinci yüzyılda muhtesibler, malikaneleşme sürecinde bu makamın ömür boyu tasarruf hakkını ellerine geçirdiler ve muhtemelen bu kurum bu dönemde babadan oğula intikâl etti. Bu açıdan, muhtesiblerin sözleşmenin imzalandığı anda ödemeyi taahhüt ettiği miktardan daha fazlasını kendisine kazandıracak kesimlerle iş birliği arayışına girmesi şaşırtıcı bir durum olarak görmemek gerekir. Nitekim muhtesiplik müessesesinin on sekizinci yüzyılın son kısmında neredeyse ortadan kalkmış olması ve II. Mahmut döneminde de İhtisap Nezareti adıyla merkezî bir kurumun tesis edilmiş olması bu söylediklerimizi teyit eder niteliktedir.[62] Muhtesipliğe benzer şekilde, debbağ esnafıyla hükümet arasında iletişimi kurmak üzere kurulmuş bazı idarî birimler de iltizamla değerlendirilmeye başlandı. Tüm diğer esnaf gruplarında olduğu gibi debbağ esnafının en üstünde bulunan kethüda ve yiğitbaşı makamları bu şekilde yeniden yapılandırılmışlardır.[63] Şikâyet mektuplarından gözlemlendiği üzere, bu ma-

[61] Mantran, 1962, s. 299-300. Krş. Ortaylı, 1994.
[62] Yıldırım, 2003.
[63] BOA, Cevdet/Belediye, No. 5150.

kamlara iltizam yoluyla gelenlerin onları "iltizam sözleşmesi kapsamına dâhil olmayan amaçlar" için kullanmaları giderek yaygınlaşmıştır.[64]

Yukarıda adı geçen makamların iltizam yoluyla satılmasından belki daha da önemli olan bir gelişme şehirdeki atölye, dükkân ve diğer ticarî binaların sahibi konumundaki vakıfların idareciliklerinin de iltizama dâhil edilmesidir.[65] Zanaatkâr ustaların çok büyük bir kısmı vakıflarla icareteyn (sürekli kirâ) sözleşmesine sahipti. Klasik dönem boyunca ustalar, muaccele ve müeccelleleri ödediği sürece ödedikleri kirânın piyasa şartlarına göre ayarlanması gibi bir durum söz konusu değildi. Ancak elimizdeki bilgiler söz konusu dönemde mültezimler ve onların taşeronlarının, hükümetin artan taleplerini karşılamak için debbağlar üzerinde gözle görülür bir baskı kurmaya başladığını göstermektedir.

Gene hükümetin aynı malî kaygılarından ortaya çıkan ve özellikle debbağları ilgilendiren bir başka kurumsal gelişme de on sekizinci yüzyıl boyunca salhanelerin mukataa'ya dönüştürülmesiydi. Genel eğilimin bir parçası olan bu gelişmenin sonucu olarak salhaneler malikâne olarak yani hayat boyu işletilmek üzere özel şahıslara devrediliyordu. Bu bağlamda, "tavşan derisi mukataası" gibi tek işi tavşan derisi toplamak olan yeni mukataalar da türedi. Bu yeni gelişme mal sahiplerinin toptancı tüccar kadar esnaf yetkililerinden de fazladan ücret talep etmesini olanaklı hale getirdi. Üstelik de yüksek fiyatla tavşan derisi mukataasından deri alan Fransız tâcirlerin başına geldiği gibi, tâcirler bazen hesapta olmayan ödemeler yapmak durumunda da kalıyorlardı. Fransız tâcirlerden 1786 yılında satın aldıkları her bir deri için bir piyastre (akçe) daha fazla ödeme yapmaları istenmiştir.[66] Bu konuda Fransız tâcirlerden gelen şikâyete yanıt olarak ise, Osmanlı hükümeti, "Fransız hükümetiyle yapılan ticarî antlaşmanın ilkelerine aykırı olduğu gerekçesiyle" yetkili memurların sorunla ilgilenmesini emretmiştir.[67]

Debbağ esnafının çözülmenin eşiğine getiren son kurumsal gelişme ise on sekizinci yüzyılda şehrin tamamındaki esnaf loncalarının hayatına girmiş olan yeni bir uygulama olmuştur. Bu da zanaatkâr ustalara kendi zanaatlerini icra edebilme hakkını miras yoluyla geçirebilen bir tekel hak-

[64] Yıldırım, 1998; Uluçay, 1950-51.

[65] Yedikule'deki debbağhane ve salhanelerin büyük bir kısmı Ayasofya-ı Kebir Camii'ne vakf mülkü olarak kayıtlı idi. Kılıç Ali Paşa, Kasım Paşa ve Sinan Paşa tarafından kurulmuş olan Kasımpaşa debbağhaneleri de muhtemelen bu paşaların adına kurulmuş olan vakıfların mülküydü. Eyüp'te Pirî Mehmet Paşa tarafından kurulmuş olan debbağhaneler de bu paşa adına kurulmuş bir vakfa bağlıydı. Son olarak Üsküdar'daki debbağhaneler, Atik Valide Sultan, Safiye Sultan ve Mihrimah Sultan adına kurulmuş olan vakıfların mülküydü.

[66] BOA, Cevdet/İktisat, No. 641.

[67] BOA, Cevdet/İktisat, No. 641. Bkz. Olivier, 1801, s. 227-228.

kı haline getiren "gedik" uygulamasıydı.[68] Faroqhi'ye göre özellikle debbağlık veya boyacılık gibi topluca çalışmayı gerektiren iş kollarında loncalar, diğerlerine göre daha erken bir tarihte gedik uygulamasını benimsediler.[69] Bunun sebebi olarak ustalar arasındaki ilişkinin yakınlığını ve sabit kurallara duyulan ihtiyacın göreceli önemini vurgulayan Faroqhi, bu sayede debbağ ustalarının sayılarını sınırlamaya çalıştıklarını iddia etmektedir.[70] Ortaya çıkmasına sebebiyet veren şartlar hakkında ancak spekülatif cevaplar verebileceğimiz gedik, 1720'li yıllardan itibaren zanaatkâr ustalara kadı mührüyle tevcih edilen bir belgeden ibaretti, ki bu belge babadan oğula intikâl edebilmekteydi. Ustanın kullandığı âlet ve edavatın bulunduğu ve zenaatini icra ettiği mekânın kullanım hakkı başlangıçta gedik belgesinin tanıdığı kişisel hakların dışında bırakılmıştır. Mültezimler ya da devlet idaresindeki vakıflar büyük ölçüde bu mülklerin özellikle de ticarî binaların yegâne sahibi olarak kaldı. Gedik sözleşmesine sahip olmaya hak kazanmış usta zanaatkârlar ise zenaatlarını icra ettikleri mekânın kullanım hakkını teorik olarak olmasa da uygulamada ele geçirmiş oluyorlardı. Gene de loncalarının topluca bulunduğu alandan ayrılmak istediklerinde âlet ve edevat üzerindeki mülkiyet haklarını kullanarak serbestçe başka bir alana gitmeleri mümkün oluyordu. Örneğin Saraçhane diye bilinen bölgede zanaatlarını icra eden saraçlar, loncalarına mensup olan ustaların bölgeyi terk edip Sipahi Çarşusu, Bitpazarı, Divanyolu ve Ayasofya-ı Kebir ve Tavukpazarı gibi diğer bölgelerde yeni dükkânlar açmalarından şikâyet etmek üzere Divan-ı Hümayun'a başvurmuştur. Şikâyet edenler bunun sadece "kadimden olagelen" esnaf geleneğini ihlâl etmediğini aynı zamanda zanaatkârların birliğini simgeleyen Seraçhane'nin de yok olacağını iddia ettiler.[71] Şimdiye değin üzerinde fazla yazılıp çizilmemiş olmasa da esnafın mekânsal birliğinin bozulmasının bu süreç zarfında gerçekleştiğini düşünüyoruz. Bozulan mekânsal birliğin loncaların var olma sebeplerinin başında gelen meslekî dayanışma gibi temel bazı noktaları sekteye uğrarmış olması da kaçınılmaz olmuştur.[72]

Kalfaların sayısı arttıkça, esnaf bu duruma onlara yeni mekânlar yaratarak yanıt vermiştir. Saraçhane'deki saraçlar Yedikule debbağ esnafına ait olan alanları zapt etmiş ve onları atölyelere çevirmişlerdir. Bu dükkânlar işlenmiş deri ve postların saraçlara teslim edileceği debbağlara ait satış noktaları olarak düşünülmüştü. Bu alanların ele geçirilmesi debbağ-

[68] Akarlı, 1986, s. 226-227; Akarlı, 2004.
[69] Faroqhi, 1998, s. 143.
[70] Ibid, s. 150.
[71] *Ahkâm Defterleri*, 3/277/1025.
[72] Yıldırım, 2008; Faroqhi, 2002.

lar ve saraçlar arasında ancak Divan-ı Hümayun müdahalesiyle çözülebilecek bir gerginliğe sebebiyet vermiştir. İki taraf da kendi kaygılarını dile getirip hararetle iddialarını savundular. Karar her ne kadar debbağlar lehine de çıkmışsa da, saraçların artık debbağlara bağımlı olmadığı ve saraçlara işlenmiş deri ve postun bolca tedarikini sağlayacak yeni bir mekanizmanın yürürlüğe girdiğini iddia etmeye yetecek kadar çok kanıt bulunmaktadır.

Debbağ ustaları için sorun sadece kalfalar değildi. Çıraklar da önlerine konan yasaklara esnafın bazı mensuplarıyla, ki bu çoğunlukla yüksek mevkide bulunanlardı, ittifak kurup muhalefet ederek konumlarını garanti altına almaya çalıştılar. Belgeler, saraçlar gibi deriyle ilgili diğer esnaf kollarındaki çırakların bazı esnaf temsilcileriyle bir olup kendilerine deri ve post sağlamaları konusunda baskı yaptıklarını göstermektedir. Geleneksel yöntemlere karşı olan bu talep arttıkça, esnaf üyeleri böyle durumları karşısında bir takım önlemler alınması maksadıyla Divan-ı Hümayun'a şikâyet içeren belgeler sundular.[73] Böyle olayların hükümet yetkilileri veya esnaf memurlarınca ne derece engellendiği bilinmemektedir. Bilinen ise saraç esnafına mensup bazı kişilerin kendi esnaf loncasına tahsis edilmiş alanlar dışında yeni dükkân ve atölyeler açmaya hız verdiğidir.[74]

Gedik uygulamasının etkileri de çok yönlüydü. En başta, bu belge tüm zanaatkârlara diledikleri yerde zenaatlarını gerçekleştirebilecekleri bir hareket alanı sağladığı için bu bir esnaf loncasının mekânsal bütünlük ilkesine büyük bir darbe vurmuştur.[75] Başka bir deyişle, gedik uygulaması esas hedefinin tam tersine bir sonuç vermiştir. Esnafın çalışma alanları dışındaki yerlerde dükkân ve atölyelerin açılması on sekizinci yüzyılda İstanbul'un en mühim sorunlarından biri haline gelmiştir. Bu eğilimi biraz da dizginlemek için, esnaf loncaları bazen yeni dükkânların açılmasını devletten talep etmişlerdir. Örneğin, Üsküdar esnaf loncasının şikâyetlerine yanıt olarak yeni bir dükkân alanı kuruldu ve de bu bölge dışında yeni dükkânların açılması yasaklandı.[76]

Debbağ esnafının çözülmesine yol açan en önemli problem, esnaf üyelerinin tâcirlerden aldıkları borçlara teminat göstermek için gediği bir maddi teminat olarak kullanmaya başladıkları zaman olmuştur. Akarlı'

---

[73] *Ahkâm Defterleri*, 4/340/1013.

[74] *Ahkâm Defterleri*, 5/170/122.

[75] On sekizinci yüzyıl öncesi debbağ esnafı kendi çalışma alanlarının dışında atölye açılmasına pek izin vermemişlerdir. Yi'nin Yedikule debbağlarına dair verdiği bir örnekte bu durumda esnaf arasında gerilimin nasıl yükseldiği ayrıntılarıyla ortaya konulmuştur. Bkz. Yi, 2004, s. 104.

[76] BOA, Cevdet/Belediye, No. 52.

nın da makalesinde gösterdiği gibi, ustaların borçlarını zamanında ödeyememesi, âlet edevatının müzayede yoluyla en yüksek verene satılmasıyla sonuçlanmıştır.[77] Bu durum da ya esnaftaki kısıtlı gedik sayısından ötürü terfi alamayacak olan kalfaların ya da çırak veyahut kalfa olarak hiçbir eğitimi dolayısıyla da hiçbir tecrübesi olmayan birilerinin –lonca sisteminin hiyerarşik yapısını bozacak şekilde– debbağ esnafına bir yabancı olarak girmesine yol açmıştır. Aynı sorun usta öldüğünde ailesinin onun gediğini miras olarak edinmesi ve bunu ticaretindeki tecrübesine bakılmaksızın başkalarına satmasında da ortaya çıkmaktadır.

Tüm problemlere rağmen, gedik uygulaması varlığını sürdürdü ve on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar deri üretiminde usta debbağların tekel haklarını şekillendirmeyi sürdürdü. O zamanda da bu debbağların büyük bir çoğunluğu zaten tam bir serbestiyet kazanmak için bu belgeleri kullanmış ve kendilerinden başka kimseye karşı bir sorumluluk taşımadan zanaatlerini diledikleri yerde sürdürebilecekleri atölyelerinin sahibi haline gelmişlerdi. Bu sürecin başından bu yana, gedik lisansına sahip usta debbağlar daha önceleri esnaf örgütlenmesinin denetimi altındakilere göre daha bağımsız hareket etmişlerdir. Gedik belgeleri sayesinde debbağhane bölgelerinin dışına çıkmayı başaran debbağlar ise hammaddelerini artık Babıali'nin belirlediği ilkelerin pek de işlemediği piyasadan temin etmeye çalışıyorlardı.

Sonuç

Osmanlı devlet yetkilileri temel gıda maddelerinin iaşesi hakkındaki kaygılarını –hububat kıtlığı şehrin tarihi boyunca gerçekleşen isyanların en önemli sebeplerinden birini oluşturduğu için– on dokuzuncu yüzyılın başlarına dek sürdürdüler. On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru alelacele kurulan Zahire Nezareti'nin önemi bu bilgi ışığında daha da net görülebilir. Öte yandan ipek, pamuk ve deri gibi diğer ticarî mallar devlet yetkililerinin kaygıları arasında kendilerine pek yer bulamadılar. Bu da dolayısıyla, bu sektörlerdeki esnaf loncalarının özellikle de devlet aracılığıyla sağlanan hammadde tedarikine bağımlı olanların parçalanmasını hızlandırdı.

Hükümet bu esnaf loncalarına karşı olan iaşe yükümlülüğünden vazgeçtiği kararda imparatorluğun finansal kurumlarının yapısında meydana gelen değişiklikleri de hesaba katmış olmalıdır. Diğer bir değişle, Osmanlının iaşeciliğini gözden geçirmesi daha bütünsel bir projenin parçasıdır. Nitekim iltizamın yayılması ve gedik uygulamasının başlaması zaten deb-

[77] Akarlı, 1986, s. 226.

bağ esnafı örgütlenmelerinin yapı ve işleyişinden gözle görülür değişikliklere neden olmuştu. Ayakkabıcı ve saraç gibi deriyle uğraşan şehrin diğer zanaatları da esnaf yapılarının tamamen bozulduğu benzer bir süreçten geçmiştir.

Sayısız zorluğa rağmen Osmanlı Devleti şehrin debbağlarının tedarikini on dokuzuncu yüzyılın başlarına ve hattâ bu tarihten sonra düzensiz bir şekilde olsa da bir süre daha sağlamayı sürdürmüştür. Ancak debbağ esnaf loncasının çözülmesi Osmanlı Devleti yetkililerinin tedarik merkezleri üzerindeki kontrolünden tamamen vazgeçmeye başladığı bir dönemde gerçekleşmiştir ki, bu da on sekizinci yüzyılın başından beri süregelen bir süreçti. Ordu ve saraya mütemadi bir deri arzı sağlamak amacıyla II. Mahmud, Beykoz'da Beykoz Askeri Debbağhanesi adı altında merkezi bir debbağhane kurmuştur.[78] Bu kurumun işleyişi için ise Dabakhane Nezareti'nce yönetilen ve Batı Anadolu'yu merkez alacak şekilde küçük çaplı yeni bir iaşe ağı tesis edilmiştir. Bu ağ içinde kalan ve gerekli hammaddeyi tedarik etmekten sorumlu olan bölgeler sıkı bir devlet kontrolü altına alınmıştır. Hattâ Babıali bu iaşecilik sistemini denetlemek için ordudan yüzbaşı ve kolağaları gibi subayları görevlendirmiştir.

İstanbul'un diğer bölgelerindeki debbağlar, büyük ölçüde zayıflamış olsalar da on dokuzuncu yüzyılın ortalarına dek kendi esnaf örgütleri içinde ayakta kalmayı becerdiler. Gedik sayesinde zaten bireysel konumlarını güçlendirmeyi başaranlar da devlet tarafından on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kooperatif şeklinde örgütlenen ancak çok kısa bir süre ayakta kalmayı başarabilen Debbağlar Şirketi'nde toplandı. 1913'e tarihlenen bir rapora göre İstanbul'daki debbağlar girişimlerini esnaf loncası veya kooperatifler içinde değil bireysel olarak kendi atölyelerinde yürütüyorlardı.[79] Gene aynı rapor dericilik sektörünün tüketimi karşılayacak durumda olmadığını bunun için de ithalatın devamlı arttığını belirtmektedir.

[78] Küçükerman, 1988.
[79] Ökçün (der.), 1970, s. 99-112.

KAYNAKÇA

Arşiv

İstanbul. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
Cevdet/İktisat: 53, 583, 641, 1185, 1300, 1426, 1607, 1663, 1708, 1861, 1922.
Cevdet/Belediye: 52, 148, 357, 1750.

Kitap ve Makaleler

Ağır, S. 2009. "From Welfare to Wealth: Ottoman and Spanish Grain Policies in a Time of Change," Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University.

Ahkâm Defterleri, (yay.) A. Kal'a, İstanbul: Büyük Şehir Belediyesi.

Akarlı, E. 1986. "Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and Monopoly among Istanbul Artisans, 1750-1850," *Wissenschaftskolleg-Jahrbuch*, ss. 223-232.

Akarlı, E. 2004. "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840," *Law, Antropology and the Constitution of the Social Making Person and Things* (yay.) A. Pottage ve M. Mundy, Cambridge: Cambridge University Press, ss. 166-200.

Aynural, S. 2001. *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahire Ticareti, 1740-1840*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Bağış, A. İ. 1998. *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Beratlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları, 1750-1839*, 2. Baskı, Ankara: Turhan Kitapevi.

Cezar, Y. 1986. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul: Alan Yayıncılık.

Cezar, Y. 1999. "From Financial Crisis to the Structural Change: The Case of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century," *Oriente Moderno*, XVIII/1, ss. 49-54.

Çizakça, M. 1985. "Incorporation of the Middle East into the European World-Economy," *Review*, VIII, ss. 353-377.

Doffie, Mr. 1768. "Turkish Manner of Staining Leather," *The Gentleman's Magazine and Historical Chronicle*, XXXVIII, ss. 516-518.

Emecen, F. 1984. "XVI. Asrın İkinci Yarısında İstanbul ve Sarayın İaşesi için Batı Anadoludan Yapılan Sevkiyat," *İstanbul Semineri*, İstanbul, ss. 197-227.

Evliya Çelebi. 1969. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Yay.) Z. Danışman, İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.

Faroqhi, S. 1979-1980. "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk Limanı," *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, Cilt II, ss. 139-153.

Faroqhi, S. 1984. *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting*, Cambridge: Cambridge University Press.

Faroqhi, S. 1993. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Faroqhi, S. 1998. "Between Conflict and Accommodation: Guildsmen in Bursa and İstanbul during the 18th Century," *Proceedings of the Twelfth International Economic History*

Congress, Session B1, Guilds, Economy and Society, (yay.) Clara Eugenia Nunez, Madrid: Fundacion Fomento de la Historia Economica.

Faroqhi, S. 2002. *Stories of Ottoman Men and Women*, İstanbul: Eren Yayıncılık.

Faroqhi, S. 2003. *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*. İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları.

Finkel, C. 1988. *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Viena: VWGO.

Genç, M. 1984. "Osmanlı Ekonomisi ve Savaş," *Yapıt*, no. 49, ss. 52-62.

Genç, M. 1994. "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics and Main Trends," *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, (yay.) D. Quataert, Albany: SUNY Press, ss. 59-86.

Genç, M. 2000. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken.

Gibb, H. A. R. ve H. Bowen. 1951-59. *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, 2 Cilt, Oxford: Oxford University Press.

Greenwood, A. 1988. "Istanbul's Meat-Provisioning: A Study of the Celepkesan System," Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Chicago.

Güçer, L. 1954. "XVI. yüzyil Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Dâhilinde Hububat Ticaretinin Tabii Olduğu Kayıtlar," *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 13, ss. 79-98.

Güçer, L. "XVIII. yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi için Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi," *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 11, 1949-50, ss. 397-416.

Güçer, L. 1964. *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi*, İstanbul: Sermet Matbaası.

Güran, T. 1984-85. "The State Role in the Grain Supply of Istanbul: the Grain Administration, 1793-1839," *International Journal of Turkish Studies*, Cilt III, ss. 27-41.

Güran, T. 1998. "İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü, 1793-1839," *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Eren Yayıncılık.

İnalcık, H. 1980. "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum*, no. 6, ss. 283-337.

İnalcık, H. 1977. "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration," *Studies in Eighteenth Century Islamic History, Papers on Islamic History*, (yay.) T. Naffand R. Owen, Carbondale: Southern Illinois University Press, ss. 27-52.

İnalcık, H. 1986. "The Appointment Procedure of a Guild Warden (Ketkhuda)," *Wiener Zeitschrift fur die Kunde des Morgenlandes*, 76, ss. 135-142.

İnalcık, H. 1973. *The Ottoman Empire: the Classical Age, 1300-1600*, Londra: Weidenfeld and Nicolson.

İnalcık, H. 1969. "Capital Formation in the Ottoman Empire," *Journal of Economic History* 29 (1), ss. 97-140.

İnalcık, H. 1971. "İmtiyazat." *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı. Cilt 3: Leiden: E.J. Brill, ss. 1179-1189.

Karal, E. Z. 1946. *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.

Kasaba, R. 1988. *The Ottoman Empire and the World Economy, the Nineteenth Century*, Albany: SUNY Press.

Küçükerman, Ö. 1988. *Geleneksel Türk Dericilik Sanayii ve Beykoz Fabrikası*, İstanbul: Sümerbank.

Kütükoğlu, M. 1983. *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Lampe, J. R. ve M. Jackson. 1982. *Balkan Economic History, 1550-1950 from Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington: Indiana University Press.

Lewis, B. 1986. "Beratlı," *Encyclopedia of Islam*, New Edition Leiden: E. J. Brill, ss. 1171.

Mantran, R. 1962. *Istanbul dans la seconde moitie du XVII siècle*, Paris: Librairie Adrien Maisonneuve.

Mantran, R. 1984. *L'Empire ottoman du XVIe au XVIIIe siècle*, Londra: Variourum Reprints.

Murphey, R. 1988. "Provisioning Istanbul: the State and Subsistence in the Early Modern Middle East," *Food and Foodways*, II, ss. 217-263.

Olivier, G. A. 1801. *Travels in the Ottoman Empire, Egypt and Persia*, 2 Cilt, Londra: T. N. Longman.

Ortaylı, İ. 1994. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı'da Kadı*, Ankara: Turhan Kitapevi

Ortaylı, İ. 2000. "İkinci Viyana Kuşatması'nın İktisadi Sonuçları Üzerine," *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I*, Ankara: Turhan Kitapevi, s. 3-8

Ökçün, G. (ed). 1970. *Osmanli Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikleri*, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, ss. 99-112.

Özveren, E. 2003. "The Grain Provisioning of Istanbul in the Longue Durée," *Nourir les cites de Méditerranée, Antiquité – Temps modernes*, (eds.) B. Marin and C. Virlouvet, Paris: Editions Maisonneuve et Larose, ss. 223-249.

Palarait, M. 1997. *Balkan Economies, c. 1800-1914, Evolution without Development*, Cambridge: Cambridge University Press.

Paskaleva, V. 1968. Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, XXVII, ss. 37-74.

Raymond, A. 1990. "Le deplacement des tanneries a Alep, au Caire et a Tunis a l'epoque ottoman: Un indicatateur de croissance urbaine", *Revue du monde musulman et de la mediterranee, Villes au Levant, Hommage a Andre Raymond*, Cilt 55/56, ss. 34-43.

Stoianovich, T. 1960. "Conquering Balkan Orthodox Merchant," *Journal of Economic History*, XX, ss. 234-313.

Sugar, P. 1977. *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Seattle: University of Washington Press.

Şaşmazer, L. M. 2000. "Policing Bread Price and Production in Ottoman İstanbul, 1793-1807," *Turkish Studies Association Bulletin*, 24 (1), ss. 1-40.

Todorov, N. 1983. *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle ve Londra: University of Washington Press.

Todorov, N. 1977. *La Ville balkanique sous les ottomans (XVI-XIXe.siècles),* Londra: Variorum Reprints.

Ulucay, Ç. 1942. *Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı, XVII. Asırda*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası.

Ulucay, Ç 1951-52. "İstanbul Saraçhanesi ve Saraçlarına Dair Bir Araştırma," *Tarih Dergisi*, III (5-6), ss. 147-164.

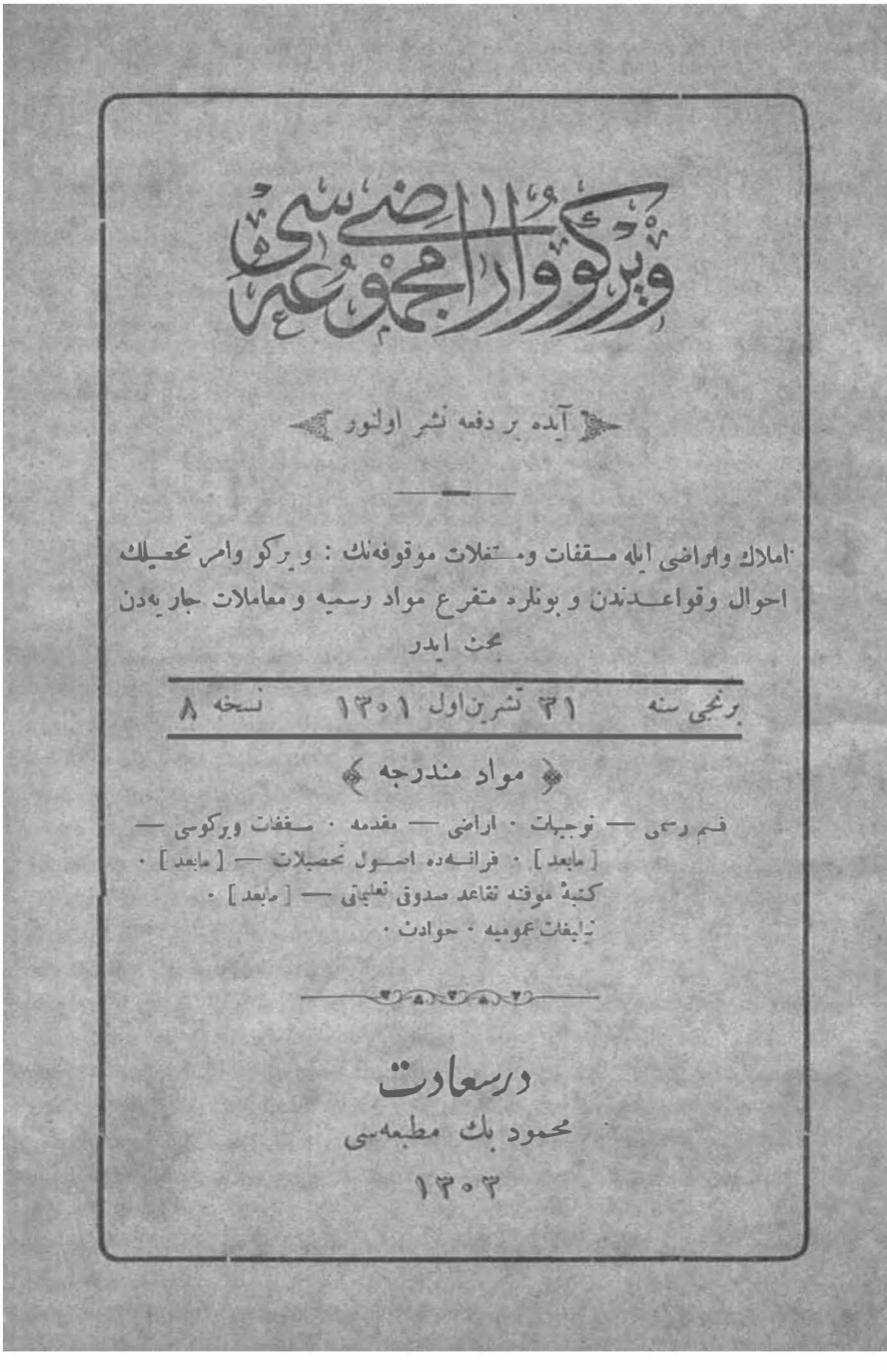
Yi, E. 2004. *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul*, Leiden: Brill.

Yıldırım, O. 1998. "Revisiting Istanbul's Provisioning," *Thirty Second Annual Meeting of the Middle Eastern Studies Association of North America (MESA)*, Chicago, Illinois, Aralık 3-6.

Yıldırım, O. 2003. "Bread and Empire: The Workings of Grain Provisioning in İstanbul during the Eighteenth Century," *Nourir les cites de Méditerranée, Antiquité – Temps modernes*, (yay.) B. Marin ve C. Virlouvet, Paris: Editions Maisonneuve et Larose, ss. 251-272.

Yıldırım, O. 2008. "Ottoman Guilds in the Early Modern Era," *International Review of Social History*, 53, Supplement 16, ss. 73-94.

Yıldırım, O. 2009-2010. "Beratlı", *Encyclopedia of the Jews in the Islamic World*, (yay.) N. Stillman, Leiden: Brill.

وبركو وارا ضي مجموعه سي

آيده بر دفعه نشر اولنور

املاك واراضي ايله مستغلات وستغلات موقوفه‌نك : وبركو وامر تحصيلك احوال وقواعدندن و بونلره متفرع مواد رسميه و معاملات جاريه‌دن بحث ايدر

برنجي سنه ٣١ تشرين‌اول ١٣٠١ نسخه ٨

مواد مندرجه

قسم رسمي — توجيهات · اراضي — مقدمه · مستغلات وبركوسي — [مابعد] · فرانسه‌ده اصول تحصيلات — [مابعد] · كتبهٔ موقته تقاعد صندوق تعليماتي — [مابعد] · تبليغات عموميه · حوادث ·

درسعادت

محمود بك مطبعه‌سي

١٣٠٢

Vergi ve Arazi Mecmuası,
"Ayda bir neşrolunur, Mahmud Bey Matbaası, 12x21, İstanbul, 1302".

ABDÜLHAMİD REJİMİ, VERGİ TAHSİLDARLIĞI VE SİYASET, 1876-1908*

Nadir Özbek*

Bu yazıda temelleri daha önceden atılmış olmakla birlikte İkinci Abdülhamid döneminden itibaren önemli bir hedef olarak ele alınan bir sivil vergi tahsildarlığı teşkilatının kuruluşu incelenecektir. İkinci Mahmut döneminden itibaren Osmanlı idarecileri iltizam sisteminin kaldırılarak bireylerin servet ve gelir düzeylerine göre belirlenecek verginin doğrudan devlet memurları aracılığıyla toplanması yönünde bir çaba içinde olmuşlardır. Bir bakıma 19. yüzyıl vergi tarihine yön vermiş olan bu iki temel kaygının nihai sonucu hiç kuşkusuz bilfiil maliye teşkilatı aracılığıyla toplanan ve vatandaşlık temeli üzerinde tanımlanan bir modern gelir vergisi sistemi olmalıydı.[1] Ancak bütün çabalara rağmen her iki alanda da istenilen hedefe ulaşıldığını söylemek zordur. İltizam sistemi imparator-

---

* Doç. Dr. Nadir Özbek, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Enstitüsü.

* Bu çalışmanın hazırlık aşamasında Boğaziçi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri İdari Koordinatörlüğü'nün 09Z101P numaralı proje kapsamında desteği olmuştur. Bu kuruma teşekkür ederim.

[1] Osmanlı İmparatorluğu'nda verginin şahsileşmesi ve modern bir gelir vergisinin oluşumuna yönelik tartışmalar için bkz. Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kişisel Gelir Vergisi: 1903-1907 Tarihli *Vergi-i Şahsi* Uygulaması," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 10 (2010): 1-45.

luğun son yıllarına kadar varlığını sürdürmüş, aşar vergisi ağırlıklı olarak mültezimler aracılığıyla tahsil edilmiştir. Bununla birlikte an-cemaatin vergi ve tahrire dayanan temettüat ve emlâk vergisi örneklerinde olduğu gibi birtakım önemli vergi kalemlerinin tahsilinde iltizam sistemi ve mültezimler devre dışı bırakılarak bu vergilerin doğrudan tahsili için bir tahsildarlar teşkilatı oluşturulmaya çalışılmıştır. Sivil ve müstakil bir tahsildarlık teşkilatı oluşturulması yönündeki girişimler İkinci Abdülhamid döneminde, özellikle 1878 Berlin Kongresi sonrasında gündeme gelen idarî reformlar çerçevesinde hız kazanmıştır. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru bütün eksikliklerine rağmen kapsamlı bir sivil vergi tahsildarlığı teşkilatının oluşturulması yönünde önemli adımların atılmış olduğunu görüyoruz.

19. yüzyıl boyunca vergi sisteminin gelişimi genel hatlarıyla ortaya konulmuş olmakla birlikte vergi tahsilâtı konusu tarihçiler tarafından yeterince incelenmemiştir.[2] Vergi tahsilâtının gündelik hayatın somutluğu içinde, örneğin köy ve mahalle düzeyinde nasıl gerçekleştirildiği konusunda bilgilerimiz sınırlı kalmıştır. Her ne kadar 1840'lı yılların muhassıllık deneyinde ve 1879 sonrasında aşarın emaneten idaresi sisteminde vergi tahsilâtının mültezimler aracılığıyla değil de doğrudan devlet memurları aracılığıyla gerçekleştirilmesinin hedeflendiği tespit edilmiş olsa da, bu tahsilâtın hangi yöntemlerle ve hangi kurumsal yapı içinde gerçekleştirildiği üzerinde durulmamıştır.[3] Oysa vergi tahsilâtı, toplumu oluşturan bireylerle devlet aktörlerinin gündelik hayatın somutluğu içinde yüz yüze geldikleri en dolaysız ilişki anlarını oluşturması bakımından önemli bir toplumsal ve siyasal ilişki niteliği taşımaktadır. Bu nedenle vergi tahsilâtı siyasî rejimlerin meşruiyetlerinin sağlanması bakımından merkezî bir noktada yer alır. Tanzimat'ın ilânından itibaren Anadolu'nun birçok bölgesinde sık sık vergi isyanları çıkmıştır. Vergi adaletsizliği, bir toplumsal sorun olarak, zamanla imparatorluğun farklı bölgelerinde milliyetçi akımların güçlenmesiyle birlikte bu siyasî hareketlerin toplumsal ta-

---

[2] Bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, XVII. Yüzyıldan Tanzimat'a Malî Tarih* (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986). Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990). Abdüllatif Şener, "Tanzimat ve Meşrutiyet'te İktisadi ve Mali Politikalar,"*Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999) içinde, 548-64. Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2001).

[3] Aşağıdaki iki çalışma vergi tahsilâtı sistemine değinen sayılı eserler arasında yer almaktadır. Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2001). Ö. Faruk Bölükbaşı, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat: II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare* (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2005).

banlarının oluşması ve gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.[4] Söz konusu siyasî sorunların vergi konusuyla ilişkisinin farkında olan 19. yüzyıl Osmanlı idarecileri, vergi tahsilâtına ilişkin mevzuat, kurum ve pratiklerin ıslahı yönünde çaba sarf etmişlerdir.

Vergi tevzi ve tahsilâtına ilişkin 19. yüzyılın ortalarından itibaren iki temel sorunun Osmanlı bürokrasisinin gündeminde yer aldığını görüyoruz.[5] Bunlardan birincisi verginin mahalli düzeyde paylaştırılması ve tahsili işlemlerinin ahalinin kendisine, daha doğrusu mahalle veya köyün muhtar, imam, papaz gibi muteber kişilerine bırakılmış olmasıyla ilgilidir. İkinci konuyu ise vergi tahsilâtı sırasında yaşanan vergilerin gecikmesi veya ödenmemesi gibi sorunların aşılabilmesi için asâkir-i zabtiye ve jandarma gibi kolluk kuvvetlerine başvurulmak durumunda kalınmasıyla ilgilidir.[6] 1840'lı yılların ortalarından itibaren Osmanlı idarecileri vergi toplanmasında yaşanan sorunlar nedeniyle kolluk kuvvetlerini bilfiil vergi tahsilâtında görevlendirmek durumunda kalmıştır. Her iki sorun da kuşkusuz mahallî düzeyde gelişmiş ve güçlü bir maliye teşkilatının oluşturulamamış olmasından kaynaklanmaktadır.

1861 tarihli maliyeyle ilgili nizamnâmeler Osmanlı İmparatorluğu'nda vergi tahsilâtının nasıl bir çerçeve içinde yürütüldüğünü açıklıkla ortaya koymaktadır. Bu nizamnâmeler verginin mahalle ve köy düzeyinde paylaştırılması işinde doğrudan muhtar veya mahallenin ileri gelen kimselerini görevlendirmiştir.[7] Söz konusu şahıslara sorumlu bulundukları bölgelerde mevcut bulunan haneler ile sahiplerinin isimlerini kapsayan defterler hazırlamak ve her bir hane veya şahsa düşen vergi miktarını kaydetmek görevi de verilmiştir. Bir başka nizamnâmede gene "mahalle ve karyelerde emval-i devletin birinci derecede vasıta-i tahsilinin her sınıf ahalinin muhtarları" olduğu açık bir şekilde ifade edilmiştir.[8] Burada sözü edi-

---

[4] Bkz. Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler,"*Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi* (İstanbul: Eren, 1993) içinde, 361-83. Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler* (İstanbul: Eren Yayınları, 2002). Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2001). Nadir Özbek, ""Anadolu Islahatı," "Ermeni Sorunu" ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 9 (2009): 59-85. Nadir Özbek, "İkinci Meşrutiyeti Hazırlayan Koşullar: Rumeli'de Vergi Tahsilatı ve Jandarma," *Toplumsal Tarih*, 183 (2009): 46-50.

[5] Tevzi', dağıtma, dağıtılma; herkese payını dağıtma, üleştirme anlamına gelmektedir.

[6] Yazının devam eden kısımlarında "asâkir-i zabtiye" yerine basitçe "zaptiye" terimi kullanılacaktır.

[7] "Eyalat ve Elviyede Kurâ ve Mahallatın Muayyen Olan Vergilerinin Beynelahali Tevzii Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelata Dair Nizamname," *Düstûr I. Tertip*, c.1, s. 279-83 [1277.07.15/15 Kanunisani 1276/27 Ocak 1861]

[8] "Umûr-ı Maliyeye Dair Nizamname," *Düstûr I. Tertip*, c.2, s.4-21 [1277.07.15/27 Ocak 1861]

len vergiler aşar dışında kalan vergiler (an-cemaatin vergi, vergi-i mahsusa veya basitçe vergi) ile bedel-i askerî gibi kalemleri kapsamaktadır. Emlak tahrirlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte söz konusu vergi kalemleri arasına emlak vergisi gibi tahrire tâbi vergiler de dâhil olmuştur. 1861 yılı itibariyle söz konusu vergi kalemlerinin tahsili için Maliye Nezareti'ne bağlı, mahalle ve köylere kadar uzanan bir vergi tahsildarlığı teşkilatının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu koşullarda verginin paylaştırılması ve tahsilâtı kolektif bir nitelik taşımaya devam etmiştir. İlgili nizamnâmede bu durum şu sözlerle ifade bulmuştur: "Efrad-ı ahalinin ayrı ayrı hisse-i tekâlifleri muayyen ise de hükümet-i seniyye hisse-i umumiyesini mahalle ve karyeden taleb eder."[9] Muhtarların vergi tahsilâtında yeterli olamadığı durumlarda zaptiye ve jandarma gibi kolluk kuvvetlerinin, hattâ zaman zaman düzenli ordu birliklerinin devreye sokulması kaçınılmaz olmuştur. Bu tarz bir vergi rejimi ve tahsilât sisteminde devletin tek tek bireylerle birer vatandaş olarak "yüz yüze" bir ilişki kurmasının mümkün olamayacağı açıktır.

Ancak verginin mahalle ve köy ileri gelenleri tarafından her ne kadar "hoşnud-i umumi" ile paylaştırılmış olması bekleniyor olsa da pratikte durumun böyle olmayabileceği ve sonuçta tahsilâtın her ahalinin mutlak rızası çerçevesinde gerçekleşmemesi muhtemeldir. Osmanlı 19. yüzyılında yukarıda da değindiğimiz gibi vergi isyanları neredeyse toplumsal hayatın sıradan olayları arasına girmiş ve vergi tahsili sırasında yerel kolluk kuvvetlerine başvurulması, hattâ verginin bu kuvvetler aracılığıyla tahsili norm haline dönüşmüştür. Neticede zaptiyenin vergi tahsilâtında devreye sokulması olağanüstü koşullarda başvurulan bir yöntem olmaktan çok 19. yüzyıl ortaları itibariyle hukukî mevzuatlarda da yer edinmiş standart bir uygulama ve Osmanlı vergi rejiminin aslî bir unsuru niteliği taşımıştır. Örneğin 1869 tarihli bir nizamnâme zaptiyenin görevlerini iki başlık altında toplamıştır. Bunlardan birincisi "bulundukları memleketin ve ahalisinin hıfz-ı emniyet ve rahatını sağlamak" iken, diğeri "emval-i devletin umur-ı hıfzsıyla ve tahsiliyesinde hükümet-i mahalliyenin tâyin edeceği yolda hizmet edilmesidir." 19. yüzyıl Osmanlı vergi tarihinin en onulmaz yaralarından birisi tam da vergi tahsilâtı işinde zaptiyenin vazgeçilmez bir unsur haline gelmesi olmuş ve tahsilât sırasında yaşanan istismarlar, huzursuzluklar, küçük çaplı kalkışmalar ve hattâ isyanlar birçok bölge için günlük hayatın sıradan bir parçasına dönüşmüştür.

Tahsilât, gerek aşar gibi ihaleyle idare edilen vergilerde mültezimler ve yerel temsilcileri aracılığıyla, gerekse komşuca alınan an-cemaatin

[9] A.g.e.

vergilerde olduğu gibi muhtar, imam, papaz gibi şahıslar tarafından gerçekleştirildiği sürece tahsilât sırasında yaşanan adaletsizliklerin sorumlusu olarak bizzat devletin veya padişahın görülmesi zorlaşmıştır. Böylece padişah veya merkezî hükümetin adalet dağıtıcı rolünü veya adaletin teminatı olma iddiasını bir meşruiyet söylemi içinde sürdürmeleri mümkün olabilmiştir. Ancak vergi tahsili işinde zaptiyenin görevlendirilmesi durumunda bu meşruiyeti sağlamanın zorlaşacağı açıktır. Vergiye bağlı şikâyetlerin ve toplumsal huzursuzlukların özellikle artması sonucu Osmanlı yöneticileri daha 1860'lı yılların başlarından itibaren zaptiyenin vergi tahsili işine karıştırılmaması ve tahsilât için ayrıca sivil bir vergi tahsildarlığı teşkilatı oluşturulması yönünde girişimlerde bulunmuştur.

Öncülleri Abdülaziz ve hattâ Abdülmecid döneminin sonlarına kadar uzatılabilecek bu girişimler özellikle İkinci Abdülhamid döneminde kalıcı bir biçimde yönetimin gündemine oturmuştur. Bu dönemde önce Rumeli'de ve doğu vilâyetlerinde uygulanmaya başlanan ancak kısa sürede imparatorluk çapına yaygınlaştırılan idarî reformların bir parçası olarak sivil bir vergi tahsildarlığı teşkilatının oluşturulması yönünde önemli bir çaba sarf edilmiştir. Aşağıda ilk olarak İkinci Abdülhamid dönemi öncesinde gündeme gelen bu doğrultudaki girişimlere kısaca değinilecektir. İkinci olarak 1879 sonrası döneme ait vergi tahsildarlığına ilişkin bir dizi mevzuatın içeriği ayrıntılarıyla incelenecektir. Üçüncü bölümde ise özellikle 1895 senesi Sason olayları ardından daha da önem kazanan vergi tahsilâtı işlemlerinin sivilleştirilmesi çabasına ilişkin uygulamadaki somut durum Anadolu, Rumeli ve Suriye vilâyetleri için ayrı ayrı ele alınacaktır. Sonuç bölümünde ise Abdülhamid rejimi ve vergi sistemi ile vergi tahsildarlığı teşkilatına ilişkin genel değerlendirmeler yapılacaktır.

Sivil Vergi Tahsildarliği Teşkilati Oluşturulmasina Yönelik İlk Girişimler, 1860-1879

Tahsil işlemlerinin zaptiyeden alınarak yeni oluşturulacak tahsildarlık teşkilatına aktarılması yönündeki girişimlerin öncelikle Niş, Vidin, Silistre ve Edirne gibi Rumeli eyalet ve sancaklarında gündeme geldiğini görüyoruz. Bunda hiç şüphesiz söz konusu vilâyetlerin siyasal ve toplumsal sorunlarla kaynayan bir kazan olmasının payı bulunmaktadır. Osmanlı yönetimleri Balkanlar'daki toplumsal huzursuzluklara ayrı bir önem vermiş, sorunların tespiti ve giderilmesi için birçok defa Rumeli'ye özel teftiş

heyetleri göndermiş ve kapsamlı bir idarî ve sosyal reform niteliği taşıyan yeni vilâyet teşkilatını ilk olarak bu bölgede uygulamaya koymuştur.[10]

Rumeli vilâyetlerinde vergi tahsilâtında zaptiye alaylarının devreye sokulmak durumunda kalınması kuşkusuz ahalinin üzerindeki baskıların iyice artmasına ve siyasal tepkilerin yoğunlaşmasına yol açmıştır. Asayişin sağlanmasının yanısıra vergi tahsilâtını da zaptiyenin görevleri arasında sayan mevzuat yürürlükte olduğu ve maliyeye bağlı sivil bir vergi tahsildarlığı teşkilatı bulunmadığı sürece tahsilâtın kolluk kuvvetlerine başvurmadan gerçekleşmesi mümkün olamamıştır. Yerel koşulların farkında olan Osmanlı valileri merkeze zaptiyenin söz konusu iki görevi de gereği gibi yerine getiremediği, zaptiye kuvvetlerinin belli bir kısmının vergi tahsiline ayrıldığı takdirde, asayişin temininde sorunlar yaşanmaya başlandığı yönünde raporlar göndermişlerdir.

1863 itibariyle Niş eyaletindeki gelişmeler, sorunun genel yapısı ve çözüm girişimleri hakkında bir fikir verecek niteliktedir. Zaptiye baskısına ilişkin şikâyetlerin iyice yoğunlaştığı Niş eyaletinde öncelikle zaptiye alayından bir süvari bölüğünün lağvedilerek söz konusu bölüğün tahsisatı kullanılarak uygun maaşla ve "polis" sıfatıyla bir tahsildarlık teşkilatının oluşturulması öngörülmüştür.[11] Bu doğrultuda Seraskerlik görüşü alınmış ve konu Meclis-i Vâlâ'da görüşüldükten sonra Niş ve civar eyaletlere 23 Haziran 1863 tarihli bir emirname gönderilmiştir. Ancak bölgeden gelen raporlar sorunun çözümünün İstanbul'da zannedildiği kadar kolay olmadığını ortaya koymaktadır. Eyalet valileri yeni oluşturulacak tahsildarlar teşkilatına tahsisat ve eleman sağlamak üzere zaptiye bölüklerindeki nefer sayısının azaltılmasına çoğunlukla karşı çıkmışlardır.

Silistre eyalet valisi Arif Paşa'nın söz konusu emirnâme üzerine Sadaret'le girişmiş olduğu uzun yazışmalar gerek Silistre'de gerekse civar eyalet ve sancaklarda zaptiye teşkilatının durumu ve yeni tahsildarlık sisteminin uygulanması hakkında ayrıntılı bilgi içermektedir.[12] Paşa öncelikle 17 Şubat 1861 tarihli Sadaret talimatnamesiyle Silistre'de zaptiye mevcudunun 1.565'e indirilmiş bulunduğunu belirtmekte ve eyaletin büyüklüğü dikkate alındığında bu miktar bir kuvvetle asayişin sağlanmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir. Silistre eyaletinin zaptiye mevcudu daha sonra tekrar azaltılmış ve 336'sı süvari ve 505'i piyade olmak üzere 841'e indirilmiştir. Arif Paşa'nın verdiği bilgilere göre Silistre Vidin'in

[10] Bu teftişlerden en önemlisi olan Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın bizzat başkanlık ettiği teftişin ayrıntıları için bkz. Yonca Köksal ve Davut Erkan, der., *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2007).

[11] BOA, A.MKT.MHM, 262/100, 1279.11.21 (10 Mayıs 1863).

[12] BOA, A.MKT.MHM, 277/15, 1280.04.03 (17 Eylül 1863).

dört, Niş'in iki ve Üsküp'ün üç katı büyüklükte ve 1.704 köyü kapsayan büyük bir eyalettir. Bununla birlikte Vidin'in 800, Niş ve Üsküp'ün bin beşer yüz mevcutlu zaptiye birlikleri varken, Silistre iki yıldır sekiz yüz küsur mevcutla yetinmek durumunda kalmakta, oysa civar eyaletlerdeki oran uygulanmış olsa nefer sayısının 2.500'e yükseltilmesi gerekmektedir. Arif Paşa böylesine küçük bir kuvvetle eyalette asayişin sağlanabilmiş olmasının başlı başına bir başarı olduğunu belirtmekle birlikte, eşkıya takibi gibi hizmetlerde zaman zaman sorun yaşandığını ve bu gibi durumlarda ihtiyat askerlerine başvurmak durumunda kalındığını ifade etmiştir. Eyalet zaptiye kuvvetinin acınacak bir durumda olduğunu rakamlarla ayrıntılı bir şekilde ifade eden vali, diğer eyaletlerde olduğu gibi bir miktar süvari ve piyadenin zaptiyeden ayrılmasıyla eyalette tahsildar teşkilatının oluşturulmasının mümkün olmadığını belirtmiştir.

Arif Paşa 1863 tarihli sadaret emirnamesinde gündeme getirilen "polis usulünün" ancak Silistre zaptiye mevcudunun diğer eyaletlerde olduğu gibi uygun bir miktara yükseltilmesinin ardından uygulanabileceğini belirtmektedir. Vali 10 Ağustos 1863 tarihli raporuna sadaretten bir cevap alamamış ve bunun üzerine 30 Ağustos tarihinde bir an önce cevap verilmesi için sadarete tekrar bir yazı göndermiştir. Bu baskılar sonucu sadarette yapılan değerlendirmenin ardından Silistre eyaletine yazılan yazıda "umur-ı zabıta ile hizmet-i tahsiliyenin" iki ayrı iş olduğu tekrar vurgulanmış ve mümkün olduğu takdirde zaptiye mevcudundan bir miktar neferin ayrılması ve bunun mümkün olamadığı durumda yeni bir heyet teşkil olunup tahsildarlık işinin bu heyete gördürülmesi gerektiği bildirilmiştir.

Arif Paşa'nın Silistre eyaletine ilişkin raporu 1860'lı yıllar itibariyle imparatorluğun temel iç güvenlik teşkilatı olan zaptiyenin sınırlı bir gücü temsil ettiğini açıkça ortaya koymaktadır.[13] Silistre gibi 1.700'ün üzerinde köyün bağlı bulunduğu bir eyalette iç güvenlik 800 mevcutlu bir zaptiye birliğiyle sağlanmaya çalışılmaktadır. Gerek Arif Paşa gerekse halefi valiler zaptiye mevcudunun artırılması yönünde sadaretle defalarca yazışmış olmalarına rağmen merkezden çoğunlukla "şimdilik eldeki kuvvetle idare edilmesi" yönünde talimat alınmıştır. Ayrıca yeni oluşturulacak tahsildarlık teşkilatında zaptiyeden lağvedilecek süvari neferlerinin kullanılması önerilmiştir. Merkezin bu ısrarında bütçeye ek bir yük bindirilme-

[13] Asâkir-i zaptiye konusunda bkz. Nadir Özbek, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late-Nineteenth-Century Ottoman Empire (1876-1908)," *International Journal of Middle East Studies* 40, 1 (2008): 47-67. Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909," *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16 (2004): 59-95. Ali Sönmez, "Zaptiye Teşkilâtının Kuruluşu ve Gelişimi" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005).

mesi kaygısı belirleyici olmakla birlikte eyalette tahsildar olarak istihdam edilecek okur, yazar ve güvenilir şahıs bulmanın zorluğu da ayrıca belirtilmiştir.

Eyalet valileri zaptiye mevcudunun artırılması isteklerine merkezin olumlu yaklaşmaması üzerine, sorunu, mevcut zaptiye neferlerinin kullanımında tasarrufa giderek çözmeye çalışmışlardır. Örneğin 1863 yılında vergilerde bakaya olmadığı için köylere vergi tahsili için zaptiye gönderilmesine gerek kalmamış, köylerde toplanan vergiler 1861 tarihli vergi tahsil mevzuatıyla da uyumlu olarak muhtarlar tarafından kaza merkezlerine getirilip mal sandıklarına teslim edilmiştir. Neticede malî olanaksızlıklara ve zaptiye teşkilatının sınırlı ölçeğine rağmen merkezî hükümetin "umur-ı zabıta ile hizmet-i tahsiliyenin yekdiğerine katiyen karıştırılmaması gerektiği" yönündeki kararı hayata geçirilmeye çalışılmıştır.

1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi, imparatorluğun iç güvenlik teşkilatının yeniden yapılandırılmasını öngörmüş ve bu arada vergi tahsil işlemlerinin de ıslahı gündeme gelmiştir. Bu çerçevede öncelikle zaptiyenin yerine getirmekle yükümlü olduğu görevlerin ayrıştırılması kararlaştırılmıştır. Belgelerin diliyle ifade etmek gerekirse "vilâyetlerde bulunan zaptiyenin teşkilat-ı cedidenin icap ettirdiği ıslahat cümlesinden olarak teftiş ve tahsil ve zabıta işlerinde olunmak üzere üç sınıfa taksimi" öngörülmüştür. Bu doğrultuda yeni vilâyet usulünün uygulandığı yerlerde öncelikle zaptiyenin jandarma usulünde yeniden yapılandırılması, "tahsildarlar sınıfının tanzim ve icrası" ve "polis usulüne lâzım olan işleri rüyet ve icra etmek" üzere bir "heyet-i teftişiyyenin" oluşturulması işine girişilmiştir.[14] Ancak polis, tahsildarlık ve jandarma şeklinde üç ayrı işlevin ayrıştırılması yönünde bir irade oluşmakla birlikte, söz konusu birimlerin yeni ve müstakil teşkilatlar şeklinde değil zaptiyenin alt birimleri olarak kurulduğunun altı çizilmelidir.

Bu yöndeki girişimleri Ahmet Cevdet Paşa'nın yeni vilâyet yapılanmasını uygulamaya koymak üzere Halep valiliği görevinde bulunduğu sıradaki icraatlarından takip etmek mümkündür.[15] Cevdet Paşa sadarete göndermiş olduğu 21 Temmuz 1866 tarihli tezkeresinde Halep vilâyetinde oluşturulan tahsildarlar teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Cevdet Paşa hukukçu olmasının getirdiği hassasiyetle tahsildarlar sınıfına ilişkin bir de dokuz maddelik bir nizamnâme hazırlamış ve 16 Temmuz tarihiyle matbu olarak bastırdığı bu nizamnâmeyi söz konusu tezkerenin

---

[14] Bu tarihten itibaren Osmanlı belgelerinde kolluk kuvvetleri için jandarma ve zaptiye tâbirleri birlikte kullanılmıştır.

[15] BOA, İ.MVL, 559/25160, 1283.05.09 (19 Eylül 1866). BOA, İ.MVL, 560/25166, 1283.05.09 (19 Eylül 1866). Bu iki belgenin evrakları karışmış.

eki olarak sadarete sunmuştur. Cevdet Paşa'nın hazırlamış olduğu nizamnâme Meclis-i Vâlâ Kavanin Dairesi'nde görüşülerek 13 Eylül 1866 tarihiyle olumlu görüş içeren bir mazbata hazırlanmış ve 20 Eylül 1866 tarihiyle yürürlüğe girmiştir.

Nizamnâmeye göre tahsildarlar sancak baş-tahsildarı, kaza baş-tahsildarı ve piyade ve süvari tahsildarları olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştır. Bunların maaşları birinci sınıf 500, ikinci sınıf 400, süvariler 300 ve piyadeler 230 kuruş olacak şekilde belirlenmiştir. Tahsildarlar, kullanacakları elbise ve silah gibi teçhizat ile binek hayvanlarını kendi ceplerinden karşılayacaklardır. Tahsildarlığa yirmi yaşından büyük, sağlam vücutlu, hükümet işinde istihdama uygun liyâkate sahip ve mutlaka Türkçe yazıp defter tutmasını bilen Osmanlı tebaasından İslâm ve Hıristiyan kişilerden mahallince münasip görülenler seçilecektir. Nizamnâmelerde yer alan önemli bir nokta vergi tahsildarlarının tamamının liva kaymakamının emri altında bulunmasının öngörülmesidir. Mahalle ve köylerde vergi bilfiil piyade ve süvari tahsildarları tarafından tahsil edilecektir. Nizamnâmenin altıncı maddesinde tanımlandığı şekliyle her kazanın bünyesinde barındırdığı köyler, süvari ve piyade tahsildarlarının miktarına göre üç veya daha fazla kola ayrılacaktır. Her bir tahsildarın memur olduğu kolda kaç köy veya mahalle var ise her birinin vergi, iane ve diğer gelirleri taksitleriyle beraber matbu defterlere kaydedilecektir.

Cevdet Paşa'nın padişah iradesi alınmadan söz konusu nizamnâmeyi uygulamaya koymuş olduğu anlaşılıyor. Paşanın ifadesine göre tahsildarlık uygulamasına öncelikle zaptiyesi jandarma usulünde tertip edilmiş olan merkez sancağında başlanmış ve masraflarının jandarma alayı bütçesinden karşılanması öngörülmüştür. Zaptiyesi jandarma usulünde tertip edilmeyen sancaklarda ise gene beklenilmeden zaptiye bütçesinden bir miktar kesinti yapılarak tahsildarlık teşkilatı hayata geçirilmiştir.

Zaptiye teşkilatının yeniden yapılandırılması yönündeki idari reformun bir diğer halkasını kasaba ve şehir merkezlerine yönelik "heyet-i teftişiye" ismiyle bir polis teşkilatının kurulması oluşturmuştur. Cevdet Paşa yine bu amaçla 13 maddelik bir nizamnâme hazırlayıp 28 Temmuz 1866 tarihiyle Halep vilâyet matbaasında bastırarak sadarete göndermiştir. Bu nizamnâmede açıkça ifade bulduğu şekliyle teftiş memurluğu modern bir kentsel polis kuvveti olarak düşünülmüştür. Ancak beledi zabıta vazifeleri de teftiş memurluğunun görevleri arasında yer almıştır. Teftiş memurluğuna seçilecek kişilerin yirmi ilâ elli yaş arasında olması, bir cinayet suçundan sabıkaları bulunmaması, devlet işinde istihdama elverişli liyakatte ve zaptiye neferlerine kumanda edecek, sözü dinlenir nitelikte kişiler olmaları gerekmektedir. Teftiş memurlarının seçiminde Türkçe okur-

yazar olmaları, okumayı bildiği halde yazmayı bilmeyenler için de Türkçe ile beraber Arapça, Kürtçe, Fransızca, İtalyanca veya İngilizce gibi dillerden bir lisan daha bilmeleri tercih nedenidir. Teftiş memurları da tahsildarlar gibi üç sınıfa ayrılmış ve maaşları sırasıyla 500, 350, 250 kuruş olarak belirlenmiştir. Cevdet Paşa teftiş memurları teşkilinin bütçeye yeni bir yük getirmemesi için bütçesinin Halep sancağında jandarma alay tahsisatından, diğer sancaklarda ise zaptiye tahsisatından karşılanmasını önermiştir.

Cevdet Paşa'nın yukarıda özetlediğimiz Halep vilâyetinde teşkilat-ı cedide usulünü hayata geçirmeye yönelik çabaları zaptiyenin farklılaşan işlevlerine göre üç temel sınıfa ayrılmasını öngörmekteydi. Bu ıslahat girişimleri öncesinde polis, jandarma ve vergi tahsilâtı işlevlerinin bir bütün olarak zaptiye üzerinde olduğu, yukarıda değindiğimiz 1863 tarihli Rumeli eyaletlerine ilişkin belgelerden de anlaşılmaktadır. Sadaret'le Silistre valisi Arif Paşa arasındaki yazışmalardan da anlaşıldığı üzere vergi tahsilâtı işinin zaptiyeden alınması meselesi Osmanlı yönetiminin daha o tarihler itibariyle çoktan kronik bir sorunu haline gelmiş bulunmaktaydı. 1864 sonrasında yeni vilâyet uygulamasına geçilmesiyle birlikte bu doğrultuda köklü bir adım atılmaya çalışıldığını ve bu noktada Cevdet Paşa'nın gerek fiili denemeleri gerekse elde ettiği tecrübeler çerçevesinde gündeme getirmiş olduğu kanunlaştırma çabaları dikkat çekicidir. Ancak bütün bu çabaların sonuca ulaşmasının malî imkânlarla sınırlı olduğu gerek 1863 tarihli Silistre eyaleti gerekse 1866 tarihli Halep vilâyeti örneğinde açıkça ortaya çıkmaktadır.

Cevdet Paşa'nın Halep vilâyetindeki denemeleri ardından vergi tahsilâtı işlemleri ve tahsildarlık teşkilatının imparatorluk çapında bir düzene konulması için bir dizi nizamnâme ve talimatnâme hazırlanmıştır. Bu doğrultuda ilk olarak Cevdet Paşa'nın Halep vilâyetindeki tecrübesinden beş yıl sonra 26 Nisan 1871 tarihiyle ve "Emval-i Miriye Tahsilâtı İçin İstihdam Olunacak Tahsildarların Sıfat ve Hareketleri ve Vezaif-i Memuriyetleri Hakkında Talimat" başlığıyla dokuz maddelik bir talimatname hazırlanmıştır.[16] Bu talimatname ufak düzeltmeler dışında Cevdet Paşa'nın 1866 yılında Halep vilâyeti için hazırladığı nizamnâmenin bir kopyası niteliğindedir ve Halep için düşünülen uygulamanın genelleştirilmek istendiğine işaret etmektedir. Ancak nizamnâmenin birinci maddesine eklenen bir notta "karar-ı ahir hükmünce tahsilât için mahsus-ı memur istih-

[16] "Emval-i Miriye Tahsilatı İçin İstihdam Olunacak Tahsildarların Sıfat ve Hareketleri ve Vezaif-i Memuriyetleri Hakkında Talimattır," *Düstür I. Tertip*, c.2, s.58-60 [1288.02.05/26 Nisan 1871]

damından sarf-ı nazar kılınmış" olduğu ve tahsildarlık vazifesinin "asâkir-i zaptiyeye ilâve-i memuriyet" edildiği belirtilmektedir. 1871 tarihi itibariyle vergi tahsili işlemlerinde yine eski uygulamanın devam ettirildiği, bu nottan açıkça anlaşılmaktadır. Ancak bu talimat gene de "tahsildarlık vazifesinin" zaptiyenin vazife-i asliyesi olarak tanımlanabilecek asayişin sağlanması vazifesinden ayrıştırılması yönünde bir çabayı ortaya koyması bakımından önemlidir.

1 Mayıs 1875 tarihini taşıyan 15 maddelik bir sonraki talimat, tahsil-i emval işlerinin umur-ı zabıtadan ayrılması yönündeki iradeyi daha belirgin bir şekilde gündeme getirmekte ve bu çerçevede "tahsilât yoklamacıları" sıfatını taşıyan yeni bir memuriyet tanımlamaktadır.[17] Talimat, her kazada lüzumuna göre süvari olarak birer veya ikişer, vilâyet, mutasarrıflık ve kaymakamlık merkezi olan şehir ve kasabalarda ise bunlara ilâve olarak birer piyade yoklamacı istihdam edilmesini öngörmektedir. Yoklamacıların, kaza idare meclisleri tarafından her "sınıf-ı tebaa-i devlet-i aliyeden" okuryazar ve hesap bilir kimseler arasından seçilmesi öngörülmüştür. Talimatta belirginleştirilen bir başka önemli nokta tahsilât yoklamacılarının maliye nezaretinin mahallî birimlerine bağlı kılınmış olmalarıdır. Tahsilât yoklamacıları kazalarda mal müdürlerinin, livalarda muhasebecilerin ve vilâyetlerde defterdarların idaresi altında bulunacaklardır. Yoklamacılar vergileri toplamakla yükümlü köy ve mahalle muhtarlarının hesaplarını denetlemek, ödenmeyen vergi taksiti varsa ödenmesini sağlamak ve zimmetine para geçiren muhtarlar söz konusu olduğunda durumu öncelikle nahiye meclisine götürmek, burada bir sonuç alınamadığı takdirde kaza merkezine bildirmekle yükümlü tutulmuşlardır. Bu talimatta açıkça ifade edildiği ve yeni oluşturulan memuriyete uygun görülen isimle de uyumlu olduğu üzere tahsilât yoklamacıları bilfiil vergiyi toplamakla değil, verginin kabzımallar yani muhtarlar tarafından zamanında toplanmasını sağlamakla görevlidirler. Bu talimatla köy ve mahallelerde taksiti geciken veya toplanamayan vergilerin toplanması işine zaptiyenin karıştırılmaması hedeflenmiştir. Bir diğer hedef ise her bir mahalle ve köyde "kabzımal" sıfatıyla vergi tahsili işlemlerini bilfiil yürütecek birer görevlinin bulundurulmasıdır. Ancak gerek söz konusu tarihte gerekse daha sonraki dönemlerde muhtarlardan ayrı olarak kabzımal sıfatıyla yeni görevlilerin istihdam edilmesi mümkün olamamıştır.

1864 vilâyet nizamnâmesinden 1878 Berlin Kongresi'ne kadar uzanan evrede zaptiyenin ıslahı ve ayrı bir tahsildarlık teşkilatının oluşturulması

[17] "Tahsil-i Emval-i Miriye Hakkında Talimat," *Düstür I. Tertip*, c.3, s.269-71 [1292.03.25/1 Mayıs 1875]

yönünde istikrarlı bir gelişme kaydedilemediği anlaşılıyor. Islahat konusundaki niyet, nizamnâmelerde somut ifadesini bulmuş olmakla birlikte, uygulamada bir ilerlemenin kaydedilememiş olmasında yeni oluşturulacak tahsildarlık sınıfı için ayrı bir bütçenin ayrılamamış olmasının etkili olduğu açıktır. Bu koşullarda Silistre ve Halep'te olduğu gibi genellikle var olan zaptiye bütçelerinden bir miktar tasarrufla iş görülmeye çalışılmış veya birçok durumda zaptiye neferlerinin bir kısmının ayrılıp tahsildar olarak isimlendirilmesi yoluna gidilmiştir. Ancak bu uygulama asayişin sağlanması alanında bile sayıca yeterli görülmeyen kolluk kuvvetlerinin daha da zayıflaması sonucunu doğurmuştur. Bu koşullarda 24 Nisan 1872 tarihli bir belgeyle tahsildarlık sınıfının lağvı yönünde bir kararın alındığını görüyoruz.[18] 19 Şubat 1873 tarihiyle sadaretten maliye nezaretine gönderilen bir yazıda, vilâyetlere, tahsildarlarla teftiş memurlarının istihdamından vazgeçilmesi yönünde tebligat yapılması emri verilmiştir.[19] 1875 yılında ise Zaptiye Müşiriyeti'nin vilâyetlere zaptiyelerin tahsildarlık ve benzeri sınıflarda istihdam edilip edilmediğinin bildirilmesi yönünde bir tamim gönderdiği anlaşılıyor.

Bu tamime 26 Şubat 1875 tarihinde Trablusgarp'tan gönderilen cevapta vilâyette tahsildar neferlerinin tahsildar, mübaşir ve gardiyan olarak görevlendirilmediği bildirilmiştir.[20] Bağdat vilâyetinden 3 Nisan 1876 tarihiyle gönderilen telgrafta ise vilâyetin teşkili sırasında zaptiye neferlerinin sınıflara ayrıldığı ifade edilmektedir. Bağdat vilâyetinde zaman içinde nefer sayısında bir miktar tensikata gidilmiş olmakla birlikte halihazırda tahsildarlıkta 22, meclis ve devair hademeliğinde 12, gardiyanlık ve hapishane kitabetinde 61 nefer ve ayrıca zaptiyelerden tahsildarlıkta 35, meclis hademeliğinde 93 ve gardiyanlıkta 66 nefer olmak üzere toplam 289 neferin istihdam edilmiş olduğu bildirilmektedir.[21]

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı üzere 1879'a kadar uzanan evrede vergi tahsildarlığı sisteminin imparatorluğun her bir köşesinde aynı çerçeve içinde uygulanabildiğini söylemek zordur. Bu dönemde bir yandan yeni oluşturulan tahsildarlık teşkilatının lağvı yönünde kararlara rastlanırken, diğer yandan bazı vilâyetlerde yeniden tahsildarlık istihdamına girişildiğini tespit ediyoruz. Örneğin 18 Şubat 1873 tarihli bir yazıdan Şam' da tekâlif-i miriye toplamak için tahsildarların istihdam edildiği anlaşılıyor.[22] Gene 24 Haziran 1875 tarihli bir belgeden vergi tahsili için 40 adet

[18] BOA, İ.DH, 649/45154, 1289.02.15 (24 Nisan 1872).
[19] BOA, A.MKT.MHM, 447/78, 1289.12.21 (19 Şubat 1873).
[20] BOA, ZB, 10/5, 1292.01.20 (26 Şubat 1875).
[21] BOA, ZB, 10/8, 1292.02.05 (13 Mart 1875).
[22] BOA, A.MKT.MHM, 447/65, 1289.12.20 (18 Şubat 1873).

tahsildarın istihdamının gündeme gelmiş olduğunu öğreniyoruz.[23] Bütün bu dağınık gayretlere ve nizamnâmelerde ifade bulan niyetlere rağmen söz konusu dönemde zaptiye ve jandarmadan ayrı müstakil, sivil bir tahsildarlık teşkilatının oluşturulamadığını söyleyebiliriz.

Vergi tahsili işinin zaptiyeye havale edilmiş olması meselesi İkinci Abdülhamid döneminde takip eden bölümlerde ayrıntılarıyla göreceğimiz üzere imparatorluğun gittikçe karmaşıklaşan iç ve dış siyaset koşullarında içinden çıkılmaz bir hal alacaktır. Aşağıda ilk olarak Abdülhamid döneminde vergi tahsilâtını bir düzene sokmak üzere gündeme getirilen nizamnâmeler incelenecektir. Ardından kritik bir dönem olan 1895 sonrasında zaptiyeden ayrı sivil bir vergi tahsildarlığı teşkilatının imparatorluğun farklı bölgelerinde hayata geçirilmesi yönündeki somut çabalar ve bu süreçte yaşanan sorunlar ele alınacaktır.

Tahsil-i Emval Nizamnameleri, 1879-1908

93 Harbi ve 1878 Berlin Kongresi sonrasının olağanüstü koşullarında İkinci Abdülhamid rejiminin karşı karşıya kaldığı sorunlardan belki de en önemlisini maliyenin içinde bulunduğu çıkmaz oluşturmuştur. Malî sorunlar Muharrem Kararnamesi'ne giden süreçte iyice katmerleşmiş ve moratoryuma başvurmak durumunda kalınmıştır. 1890'lı yıllardan itibaren uluslararası iktisadî konjonktür Osmanlı ekonomisi lehine bir seyir izlemeye başlamış olmakla birlikte, Abdülhamid dönemi malî politikalarının asıl belirleyici özelliği, genel olarak giderlerin azaltılması ve gelirlerin artırılması yönünde bir çizgi izlenmesi olmuştur.[24] Bu genel çizgi içinde vergi tahsilâtı teşkilatının ıslahı ve önceki dönemlerden devralınan sorunların giderilmesi Abdülhamid rejiminin öncelikleri arasında yer almıştır. Vergi tahsilâtına ilişkin düzenlemeler bir yandan da Rumeli'de ve Ermeni nüfusun belli bir ağırlığa sahip olduğu Doğu vilâyetlerinde gittikçe şiddetlenen toplumsal huzursuzlukların giderilmesi bakımından gerek Osmanlı yöneticilerinin kendi iradeleriyle gerekse Rumeli ve Anadolu ıslahatları kapsamında Avrupa ülkelerinin baskısıyla gündeme gelen idari reform paketinin bir parçası olarak da bu dönemde ön planda yer almıştır. Vergi tahsilâtı mevzuatı ve tahsilât teşkilatında da kapsamlı bir ıslahat, bir yandan vergi gelirlerini ve verimliliğini artırırken diğer yandan da

[23] BOA, İ.MMS, 52/2307, 1292.05.20 (24 Haziran 1875).

[24] Uluslararası iktisadi koşulların dalgalı seyri ve Osmanlı'ya etkisi için bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, 2. baskı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994). Abdülhamid dönemi malî politikalarına ilişkin bkz. Ö. Faruk Bölükbaşı, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat: II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare* (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2005). Mehmet Aslanoğlu, "II. Abdülhamid'in İktisadi ve Mali Politikalar Üzerindeki Etkisi," *Toplumsal Tarih*, 63 (1999): 25-32.

vergi mükellefi Osmanlı yurttaşlarının milliyetçi hareketlerin de etkisiyle politik rejime gittikçe artan yabancılaşmalarını durduracak ve halk kitleleri nezdinde siyasî rejimin meşruiyetinin pekiştirilmesine katkı sağlayacaktır. İkinci Abdülhamid dönemi idarecileri bu koşulları da dikkate alarak 1879 yılından başlamak üzere 1886, 1894, 1895 ve 1902 yıllarında vergi tahsilâtıyla ilgili bir dizi nizamnâme ve talimatnâme yürürlüğe koymuştur. Aşağıda öncelikle bu nizamnâmelerin içeriği ve zaman içindeki değişimleri incelenecektir.

1879 TARİHLİ TAHSİL-İ EMVAL NİZAMNÂMESİ

İkinci Abdülhamid döneminde vergi tahsilâtına ilişkin ilk kapsamlı nizamnâme 10 Kasım 1879 tarihini taşımaktadır.[25] 41 maddelik bu ilk nizamnâme, önceki talimatlardan izler taşımakla birlikte, vergi tahsili işleri ve vergi tahsildarlığı teşkilatı konusunda genel yapıyı belirleyerek daha sonra gündeme gelen 1886, 1894 ve 1902 tarihli nizamnâmelere temel teşkil etmiştir. 1879 nizamnâmesi aslında 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Kongresi sonrasında gündeme gelen malî ve idarî reformlar paketi çerçevesinde şekillenmiştir. Islahatın nedenleri arasında özellikle savaş sonrasında maliyenin içine girmiş olduğu sıkıntılar, dış borçlanmanın zorlaşmaya başlaması ve imparatorluğun birçok bölgesinde ahalinin vergi tahsilâtı sürecinde karşı karşıya kaldığı baskılar ön plana çıkmaktadır.[26] Nizamnâme aşağıda gerekçeli kararlarını incelerken de göreceğimiz üzere, söz konusu sorunları aşmaya yönelik bir çabanın ifadesi olmuştur.

Temel amacı "tahsil-i emval-i devlet işinin umur-ı zabıtadan tefrikiyle bu iş için ayrıca tahsildarlar istihdamı" olan söz konusu nizamnâme layihası, Maliye Nezareti'nde kurulan bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Layiha, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nde görüşülmüş, 11 Ağustos 1879 tarihiyle ayrıntılı bir mazbata hazırlanmış ve ardından Heyet-i Vükela'da görüşülerek 24 Ağustos tarihiyle padişaha sunulmuştur. Padişah tarafından layihanın bir de Islahat-ı Maliye Komisyonu tarafından incelenmesi istenmiş ve komisyonun layihanın beş maddesi üzerindeki tadilat önerileriyle birlikte 9 Kasım 1879 tarihi itibariyle arz tezkeresi tekrar Mabeyn'e sunulmuş ve ertesi gün, 10 Kasım 1879 tarihinde, iradesi çıkmıştır.[27]

Tahsil-i Emval Nizamnâmesinin hazırlık aşamasında Maliye Nezareti, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi ve Meclis-i Vükela tarafından konu eni-

---

[25] "Tahsil-i Emval Nizamnâmesi," *Düstür I. Tertip*, c.4, s.382-92 [1296.11.25/10 Kasım 1879]

[26] Heyet-i Vükela mazbatasında bu gerekçe açık bir şekilde ifade edilmiştir. BOA, İ.MMS, 64/3031, 1296.11.24 (9 Kasım 1879).

[27] BOA, a.g.b.

ne boyuna müzakere edilmiş ve malî durum ve vergi tahsilâtına ilişkin sorunlarla ilgili ayrıntılı raporlar hazırlanmıştır. Bu raporlarda ifade edildiği üzere, nizamnâmenin gündeme gelmesinin en önemli gerekçesini "tahsil-i emval-i devlet işinin şimdiye kadar umur-ı zabıta ile birlikte cereyanının suiistimalat ve şikayatı mucip" olması oluşturmaktadır. Bu raporlarda da kolluk kuvvetlerinin vergi tahsil işlerine karıştırılmaması yönünde bir niyet şekillenmiş bulunmaktaydı. "Jandarma ve polis sınıflarının umur-ı tahsil ve cibayete karışmamaları" yönündeki niyet ve irade daha önce yürürlüğe girmiş olan zaptiye nizamnâmesinde de ifadesini bulmuştu. Bu kararın bir gereği olarak vergi tahsilinin kabzımal ve tahsildarlardan oluşan iki sınıflı bir yapıyla yürütülmesi öngörülmüştür. Mahalle ve köylerde görev yürütecek kabzımallar bizzat ahali tarafından seçilecek, tahsildarların tayini ise hükümet tarafından gerçekleştirilecektir. Liva merkezleri ile bağlı kazaların her birinde birer sertahsildar bulunacaktır. Kabzımallara tahsilâttan elde edilen gelirin %5'i oranında bir ücret verilecek, tahsildar ve sertahsildarlara ise maaşlarına ek olarak toplamış oldukları vergilerden uygun pay verilecektir.

Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi mazbatasından daha önceki tahsilât sisteminde vergilerin paylaştırılması, tahsili ve mal sandıklarına teslimiyle görevli bulunan muhtarlara ahali tarafından bir bedel ödendiği anlaşılıyor. Önceki sistemde vergi tahsilâtı mahalle ve köylerin imam veya muhtar gibi ileri gelenleri tarafından yapılmakla birlikte bu işlemin bir maliyeti bulunmaktaydı. Yeni oluşturulacak tahsildarlar sınıfına ödenecek maaşın bütçeye getireceği yük ise on yedi milyon beş yüz bin küsur kuruş olarak hesaplanmıştır. Kabzımallara tahsilâttan ödenecek %5'lik pay da dikkate alındığında tahsilât masrafının önemli bir toplam oluşturacağı görülür. Müzakereler sonucunda bu yükün karşılanması gerektiği, aksi takdirde bütçe açıklarının kapatılması için istikraza başvurulması gerekeceği, bunun ise daha maliyetli olacağı ifade edilmiştir. Vergilerin muhtarlar aracılığıyla tahsili daha az masraflı gibi görünmekle birlikte, bu uygulamanın suistimallere ve istenmeyen durumlara yol açtığı belirtilmiştir. Yıllar içinde vergi bakayalarının biriktiği ve sonuçta vergilerin toplanabilmesi için istenilmediği halde zaptiye kuvvetine başvurulması ihtiyacı doğduğu, bunun ise hem zaptiyenin asıl görevi olan asayiş ve güvenliğin sağlanması işini sekteye uğrattığı hem de ahali nezdinde türlü şikâyete yol açtığı vurgulanmıştır.

Vergi tahsili işinin bir yola konulması "hem hazine-i devletin hukukunca ve hem tebaaca faideli ve hayırlı olacaktır." Tanzimat Dairesi görüşüne göre "kabzımalların intihab-ı ahali ile tayin edilmeleri sureti kendilerinin doğrudan doğruya tahsile vasıta olacakları" anlamına gelmekte-

dir. Bu da muhtarlar tarafından gerçekleştirilen suistimalleri ortadan kaldıracaktır. Tanzimat Dairesi ayrıca kabzımallara verilecek %5'lik payın vergi ve bedel-i askeriye eklenerek ahaliden tahsil edilmesi görüşünü Meclis-i Umumi'de tasdik edilmesi şartıyla onaylamakta, gerekçe olarak da bu meblağın ahalinin önceki sistemde muhtar ve imamlara verdikleri ücret yanında çok cüz'i bir miktar olmasını göstermektedir.

Tanzimat Dairesi'nin yukarıda kısaca değindiğimiz mazbatası Heyet-i Umumiye tarafından uzunca müzakere edilmiş ve müzakerenin neticeleri bir mazbatada özetlenmiştir. Heyet-i Vükela öncelikle kabzımallara verilecek %5'le ilgili bir düzeltme yapmıştır. Bu oranın sabit olması durumunda her mahalle ve köyün vergi miktarı farklı olacağı için, kabzımalların gelirleri arasında önemli farkların oluşacağına işaret edilmiştir. Heyet, sabit bir oran yerine "nihayet yüzde beşi tecavüz etmemek üzere her karye ve mahalle vergisinin derece-i ehemmiyetine göre hazinece yapılacak ve bu nizama rabt olunacak cetvele tâbi olmasını" önermiştir. Heyet, ikinci olarak, kabzımallara verilecek %5'lik payın ahaliye tevzi edilen vergiye eklenmesi maddesini tartışmaya açmıştır. Bu konuda oybirliği sağlanamamakla birlikte çoğunluk görüş ahali üzerindeki vergi yükünün zaten ağır olduğu gerekçesiyle bu masrafın hazinece karşılanması yönünde oluşmuştur.

Heyetin müzakere ettiği bir diğer meseleyi sertahsildarlar konusu oluşturmuştur. Heyete göre "emvalin doğrudan doğruya ahaliden tahsiliyle mal sandıklarına teslimine kabzımallar ve kabzımalların tahsilâtına nezaret için de tahsildarlar kâfi" olduğundan sertahsildarların işi yalnızca "muamelat-ı tahsiliyenin teftişine mahsus" kalacaktır. Teftiş işlemleri ise maliye müfettişleri ve mal memurları tarafından gerçekleştirileceği için bu durumda ayrıca sertahsildar istihdamına gerek kalmayacak ve böylece bir miktar tasarruf da sağlanmış olacaktır. Bu nedenle tahsildarlara maaş dışında bir ücret verilmesinin gerekli olmadığı görüşü belirtilmiş, ancak buna karşılık tahsildar maaşlarının uygun bir seviyeye yükseltilmesi ve kabzımal maaşlarında olduğu gibi bir cetvele tâbi olarak nizamnâmeye eklenmesi önerilmiştir. Heyet-i Vükela mazbatasında değinilen bir diğer nokta, kabzımalların zimmetleri için ahalinin sorumlu tutulması maddesi olmuştur. Ancak bunun uygun olmayacağı, aksi takdirde hiçbir şahsın kabzımal seçimine yanaşmayacağı yönünde görüş oluşmuştur.

Bütün bu müzakerelerin neticesinde 41 maddelik nizamnâmeye son şekli verilmiş ve 10 Kasım 1879 tarihi itibariyle iradesi çıkartılmıştır. Nizamnâmenin birinci maddesine göre vilâyet ve liva merkezi olan kazalarda birer sertahsildar ve maiyetinde kazanın ve vergisinin büyüklüğüne göre birer piyade ve ikişer süvari veya daha fazla tahsildar istihdam edile-

cektir. Livalarda ise birer liva sertahsildarı bulunacaktır. Söz konusu sertahsildarlar mal müdürlerinin, mal memurlarının ve umur-ı maliye müdürlerinin yönetimi altında görev yapacaklardır. Kaza sertahsildarları idare meclisleri tarafından seçilirken, liva sertahsildarları Maliye Nezareti tarafından tayin edilecektir.

Bir önceki bölümde kısaca değinmiş olduğumuz 1875 tarihli talimatın tahsilât yoklamacılarına yüklemiş olduğu kabzımal veya muhtarların hesaplarının teftişi ve "tahsilâtta tehir edenlerin tazyiki" görevleri yeni nizamnâmeyle piyade ve süvari tahsildarlarına verilmiştir. Bu nizamnâmeyle tahsildarlar yine vergiyi bizzat toplayan tahsil memurları olarak tanımlanmamışlardır. Tahsildarların, kabzımallar tarafından verginin zamanında toplanarak gecikmeden mal sandığına aktarılmasını temin eden ve bu şahıslar tarafından zimmete para geçirilmesi gibi durumlar oluştuğunda müdahale eden bir nevi teftiş memuru olduğunu görüyoruz. Bilfiil vergi tahsilâtı işiyle yine kabzımallar yani muhtarlar görevlendirilmiştir. Daha önceden de değinmiş olduğumuz gibi bu tarih itibariyle kabzımallık sıfatının kullanılması yönünde bir ısrar olmasına rağmen muhtarlıktan ayrı bir memuriyet olarak kabzımallığın oluşturulamadığını görüyoruz. Muhtarlar, vergi taksitlerini ödemeyen mükelleflerin önce kendilerine başvuracak ve bir haftalık bir süre sonunda vergi hâlâ ödenmemiş ise ihtiyar meclisini toplayıp konunun orada görüşülmesini sağlayacaktır. İhtiyar heyetinin olaya dâhil olmasıyla da bir sonuç alınamadığı durumda gene bir haftalık ek bir süre sonunda konu tahsildara havale edilecektir. Tahsildarlar ise konuyu icra kanununda belirlendiği şekilde çözüme kavuşturmakla yükümlü tutulmuşlardır. Vergi tahsilinde tahsildarların devreye sokulmasına ilişkin bu kadar ayrıntılı bir prosedürün belirlenmiş olmasının vergi mükellefleri üzerindeki baskıların ve istismarların bir miktar azaltılması ve kontrol altına alınması kaygısıyla ilgili olduğu açıktır.

1879 nizamnâmesi, yeni olarak daha önceki talimat ve nizamnâmelerde bulunmayan tahsildariye uygulamasını gündeme getirmiştir. Yukarıda da değindiğimiz gibi bu konu etrafında ayrıntılı tartışmalar olmuştu. Nizamnâmedeki son şekliyle tahsildariye toplanan vergilerin tamamından yüzde olarak hesaplanacak ve tahsildarlar bu tahsildariyeden başka, hiçbir sebep ve isim altında, bir pay talep etmeyeceklerdir. Tahsildariyenin %40'ı süvari tahsildarlarına, %15'i piyade tahsildarlarına, %25'i kaza sertahsildarlarına ve %20'si liva sertahsildarlarına ayrılacak ve her bir grup kendilerine düşen payı eşit bir şekilde paylaşacaklardır. Ancak tahsildarlar vergi olarak topladıkları meblağa katiyen el sürmeyecekler, hisselerine düşen miktarı makbuz karşılığı aylık olarak mal sandıklarından alacaklardır.

1879 nizamnâmesine göre tahsildarların görev alanlarına giren vergilerin en önemlilerini emlak ve akar vergisi, bedel-i askerî ve arazi vergisi oluşturmaktadır. Köy ve kazaca maktu olarak ihale edilen toptan ve perakende olarak taliplerine satılan vergi, rüsumat, bilumum bedelat ve hasılat ile iltizama verilen vergiler tahsildarların faaliyet kapsamı dışında bırakılmış, bu kalemler altında toplanan vergilerden tahsildariye alınmaması kararlaştırılmıştır. Ancak "emval-i iltizamiye vesaireden zimmeti olup da vakt-i taksitini üç mah geçirmiş olanların" takibi işi yine tahsildarlara bırakılmış, bu şekilde tahsil edilen vergilerden de belli oranlarda tahsildariye alınması öngörülmüştür.

Vergi tahsilâtıyla ilgili bir diğer önemli konuyu verginin köy ve mahallede bulunan mükellefler arasında paylaştırılmasına ilişkin yöntem oluşturmaktadır. Tahsildarlar tarafından toplanması öngörülen birçok verginin 1879 tarihi itibariyle bile tevzii niteliğinin devam ettiğini görüyoruz. Bedel-i askerî bu duruma bir örnek oluşturmaktadır. Bu vergiye ilişkin uygulamanın çerçevesi altıncı madde ile çizilmiştir. Bu maddeyle, tahsildarlar her sene mart ayından önce "tahrir-i emlaktan verilen malumat üzerine her karye veya mahalleden nüfus-ı mevcude itibariyle taleb olunacak bedel-i askerinin miktar-ı mecmuunu mübeyyin meclis-i idare tarafından verilecek tevzi mazbatalarını mahalat ve kura ihtiyar meclislerine ita etmek ve karar-ı ahir hükmünce tevfiken tevzi defterini yaptır-[makla]" görevlendirilmiştir. Söz konusu maddenin lafzından bedel-i askerînin 1879 yılı itibariyle hâlâ yarı tevzii bir nitelik taşıdığı anlaşılmaktadır. Nizamnâme bu konuda ikircikli bir durum ortaya koymaktadır. Bir yandan vergi, tahrir-i emlak'tan alınan nüfus miktarına göre ayarlanmakta ve bu çerçevede her bir köy veya mahalleden toplanacak miktar bu bilgiye dayanarak idare meclisi tarafından belirlenmekte, öte yandan söz konusu meblağın tek tek fertlere paylaştırılması işi gene ihtiyar heyetlerine bırakılmaktadır.

Nizamnâmede emlak vergisine ilişkin ayrıntılı bir bilgi yer almamakla birlikte, on dördüncü madde bu konuda kaza sertahsildarlarını görevli kılmıştır. Bu maddede ifade edildiği şekliyle kaza sertahsildarları "her mahalle ve köyden talep olunan verginin birer müfredat defterini (...) tahrir-i emlak kalemlerinden çıkarıp ilân edilmek üzere (...) mahalat ve kura kabzımallarına yani muhtarlara gönderecektir." Tahrirlerin sağlıklı bir biçimde tamamlandığı bölgelerde, vergi tevzii bir nitelik taşımaktan çok kişisel bir nitelik kazanmış olacaktır.[28] Ancak söz konusu dönemde impa-

[28] Osmanlı İmparatorluğu'nda kadastro ve tahrir tekniklerine ilişkin ayrıntılı bir tartışma için bkz. Alp Yücel Kaya ve Yücel Terzibaşoğlu, "Tahrir'den Kadastro'ya: 1874 İstanbul Emlak

ratorluğun bazı bölgelerinde henüz nüfus, emlak ve akar ve temettü tahrirlerin yapılmadığını biliyoruz. Bu gibi bölgelerde vergi tevzii bir nitelik taşımaya devam etmekte ve verginin bireyler arasında paylaşılması noktasında adaletsizlikler kaçınılmaz olabilmektedir.

1886 TARİHLİ TAHSİL-İ EMVAL NİZAMNÂMESİ

Bir önceki nizamnâmeyi geçersiz kılan 18 Ekim 1886 tarihli yeni "Tahsil-i Emval Nizamnâmesi" birçok maddesi itibariyle 1879 nizamnâmesinin bir tekrarı niteliğini taşımakla birlikte özellikle vergi tahsildarlık teşkilatının zaptiyeyle ilişkisi açısından istenilen durumdan bir uzaklaşmayı ifade etmiştir.[29] Nizamnâmenin beşinci maddesinde belirtildiği şekliyle:

> vesait-i tahsiliye her vilâyet ve liva merkezi olan kazalarda ve bilumum mülhakat kazalarında miktar-ı kazanın cesametine ve emvalinin kemiyetine göre tayin kılınmak üzere asâkir-i zaptiyeye ilaveten piyade ve süvariden mürekkep olarak teşkil olunacak tahsildar bölükleri ile her karye ve mahallede birer kabzımaldan ibarettir.

Aynı madde tahsildar bölüğünü doğrudan zaptiyenin emir ve komutasına vermiştir. Tahsildar bölükleri vilâyet merkezi olan kazalarda zaptiye alay beyinin, liva merkezi olan kazalarda tabur ağasının ve diğer kazalarda bölük ağalarının kumandasında bulunacaklardır. Tahsildar bölüklerinin mal ve vergi memurlarıyla ilişkileri ise yalnızca "umur-ı hesabiye" konularıyla sınırlandırılmıştır. Böylece tahsildarlık teşkilatının zaptiyeden ayrı ve maliyeye bağlı sivil bir kurum olması yönündeki eğilim tamamen bir kenara bırakılmış ve tahsildar bölükleri zaptiye ve jandarmanın bir alt birimi olarak tanımlanmıştır.

1886 tarihli tahsil-i emval nizamnâmesi, tahsildarların faaliyet kapsamına giren vergileri açık bir şekilde tanımlamış olması itibariyle bir önceki nizamnâmeden farklılık göstermektedir. Sekizinci maddede bu vergiler sekiz başlık altında şu şekilde sıralanmıştır:

> 1.emlak ve akar vergisi, 2.arazi vergisi, 3.yerli ve yabancı esnaf temettü vergisi, 4.varidat-ı öşriyenin arazi üzerine tevzi ve taksim olunmuş olan kısmı ve güveri tabirle bedele tahvil olunan aksamı, 5.ahali-i gayr-i müslimenin bedelat-ı askeriyesi, 7.masarif-i tahririye karşılığı, 8.tapu hasılatı, 9.işbu yedi nevi mürettebatın bakayası.

Tahriri ve Vergisi: 'kadastro tabi olunur tahrir-i emlak'," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 9 (2009).

[29] "Tahsil-i Emval Nizamnamesi," *Düstür 1. Tertip*, c.5, s.644-52 [1304.01.19/6 Teşrin-i Evvel 1302/18 Ekim 1886]

Gene önceki nizamnâmelerde olduğu gibi bütün vergi kalemlerinin bilfiil tahsili işi bu nizamnâmede de köy ve mahalle kabzımallarına yani muhtarlara bırakılmıştır. Tahsildarlar ise, önceki nizamnâmede olduğu gibi, kabzımalların vergileri ahaliden toplayarak mal sandıklarına teslim edip etmediklerinin teftişi ve "tahsilâtta rehavet gösteren kabzımallar ile borcunu vermeyenleri takip vazifesi" ile mükellef tutulmuşlardır.

Vergilerin mükellefler arasında paylaştırılması konusunda ise yeni nizamnâmede köy veya mahalle ihtiyar heyetlerinin ismi zikredilmemiştir. Dokuzuncu maddede ifade edildiği şekliyle mal ve vergi memurları her mahalle ve köyden talep edecekleri verginin "müfredat defterini" mal kalemlerinde tanzim ettirip ilân edilmek üzere piyade ve süvari tahsildarları aracılığıyla kabzımallara göndereceklerdir. Bu maddeyle sağlıklı tahrirlerin yapıldığı bölgelerde muhtarların vergilerin paylaştırılması üzerindeki kontrollerinin ortadan kalkacağı açıktır. Böylece muhtarların yerine getireceği işlev, maliye tarafından belirlenerek mükelleflere tarh edilmiş bulunan vergileri toplamakla sınırlı kalacaktır.

1894 TARİHLİ TAHSİL-İ EMVAL NİZAMNÂMESİ

1894 yılında yürürlüğe giren Tahsil-i Emval Nizamnâmesi tahsildarlık teşkilatının zaptiyeyle ilişkisi bakımından 1886 tarihli nizamnâmenin çizdiği çerçeveye sâdık kalmış, ancak bu hususu daha belirgin bir şekilde ifade etmiştir.[30] "Vesait-i tahsiliye"nin yine "zaptiyeye ilaveten piyade ve süvarilerden mürekkep olarak teşkil olunacak tahsildar bölükleri ile her karye ve mahallede birer kabzımaldan ibaret" olduğu gene açıklıkla ifade edilmiştir. Ayrıca, tahsildar bölükleri sıfatları itibariyle askerî ancak yerine getirdikleri işlev itibariyle malî ve mülki bir çerçeve içinde tanımlanmışlardır. Bu doğrultuda beşinci maddede tahsildar bölüklerinin "sıfat-ı askeriyelerinden dolayı alay beyi ve tabur bölük ağalarının taht-ı kumandasında" olacakları belirtilmiş ve bu bölüklerin "vezaif-i tahsiliyelerinden dolayı memurin-i maliye ve bi'l-icab memurin-i mülkiye" tarafından verilecek emirlere göre hareket edecekleri ifade edilmiştir.

1894 tarihli nizamnâmeyle yeni olarak kaza, liva ve vilâyet merkezlerinde tahsil-i emval komisyonlarının kurulması kararlaştırılmıştır. Haftada en az iki kere ve yalnızca tahsilât işlerini görüşmek üzere toplanacak olan bu komisyonlar, kazalarda kaymakamların başkanlığında mal müdürü, tapu kâtibi ve bölük ağasından; livalarda mutasarrıfların başkanlığında muhasebeci, vergi memuru, defter-i hakani memuru ve alay beyinden;

[30] "Tahsil-i Emval Nizamnamesi," *Düstür I. Tertip*, c.6, s.1461-66 [1311.08.01/26 Kanun-i Sani 1311/7 Şubat 1894]

vilâyetlerde ise valilerin başkanlığında defterdar, vergi müdürü, defter-i hakani memuru ve alay beyinden oluşacaktır. Öyle anlaşılıyor ki bu komisyonlar mülkî amirler, zaptiye kumandanları ve maliye memurlarını bir araya getirerek tahsildarlık teşkilatının askerî, malî ve mülkî niteliğini teyit eder bir özellik taşımaktadır.

Tahsildarların takibinden sorumlu oldukları vergiler itibariyle 1894 nizamnâmesi bir yenilik getirmemiştir. Öte yandan bu nizamnâmenin "vergi tezkeresi" uygulamasını gündeme getiriyor olması önemli bir yeniliktir. Kaza mal memurları tarafından her mahalle ve köy için ayrı ayrı hazırlanan vergi müfredat defterleri ve her şahsın payına düşen vergiyi içeren vergi tezkereleri, tahsil bölükleri aracılığıyla senet karşılığında muhtarlara teslim edilecektir. Bu uygulamayla vergilerin taksiminde muhtarların veya köy ihtiyar heyetlerinin rolü tamamıyla ortadan kaldırılmış, verginin tevzii niteliği bir nebze daha azaltılmış ve verginin şahsileşmesi yönünde önemli bir adım atılmıştır. Kuşkusuz bu düzenlemenin nizamnâmede belirtildiği açıklıkta hayata geçirilebilmesi nüfus, emlak ve temettü konularında kapsamlı ve sağlıklı sayımların gerçekleştirilmiş ve kayıtların tutulmuş olmasını gerekli kılmaktadır. Bu uygulamaların, vergi teknikleri bakımından her bir Osmanlı köylüsü ile yönetim arasındaki mesafenin ortadan kalkması yönünde önemli birer adım olduğunun altı çizilmelidir. Bununla birlikte, vergi tahsiline ilişkin bir sonraki bölümde ayrıntıları ile göreceğimiz üzere, imparatorluğun birçok bölgesinde somut uygulamanın nizamnâmede ifade edilen ideal durumdan önemli ölçüde sapma göstereceği tahmin edilebilir. Bunda kuşkusuz bazı bölgelerin henüz tahrir kapsamına alınamamış olmasının, tahrir yapılan bölgelerde de sayımların istenildiği kadar sağlıklı gerçekleştirilememiş olmasının payı bulunmaktadır.

Bu nizamnâmeyle de vergilerin mahalle ve köylerde bilfiil toplanması işinde yine muhtarların görevlendirildiğini ve kabzımallık olarak isimlendirilen ve vergi toplamakla mükellef bir memuriyetin henüz oluşturulamamış olduğunu görüyoruz. Yirmi dördüncü madde, muhtarların bu görevini daha önceki nizamnâmelerde rastlanmayan bir açıklıkla tanımlamıştır. Vergi borcunu ödemeyenlere ilişkin bazı durumlarda hapis cezasının önerilmiş olması itibariyle de 1894 tarihli nizamnâme öncekilerden farklılaşmaktadır. Nizamnâme vergi borcunu ödemeyen ve vergi borcuna karşılık gelmek üzere haciz işlemine konu olacak gayrimenkulü bulunmayan mükelleflere doksan bir günü geçmeyecek şekilde hapis cezası öngörmüştür.

1902 TARİHLİ TAHSİL-İ EMVAL NİZAMNAMESİ

Yukarıda incelemiş olduğumuz üzere 1879 tarihli nizamnâmeyle zaptiyenin tahsilât işlemlerine karıştırılmaması yönünde kesin bir irade ortaya konulmuş olmakla birlikte 1886 ve 1894 nizamnâmeleriyle bu doğrultuda bir ilerleme sağlanmak yerine, tam tersi yönde eski uygulamaya geri dönüş gerçekleşmiştir. Bu geri dönüşte muhtemelen maliyenin içinde bulunduğu sıkıntıların payı olmuştur. Osmanlı idarecileri vergi gelirlerini artırmak için eskiden olduğu gibi bu dönemde de tahsilât işlemlerinde kolluk kuvvetlerini devreye sokmayı bir gereklilik olarak görmüşlerdir. Ancak 1895 yılında doğu vilâyetlerinde huzursuzlukların iyice artması, isyanların baş göstermesi ve bilhassa Sason'da olayların kontrolden çıkmasının ardından dış baskıların da etkisiyle bir süredir ertelenmekte olan Anadolu Islahatı meselesi yeniden masaya yatırılmış ve bu konuda acil önlemler alınmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede öncelikli olarak kolluk kuvvetlerinin vergi tahsilâtı sırasında ahali üzerinde uyguladığı baskı ve zulümlerin önünün alınması bir zorunluluk haline gelmiştir.

1878 Berlin Kongresi sonrasında Anadolu Islahatı çerçevesinde gündeme gelen reform paketinin üç ana kaleminden bir tanesini vergi tahsil usulünün düzeltilmesi oluşturmaktaydı. Sason, Trabzon, Gümüşhane, Bitlis, Muş ve Van olaylarının ardından Anadolu Islahatı Umum Müfettişliği kurulmuş ve bu göreve Ahmet Şâkir Paşa getirilmiştir. Ahmet Şâkir Paşa'nın umum müfettiş olmasıyla birlikte vergi tahsildarlığı konusunda 1895 tarihli Islahat Layihası'nın belirlediği çerçeve esas alınmış ve böylece 1894 tarihli Tahsil-i Emval Nizamnâmesi geçersiz kalmıştır. Vergi tahsildarlığına ilişkin bu yeni çerçeveyi zaptiye ve jandarmanın tahsilât işlerine kesinlikle karıştırılmaması ilkesi belirlemiştir. 1895 tarihli ıslahat layihasının esas itibariyle vilayat-ı sitte olarak isimlendirilen Erzurum, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Sivas ve Diyarbekir vilâyetlerinde uygulanması öngörülmüştü. İkinci Abdülhamid yönetimi, ıslahatların bölgesel bir nitelik taşımasını önlemek amacıyla, Hicaz dışındaki bütün vilâyetleri kapsamak üzere 22 Eylül 1896 tarihiyle 22 maddelik bir başka ıslahat layihası hazırlamış ve vergi tahsildarlığının da içinde olduğu reformlar imparatorluğun bütününde uygulamaya konulmuştur.[31]

1896 yılından 1902 yılına kadar geçen süreçte vergi tahsilâtı söz konusu talimatlarla idare edilmiş ve elde edilen tecrübelerle 1902 yılında kapsamlı bir nizamnâme hazırlanmıştır. "Vesait-i tahsiliye" ve "usul-i tahsil"

---

[31] Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa, 1838-1899* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993).

bakımından 1902 yılında yürürlüğe giren Tahsil-i Emval Nizamnâmesi önceki nizamnâmelerin ikircikli kaldığı bütün önemli meselelerde belirgin bir netleşme sağlamış ve birçok problemli noktanın aşılması yönünde kapsamlı dönüşümler gündeme getirmiştir.[32]

1902 nizamnâmesinin önemli yeniliklerinden bir tanesi 1896 tarihli talimatla da uyumlu olarak vesait-i tahsiliyenin zaptiyeyle ilişkisinin bütünüyle kesilmiş olmasıdır. Önceki nizamnâmeler vesait-i tahsiliyeyi zaptiye komutanlarının emrine bağlı kılmışken yeni nizamnâmenin altıncı maddesinde ifade edildiği şekliyle "tahsildarlar mahalli en büyük mal memurlarının emri altında" olacaklardır. Dokuzuncu madde bu konuyu daha da belirgin hale getirmiş ve "jandarmaların muamelat-ı tahsiliyeye müdahalelerini katiyen memnu" kılmıştır. Jandarmalar ancak ihtiyaç hasıl olduğunda ve tahsil-i emval komisyonlarının talebi üzerine tahsildarların muhafazasıyla sınırlı olmak üzere görev alabileceklerdir. Borçlarını ödemeyen mükelleflerin komisyonlara "celb ve izharı" da gene jandarma ve polis marifetiyle gerçekleştirilecektir.

1902 nizamnâmesi tahsildarlık teşkilatının sivil mahiyetinin daha da ön plana çıkmasını sağlayan "tahsilât müfettişliği" ve "tahsilât ketebeliği" memuriyetlerini getirmiştir. Tahsilât müfettişliği bir bakıma sertahsildarlığın yerini almış ve her kaza için büyüklüğüne göre bir veya iki müfettişin görevlendirilmesi öngörülmüştür. Hesap işlerini yürütmek üzere vilâyet merkezlerinde ikişer, liva merkezlerinde de birer kâtip bulundurulması kararlaştırılmıştır. Vesait-i tahsiliye bunlara ek olarak piyade ve süvari tahsildarlarından oluşmaktadır. Yeni nizamnâme ayrıca her bir tahsildarın görev alanını yedi yüz elli hane ile sınırlamıştır. Bu nizamnâme zaptiye temsilcilerinin vilâyet, liva ve kaza tahsilât komisyonlarındaki varlığına son vermiş, bu komisyonların başkanlığını da mülkî amirlerden alıp maliye memurlarına devretmiştir.

1902 nizamnâmesinin getirdiği bir diğer önemli yenilik vergilerin taksimi ve tahsili konularıyla ilgili olmuştur. Bu noktada öncelikle bir önceki nizamnâmede de söz konusu edilen ancak kısmen muğlak bırakılan vergi tezkeresinin hayata geçirilmesiyle ilgili kararlılık dikkat çekmektedir. Yirmi beşinci maddede ifade edildiği şekliyle:

> kaffe-i mükellefine bir karye veya mahalle dahilinde olarak uhdelerinde bulunan emlak ve arazinin müfredatını ve bunların vergilerini ve kendisine tarh olunan temettü vergisi ile efrad-ı gayr-ı müslimenin

[32] "Tahsil-i Emval Nizamnamesi," *Düstür 1. Tertip*, c.7, s.831-49 [1319.12.08/05 Mart 1318/18 Mart 1902]

> bedelat-ı askeriyeden hissesini ve bunların bakayası varsa onun miktarını havi olmak üzere tezkere verilecektir.

Açıkça anlaşıldığı üzere verginin taksimi noktasında ihtiyar heyetleri ve muhtarlar tamamıyla devre dışı bırakılmıştır. Nizamnâme söz konusu tezkerelerin ilân edilmesi ve mükelleflere teslimi noktasında da kabzımalları yani muhtarları devre dışı bırakmıştır. Yirmi altıncı maddede ifade edildiği şekliyle:

> beyan olunan tezkereler behemehal senenin duhulünden bir ay evvel ihzar olunarak tahsildarlar marifetiyle nihayetün nihaye mart gayesine kadar eshabına yed be yed ita olunacak ve hin-i tevzi ve itada muhteviyatı mükellefine lisanen dahi tefhim olunacaktır.

Bir diğer önemli nokta ise tahsildarların "daire-i tahsiliyeleri dâhilindeki kura ve kasabat ve mahallat ahali-i mükellefinin esamisini ve bunların emval-i mezkureden olan borçlarını havi bir cetveli hamil olmadıkça ve işbu cetvelin bir nüshası ait olduğu karye ve mahallenin münasip bir mahaline ta'lik ve ilân edilmedikçe icra-ı tahsilâta mezun" olamayacaklarının belirtilmiş olmasıdır. Bu maddelerin hakkıyla uygulanabilmesi için kuşkusuz nüfus, emlak ve akar tahrirlerinin kapsamlı ve sağlıklı bir şekilde yapılmış olması gerekmektedir. Zaten on dördüncü madde bu nizamnâmenin tahriri yapılmış olan bölgelerde uygulanacağını açıkça ifade etmiştir. Tahriri icra olunmayan mahallerde ise "tahsil muamelatı usul-i kadimesi ve icab-ı mahalli veçhile" gerçekleştirilecektir.

1902 tarihli nizamnâme tahsildarlık teşkilatının masraflarını önceki nizamnâmelerde de olduğu gibi toplanan verğiden bir pay ayrılarak karşılanmasını öngörmüştür. Söz konusu miktar bir tahsildara aylık üç veya dört yüz kuruş isabet edecek şekilde tahsilâttan %5 ilâ %8 arasında bir kesinti yapılmak suretiyle karşılanacaktır. Bu oranın ne olacağı ise vilâyet idare meclislerince belirlenecek ve Maliye Nezareti ile Bab-ı Âli'nin onayına sunulacaktır. 1902 nizamnâmesi tahsildar ve tahsildar müfettişlerine köylerde bulundukları müddetçe köylü tarafından bir oda tahsis edilmesini de karara bağlamıştır. Nizamnâmenin getirdiği bir başka yenilik tahsildarlara emeklilik hakkının tanınmış olmasıdır.

Sonuç itibariyle 1902 tarihli Tahsil-i Emval Nizamnâmesi vergi tahsilâtına ilişkin hayli kapsamlı bir çerçeve oluşturmuş ve Tanzimat sonrası dönemde vergi tahsili işlemleri sırasında yaşanan sorunların giderilmesi yönünde elde edilen tecrübe ve birikimlerin hukukî bir ifadesi olmuştur. Bu nizamnâmenin konumuz açısından en önemli özelliğini tahsildarlık teşkilatının zaptiye ve jandarmayla ilişkisinin tamamen kesilmesi yönün-

deki kesin irade oluşturmaktadır. 1860'lı yıllardan itibaren Osmanlı idarecilerinin gündeminde olan bu konuda bütün niyetlere rağmen kalıcı kazanımlar elde edilememişti. 1879, 1886 ve 1894 tarihli nizamnâmelerle bu konuda bir bakıma bir adım ileri iki adım geri atılmıştır. 1902 nizamnâmesi Ahmet Şâkir Paşa'nın da katkılarıyla 1895 yılından sonra ağırlık kazanan yönelimin kapsamlı ve somut hukuki bir çerçeveye kavuşturulması anlamına gelmiştir. Ancak gerek 1896 tarihli talimat gerekse 1902 tarihli nizamnâmede ifade bulan ilke ve kuralların hayata geçirilmesi meselesi bir başka öykü oluşturmaktadır. Aşağıda Anadolu, Rumeli ve Suriye vilâyetlerinde söz konusu kararların hayata geçirilmesi sırasında yaşanan sıkıntılar ayrıntılarıyla incelenecektir.

ANADOLU, RUMELİ VE SURİYE VİLAYETLERİNDE VERGİ TAHSİLDARLIĞI, 1895-1908

Doğu vilâyetlerindeki karışıklıkların giderilmesi ve ahalinin vergi tahsili sırasında maruz kaldığı baskıların önlenmesi için öncelikle kolluk kuvvetlerinin vergi tahsilâtı işlemlerinde kullanılmasına bir an evvel son verilmesi gerekmekteydi. Bu çerçevede ilk adım olarak jandarma bünyesinde yer alan "firka-i tahsiliyelerin lağvı" ve yerine zaptiye ile bağı tamamen kesilmiş sivil bir tahsildarlık teşkilatının kurulması gerekmiştir. Abdülhamid yönetiminin vergi tahsilâtına ilişkin ıslahatı vilayat-ı sitte ile sınırlandırmayıp vilayat-ı şahanede yani imparatorluğun Hicaz hariç bütün vilâyetlerinde uygulanması yönünde, 22 Eylül 1896 tarihiyle bir karar aldığına yukarıda değinmiştik. Bu kararla, 1860'lı yıllardan beri gündemde olan fakat bir türlü kalıcı bir ilerleme sağlanamayan vergi tahsilâtı usullerinin ıslahı alanında köklü bir dönüşümün başladığı kesindir.

Abdülhamid yönetimi "firka-i tahsiliyelerin lağvı" ve sivil bir tahsildarlık teşkilatı oluşturulması yönündeki kararını 13 Aralık 1896 tarihi itibariyle vilayat-ı sitte kapsamındaki altı vilâyete ek olarak Selanik, Kosova, Manastır, Yanya, İşkodra, Cezair-i Bahr-i Sefîd, Hüdavendigâr, Trabzon, Kastamonu, Ankara, Aydın, Konya, Adana, Halep, Suriye, Beyrut, Bağdat, Basra, Musul, Trablus, Yemen, Çatalca, İzmit, Kudüs, Bingazi ve Biga gibi vilâyet ve sancaklara göndermiştir.[33] Ancak, söz konusu kararın bu şekilde genişletilmesinin imparatorluğun geniş ve farklı özelliklere

[33] BOA, DH.TMIK.S, 4/41, 1314.07.08 (13 Aralık 1896). BOA, DH.TMIK.S, 13/57, 1315.04.03 (2 Ağustos 1897). BOA, DH.TMIK.S, 14/3, 1315.04.25 (23 Eylül 1897). Vilayetlerle gerçekleştirilen yazışmalar sonucunda "vilayat-ı sitte-i malumeden gayri vilayat ve evliye-i şahanede dahi mukarrerat-ı ıslahiyeye tevfikan teşkil edilecek" yeni tahsildar heyetleri için jandarma bütçesinden aktarılacak meblağa 5.262.854 kuruşluk ek yapılması gerektiği ortaya çıkmıştır.

sahip coğrafyası dikkate alındığında sorunsuz ve eşgüdümlü bir şekilde icra edilmiş olduğunu beklemek isabetli olmayacaktır. 13 Aralık 1896 tarihli tebligatın gönderildiği vilâyet ve sancaklara ilişkin liste dikkatle incelendiğinde imparatorluğun vilayat-ı sitte dışında üç ana bölgeye ayrılmış olduğu görülür. Vilayat-ı sitte'de yeni sivil vergi tahsildarlığı teşkilatının hayata geçirilmesine ilişkin süreç, Ermeni sorunuyla ilişkisi bakımından ayrı bir başlık altında ele alınmayı gerektirecek kapsamdadır.[34] Diğer üç gruptan birincisini Tanzimat idarî yapısının erken bir aşamada ve görece başarılı bir şekilde yerleştirildiği Hüdavendigâr, Kastamonu, Konya, Ankara, Aydın gibi vilâyetler oluşturmaktadır. İkinci grup 1878 sonrasında gene Berlin Kongresi'ne referansla ıslahat kapsamı içine alınmış olan Rumeli vilâyetlerini kapsamaktadır. Son grubu ise aşiret yapısının önemli bir ağırlığa sahip olduğu ve modern iktidar teknolojilerinin uygulanmasında zorlukların yaşandığı bölgeler oluşturmaktadır. Aşağıda vergi tahsilâtının bu üç coğrafyada nasıl icra edildiği sırasıyla ve ayrıntılarıyla incelenecektir.

Anadolu Vilâyetlerinde Vergi Tahsildarlığı

Yeni tahsildarlık teşkilatının, Hüdavendigâr, Kastamonu, Aydın gibi Tanzimat idarî reformlarının uygulanmasına erken bir tarihte başlanan vilâyetlerde görece kolay bir şekilde işlerlik kazanması beklenebilir. Ancak bu vilâyetler için bütçede yeteri kadar para ayrılamamış ve buralarda da sorun yaşanmıştır. Yeni vergi tahsildarlığının oluşturulmasıyla ilgili sürecin sıkıntılı geçtiği ortaya çıkınca tek tek vilâyetlerdeki durumu tespit etmek üzere Bab-ı Âli'de bir komisyon kurulmuştur. Komisyonun yürütmüş olduğu yazışmalar sonucunda birçok vilâyetten yeni tahsildarlık teşkilatı oluşturulduğu, ancak yeni teşkilatın tahsilât için yeterli olamadığı ve dolayısıyla zabıtanın yardımına ihtiyaç duyulduğu yönünde raporlar alınmıştır. Vilâyetlerin çoğunda "fırka-i tahsiliye tertip edilmekle beraber kuvve-i zabıta muavenetinden ferâgat edilemeyerek jandarmanın muavenet etmesinin dahi kararlaştırılmış" olduğu tespit edilmiştir. Vilâyetlerden jandarmanın tahsil işlemlerine karıştırılmaması nedeniyle tahsilâtın sekteye uğradığı yönünde raporlar alınmıştır.[35]

Vergi tahsildarları için ayrılan tahsisatı artıramayan merkezî yönetim, jandarmanın tahsilât işine karışmasına da izin vermek istemediği için çözüm olarak nahiye teşkilatının devreye sokulmasını gündeme getirmiştir.

---

[34] Vilayat-ı sitte'de vergi tahsildarlığı teşkilatının uygulanmasına ilişkin ayrıntılar için bkz. Nadir Özbek, ""Anadolu Islahatı," "Ermeni Sorunu" ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 9 (2009): 59-85.

[35] BOA, DH.TMIK.S, 13/57, 1315.04.03 (2 Ağustos 1897).

Nahiye teşkilatının ıslahı Anadolu Islahatı'nın maddeleri arasında yer almaktaydı. Osmanlı yönetimi ıslahatın diğer maddelerinde olduğu gibi bu maddeyi de vilayat-ı sitte ile sınırlamayıp bütün vilâyetlerde uygulamaya koyma çabasına girişmiştir. İdare-i nevahi nizamnâmesinin nahiye müdürlerine ve nahiye meclislerine vergi tahsilinde görev yüklediği hatırlatılarak tahsil-i emval nizamnâmesinde de bu doğrultuda bir tadilat yapılması düşünülmüştür.[36] Kuşkusuz bu önlemler de sorunların aşılmasında yeterli olamamış ve aşağıda iki büyük vilâyet olan Aydın ve Hüdavendigâr örneklerinde biraz daha ayrıntılı inceleyeceğimiz üzere şikâyetlerin önü alınamamıştır.

Aydın vilâyeti yeni tahsildarlık teşkilatının hayata geçirilmesi bakımından çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır. Aydın her şeyden önce imparatorluğun merkezine yakın bir vilâyet olarak önemlidir. Tanzimat'ın öngördüğü nüfus, emlak ve arazi tahrirleri ve benzeri idari pratikler bu vilâyette görece erken bir dönemde gerçekleştirilmiştir. Bütün bu özelliklerine rağmen yeni vergi tahsildarlığı teşkilatının oluşturulmasına ilişkin sürecin Aydın'da da istenilen çerçevede gelişmediği söylenebilir. Valilik 24 Ocak 1897 tarihli telgrafla vilâyetin 207 nefer piyade ve 204 nefer süvariden oluşmak üzere toplam 411 neferli bir tahsildar teşkilatına ihtiyaç duyduğunu ve gerekli meblağın da 1.237.002 kuruş olduğunu bildirmiştir. Maliye Nezareti ise 117 nefer piyade ve 100 nefer süvari istihdamıyla 638.600 kuruşluk tahsisatın yeterli olacağı yönünde görüş bildirmiştir.[37] Aydın vilâyetinin 11 Mart 1898 tarihiyle Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu bir başka yazıdan anlaşıldığına göre Dâhiliye Nezareti, Maliye Nezareti'nin görüşü yönünde hareket etmiş, nevahi müdür ve meclislerinin devreye sokulması suretiyle tahsildar adedinin bir miktar azaltılmasının mümkün olduğunu belirtmiş ve valilikten ne ölçüde bir indirim yapılabileceğinin bir an önce bildirilmesini istemiştir. Bu talebe vilâyetin cevabı ise sonuçlar görülmeden ne ölçüde bir azaltmaya gidilebileceğinin şimdiden bilinemeyeceği şeklinde kesin ve net olmuştur.[38]

1902 yılına gelindiğinde Aydın vilâyetinde henüz işleyen bir tahsildarlık teşkilatının kurulamamış olduğunu görüyoruz. Söz konusu tarih itibariyle tahsildarların ancak üçte birinin istihdam edilebilmiş olduğu, diğer kadrolar için uygun aday bulunamadığı, bulunanların ise kefalet getire-

---

[36] BOA, DH.TMIK.S, 14/62, 1315.05.16 (13 Ekim 1897). BOA, A.MKT.MHM, 683/11, 1315.10.17 (11 Mart 1898). BOA, DH.TMIK.S, 19/87, 1316.02.28 (18 Temmuz 1898).

[37] BOA, DH.TMIK.S, 22/84, 1316.08.04 (18 Aralık 1898).

[38] BOA, DH.TMIK.S, 19/87, 1316.02.28 (18 Temmuz 1898). Daha önceden Aydın Valisi Kâmil imzalı ve 16 Temmuz 1897 tarihiyle Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta senenin ortası gelmeden ve icraatın sonuçları görülmeden bir şeylerin söylenemeyeceği ifade edilmişti.

medikleri belirtilmektedir. Aydın vilâyetinin 1902 tarihli tahriratında ifade edildiği üzere bu durumda "tahsilâtın külliyeti yine memurin-i mülkiyenin ve jandarmanın muavenetine kalmakta," jandarmalar ise "maaş alamamalarından dolayı istifa etmektedirler." Vilâyet neticede jandarma maaşlarının bir an önce ödenmesini talep etmektedir.[39] 1904 yılına gelindiğinde de sorun henüz çözülememiştir. Söz konusu tarih itibariyle vilâyetin tahsildar mevcudunun lüzumundan eksik tertip edildiği ve bu eksiğin kapatılması yönünde 15 nefer daha tahsildar ilâvesi meselesinin müzakere edilmekte olduğu anlaşılıyor.[40]

Hüdavendigâr vilâyetinde de durum Aydın'dan farklı değildir. Valinin 15 Haziran 1897 tarihli yazısında, jandarma bütçesindeki tahsisatın yeterli olamayacağı ve yeni usulde oluşturulacak tahsildaran heyeti için esasen 1.221.232 kuruşluk bir bütçeye ihtiyaç duyulduğu yönünde bir raporun Dâhiliye Nezareti'ne 17 Mart 1897 tarihi itibariyle gönderildiği ancak henüz bir cevap alınamadığı belirtilmiştir. Valinin ifadesine göre beş sancağı kapsayan bu geniş vilâyette eldeki tahsildarlar yetersiz kalmakta, tahsilât "günden güne kesb-i müşkilat ve atalet ederek masarifat-ı mahalliye üç dört aydır tasfiye olunamadığından dolayı sada ve sızıldıyı mucib olmaktadır." Vali bir önceki yazısında tahsildar miktarı artırılmadığı takdirde "umur-ı tahsiliyenin hüsn-i ifasının gayr-i kabil olduğunu" ifade ettiğini hatırlatmaktadır. Durumun önemine binaen vali son yazısında tahsildarların sayısının artırılmasını istemekte, bu yapılmadığı takdirde jandarmanın tahsildarlara yardım etmesinin elzem olacağını bildirmektedir.

Islahat Komisyonu ise konuyla ilgili Maliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda "mukarrerat-ı ıslahiye icabınca emr-i tahsilâtta jandarmanın muavenetinin katiyen caiz olmadığı ve asla kabul edilemeyeceğini" belirtmiştir.[41] Maliye Nezareti tahsildarların sayısının artırılması yönünde girişimlerin başlatılmış olduğunu ve bu işlem tamamlanıncaya kadar Hüdavendigâr vilâyetinin talebi doğrultusunda zabıtanın tahsilât işlemlerine yardım etmesine izin verilmesini istemiştir. Ancak Dâhiliye Nezareti yine bu teklifi kabul etmemiş ve tahsildarlık teşkilatının bir an önce tamamlanmasını istemiştir.[42] Islahat Komisyonu'nun 16 Temmuz 1898 tarihli yazısından "jandarmaların badema tahsilâta muaveneti külliyen men edilmiş" olduğu

[39] BOA, DH.TMIK.S, 40/33, 1320.08.17 (19 Kasım 1902). Söz konusu dönemde maaşların ödenememesi neticesinde jandarmaların "terk-i hizmet etmeleri" hayli yaygın bir durumdu. Bu konuda bkz. Nadir Özbek, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late-Nineteenth-Century Ottoman Empire (1876-1908)," *International Journal of Middle East Studies* 40, 1 (2008): 47-67.

[40] BOA, İ.ML, 58/1322/S-26, 1322.02.24 (10 Mayıs 1904).

[41] BOA, DH.TMIK.S, 11/26, 1315.01.29 (30 Haziran 1897).

[42] BOA, DH.TMIK.S, 11/65, 1315.02.10 (11 Temmuz 1897).

ancak "usul-i cedide-i tahsiliyenin" ise henüz neticelendirilmediği için vilâyette birçok emvalin bakayada kalmış olduğunu öğreniyoruz. Daha sonraki yazışmalarda tahsilâtta yaşanan sorunların giderilmesi için nahiye müdürlerinin ve nahiye meclislerinin göreve çağrılması gerektiği hatırlatılmıştır. Vilâyet idare meclisi ise Dâhiliye Nezareti'ne henüz nahiye teşkilatı oluşturulmadığı için idare-i nevahi nizamnâmesinin devreye sokulamayacağını bildirmiştir.[43]

Aydın ve Hüdavendigâr vilâyetleri Dâhiliye Nezareti'nin yeni usülün uygulanması yönündeki ısrarlarına direnebilen vilâyetler olarak ön plana çıkmaktadır. Bu kararlılıkta Aydın Valiliği'nde Kamil Paşa'nın bulunuyor olmasının kuşkusuz bir payı olsa gerek. Konya ve Ankara vilâyetlerinden ise Dâhiliye Nezareti'nin tebligatlarına yönelik bir itiraza pek rastlanmıyor. Kastamonu Valiliği de benzer bir şekilde hem ıslahat layihasını hem de nahiye müdür ve meclislerinin tahsilâtta görevlendirilmeleri maddelerini uygulamaya çalışıyor görünmektedir. Kastamonu vilâyetiyle ilgili belgelere yansıyan bir nokta gayrimüslimlerin tahsildaran heyetinde istihdamları konusu olmuştur. Islahat Layihası gereğince gayrimüslimlerin de nüfusları oranında istihdam edilmeleri gerekmekteydi. Anlaşıldığı kadarıyla 12 Kasım 1899 tarihi itibariyle Kastamonu vilâyeti tahsildar heyetine ilâvesi düşünülen 119 neferden yarısının istihdamını gerçekleştirmiş ancak nüfus oranı ilkesine dikkat etmemiştir. Dâhiliye Nezareti'ne konu sorulmuş ve nüfus oranına dikkat edilmesi gerektiği şeklindeki cevaba göre istihdama devam edilmiştir.[44]

Rumeli Vilâyetlerinde Vergi Tahsildarlığı

1878 tarihli Berlin Antlaşması vilayat-ı sittede olduğu gibi Rumeli vilâyetlerinde de idari reformlar yapılmasını öngörmekteydi ve antlaşmanın 21. maddesi bu amaçla düzenlenmişti. Makedonya'da gündeme gelen reformların en önemli başlığını kolluk kuvvetlerinin ahali üzerindeki baskılarını önlemek üzere Avrupa devletlerinin doğrudan gözetimi altında jandarmanın ıslah edilmesi oluşturuyordu. Bu konu kuşkusuz vergi tahsilâtı meselesiyle doğrudan ilişkiliydi. Osmanlı hükümetinin 1879 yılında çıkarmış olduğu Tahsil-i Emval Nizamnâmesi ve daha sonra 1896 yılında jandarma bünyesinde bulunan tahsildaran fırkasını lağvederek yerine bütün vilâyetlerde yeni bir tahsildarlar heyeti oluşturma kararı hiç şüphesiz Avrupa devletlerinin müdahale çabasını boşa çıkarma yönünde bir girişimin de ifadesiydi. Ancak 1902 ve 1903 yıllarında Rumeli'de gerçekleşen

[43] BOA, DH.TMIK.S, 19/87, 1316.02.28 (18 Temmuz 1898).
[44] BOA, DH.TMIK.S, 22/3, 1316.07.01/(15 Kasım 1898). BOA, DH.TMIK.S, 22/41, 1316.07.25 (9 Aralık 1898).

Cuma-i Bâlâ ve İlinden ayaklanmaları sonrasında Avrupa devletlerinin müdahalesi engellenememiş ve Hüseyin Hilmi Paşa reform paketini hayata geçirmek üzere umum müfettiş olarak görevlendirilmiştir.[45] 1879 tarihinden söz konusu ayaklanmaların gerçekleştiği yıllara kadar uzanan evrede vergi tahsilâtı alanında planlanan reformların istenildiği ölçüde gerçekleştirilememiş olması kuşkusuz geniş halk kitlelerinin hoşnutsuzluğunu daha da artırmış ve isyanlar için zemin hazırlamıştır.[46] Aşağıda 1896 tarihli talimatı takip eden süreçte Rumeli'nin belli başlı vilâyetlerinde vergi tahsildarlığına ilişkin ıslahatın nasıl gerçekleştirildiği, daha doğrusu gerçekleştirilemediği kısaca incelenecektir.

Ergiri, Preveze, Berat ve Yanya merkez olmak üzere dört sancak ve toplam 2.378 köyden oluşan Yanya vilâyeti Rumeli'nin görece büyük vilâyetlerinden birisiydi. Diğer vilâyetler gibi Yanya'ya da yeni tahsildarlık teşkilatının oluşturulması yönündeki talimat Aralık 1896 tarihiyle gönderilmiş ve vilâyet tarafından bu doğrultuda icraata başlanmıştı.[47] Vilâyetlerden gelen vergi tahsildarları miktarının artırılması yönündeki ısrarlı taleplere rağmen hükümet 1897 yılında nahiye meclisleri ve nahiye müdürlerinin tahsilâtta görevlendirilebileceğini hatırlatarak tahsildar sayısında bir azaltmaya gidilmesi yönünde bir talimat göndermiştir. Yanya Valiliği'nin bu emre tepkisi beklenileceği üzere hayli sert olmuştur. Vali 3 Kasım 1897 tarihiyle Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda "Maliye Nezaret-i Celilesi'ne takdim edilen defterde muharrer tahsildaran adedi ve tahsisatında hiçbir suretle tenkihat icrası kabil olamayacağı gibi işbu tertibatın bile yeterli olamayacağı ve ilerde jandarma muavenetine muhtaç olunacağını" çok açık bir şekilde ifade etmiştir.[48] Yanya vilâyetinin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 14 Mayıs 1899 tarihli telgrafta ise yeni oluşturulan tahsildarlar teşkilatını "köylünün henüz işitmediği ve binaenaleyh bunlara karşı emir ve nüfuzu tamamen cereyan etmemekte olup şu sebeple emr-i mühim-i tahsilâtın pek geri kaldığı anlaşıldığından ahali tahsildarlara alıştırılıncaya kadar muavenet için yanlarına muvakkaten birer

[45] Bu süreç ve jandarma reformunun ayrıntıları için bkz. Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909," *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16 (2004): 59-95. Makedonya'daki siyasi gelişmeler ve söz konusu ayaklanmalar için bkz. Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), Gül Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)* (İstanbul: AFA Yayınları, 1995).

[46] Rumeli'de vergi tahsilâtında kolluk kuvvetlerine başvurulması ve bunun doğurduğu hoşnutsuzlukların Jön Türk devrimine giden süreçte oynadığı role ilişkin bir değerlendirme için bkz. Nadir Özbek, "İkinci Meşrutiyeti Hazırlayan Koşullar: Rumeli'de Vergi Tahsilatı ve Jandarma," *Toplumsal Tarih*, 183 (2009): 46-50.

[47] BOA, DH.TMIK.S, 4/41, 1314.07.08 (13 Aralık 1896).

[48] BOA, DH.TMIK.S, 19/87, 1316.02.28 (18 Temmuz 1898).

nefer zaptiyenin terfikinin zaruri olduğu" ifade edilmiştir. Maliye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 26 Kasım 1900 tarihli tahriratta ise vilâyet dâhilinde tahsilât işlemlerinde "jandarmadan başka asâkir-i şahane müfrezelerinin bile istihdamına lüzum gösteren mahallerinin bulunduğu" ifade edilmiş ve söz konusu tahsildarlara birer nefer jandarma refakat etmesi yönündeki geçici kararın bir müddet daha devam ettirilmesi talep edilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nden Yanya vilâyetine gönderilen 5 Ocak 1901 tarihli telgrafta ise söz konusu geçici uygulamaya birkaç ayı geçmemek üzere ve refakatçi jandarmaların "tahsilâta asla karıştırılmamaları" şartıyla izin verildiği belirtilmekte ve geçen süre zarfında nahiye meclisleri ve nahiye müdürlerinin tahsilâtta görevlendirilmesi yönünde gerekli adımların niye atılmadığı sorulmaktadır. Ayrıca söz konusu geçici uygulamaya "nihayet-ün-nihaye kaç mah daha" ihtiyaç duyulduğunun bildirilmesi istenmiştir.[49]

Manastır vilâyetinde de durum farklı görünmemektedir. Vilâyet 28 Mart 1898 tarihli telgrafla nahiye meclislerinin tahsilâtta görevlendirilmeleri durumunda bile idare-i maslahatın mümkün olmadığını bildirmiştir. Aynı telgrafta bazı bölgelerde nahiye meclislerinden faydalanmanın mümkün olduğu ancak birçok bölgede nahiye meclislerinin henüz oluşturulmadığı ve bu nedenle tahsildar sayısında bir azaltmaya gidilemeyeceği ifade edilmiştir.[50] 17 Temmuz 1899 tarihli valilik telgrafında ise Serfiçe sancağında tahsilâtın ancak zabıta yardımıyla gerçekleştirilebildiği bildirilmiştir. 800 civarında köyün bağlı bulunduğu büyükçe bir sancak olan Serfiçe'de bir önceki yıl da vergi tahsilinde jandarmaya başvurmak durumunda kalınmıştır. Serfiçe Mutasarrıflığı tahsildarların yanına mevkiine göre birer veya ikişer zaptiye süvarisinin verilmesini gerekli görmektedir. Dâhiliye Nezareti ise 29 Ağustos 1899 tarihli yazısında öncelikle ıslahat kararlarını hatırlatmış ve tahsildarlara refakat edecek jandarmaların bir neferle sınırlandırılmasını istemiştir. Söz konusu jandarmanın "asla işe karıştırılmaması ve bu muamelenin nihayet-ün-nihaye bir iki aya mahsus tutularak ondan sonra kuraya yalnız tahsildarlar gönderilerek eski usulün katiyen terk olunması" da ayrıca belirtilmiştir.[51] 26 Mart 1901 tarihli Manastır vilâyeti yazısında ise Debre sancağındaki tahsildarlardan hiçbir fayda sağlanamadığı gerekçesiyle tahsildarlığın lağvedilmesi istenmektedir. İfade edildiğine göre sancakta vergi ancak "zabıtadan ve cihet-i askeriyeden memurlar çıkarılarak" toplanabilmektedir. Maliye Nezareti ise

[49] BOA, DH.TMIK.S, 33/23, 1318.09.04 (26 Aralık 1900).
[50] BOA, DH.TMIK.S, 19/87, 1316.02.28 (18 Temmuz 1898).
[51] BOA, DH.TMIK.S, 26/54, 1317.04.21 (29 Ağustos 1899).

her ne kadar ıslahat kararlarına aykırı da olsa bu durumun onaylanması gerektiği yönünde görüş bildirmiştir.[52]

İstanbul'a yakın olmasına rağmen Çatalca Mutasarrıflığı'nda da jandarmanın yardımı olmadan vergi tahsilâtının gerçekleştirilemediği yönünde raporlar gelmiştir. Örneğin Çatalca mutasarrıfı 17 Nisan 1897 tarihli telgrafında tahsildar maaşının düşüklüğü ve tahsildarların sayısının azlığı nedeniyle verginin toplanamadığını bildirmiştir.[53] Mutasarrıf 13 Temmuz 1897 tarihli telgrafında ise 400'er kuruş maaşla 14 süvari ve 250'şer kuruş maaşla dört piyade tahsildar daha istihdam edilmediği takdirde vergi tahsilinin gerçekleştirilemeyeceğini ifade etmiştir. Mutasarrıf durumun vahametini ortaya koymak üzere "geçen sene tahsilât işi zabıta marifetiyle icra edildiği halde emval-i umumiyeden yüzde seksen derecesi tahsil olunup bu sene ise şimdiki tahsildarlarla ancak yüzde kırkı tahsil olunacağını" ayrıca belirtme ihtiyacı duymuştur.[54] Çatalca Mutasarrıflığı'nın 11 Eylül 1901 tarihi itibariyle hâlâ tahsildarların yetersizliğinden şikayet etmeye devam ettiğini görüyoruz. Mutasarrıf, ya zaptiyelerin tahsildarlara yardım etmesine izin verilmesini, ya da altı nefer süvari zaptiyesinin lağvıyla elde edilecek tasarrufla altı nefer süvari tahsildarının istihdamına izin verilmesini talep etmektedir. Bu talep Dâhiliye Nezareti'nin ilgili birimlerinde görüşülmüş ve reddedilmiştir.[55]

Rumeli'nin diğer vilâyetlerinde de durumun farklı olduğunu söylemek zordur. Örneğin 1897 tarihi itibariyle Selanik vilâyetinde benzer şekilde tahsilât işlemlerinde zabıta kuvvetine başvurulmaya devam edildiğini görüyoruz. Selanik Valiliği çok açık bir ifadeyle "kuvve-i zabıta ile tahsilâta alışmış olan ahalinin nahiye meclislerinin nüfuzuyla tekalifatı vakti zamanıyla ifa etmeyeceklerini" belirtmiştir.[56] Kosova vilâyeti ise kısmen olumlu bir yaklaşım sergilemiş, bir an önce nahiye meclislerinin oluşturulması ve tahsildar maaşlarının da uygun bir seviyeye çekilmesi halinde tahsilât işlemlerinde bir sorun çıkmayacağını bildirmiştir.[57]

Vergi tahsilâtında jandarma ve zaptiye kuvvetine başvurulmaya devam edilmesi, hazinenin ihtiyaçlarının her şeyin üzerinde tutularak ne pahasına olursa olsun bütçe gelir öngörülerinin gerçekleştirilmeye çalışılması, Osmanlı taşrasında emeğiyle geçinen geniş halk kitleleri üzerinde sürekli bir baskıya yol açmıştır. Osmanlı idaresi imparatorluğun bütünün-

[52] BOA, DH.TMIK.S, 33/104, 1318.12.05 (26 Mart 1901).
[53] BOA, DH.TMIK.S, 8/59, 1314.11.17 (19 Nisan 1897).
[54] BOA, DH.TMIK.S, 19/87, 1316.02.28 (18 Temmuz 1898).
[55] BOA, DH.TMIK.S, 35/42, 1319.06.22 (6 Ekim 1901).
[56] BOA, DH.TMIK.S, 19/87, 1316.02.28 (18 Temmuz 1898).
[57] BOA, a.g.b.

de vergi tahsilât teşkilatının askerî görünümünü ortadan kaldırarak sivilleştirmek için büyük bir çaba sarf etmiştir. Ancak Osmanlı tarımsal üreticisi için bu değişikliğin ne ölçüde bir rahatlama sağladığı pek açık değildir. Aşağıdaki örnek Rumeli'nin en büyük vilâyeti olan Edirne'de askerî unsurlarından arındırılmış da olsa vergi tahsilâtının ahalinin gündelik hayatında önemli bir değişim getirmediğine işaret etmektedir.

Edirne vilâyetinin Dedeağaç sancağına bağlı Meğri karyesinde 1903 yılında cereyan eden vaka, tahsildar Bekir Efendi'nin tahsilât esnasında ahaliye kötü davranışıyla ilgilidir. Bekir Efendi, Meğri ahalisinden Yanako'nun 170 kuruşluk vergi borcu için zevcesinin bulunduğu haneye girmiş ve yanında jandarma Ömer Çavuş, iki muhtar ve ihtiyar heyeti mensupları hazır bulunduğu halde Yanako'nun zevcesinin verdiği 100 kuruşu eksik olduğu gerekçesiyle almamıştır. Kadının, 70 kuruşu daha sonra bulup getireceği yönündeki ricasını da kabul etmeyerek, merdivenden aşağı itelemiştir. Daha sonra oğlu Petro'yu ve bir başka akrabasını darp ve tahkir etmiştir. Olayın bu şekilde cereyan ettiği şahitlerin ifadesi ve Ömer Çavuş'un kendi beyanı ile doğrulanmıştır. Ahalinin mahkeme-i nizamiyeye şikâyeti üzerine Ömer Çavuş hakkında 15 gün hapis cezası verilmiştir.

Olayın yukarıda özetlediğimiz genel çerçevesi, olağandışı bir nitelik taşımamaktadır. Ancak bu olay vesilesiyle Maliye, Dâhiliye ve Adliye nezaretleri arasında cereyan eden yazışmalar Osmanlı malî idaresinin verginin ne koşulla olursa olsun toplanması şeklindeki zihniyetine ışık tutar niteliktedir. Maliye Nezareti tahsildarların mahkemeye celp ve davet veyahut hapis ve tevkif edilmesi gibi durumların tahsilât işlemlerini sekteye uğratmak gibi ciddi mahsurları olacağı görüşünden hareketle "tahsildarların mahkemeye celbi hususunda memurin-i maliyenin vesaitine müracaat olunmasını" istemektedir. Dâhiliye Nezareti de bu isteği Adliye Nezareti'ne aktarmıştır. Adliye Nezareti'nin cevabı ise tahsildarlara kanunda öngörüldüğünden farklı özel bir muamelenin uygulanamayacağı şeklinde olmuştur. Kuşkusuz bu örnek vergi tahsili sürecinde yaşanan baskılar karşısında ahalinin mahkemeler aracılığıyla hakkını arayabildiğine işaret etmektedir. Ancak bu tekil örneğin geneli yansıttığını düşünmek hayli zor görünmektedir.[58]

Suriye Vilâyetlerinde Vergi Tahsildarlığı

Osmanlı yönetimi Trablusgarp, Yemen, Bağdat ve Basra vilâyetleriyle, Bingazi ve Zor sancaklarını başlangıçta bir süreliğine istisna tutmayı düşünmüş ve bu vilâyetlerde tahsildarlık teşkilatının uygulanmasını bir

[58] BOA, DH.TMIK.S, 47/1, 1321.05.04 (29 Temmuz 1903).

müddet geciktirmiştir.[59] Bu idarî birimler aşiret unsurlarının gücü ve devletten görece özerklikleri itibariyle benzer özellikler taşımaktadır. Söz konusu bölgelerle ilgili Tesri'i Muamelat Komisyonu tarafından Maliye Nezareti'ne gönderilen 1 Eylül 1897 tarihli yazıda Yemen ve Trablusgarp'ın hâlâ istisna tutulmasının anlaşılır olduğu ancak diğerleri için durumun değişmesi gerektiği kanaati ifade edilmiştir. Komisyon, bu bölgelerde bütün zorluklara rağmen tahsildar istihdam edilmesi ve bu tahsildarların yanlarına jandarma veya asâkir-i şahane müfrezeleri verilmesi suretiyle "aşâir ve kabâil-i merkumenin tedricen idareye ısındırılarak usul-i cedide-i tahsiliyeye alıştırılmalarını" önermiştir.[60] Bingazi sancağıyla ilgili olarak Maliye Nezareti, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği cevap yazısında bölgede vergi tahsilâtının tahsildarlar aracılığıyla gerçekleştirilmesinin mümkün olmayacağını bildirmiştir. Ayrıca yeni tahsildar istihdamının hayli yüklü bir masraf doğuracağı, bunun da imkân dâhilinde olmadığı ve neticede sancağın özel durumu nedeniyle vergi tahsilinin ancak "asâkir-i şahane müfrezeleri terfikiyle mümkün" olacağı ifade edilmiştir.[61]

Zor Sancağı'nda ise mutasarrıflığın 24 Aralık 1896 ve 24 Temmuz 1897 tarihli iki ayrı telgrafında belirtildiğine göre fırka-i tahsiliye istihdam olunmamıştır.[62] Bu telgraflarda mutasarrıf sancakta şimdiye kadar tahsildar tayin edilmediği, tahsilâtın jandarma marifetiyle icra edildiği, bunların da tahsilâta el sürmediği gibi ahaliden meccanen yem ve yiyecek almadıkları, bölge ahalisinin de çoğunlukla seyyar aşiretlerden oluşması nedeniyle tahsilât işi için ayrıca memur istihdamı yoluyla yeni masraf çıkarmaya gerek olmadığı bildirilmiştir. Zor Mutasarrıflığı'nın 9 Ocak 1899 tarihli bir başka telgrafında ise yine aynı gerekçelerle tahsildar tayinine gerek olmadığı görüşü tekrar edilmiştir.[63] Ancak 1901 yılı sonuna gelindiğinde sancakta durumun bir miktar değiştiğini görüyoruz. Maliye Nezareti'nin 5 Ocak 1902 tarihli yazısından anlaşıldığına göre idare meclisi 80 neferden oluşan bir tahsildar heyetinin oluşturulması yönünde bir karar almıştır. Bu kararın gerekçesi olarak jandarma erlerinin sayısının azlığı, jandarmaların görev sırasında halktan yem ve yiyecek almak durumunda kalmaları nedeniyle halkın üzerinde baskı ve yük oluşturdukları ileri sürülmüştür. Bununla birlikte aşar vergisinin tahsili için asâkir-i şa-

[59] BOA, DH.TMIK.S, 13/57, 1315.04.03 (2 Ağustos 1897).
[60] BOA, a.g.b.
[61] BOA, DH.TMIK.S, 14/3, 1315.04.25 (23 Eylül 1897).
[62] BOA, DH.TMIK.S, 19/87, 1316.02.28 (18 Temmuz 1898). BOA, DH.TMIK.S, 24/4, 1316.11.04 (16 Mart 1899).
[63] BOA, DH.TMIK.S, 22/97, 1316.08.28 (11 Ocak 1899).

hane sevkinin zorunlu olduğu ve bu istisnanın devam ettirilmesi gerektiği belirtilmiştir.[64]

Trablusgarp vilâyetinde de Zor sancağında olduğu gibi tahsildar teşkilatı oluşturulmamış ve vergi tahsilinde asâkir-i zaptiye ve asâkir-i şahaneye başvurulmuştur. Trablusgarp valisinin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 11 Ocak 1897 tarihli yazıda vilâyette vergi tahsiliyle ilgili durum ayrıntısıyla tasvir edilmiştir.[65] Valinin raporuna göre vilâyette zaptiye miktarı hayli az olduğu için tahsilât işlerinde öteden beri asâkir-i şahaneye başvurulmakta ancak bunlar da çeşitli mazeretlerle asla yardımcı olmamaktadırlar. Vergi neticede mülkiye memurları ve kabâil şeyhlerinin gayretiyle toplanmaktadır. Bu durumda verginin zaptiye aracılığıyla toplanmayıp, vali, mutasarrıf ve kaymakamlar maiyetinde istihdam olunacak tahsildarlar aracılığıyla toplanması kararı son derece olumlu karşılanmış ve 150 süvari ve 150 piyade olmak üzere toplam 300 neferlik bir tahsildar heyetinin vilâyet için yeterli olacağı bildirilmiştir. Ancak vilâyetin 1 Ocak 1899 tarihli bir telgrafından nezaretin bu talebi hemen onaylamadığını fakat gerekli incelemeler tamamlanıncaya kadar söz konusu miktarın yarısını geçmemek üzere geçici surette tahsildar tayinine başlanmasının uygun görüldüğünü anlıyoruz. Vali ise söz konusu telgrafında vilâyette daha önceden bir tahsildar heyeti bulunmadığı, bu doğrultudaki ihtiyacın kesin olduğu ve bütçe hazırlıkları sırasında Trablusgarp vilâyeti için de mutlaka tahsisat ayrılması gerektiğini hatırlatmıştır.

Bağdat vilâyetinde ise durum bir miktar farklılık göstermektedir. Valiliğin bildirdiğine göre vilâyette henüz tahrir yapılmamış ve fırka-i tahsiliye istihdam olunmamıştır. Vergi olarak aşâirden çadır başına 50'şer kuruş alınmakta ve bu da yüzde beşlik bir aidatla zabıta aracılığıyla toplanmaktadır. Bedelat-ı askeriye de öteden beri aynı şekilde zaptiye aracılığıyla aidat usulüyle tahsil edilmektedir. Vilâyette tahsildar heyetinin teşkili hayli yüklü bir masraf getireceğinden bu yönde bir girişimde bulunulmamıştır. Tesri'i Muamelat Komisyonu ve Maliye Nezareti bu uygulamanın devamını uygun bulmuş ve "çadır vergisi memurlarının" da eskiden olduğu gibi aidat verilerek "muvakkit tahsildar unvanıyla" istihdamına devam edilmesini onaylamıştır.[66]

Musul vilâyetine ilişkin yazışmalarda da benzer bir durum gözlenmektedir. Vilâyette ıslahat kararları gereği 32 nefer tahsildar görevlendirilmiştir. Ancak valiliğin belirttiğine göre verginin hakkıyla toplanabilmesi

[64] BOA. DH.TMIK.S, 35/47, 1319.06.29 (13 Ekim 1901).
[65] BOA, DH.TMIK.S, 24/4, 1316.11.04 (16 Mart 1899).
[66] BOA. DH.TMIK.S, 9/40, 1314.12.19 (21 Mayıs 1897).

için 400 nefer tahsildara ihtiyaç duyulmaktadır. Tahsilât işlemleri eskiden beri jandarmalar tarafından gerçekleştirilmekte ve bazı durumlarda kuvve-i askeriyenin yardımına da ihtiyaç duyulmaktadır. Valiliğin verdiği bilgiye göre vilâyetin "sekenesi aşâirden ve ahali-i gayr-i mütemeddineden ibaret olan yerlerinde" verginin zaptiyeye başvurulmadan yalnızca tahsildarlar aracılığıyla toplanılması halinde önemli kayıplar ortaya çıkacaktır. Umum tahsildaran tertibatı kapsamında bütçeye Musul vilâyeti için bir tahsisat konulmamıştır. Eski usülün devam etmesi uygun görülmüş ancak "o gibi gayr-i mütemeddinenin tedricen hükümete ısındırılması" yönünde hareket edilmesi önerilmiştir.[67]

Halep valisinin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 14 Temmuz 1896 tarihli telgraf vilâyetteki durum hakkında bir fikir vermekle birlikte daha çok uygulamalara bir itiraz niteliği taşımaktadır. Vali öncelikle tahsil işlemlerinin zabıta emrinde bulunduğu dönemde "tekmil heyet-i zabıtanın" tahsilât işlemlerinde mümkün mertebe istihdam edildiğini ifade etmektedir. Valinin ifadesine göre tahsildaran teşkilatı Müfettiş Şâkir Paşa tarafından tasarruf esasına göre kurulduğu için hayli yetersiz bir seviyede kalmıştır. Ayrıca vilâyetin özellikle çöl aşiretlerinin bulunduğu bölgelerine yanlarında bir iki jandarma olmadan tahsildar göndermenin mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Halep valisi çok açık bir şekilde önerilen reform paketinin bir çözüm olamayacağını belirtmekte ve tahsilâtta eski usulün devam etmesi gerektiğini ifade etmektedir.[68]

Yukarıda kısaca özetlediğimiz çerçeve bölgedeki diğer birçok vilâyetin durumuyla benzerlik göstermektedir. Örneğin Basra vilâyetinde de 1897 tarihi itibariyle yalnız vilâyet merkezinde 5 adet tahsildar istihdam edildiğini görüyoruz.[69] Basra'da 1899 tarihi itibariyle tahsildar sınıfı teşkil edilmemiş ve vergi zaptiye aracılığıyla toplanmaya devam edilmiştir.[70] Basra Valisi'nin 16 Mart 1899 tarihli yazısında vilâyette her bir kalem verginin hangi usulle toplandığı ayrıntılı bir şekilde anlatılmış ve neticede tahsildaran istihdamına gerek olmadığı belirtilmiştir. Ahalisi "umumiyetle urban ve aşâir ve bedeviyeden ibaret olan" Necd, Amare ve Müntefik sancaklarında ise "bir iki tahsildar değil zabıta vasıtasıyla bile tahsil-i emval mümkün olamamakta ve bazen müfreze-i askeriye sevkine ihtiyaç gösterecek derecede dûçâr-ı müşkilât" olduğu ifade edilmiştir.[71]

---

[67] BOA, DH.TMIK.S, 24/76, 1316.12.20 (1 Mayıs 1899). BOA, DH.TMIK.S, 27/57, 1317.06.20 (26 Ekim 1899).
[68] BOA, DH.TMIK.S, 19/87, 1316.02.28 (18 Temmuz 1898).
[69] BOA, DH.TMIK.S, 24/4, 1316.11.04 (16 Mart 1899).
[70] BOA, DH.TMIK.S, 16/94, 1315.08.16 (10 Ocak 1898).
[71] BOA, DH.TMIK.S, 24/4, 1316.11.04 (16 Mart 1899).

Sonuç ve değerlendirme

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli sorunlarından belki de birincisini vergi tahsilâtı oluşturmuştur. İkinci Mahmut döneminden itibaren Osmanlı yöneticileri imparatorluğun vergi kaynaklarını en az kayıpla merkezî hazineye aktarmak için öncelikle iltizam sistemini kaldırarak bir nevi özel girişimciler olan mültezimleri aradan çıkarmak için gayret sarf etmişlerdir. Ancak bu konuda başarılı olunamamıştır. İmparatorluğun sonuna doğru vergi gelirlerinin neredeyse üçte birini iltizam sistemiyle toplanan aşar vergisi oluşturmuş ve vergi rejimine büyük oranda devletle bireyler arasında yüz yüze ve doğrudan bir ilişki niteliği kazandırılamamıştır. Bu dönemde iltizam sistemi dışında kalan ve büyük oranda tahrire dayanan emlak ve akar vergileri ile tahririn gerçekleştirilmediği bölgelerde, komşuca paylaştırılması öngörülen an-cemaatin vergilerin tahsili ise muhtarların ağırlıklı rolünün olduğu bir sistem içinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu tür vergilerin bütçe gelirleri içindeki payı yüzyılın sonlarına doğru %20'lik bir orana ulaşmıştır.

Bu yazıda ortaya konulmuş olduğu üzere Osmanlı yönetiminin "tayini vergiler" olarak isimlendirebileceğimiz tahrire dayanarak tespit edilen vergilerin köy ve mahalle düzeyinde tahsili işinde doğrudan maliye görevlilerini devreye sokan bir vergi tahsildarlığı teşkilatı oluşturması mümkün olamamıştır. Bu durumda köy ve mahalle düzeyinde vergi tahsilâtı işi muhtarlara veya söz konusu idari birimin ileri gelenlerine havale edilmiştir. Köy ve mahallelerde kabzımallık ismiyle muhtarlıktan ayrı ve yalnızca vergi tahsilâtı işiyle görevli bir idari birimin oluşturulması yüzyılın son çeyreği boyunca Osmanlı idarecilerinin hep gündeminde yer almıştır. Ancak mevzuatlarda da ifade bulmakla birlikte mahalle ve köylerde kabzımallık teşkilatının kurulması mümkün olamamış ve muhtarların vergi tevzi ve tahsilâtındaki rolleri önemli ölçüde devam etmiştir.

Tanzimat sonrası vergi sisteminde muhtarlar mahalle ve köylerde verginin paylaştırılması ve tahsili işinde birinci derecede sorumlu olmuşlardır. Bununla birlikte tahrir teknikleri geliştikçe ve vilâyet, sancak ve kasabalarda maliyenin yerel büroları oluştukça verginin kolektif ve tevzii niteliği azalmış, tayini yönü belirginlik kazanmış ve tek tek mükelleflere düşen verginin belirlenmesi ve tahsili işinde muhtarların kontrolü önemli ölçüde azaltılmıştır.

Osmanlı 19. yüzyılında vergi tahsilinin sorunsuz bir çerçevede cereyan ettiğini söylemek zordur. Vergi tahsilinde hükümeti temsil eden aktörlerle vergi mükellefi sıradan Osmanlı vatandaşları arasında gerginliklerin yaşanması, çatışmaların çıkması ve bu çatışmaların vergi isyanlarına

dönüşmesi sıklıkla rastlanan bir durum olmuştur. Bunda Osmanlı ekonomisinin esas itibariyle tarımsal bir yapıya sahip olmasının, bütçe gelirlerinin artırılması için üretim ölçeği bir hayli sınırlı Osmanlı köylüsüne yüklenilmekten başka bir alternatifin bulunmayışının payı büyüktür. 19. yüzyılın devletlerarası rekabet koşulları tarımsal bir ekonomiye dayanan Osmanlı İmparatorluğu'nu zorlamış ve artan devlet harcamalarını karşılamanın tek yolu vergi gelirlerini ne pahasına olursa olsun artırmak olmuştur. Bu koşullarda vergi tahsilâtı ancak kolluk kuvvetlerinin devreye sokulmasıyla mümkün olabilmiştir. Neticede siyasî rejimin temel meşruiyet kaynağı olması gereken vergi sistemi imparatorluğun birçok bölgesinde rejimin meşruiyetini kökünden sarsan bir ilişki niteliği kazanmıştır.

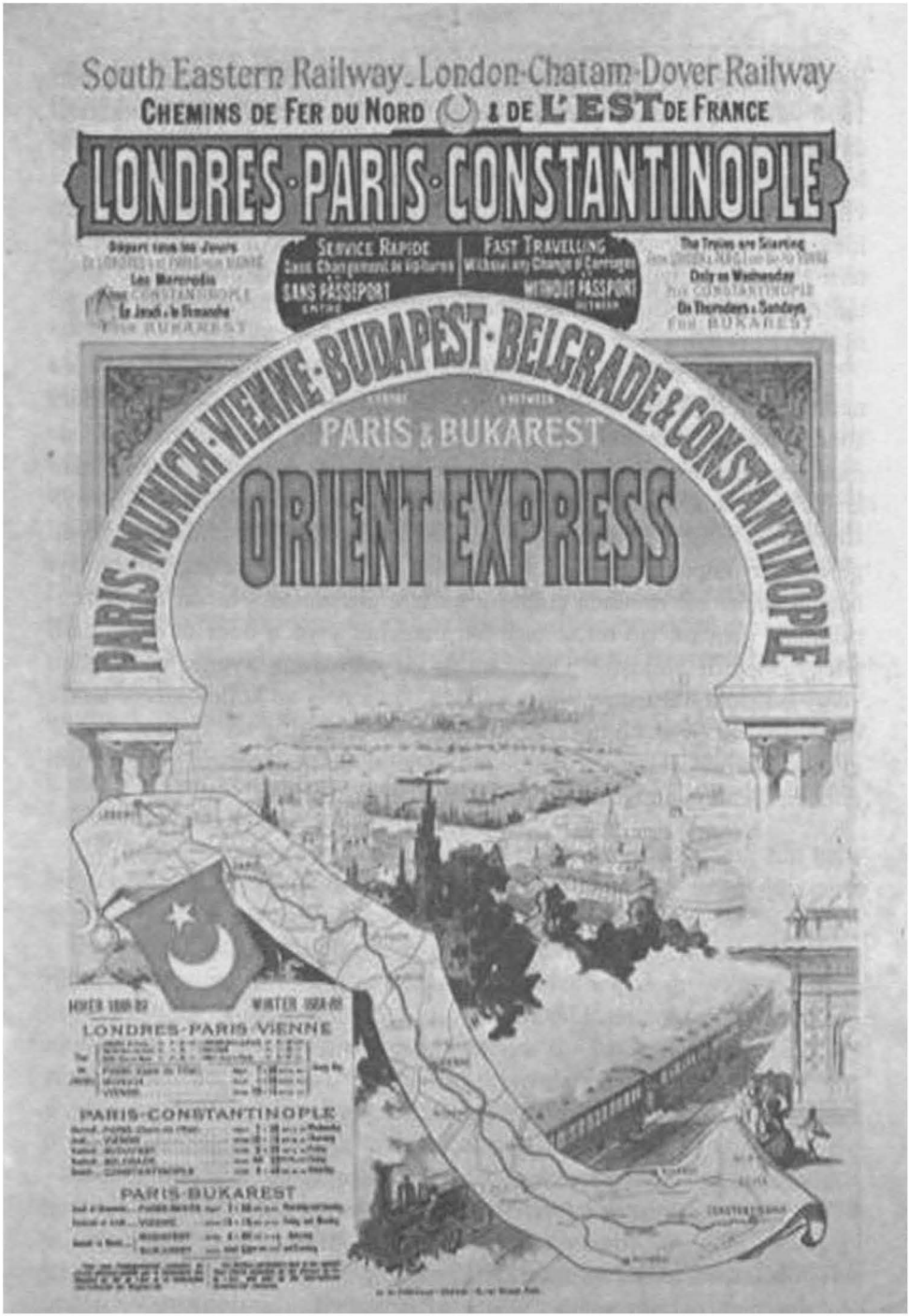
1840'lı yıllardaki kuruluşundan itibaren vergi tahsilâtı zaptiyenin asli görevleri arasında yer almış ve bu konu hukuki mevzuatlarda da ifade bulmuştur. Ancak askerî yöntemlere ve zora dayanan bir vergi tahsilât rejimi Tanzimat'ın hemen başlarından İkinci Abdülhamid devrinin sonlarına kadar ahali nezdinde geniş bir hoşnutsuzluk yaratmış, bu hoşnutsuzluklar sıklıkla vergi isyanlarına dönüşmüş ve imparatorluğun farklı bölgelerinde milliyetçi hareketlerin gelişmesiyle birlikte bu isyanların milliyetçi akımlarla eklemlenme ihtimali gittikçe artmıştır. Osmanlı yöneticileri ise 1860'lı yıllardan itibaren vergi tahsil sistemini barışçı bir zemine oturtmak, tahsilât teşkilatını sivilleştirmek ve kolluk kuvvetlerini tahsil işlemlerine karıştırmamak yönünde bir çaba içinde olmuşlardır. Ancak bu konuda İkinci Abdülhamid dönemine kadar kayda değer bir ilerlemenin sağlandığını söylemek zordur.

1878 Berlin Kongresi sonrasında Rumeli'de ve Ermeni nüfusun belli bir ağırlığa sahip olduğu doğu vilâyetlerinde uygulanmak üzere gündeme getirilen idari reformların önemli maddelerinden birini sivil bir vergi tahsildarlığı teşkilatının kurulması ve tahsilât işlemlerine jandarmanın kesinlikle karıştırılmaması oluşturmuştur. 1895 yılında doğu vilâyetlerinde huzursuzlukların iyice artması ve isyanların çıkması sonucu söz konusu idari reformların hayata geçirilmesi yönünde dış baskılar artmıştır. İkinci Abdülhamid yönetimi ise söz konusu reformları bütün imparatorluk çapında uygulanmak üzere yaygınlaştırmış ve böylece reformların bölgesel bir nitelik kazanmasını engellemeye çalışmıştır.

İkinci Abdülhamid döneminde gerek mevzuat gerekse uygulama düzeyinde vergi tahsilâtı meselesi öncelikli konular arasına girmiştir. 1879 yılından başlamak üzere bir dizi tahsil-i emval nizamnâmesi hazırlanmıştır. Bu nizamnâmelerde bir yandan zaptiyeden ayrı sivil bir tahsildarlık teşkilatı oluşturulması yönündeki bir iradeyi diğer yandan da zaptiyeye başvurmadan vergi tahsilâtının gerçekleştirilemediği gerçeğinin izini gör-

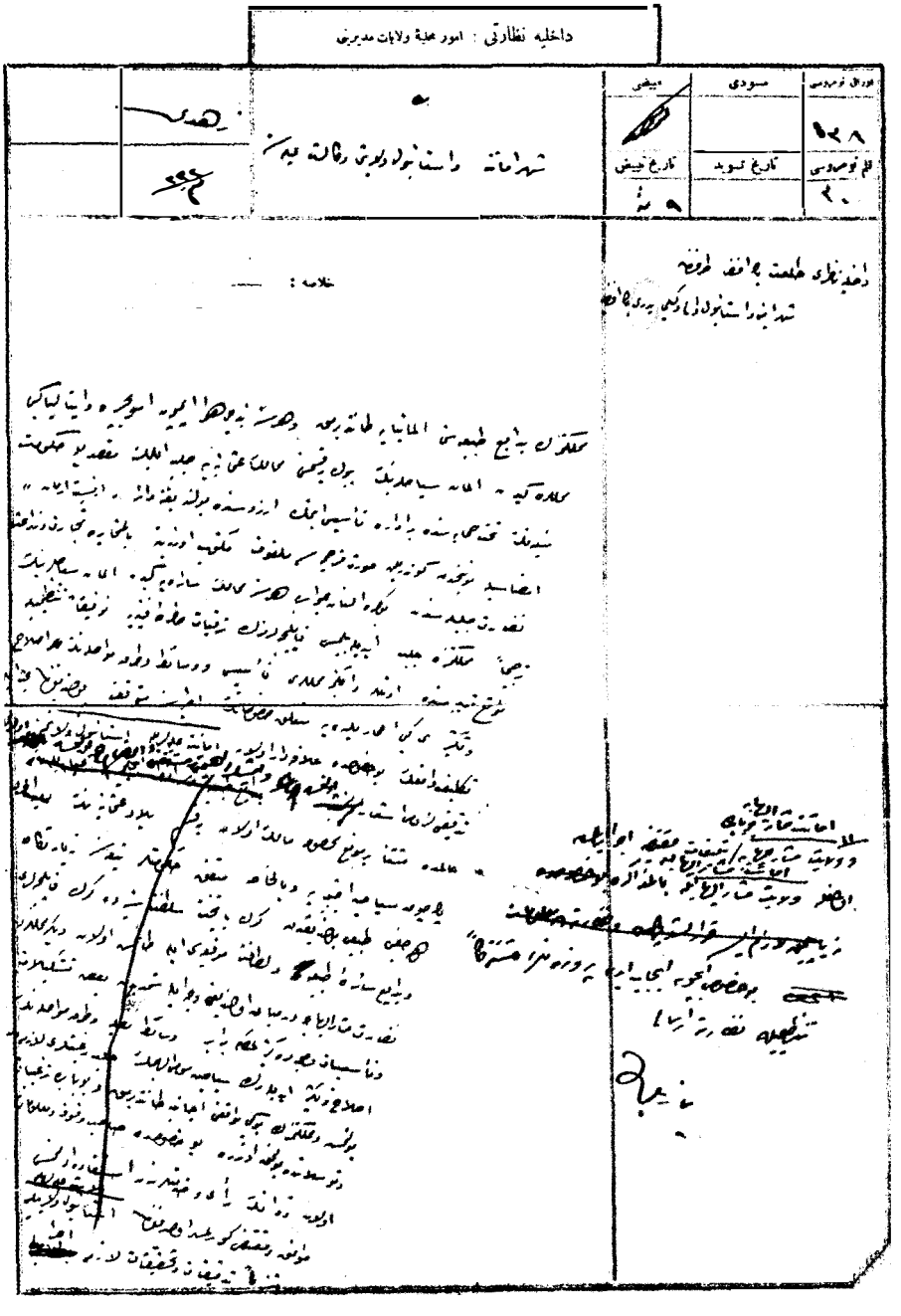
mek mümkündür. Ancak Abdülhamid yönetimi bütün gelgitlere rağmen 1896 yılından itibaren tahsilât sisteminin sivilleştirilmesi yönünde kararlı davranmıştır. Ancak bütün niyet ve çabalara rağmen uygulamanın istenilen çerçevede seyrettiğini söylemek zordur. Anadolu, Rumeli ve Suriye vilâyetlerine ilişkin incelemiş olduğumuz ayrıntılı örnekler maliyenin içinde bulunduğu sıkıntı nedeniyle yeni sivil tahsildarlık teşkilatı için yeterli bütçe ayrılamadığını ve bu koşullarda vilâyet yönetimlerince vergi tahsilâtı işinde kolluk kuvvetlerine başvurulması gereğinin ortaya çıktığını göstermektedir.

Abdülhamid rejimi artan huzursuzlukların giderilmesi ve ahaliyle yönetim arasında kopmuş bulunan bağların tamiri yönünde özellikle 1895 sonrası dönemde önemli bir gayret içinde olmuştur. Abdülhamid yönetiminin vergi konusunun siyasi rejimin meşruiyeti ve bekası bakımından kritik bir öneme sahip olduğunun farkında olduğu açıktır. Yönetim, 1895 sonrasında vergi gelirlerinin artırılması için askerî yöntemlere dayanan gelenekten kopmak ve 1860'lı yıllardan beri gündemde olan düşünceyi hayata geçirmek yönünde ciddi bir çabaya girişmiştir. Ne var ki bu doğrultudaki girişimlerin bir sonuca ulaşması her şeyden önce devletin malî gücüyle sınırlı olmuştur. Gücü sınırlı bir bürokratik aygıtla bir yandan vergi gelirlerini artırmak, diğer yandan bu işi zora ve kolluk kuvvetlerine başvurmadan sivil bir teşkilat aracılığıyla ve meşruiyet sınırları içinde gerçekleştirmek; İkinci Abdülhamid döneminde de Osmanlı yönetiminin içinden çıkmayı başaramadığı bir ikilem olmuştur.

"Orient Express afiş çalışması"

Turizm

Ernest'in teklifinden Şehremaneti'nin ve İstanbul Valiliği'nin haberdar edilmesi ve teklifin mefhumuna dairdir. (BOA, DH. UMVM, 97/31)

ZAMANSIZ BİR TEŞEBBÜS: "I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TURİZMİ GELİŞTİRME GAYRETLERİ"

Ahmet Yüksel*

MÜNİH'TEN GELEN BİR TEKLİF ÜZERİNE YAŞANAN BÜROKRATİK HAREKETLİLİK

Osmanlı ülkesinde turizmi geliştirmeye yönelik bütün hareketlilik Münih'ten, *"Ernest Erman"* isimli şahsın Mayıs 1916 tarihinde göndermiş olduğu bir mektupla başlamıştır. Mektup, Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti'nde tercüme olunarak, Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa imzasıyla evvela Ticâret ve Zirâat Nâzırı Ahmed Nesimi Efendi'ye *"Almanya'da, Münih'te Ernest Erman!"* başlığıyla takdim olunmuştur. İlgili tebligatta Ernest Erman ve projelerinden şu satırlarla bahsedilmiştir: "Memleketimizin doğal güzelliklerini Almanlara tanıtmak ve her sene hava değişimi için İsviçre ve İtalya gibi ülkelere giden Alman turist kafilelerinin büyük bir kısmını Osmanlı ülkesine çekmek ve hükümetin himâyesi altında bir idare tesis etmek niyetinde olduğunu ve bu konuda lazım gelen malumat ve tecrübeye haiz bulunduğunu arz ediyor.[1] Ayrıca *'terce-*

* Ahmet Yüksel, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

[1] "Alman seyyâh kafileleri harbden evvel her sene İsviçre ve İtalya'ya yüzlerce milyona bâliğ olan muazzam bir servet götürürlerdi. İstikbâlde Türkiyye dahi mezkûr servete iştirâk idecek ve ihtimâl ki en büyük hisseye nâil olacakdır. Almanlar harb-i hâzırda gördükleri açık tecrübeler üzerine paralarını artık mezkûr memleketlere götürmek istemeyeceklerdir. Bu muazzam serveti

me-i halini"[2] de kısaca özetliyor. Projesi nezâretin onayına mazhar olduğu takdirde düşüncelerini oldukça ayrıntılı bir layiha halinde memnuniyetle takdim eyleyeceğini, arzu edilirse müzakerelerde bulunmak üzere bizzat İstanbul'a dahi gelebileceğini bildiriyor."[3]

Talat Paşa, Ernest'in teşebbüsünü *"şâyân-ı nazar-ı dikkat"* bulduklarını ifade ederek, bu hususta neler yapılabileceğine dair fikir alışverişinde bulunmak üzere mektubun Ticâret ve Zirâat Nezâreti'ne gönderilmesini gerekli görmüştür. Beklenen cevap çok geçmeden, Ticaret ve Ziraat Nazırı adına bir müsteşar imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne ulaşmıştır. Özeti *"Ernest Erman Tarafından Tesisi İstid'â' Olunan Seyyâhîn İdaresi" olan* bu cevabî yazıda öncelikli olarak mektubun tercümesiyle beraber mütalâa olunduğu kaydedilmiştir. Mütalâalar neticesinde her yıl farklı ülkelere giden Alman turistlerin istikametlerini Osmanlı coğrafyasına doğru çevirebilmek için öncelikli olarak gerçekleştirilmesi gereken hususiyetlerle

---

Türkiyye'ye te'mîn itmek içün yalnız vaktiyle başlanılub, azîm-kârâne idâme ettirebilecek bir propagânda kâfîdir." (BOA, DH.KMS, 63/77).

[2] Ernest Erman, "teşebbüsüm hakkında tafsîlât vermeden önce şahsım hakkında bir nebze ma'lûmât îtâsına lüzûm görüyorum" diye başladığı satırlarda kendisi ile ilgili sır perdesini aralamıştır: Ernest, o günlerde 30 yaşındadır. Almanya'da Strasbourger-Post *(İstirasburger)* adlı gazetede yazarlık yapmaktadır. Çalıştığı gazetenin eski başyazarı olan Pascal David isimli bir şahsın Şark'ta geçirmiş olduğu senelerin hatıralarını kendisiyle paylaşması, Ernest'i Türkiye ve İstanbul'a karşı büyük bir muhabbet ve merakın içine çekmiştir. Böylece, Ernest 1905 senesinden itibaren Türkiye'de *"faal ve feyizdâr"* olabilecek bir uğraş bulma emelinin peşine düşmüştür. Ernest, muhataplarını bu hususta ne kadar samimi olduğuna inandırmak için zamanın siyasî ve askerî atmosferine uygun etkileyici örnekler vermeye çalışmıştır. Gerek İstanbul'da yaşanan 1908 İnkılabı esnasında, gerekse 1912 Balkan Muharebesi'nin devamı müddetince Osmanlı kardeşleri lehine tezahüratta bulunması, Hilâl-i ahmer (Kızılay) için yardım toplama faaliyetlerine katılması Ernest'in bu örneklerindendir. Ayrıca o günlere ait kıymetli hatıralarının arasında Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın el yazısıyla kendisine gönderilmiş olan bir mektubun varlığından da bahsetmiştir. Enver Paşa'yı övmek ve kendi varlığından haberdâr etmek için Ernest tarafından kaleme alınan mektuba bir cevap mahiyetinde yazılmış olduğu anlaşılan söz konusu mektuptan birkaç satır alıntı yapılması lüzumu hissedilmiştir: "Tebrîkât-ı mültefit-ânenizden ve vatanın mukadderâtına hissen iştirâk ettiğinizi gösteren satırlarınızdan dolayı an-samim-il-kalb teşekkür ederim."

Son olarak, Ernest; I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında *(1914 Teşrîn-i evvelinde)* Münih Alman redifleriyle birlikte harbe katıldığından, 1915 Haziran'ında demir haç *(salîb)* nişanı ile ve onbaşı olarak vatanına döndüğünden, cephede sular içerisinde geçirmek zorunda kaldığı kış aylarında sağlığının bozulduğundan, ancak bu satırları kaleme aldığı günlerde artık sivil bir vazife alabilecek kadar eski sıhhat ve kuvvetine kavuşmuş olduğundan bahsetmiştir. Ernest kendisi hakkında bu bilgileri verdikten sonra nihayet esas gayesini açığa vurmuştur: Kendisine, ilerde ayrıntılı olarak arz ve izah edeceği sahada mesai sarf edebilmek için uygun bir çalışma ortamı oluşturulmasının ve Osmanlı Hükümeti'nin bu hususta ufak bir miktar tahsisatta bulunmasının ne derece mümkün olduğunu öğrenmek emelindedir. Maksadının takdire ve tasvibe layık görülüp görülmediğini ve Osmanlı Devleti nezdinde varlığına lüzum olup olmadığını da merak etmektedir. Dolayısıyla bütün bu hususlarda Dâhiliye Nezareti tarafından kendisine bir cevap verilmesini istirham eylemiştir. (BOA, DH.KMS, 63/77).

[3] BOA, DH.KMS, 39/24;25 Receb 1334/28 Mayıs 1916.

ilgili birtakım fikirler ileri sürülmüştür. Buna göre; evvela ülke içerisindeki kaplıcaların mevcut fennî gelişmelere uygun bir şekilde tanzim olunarak, bunların civarında otel ve eğlence mahalleri tesis edilmesi gereklidir. Yapılacak bütün faaliyetlerin eksenini de ulaşım yolları ve vasıtalarının ıslah edilerek, sayıca artırılması teşkil etmektedir. Ziraat ve Ticaret Nezareti'ne göre âlemde müstesna bir konuma sahip olan kimi Osmanlı beldelerinin pek çok yabancı turiste ve bilhassa müttefik hükümetlerin vatandaşlarına ziyaretgâh olması noktasında herhangi bir şüphe yersizdir. Ancak turistlerin bu bölgelere rağbet etmelerinin yolu; gerek payitaht İstanbul'da gerekse kaplıcaları, *"letâfet-i mevkiîyesi"* ve diğer doğal güzellikleri ile tanınmış olan kimi mahallerde şimdiden birtakım teşkilat ve tesisatın vücuda getirilmesinden geçmektedir. Memleketin bu gibi turistik mevkilerini yabancılara tanıttıracak ve bütün bu hususlarla ilgili olarak neler yapılması gerektiği noktasında fikir alışverişinde bulunulacak bilgi sahibi şahısların hizmetlerinden de istifade olunması gereklidir.

Ticaret ve Ziraat Nezareti turizmin geliştirilmesi için neler yapılması gerektiğine dair böylesi bir beyanatta bulunduktan sonra Ernest'in teklifinin muhatapları olarak İstanbul Valiliği'ne ve Şehremaneti'ne işaret etmiştir. İşaretin mânâsı turizmi geliştirmeye yönelik faaliyetlerin müştereken tetkik ve tahkiki için durumun kendilerine iletilmesidir.[4] Bu hususta son sözü söyleyecek olan Sadaret Makamı da Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin görüşlerini destekler nitelikte bir karara varmıştır. Nitekim Bâb-ı Âlî Sadâret Dairesi Umûr-ı İdariye Kalemi'nde hazırlanarak, Sadrazam'ın imzasıyla Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen bir tebligatta; İstanbul'un imar ve tezyinatı ile ilgili umumî bir planın İstanbul Valiliği ve Şehremâneti'nin ortak çalışmalarıyla vücuda getirilmesi gerektiği kaydolunmuştur.[5]

TEKLİFİN TETKİKİNE MEMUR BİR KOMİSYONUN OLUŞTURULMASI

Sadaret ile Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin söz konusu teklif ve kararları doğrultusunda Talat Paşa, Ernest Erman'ın teşebbüsünden, teşebbüs üzerine gerçekleşen yazışmalardan İstanbul Valiliği ile Şehremaneti'ni haberdar etmek suretiyle kendilerinden İstanbul'un imarına dair hazırlayacakları bir projeyi nezaret tarafına takdim eylemelerini istemiştir. Bu bildirime cevaben nezaret tarafına öncelikli olarak Şehremini imzası taşıyan bir yazı ulaşmıştır. Buna göre, Osmanlı ülkesine davet üzere veya gezinti amacıyla gelecek olan yabancıların istirahatlarını temin etmek için şehrin

[4] BOA, DH. UMVM, 97/31; 3 Ramazan 1334/ 5 Haziran 1916.
[5] BOA, DH. UMVM, 97/31; 17 Zilhicce 1335/4 Ekim 1917.

tezyin ve imarı gereklidir. Bunun için bazı esaslar belirlenmeli, şehrin ilerde alacağı şeklin kararlaştırılması ve kararların uygulama sahasına aktarılması da söz konusu esaslar dairesinde gerçekleştirilmelidir. Ancak tezyin ve imarat hususundaki tasarımların fikirsel boyuttan uygulama sahasına nakledilebilmesi için oldukça uzun bir zamana gereksinim duyulduğu unutulmamalıdır. Şehremini, bu genel beyanatından sonra kendi bünyelerinde özel bir tetkik komisyonunun oluşturulduğunu da ifade etmiştir.

Komisyonun teşekkülüne ve çalışmalarına dair teferruat ise Şehremini Vekili tarafından Dâhiliye Nezareti'ne sunulan bir başka cevabî yazıda izah olunmuştur: Komisyon, Dâhiliye Nezareti'nin 11 Temmuz 1332/24 Temmuz 1916 tarih ve 122 numaralı tezkeresinde arzu olunduğu şekilde teşkil olunmuştur. Komisyonun kuruluş gayesi turistleri Osmanlı ülkesine çekebilme adına ne gibi teşebbüslerde bulunulabileceğine ilişkin gerçekleştirilecek müzakereler yoluyla birtakım kararlar alabilmektir. Komisyon başkanı Emanet Muavini Sezai Bey Efendi iken; Fen Müşaviri Kemaleddin Bey, Heyet-i Fenniyye Müdürü Kadri Bey ile Umûr-ı Hukukiyye Müdürü Rıfat Bey komisyonun diğer üyeleridir. Ayrıca komisyonca gerçekleştirilen müzakereler oldukça ayrıntılı bir rapor halinde kayıt altına alınarak Emanet makamına teslim edilmiştir. Birazdan bütün ayrıntılarıyla sunulmaya çalışılacak olan bu raporun bir sureti de görüşleri alınmak üzere Dâhiliye Nezareti tarafına takdim olunacaktır.

TETKİK KOMİSYONUNCA GERÇEKLEŞTİRİLEN TURİZMİ GELİŞTİRME MÜZAKERELERİ

Tetkik komisyonunca gerçekleştirilen müzakerelere ve müzakereleri kapsayan raporun aktarımına geçmeden evvel onun üzerine bazı değerlendirmelerde bulunmak yerinde olacaktır. Evvela bu raporun I. Dünya Savaşı gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun geri dönüşü olmayan bir yola girdiği esnada hazırlanmış olması onun en ilginç tarafını oluşturuyor olsa gerektir. Raporda ele alınan projelerin hep savaş sonrasında hayata geçirileceğinin belirtilmesi de ona vücut verenlerin savaşın kazanılacağına olan inançlarını göstermesi bakımından bir başka ilginç nokta olarak göze çarpmaktadır.[6]

---

[6] Almanya Devleti'nin askerî gücüne güvenilerek, I. Dünya Savaşı'ndan galip çıkılacağına dair beslenen inanç sadece bu raporun hazırlayıcılarına ait değildi. Ülkedeki genel hava da bu yöndeydi. Bu havayı Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmeler esnasında da sıklıkla teneffüs etmek mümkündür. Mesela 30 Kânunusani 1332/12 Şubat 1917 (Pazartesi) tarihinde gerçekleşen meclis görüşmeleri esnasında Reis Hacı Adil Bey'in, Almanya'ya yapmış olduğu seyâhatle ilgili beyanatta bulunurken Almanya'dan *"şanlı müttefik"*, onun askerî gücünden de *"silah-ı muzaffer"* olarak bahsetmesi ve bunun üzerine meclisten yükselen alkış sesleri ülkede Alman-

Raporda "Osmanlılar, Osmanlılar zamanında, Bizans ve Osmanlılar devrinden bu yana" gibi ifadelere yer verilmiş olması, Osmanlı bürokratlarının yaşadıkları coğrafyayı Bizanslılar ve Osmanlılar'dan sonra, tamamıyla İttihat ve Terakki İdaresi'nin egemenliğindeki üçüncü bir mekân ve zaman olarak algılamaları da ilginçlikler zincirine yeni bir halka eklemektedir. Raporun hemen her bölümünde sıklıkla Türklükten dem vuruluyor olması ise devrin siyasî atmosferinin bir yansımasıdır. Osmanlı ülkesine çekilmeye çalışılacak turist kafileleri arasında önceliğin Almanlara verilmesi gene siyasî atmosferin yanında askerî vaziyetten ilham almış olmalıdır. Bu noktada, bütün bu hareketliliği tetikleyen Ernest'in bir Alman olmasının rolünü de göz ardı etmemek gerekir. Ancak raporun şekillenmesini sağlayan müzakereler esnasında genellikle ülkeye gelecek yabancılar veya Avrupalılar gibi ibarelerin tercih edilmiş olması Almanların söz konusu önceliğini ortadan kaldırmıştır.

Rapor esasında Osmanlı ülkesini bir turizm merkezi haline getirmek gayesiyle hazırlanmış olsa da plan ve projeler birkaç istisna dışında hep İstanbul örneği ile sınırlı kalmıştır. Bunun sebebi olarak raporda şu ifadeye yer verilmiştir: "Planı gayr-i muayyen bir şehirde tatbike çalışarak, milyonlar sarfıyla buralarda mimarî eserler vücuda getirilmesine ne hükümet, ne emanet ne de şahıslar ve şirketler cesaret edemez."[7]

İMAR VE TEZYİN İŞLERİNİN ESASINA İLİŞKİN BİRİNCİ MÜZAKERE

Rapor daha öncede belirtildiği üzere Ernest'in teklifini tetkik gayesiyle Şehremaneti ve İstanbul Valiliği'nin müşterek girişimleri neticesinde Şehremaneti bünyesinde oluşturulan özel bir komisyonun turizmi geliştirme adına plan ve projeler hazırlamak ve birtakım kararlar alabilmek gayesiyle gerçekleştirmiş oldukları müzakereleri kapsamaktadır. Müzakerelere komisyon başkanı Sezai Bey Efendi'nin riyaseti altında ve diğer üyelerin katılımıyla başlanılmıştır. İlk müzakerede ele alınan husus, harpten hemen sonra İstanbul'un emsali olan tarihî beldelerle aynı şekilde imar ve tezyini işine başlanılabilmesi için birtakım esasların saptanması olmuştur. Bu esasların tespiti Şehremaneti'nin birinci dereceyi işgal eden vazifelerinden biri olarak görülmüştür. Şehre turist akışının sağlanması, sadece

---

lara ve savaşın ne şekilde neticeleneceğine dair olan inancı yansıtması açısından çarpıcı bir misal teşkil eder. (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, II, (13 Kânunusani 1332 (1916) Tarihli Yirmidokuzuncu İnikaddan 3 Mart 1333 (1917) Tarihli Kırkyedinci İnikada Kadar), T.B.M.M Basımevi, Ankara 1991.

[7] BOA, DH. UMVM, 97/31.

Almanlardan böyle bir teklif geldiği için değil, iktisaden de zaruri bir ihtiyaç olarak kabul görmüştür.

Müzakereler esnasında, Avrupa'da ziyaretçilerin rağbetine mazhar olan şehirlerin İstanbul'dan farklı olan taraflarına da dikkat çekilmiştir. Bu şehirlerin öteki beldelere nispetle; tarihî eserler, manzara ve diğer doğal güzellikler bakımından zenginliği, buralardaki binaların ve nakliye vasıtalarının mevcut medeni koşullara uygunluğu ve her türlü spor ve eğlence[8] mahallerinin varlığı söz konusu farklar olarak sıralanmıştır. Ardından "hâlbuki İstanbul'un bu gibi beldelerden aşağı kalır yeri yoktur" denilerek bazı tarihî ve coğrafî gerçekler ve örneklemelerle bu tezin altı doldurulmaya çalışılmıştır. Edebî tarihte de sıklıkla ifade edildiği üzere İstanbul'un 1500 senelik meşhur tarihî bir belde hüviyetine sahip olması, Bizans ile Osmanlı devirlerine ait uygarlık eserlerini bünyesinde barındırması, iki kıtayı ve iki mühim denizi birbirine bağlayan latif bir boğazın üzerinde tesis olunmuş mühim bir payitaht olması, 300 milyon Müslüman'a hitap eden hilafet makamına ev sahipliği yapması, iklim ve manzara açısından da nadir yaratılışa sahip olan yerlerden biri pozisyonunda bulunması söz konusu tarihî ve coğrafî dolgu malzemelerini oluşturmuştur. İşte bütün bu hususiyetlerle beraber mevcut fennî ve medenî gelişmelerin de göz önünde bulundurulması suretiyle şehrin imar ve tezyin olunması ile ulaşım-konaklama hizmetlerinin iyileştirilmesi ve arttırılması yoluna gidildiği takdirde İstanbul'un Avrupa'daki diğer şehirlerden daha fazla turist çekeceğinin su götürmez bir gerçek olduğuna kanaat getirilmiştir. Bu açıdan bakılınca da İstanbul'un imar ve tezyini hususunda ne kadar emek sarf olunsa azdır denilmiştir.

Bu karşılaştırmadan sonra, komisyon üyeleri İstanbul'un imarı için ileri sürülen üç fikir üzerinde tartışmışlardır. Bu fikirlerden ilki, İstanbul'da tamamıyla Avrupai tarzda caddeler, sokaklar, meydanlar ve parklar ile gene Avrupa'da bilinen mimari üsluplara göre büyük binaların vücuda getirilmesi olarak ortaya konulmuştur. Ancak bu esas üzere vücut verilecek mimarî oluşumların, farklı bir şeyler keşfetme eğiliminde olan Avru-

[8] Babasının İngiliz Konsolosluğu'ndaki görevi vesilesiyle 26 yıl (1881-1907) İstanbul'da yaşamış olan Dorina L.Neave kaleme aldığı anılarında, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarındaki İstanbul hayatını canlı bir şekilde tasvir ederken; o tarihlerde İstanbul'da bulunan İngilizler arasında tenis, kriket, polo, futbol, dans, ata binme, yelkenli kullanma ve yüzme gibi çeşitli sporsal faaliyet ve yarışmaların tertip olunduğundan bahsetmektedir. Hattâ milletlerarası turnuvaların düzenlendiğine; Türk, İngiliz, Fransız, Amerikan, Avusturyalı, Alman, İtalyan, Rum ve Ermeni erkek topluluklarının eksiksiz temsil edilmelerinden dolayı spor müsabakalarındaki kozmopolit havanın da turnuvaların en belirgin özelliği olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. Dorina L.Neave, *Eski İstanbul'da Hayat*, Çev: Osman Öndeş, İstanbul 1978, s.123-124.

palıların ilgisini çekmeyeceği gibi, millî zevklerine uygun olmadığı için Türklerin de hoşuna gitmeyeceği ifade olunmuştur.

İstanbul'un imarıyla ilgili olarak ortaya atılan ikinci görüş, şehrin tarihî arka planını öne çıkarmak için Bizanslılar dönemine ait eserlerin yeniden canlandırılması olmuştur. Ancak bu görüş de –bugünün sanat tarihçilerini ve arkeologlarını oldukça memnun edecek– bilinçli bir yaklaşımla çürütülmüştür. Nitekim Bizanslılar'dan kalma tarihî eserlerin eski hallerinin o gün için tam mânâsıyla bilinmemesinden dolayı bunlara aynen hayat vermenin makul bir girişim olarak kabul edilemeyeceği beyan olunmuştur. Ayrıca böyle bir teşebbüsün "Türklerin nokta-i nazarından temenni edilebilecek bir keyfiyet olmadığı" da ifade olunmuştur.

Payitahtın, turistlerin ilgisini çekebilecek bir şekilde imar olunması adına öne sürülen, o haliyle de kabul gören üçüncü görüşse (Türklük duygusunun fazlasıyla solunduğunu hissettiren) üç esas üzerine bina olunmuştur:

1- Türklüğü, İslâmiyet'i ve Şarklılığı temsil eden mevcut yapı ve eserleri muhafaza etmek

2- Şehirde peyderpey vücuda getirilecek olan yeni eserleri de Türk mimarî tarzına uygun bir şekilde inşa eylemek

3- En ufak bir Millî sanat eserinin dahi heder olmasına göz yummamak[9]

İşte bu esaslar göz önünde bulundurulduğu müddetçe; bir Avrupa kenti ne gibi büyük yapılar, modern ulaşım vasıtaları ve medenî müesseselerle donatılmış ise onları kabul ve tatbik etmekte herhangi bir sakınca görülmemiştir. Zaten İstanbul'un mevcut durumunun bu mimarî usül üzere yürütülecek olan faaliyetlere daha ziyade cevap verebileceği zikrolunmuştur. Onlara göre, İstanbul ancak bu şekilde Türklüğünü ve Şarklılığını muhafaza edeceği gibi bundan Türkler nispetinde Avrupalılar da memnun kalacaktır.

İstanbul'un imarına ilişkin esaslar bu şekilde kararlaştırıldıktan sonra söz konusu esaslar üzerine bazı değerlendirmelerde bulunulmuş, ayrıca

[9] Osmanlı İmparatorluğu'nda kültür varlıklarına ilişkin ilk yasal düzenlemeler Tanzimat'la başlamıştır. Dolaylı yasaların ilki olarak kabul edilen 1840 tarihli Ceza Kanunu'na son şeklini veren 9 Ağustos 1858 tarihli düzenlemenin 133. maddesinde bu hususla ilgili olarak şöyle bir ibare kaleme alınmıştır: "Hayrat-ı şerife ve tezyinat-ı beldeden olan ebniye ve asar-ı mevzuayı hedm ve tahrib ve yahud bazı mahallerini kırıb rahnedar..." edenler cezalandırılacaktır. Osmanlı'da kültürel varlıkların yaşatılmasına ilişkin diğer düzenleme ve yasalardan olan *Ebniye Nizamnameleri, Ebniye Kanunu, Asar-ı Atika Nizamnamesi* vb. için bkz. Emre Mardan, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma Sürecinde Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Yasal Düzenlemeler", *Türkler,* XV, Ankara 2002, s.413.

imar faaliyetlerine ilişkin yeni fikirler ortaya atılmıştır. Bu çerçevede, İstanbul'un imarı sırasında eski ve yararlı anıt ve yapıların elden geldiğince korunmasına çalışılacaktır. Bunu yaparken İstanbul'un, Bizanslılar zamanındaki halinin canlandırılmasına ve tamamıyla bir Avrupa şehrine dönüşmesine asla meydan verilmemesi gerektiği ısrarla yinelenmiştir.

Müzakereler esnasında, asırlarca yanlış anlaşılmış ve anlaşıldığı şekliyle uygulanmaya çalışılmış olan batılılaşma eğilimine bir tepki olarak sarf edilmiş kimi ifadelere ve bu ifadeleri destekleyen bazı örneklemelerle de karşılaşmak mümkündür: "Yenilik hususunda mümkün olduğu kadar az taklit yapılmalıdır" ibaresi en açık şekliyle söz konusu tepkinin bir dışavurumudur. Mesela Avrupa'nın büyük şehirlerinde 50-100 metre genişlikte caddeler vardır diye İstanbul'da da o büyüklükte caddeler açılmasına heves edilmemelidir. Bunun yerine yeni açılacak caddeler *"ihtiyaç ile mütenasip"* olmalıdır. Özellikle bahçelerle çevrili olan ve çok işlek olmayan mevkilerde aşırı bir masrafa girilerek geniş caddeler açılması yoluna gidilmemelidir. Bunun yanısıra şark memleketi görmek arzusunda olan bir Avrupalı İstanbul'a geldiği vakit ulaşımın hızlılığı, uygulamaların kolaylığı ve istirahatının temini gibi Avrupa'da alışmış olduğu rahatlığı burada da bulabilmelidir.

Osmanlı ülkesinde turizmi geliştirme adına, fakat daha çok İstanbul'un imarı faaliyetlerinin hangi esaslara göre ve ne şekilde gerçekleştirileceğine dair tetkik komisyonu üyelerinin görüşlerini beyan ettikleri bu ilk müzakerenin son konusu Galata ve Beyoğlu semtlerinin durumu olmuştur. Onlara göre; daha Bizanslılar zamanında Venediklilerle aralarında bulunmak gibi bir özelliğe sahip olan, fetihten sonra da çoğunluk itibariyle gayrimüslim ve yabancıların meskûn olması sebebiyle Osmanlılar zamanında İstanbul'dan ayrı bir mevki konumunda bulunan Galata ve Beyoğlu taraflarına bir çekidüzen verilmelidir.[10] İstanbul'un Türklüğe has olan saflığını ve *"bekâret-i asliyesini"* muhafaza etmek için buraların *"temiz ve kibar"* bir hale sokulmaları şarttır. Zevk, sefa ve eğlencenin

[10] Galata ve Beyoğlu taraflarının Türklere ve Türkiye'ye olan yabancılığının en iyi ifadesini İtalyan yazar Edmonde De Amicis'in tasvirlerinde bulmak mümkündür. 1874 senesinde İstanbul'u gezen Amicis, Galata için: "Sokaklarda sarıklarla fesleri görmeseniz, Şark'ta olduğunuza inanamazsınız. Her tarafta Fransızca, İtalyanca ve Ceneviz dili konuşulur. Cenevizliler burada kendi memleketlerindeymiş ve buranın sahibiymiş gibi davranırlar.." şeklinde bir betimleme yaparken, Beyoğlu'nun vaziyeti bir öncekini mumla aratacak durumdadır, onun gözünde... " Avrupalı sokağın ortasında yüksek sesle konuşuyor, gülüyor, şakalaşıyor; Müslüman kendisini gurbette gibi görüyor ve başını İstanbul'daki kadar dik tutmuyor." (Edmonde De Amicis, İstanbul, Çev: Beynun Akyavaş, Ankara 1986, s.58, 62).

ahlâk dışı bir vaziyette sürdürüldüğü mahaller karşı tarafa taşınmalıdır.[11] Yoksa ahlâkı bozmadığı gibi ruhu terbiye ederek yüceltecek olan her çeşit zevk ve eğlence merkezinin İstanbul'da da vücuda getirilmesinde herhangi bir sakınca görülmemiştir.

TEFERRUATA İLİŞKİN İKİNCİ MÜZAKERE

İstanbul'un imarı hususunda girişilecek faaliyetlerin hangi esaslar üzerinden yürütülmesi gerektiği konusunda yapılan ilk müzakerenin ardından, ikincisinde bu esaslara ilişkin bazı ayrıntılar görüşülmüştür. Bu görüşmeler esnasında ilk olarak bir turistin hangi amaçlarla Osmanlı ülkesine gelmek isteyeceği üzerine (gene İstanbul örneğinden hareketle) birtakım değerlendirmelerde bulunulmuştur: "Bir seyyahın memleketinden kalkıp, yüzlerce kilometre mesafeyi kat ederek İstanbul'a kadar gelmesi" bir ziyaret gerçekleştirme veya gezide bulunma gibi amaçların yanında, bazen fen ve tarih gibi ilimlere dair araştırma ve inceleme yürütme gayesine, bazen de sağlık sorunlarına bir çözüm arayışı gibi ihtiyaçların karşılanmasına dayandırılabilmektedir. İşte bütün bu gaye ve ihtiyaçların göz önünde bulundurulması suretiyle ziyaretçilerin rağbet gösterecekleri şehirlerin gereksinim ve eksikliklerinin karşılanması yoluna gidilmesi gereklidir.

Ardından "herhangi maksat için olursa olsun evvelemirde İstanbul'da" ne tür yapıların vücuda getirilmesi ve başkaca neler yapılması gerektiği üzerine bazı beyanatta bulunulmuştur. Buna göre, öncelikli olarak şehirde ihtiyaç duyulduğu oranda yeni caddeler, umumî meydanlar ve bahçeler açılmalı, bunlardan mevcut olanlarınınsa daha iyi bir hale sokulmasına çalışılmalıdır. Şehirdeki içme suları sağlık ihtiyaçları göz önünde bulundurulmak suretiyle ahaliye yetecek derecede artırılmalıdır.[12] Şehrin umumî mecrâları (elektrik, su ve hava gazı gibi şeylerin geçirilmesi için yapı-

[11] Karşı taraftan kasıt İstanbul'un Anadolu yakası olmalıdır. Ancak komisyon üyeleri neden böyle bir değişikliğin yapılması gerektiği konusunda herhangi bir ipucuna atıfta bulunmamışlardır.

[12] Fetihten sonraki hemen her dönemde İstanbul'un su ihtiyacını karşılamak amacıyla yoğun bir çaba içerisine girildiği bilinmektedir. Nitekim Fatih Sultan Mehmet tarafından başlatılan su tesisleri yapımı Kanuni zamanında daha da geliştirilmiştir. Bu dönemde suya ait bütün işler için 500 yük ve 80.000 akçe sarf olunduğundan bahsedilmektedir. Şehrin dışında toplanan sular, içlerinde bazıları Mağlova kemeri gibi estetik bakımdan da bir şaheser olan kemerlerle şehre ulaştırılmıştır. Şehrin su ihtiyacını modern usüllerle ve ihtiyaç nispetinde karşılamaya yönelik çalışmalar daha sonraki yıllarda artarak devam etmiştir. Bu faaliyetler hakkında daha fazla bilgi için bkz. P.Ğ.İncicyan, *18.Asırda İstanbul,* Çev: Hrand D.Andreasyan, İstanbul 1976², s.25-26; Cosimo Comidas de Carbognano, *18.Yüzyılın Sonunda İstanbul,* Çev: Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 1993, s.93-96; Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785),* İstanbul 1988, s.77-79, 85; Semavi Eyice, *Tarih Boyunca İstanbul,* İstanbul 2006, s.133,134-151.

lan tesisat) bir an evvel vücuda getirilmelidir. Avrupa ve Şark usüllerinde tanzim olunacak ve aynı tarzda donatılacak oteller inşa edilmelidir. İstanbul'da bir darülfünun ile diğer gerekli resmî binaların yanında büyük ve millî bir tiyatro binası[13] yapılmalıdır. Son olarak şehrin en güzel yerlerinden birinde muhteşem bir Şehremaneti binası vücuda getirilmelidir.

Şehrin genel ihtiyaçları olarak değerlendirilebilecek olan imar projeleri yukarıdaki şekliyle sıralandıktan sonra turistlerin ilgisini çekmek amacıyla şehirde ne gibi imar ve restorasyon faaliyetlerine girişilmesi gerektiği üzerine bir yol haritası çizilmiştir. Şehir dâhilinde Bizanslılar'dan kalma tarihî eserlerden istifa olunabilecek durumdakilerle, Osmanlılara ait tarihî anıtların ve sanat eserlerinin kolaylıkla ziyaret olunabilmeleri için etraflarının açılması ve buralara ulaşımı sağlayan yolların ıslah edilerek genişletilmeleri gerektiği haritaya yerleştirilen ilk tasarım olmuştur. Topkapı Sarayı'nın turistlerin ziyaretine açılması, surların, mahzenlerin ve çukur bostanların ziyaretçilerin gezebilecekleri mekânlar haline dönüştürülmeleri ve mevcutlarına[14] ilaveten yeni müzelerin tesis olunması gibi tasarımlarla haritaya son şekli verilmiştir.

Genellikle İstanbul şehir merkezini ilgilendiren imar ve restorasyonlarla ilgili bu planlar, müzakerenin son kısmında Anadolu'yu da kapsayacak şekilde şehir merkezinin dışına taşınmıştır. Müzakerede bulunanların o gün için şehir harici olarak adlandırdıkları yerlerin başında *Boğaziçi,*

---

[13] Tanzimat'la birlikte İstanbul'da da batıdaki benzerleri gibi tiyatro binalarının inşa edilmeye başlandığı bilinmektedir. Nitekim Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey; Beyoğlu Hristaki Çarşısı'nın tamamen tiyatro binalarıyla dolu olduğunu belirtmektedir..Ali Rıza Bey, 1848 yılında burada ilk açılan tiyatro olan Naum'un Tiyatrosu'nda daha çok Fransızca ve İtalyanca opera, dram, komedya gibi müzikal ve oyunların sergilendiğini, Sultan Abdülmecit ile Abdülaziz'in de saltanatları sırasında birkaç defa tiyatroya teşrif buyurmuş olduklarını ve Karabet Papazyan Efendi tarafından sonraları Beyoğlu'nda bir tiyatronun daha açılmış olduğunu kaydetmiştir. Bu tiyatrolarla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı,* Haz: Ali Şükrü Çolak, İstanbul 2001[2], s.189–190; Refik Ahmet Sevengil, *Eski İstanbul Nasıl Eğleniyordu (1453'ten 1927'e kadar)*, Haz: Sami Önal, İstanbul 1990[3], s.113-114.

[14] İngiliz sefaretinde görevli bulunan oğlunu ziyaret için 1893 senesinde kocasıyla birlikte İstanbul'a gelen G.Max Müller'in bu gezisi Eski Eserler Müzesi'nin açıldığı yıllara denk gelmiştir. Ancak Müller'in müze ve ona olan turistik ilgi hakkında verdiği bilgiler hiç de iç açıcı değildir. Müze, yeni açılmış olmasından dolayı henüz büyük halk kitleleri tarafından bilinmediği için bir ziyaretgâh olma vasfına erişememiş olsa da; Müller ilgisizliğin, gezi rehberlerinde müze hakkında çok az bir bilginin yazılı olmasından dolayı çoğu turistin onun varlığından haberdar olmadan İstanbul'a gidip gelmeleri ve çok kısıtlı zamanı olan turistlerin vaktini buraya harcamasına değecek bir görsel zenginliğe sahip olmaması gibi sebeplerden kaynaklandığı görüşündedir. Müller ayrıca Türkiye'de eski eserlerin tahrip edilmesine, yurt dışındaki müzelere taşınmasına bir tepki olarak 1850'lerde Fethi Ahmet Paşa'yla başlayıp, 1880'lerde Osman Hamdi Bey'le doruğa ulaşan Türk müzeciliğinin tarihi gelişimi hakkında da bir panorama sunmaktadır. Bkz. Mrs. Max. Müller, *İstanbul'dan Mektuplar,* Çev: Afife Buğra, İstanbul 1978, s.111-115.

Ayastefanos (Yeşilköy), *Adalar, Timuryolu* (Demiryolu) *güzergâhı, Çamlıca, Alemdağı, Yuşa Tepesi* ve yukarıda belirtildiği üzere *Anadolu* gelmektedir. Turistlerin ilgisini bu mahaller üzerine de çekebilmek için neler yapılması gerektiğine ilişkin planlar bir bir sıralanmıştır: Evvela buralara gidiş gelişi sağlayacak muntazam yollar ve köprüler yapılmalıdır.[15] Buralardaki münasip yerlerde mükemmel ve muhteşem oteller, gazinolar, eğlence ve oyun mahalleri tesis olunmalıdır. Boğaziçi'nin her iki sahilinde otomobil[16] ve araba yolları yapılmalıdır. Aynı şekilde Boğaziçi'nin önemli ve güzide köylerindeki sahillerden dağ zirvesine araba ve otomobille çıkmaya müsait hafif meyilli yollar ve bazı mahallerde de *kunikule* (?) hatları vücuda getirilmelidir. Ayastefanos ve Karadeniz sahilindeki kumsallarda *(Kilyos)* deniz banyoları tesis edilmelidir. Alemdağı, Hürriyet-i Ebediye Tepesi ile Kâğıthane arasında, Belgrat köyü civarında ormanlık alanlar oluşturulmalıdır. Bu sayede Çamlıca Tepesi veya İcadiye gibi mahallerden istifade olunarak şehrin doğal güzelliklerini bir panorama gibi gösterme imkânının hâsıl olacağına inanılmıştır.[17]

---

[15] Ülke içerisindeki yolların yapımı, tanzimi veya genişletilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece bu döneminde yani yıkılışı esnasında ele alınan bir mesele değildir. Mesele 19. yüzyıl başlarından itibaren daha sık olarak, ama imparatorluk tarihinin hemen her döneminde gündemi meşgul etmiştir. Osmanlı yöneticileri Avrupa'ya gönderdikleri elçilerden aldıkları raporlardan ulaşım alanındaki gelişmeleri öğrenmeye, olup bitene ilgi duymaya yönelmişlerdir. Tanzimat'la birlikte karayolu yapımı gene gündemin ilk sıralarında yer almıştır. Bu dönemde ulaşım ve yolların imar ve tanzimi ile ilgili olarak birçok nizamnâme yayımlanmıştır. Bu nizamnâmeler için bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Karayollarının Yapımı", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi,* XV/26, Ankara 1991, s.153 vd; *Tanzimat Sürecinde Türkiye-Ülke Yönetimi,* Ankara 2007, s.76-79.

[16] A.Ragıp Akyavaş, İstanbul yollarının otomobillerle tanışmasını o mizahi üslubuyla şu şekilde dile getirmektedir: "İstanbul'da ilk otomobili İkinci Meşrutiyet'in (1908) ilânını tâkibeden o heyecanlı günlerde görmüştük. Atsız araba da olur mu imiş diye şaşıp kalmış, kıyamet alâmeti, deccal arabası diye elâlemin ağzı bir karış açık kalmıştı." (A.Ragıp Akyavaş, Âsitâne -Evvel Zaman İçinde İstanbul-, I, Ankara 2004, s.192).

[17] Tetkik komisyonu üyeleri, İstanbul'un doğal güzelliklerini bir panorama tarzında turistlerin seyrine sunmak için Çamlıca Tepesi ve İcadiye gibi mahallerden istifade etmeyi düşünürken; Üsküdar'dan bir fersah uzaklıkta bulunan Bulgurlu Dağı ziyaretçilere bu seyir zevkini sunma vazifesini çok önceden üstlenmiştir. Mesela, 1855'te Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliğine atanan Edouard-Antonie de Thouevel'in kuzini olan Baronne Fontmagne 22 ay süren İstanbul yolculuğu sırasında Bulgurlu Dağı'ndan gördüğü manzarayı hayranlıkla tasvir etmiştir: "Boğaz'a ve Marmara'ya hâkim olan bu dağın tepesinden şahane bir manzara görülüyor. Dağdan Nikomedeia (İzmit) Körfezine kadar, köy (koy?) tüm harikalarını sergiliyor, daha bu tarafta Adalar ve Marmara Denizi; karlı tepeleriyle Olympos Dağı (Uludağ) ve Bithynia kıyıları (İstanbul'un Anadolu yakasını, Kocaeli, Adapazarı, Bolu illerini, Zonguldak'ın batı yarısı ile Bilecik ve Bursa illerinin kuzey kesimlerini kapsayan bölge) uzaklarda...Kuzeyde Avrupa Asya'yla yarışıyor güzellikte: Pera, İstanbul kıyıları ve Balkanlar'a kadar bütün Boğaz, eşsiz, görkemli bir manzara sunuyorlar." Bkz. Baronne Durand de Fontmagne, *Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul Günleri,* Çev: İsmail Yerguz, İstanbul 2007, s.141.

DEĞİŞİME AÇIK BİR PROJENİN HAZIRLANMASI

Turizm faaliyetlerinin geliştirilebilmesi gayesiyle başta İstanbul olmak üzere turistlerin ilgisini çekebilecek olan mahallerde girişilecek imar ve tanzim işlerinin hangi esaslar üzerine bina olunacağına dair yapılan müzakerelerin ardından öne çıkan fikirler üzerinde tetkik komisyonu üyeleri bazı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu değerlendirmeler değişime açık bir proje şeklinde kaleme alınmıştır. Dikkatli bir biçimde takip edildiğinde, projeye konu olan tasarıların ülkenin içinde bulunduğu şartlardan dolayı hep bir umutsuzluk ve çıkmaza varacağı görülecektir.

İstanbul'da inşası düşünülen Şehremaneti, dârülfünun, milli tiyatro ve büyük oteller gibi yapıların şehrin hangi noktalarında tesis olunacaklarını tayin etmek için öncelikli olarak genel bir planının hazırlanması gerektiği projede ele alınan ilk husus olmuştur. Tetkik komisyonu üyelerinin şimdiye kadar ileri sürdükleri fikirlerin, hayata geçirilmesi noktasında duydukları kaygı ve şüpheler hep zamanın yetersizliği noktasında toplanmıştır. Zamandan yana olan sıkıntıları söz konusu planın hazırlanması için gerçekleştirilen tartışmalar esnasında da rahatlıkla görmek mümkündür. Nitekim onlara göre; İstanbul'un eski haritasından[18] hareketle veya sil baştan hazırlanacak olan umumî bir haritaya göre düzenlenmiş olan bir planın varlığı kabul edilse ve bu plan doğrultusunda ilk imar işi olarak mecraların inşasına başlanılması kararlaştırılsa; az bir zaman zarfında bunu tamamlamak şöyle dursun, bu inşa faaliyetinin emaneten mi yoksa asaleten mi yürütüleceği konusunun tespit olunması dahi birkaç seneyi aşacaktır. Aynı şekilde uygulaması en basit gibi görünen projelerden birisi olarak değerlendirilen şehrin genel manzarasını panorama tarzında ziyaretçilere gösterebilmek için Çamlıca tepesinden istifade olunması konusu görüşülmüş ve nice müzakerelerden sonra bu gibi projelerin o gün için hayata geçirilmesinin mümkün olmadığına kanaat getirilmiştir. Bir takım sorularla neden böyle bir kanaatin hâsıl olduğunun altı çizilmeye çalışılmıştır: "Çünkü o yer kimindir? Ne suretle alınacaktır? Emanet mi alacak, orada bir şey yapacak? Yoksa eşhâs mı? Orada ne yapılacak? Büyük bir gazino mu? Yoksa otel ile beraber gazino mu?"

Soruların ardından ulaşım yolları ve vasıtalarının iyileştirilmesi ile turistler için her türlü kolaylığı sağlayacak projelerin bir an önce hayata

[18] İstanbul'un ilk ölçülü haritası, Fransız sefaretinden mühendis Kauffer'in yaptığı yaklaşık 1/25.000 ölçekli haritadır. Kentin dokusunun ebniye nizamları ile dönüşmeye başlamasının başlangıcı olarak görülebilecek harita ise II. Mahmud'un Helmuth von Moltke'ye yaptırdığı, 1836/1837 tarihli ve 1/25.000 ölçekli haritadır. Bkz. İlhan Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Editörler: Paul Dumont, François Georgeon), İstanbul 1999², s.25.

geçirilmesi gibi faaliyetlerin önemine vurgu yapılmıştır. Ancak İstanbul' da ulaşım yolları ve vasıtalarının durumuyla ilgili mevcut bazı olumsuzluklar komisyon üyelerini yine karamsarlığa gark etmiştir. Üsküdar Fıstıklı'ya kadar ipleri döşendiği halde henüz tamamlanamamış olan tramvay hattı[19] söz konusu olumsuzlukların başında sıralanmıştır. Tramvayın işlediği farz olunsa bile Fıstıklı'dan sonra tepeye (Çamlıca) hangi araçla çıkılacağı noktasında da henüz bir gelişmenin kaydedilmemiş olması komisyon üyelerini iyiden iyiye rahatsız etmiştir. Bütün ümitsiz açıklama ve örneklemelerden sonra İstanbul'un imarına ilişkin plan ve projelerin az zaman zarfında ve devlet eliyle uygulama sahasına aktarılmasının mümkün olmadığı yönünde bir fikir birliğine varılmıştır.

İstanbul'a turistlerin ilgisini çekecek ve ihtiyaçlarına cevap verecek bir şehir görüntüsü kazandırabilmek için neler yapmak lazımdır sorusuna cevaplar üretebilmek amacıyla gerçekleştirilen müzakereler, müzakerelerde ortaya atılan plan ve projeler mevzubahis olumsuzluklardan dolayı tamamen rafa mı kaldırılacaktı? Elbette hayır. Aksine tetkik komisyonu üyeleri, şimdiye kadar gerçekleşen müzakereler neticesinde hâsıl olan düşüncelerin, İstanbul şehrinin imarına yönelik hazırlanarak, uygulanmaya çalışılacak bir programa temel teşkil edebilecek özelliklere sahip olup olmadığına dair herhangi bir şüphenin yersiz olduğunu beyan etmişlerdir. Hattâ plan ve projelerin tatbik sahasına aktarılmadan, başka bir ifadeyle İstanbul'u turistik bir kent haline getirmeden turistlerin buraya rağbet etmelerini sağlamaya çalışma fikrini o gün için erteleme gibi bir konu üzerinde mütalâada bulunma gereğini bile hissetmediklerini açıkça ifade etmişlerdir. Neden böylesi bir konu üzerinde tartışmayı gerekli görmediklerini de bazı örneklerle açıklamaya çalışmışlardır. Nitekim onların nazarında; İstanbul sanıldığı kadar "bir Avrupalının rağbet ve iskânına kayıtsız değildir." Şehrin çeşitli kesimlerinde, özellikle de Beyoğlu, Boğaziçi ve Adalar gibi mahallerde ziyaretçilerin konaklama ve istirahatlarını temin edecek oldukça muntazam oteller[20] bulunduğu gibi, söz konusu yer-

---

[19] İki beygir tarafından çekilmekte olan ilk atlı tramvaylar İstanbul'da, 1869 senesinde faaliyet göstermeye başlamışlardır. (Atlı tramvaylar ve bunların hatları hakkında daha fazla bilgi için bkz. A.Ragıp Akyavaş, *Âsitâne -Evvel Zaman İçinde İstanbul-*, I, s.200). Atlarla çekilen ilk tramvaylardan sonra, İstanbul'da elektrikli tramvay hatları 1914 Şubat'ında törenle hizmete girmiştir. Bkz. İlber Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar*, İstanbul 2007[9], s.224.

[20] François Georgeon, turistler için Fransızca olarak hazırlanmış olan *Doğu'nun Tarihsel ve Arkeolojik Gezi Yolları* adlı bir Orta Doğu gezi rehberinin *Paris'ten Konstantinopl'a* başlığını taşıyan 1912 tarihli baskısında; İstanbul'un kuzey tarafında bulunan (Haliç'in kuzeyi) 20 adet otele ait bir listesinin mevcudiyetinden ve başlarında Pera Palas'ın yeraldığı bu otellerin "asansörlü, banyolu, duşlu, kaloriferli ve elektrik aydınlatmalı, yani her türlü modern konfora sahip" olduklarından bahsetmektedir. (François Georgeon, "Savaşın Arefesinde Gezginler", *İstanbul (1914–1923)*, Haz: Stefanos Yerasimos, (Çev: Cüneyt Akalın), İstanbul 1997[2], s.26).

ler ulaşım yoları ve vasıtaları bakımından da "şikâyet edilecek bir derecede değildir." Yalnız eksikliği hissedilen bir iki ufak ayrıntı vardır. Bunlardan birisi tercümanlar, diğeri de turistlerin ziyaret mahalleri hakkında istifade edebilecekleri eser ve kataloglar olarak saptanmıştır.[21] Bunlardan özellikle eser ve katalog neşrinin ilmî olmakla beraber, pek o kadar büyütülecek bir tarafının bulunmadığına, kolaylıkla tamamlanmasının da mümkün olduğuna dikkat çekilmiştir.

TETKİK KOMİSYONU TARAFINDAN ALINAN NİHAÎ KARARLAR

Bütün bu değerlendirme ve açıklamalardan sonra, "Şu halde İstanbul'un imaratı esasına başlanabilmek için ne yapmak lazımdır?" sorusundan yola çıkılarak tetkik komisyonunca birtakım nihaî kararlar alınmıştır. Bu kararları şu şekilde sıralamak mümkündür:

–Evvela şehrin umumî bir haritası hazırlanmalıdır. Sonra hükümetin onayı ve katılımıyla bir de umumî plan tanzim olunmalıdır. Kişiden kişiye değişmemesi için yasa veya nizam neşri yoluyla bu planın bir kanun haline getirilmesi de gerekmektedir.

–İmar faaliyetleri için sarfı lazım gelen masrafların hesaplanarak, tedarik olunmasına çalışılmalıdır.

–Bu hazırlıklardan sonra şehrin genel mimarî çerçevesini dolduracak ve eksikliklerini tamamlayacak faaliyetlere girişilmelidir. Şehirdeki caddelerin ve büyük binaların imarı, yolların ve suların ıslah edilerek, sayıca artırılmaları girişilecek faaliyetlerin başında gelmektedir.

–İstanbul'un imarı ve turizm merkezi haline dönüştürülmesi hususunda gerek komisyonca, gerekse komisyonun teşkilini ve bu konuya eğilmesini gönderdiği mektupla teşvik eden Ernest Erman tarafından ortaya atılan plan ve projelerin fikirsel boyuttan uygulama sahasına aktarılabil-

---

[21] Tetkik komisyonu üyeleri bu eksiklikten yakınırken, İstanbul'un tarihî ve turistik yerleriyle coğrafya ve topoğrafyasından bahseden *İstanbul Rehberi* isimli bir kitabın basılmasına Maarif Nezareti tarafından 24 Şevval 1315/18 Mart 1898 tarihinde izin verildiği bilinmektedir. *(BOA, MF.MKT, 388/52).* Ayrıca, İstanbul'un gözde bir turistik yer olduğunu ve I. Dünya Savaşı'ndan önce her sene 40 ila 60 bin turistin buraya geldiğini iddia eden François Georgeon, -biraz evvel değinildiği üzere- İstanbul hakkında yabancı dillerde hazırlanan gezi rehberlerinin uzun süreden beri var olduklarından bahsetmektedir: Fransızca ilk rehber olan *Guide du voyageur à Constantinople et dans ses environs* 1839'da piyasaya çıkmıştır. Daha sonra, sayıları giderek artan gezgin ve turist kitlesine yönelik açıklamalar ve pratik bilgiler içeren yapıtlar çoğalmıştır. 1860'da, daha o zamanlarda üne kavuşmuş olan *Guides Bleus*'nün atası *Guides Joanne* dizisinde, *Doğu'nun Tarihsel ve Arkeolojik Gezi Yolları* adlı bir Orta Doğu rehberi yayımlanmıştı ve bu kitap Osmanlı başkenti hakkında önemli bir bölüm içeriyordu. Bu eserin kazandığı başarı, ona; gözden geçirilen, yeniden düzenlenen birçok yeni baskı yapma imkânı sağlamıştır. Bkz. François Georgeon, "Savaşın Arefesinde Gezginler", s.25.

mesi için (durum ve zamanın müsaade ettiği ölçüde) sürekli gayret gösterilmelidir.

–Şehir civarında mevcut olan çayır, kuzuluk, eğlence ve gezinti yerleri (*teferrüc-gâh*) ile su menbalarını bir kat daha ıslah etmek gerekmektedir.[22]

–Şehrin uygun bir yerinde mükemmel bir hayvanat ve nebatat bahçesi vücuda getirilmelidir.

–Turistleri ülke içerisinde uzun süreli ve oldukça rahat bir şekilde ağırlayabilmek için imar işlerini, ulaşım ve konaklamayı daha modern bir hale getirme çabaları sadece İstanbul ile sınırlandırılmamalıdır. Bu faaliyetler şehir sınırları dışına da taşınmalıdır. Mesela Tuzla'daki "içmeler" ve Yalova kaplıcaları gibi turistlerin ilgisini çekecek yerler istifade olunabilecek bir hale dönüştürülmelidir.

– Letafet ve ehemmiyeti dünyaca bilinen Bursa şehrinin turistlerin rağbet edeceği bir hale kavuşması için hızlı ulaşım vasıtalarıyla İstanbul'a bağlanması ve burada medenî icaplara uygun eserler vücuda getirilmesi gerekmektedir.

– İstanbul ve civarında belirli mevsim ve zamanlarda at koşuları[23], kabak yarışları[24] gibi umumî sporlarla, Boğaziçi'nde çeşitli eğlenceler tertip olunmalıdır.

---

[22] Osmanlı tarihi boyunca şehirlerin ve kasabaların cadde ve sokaklarının temiz tutulması, suların temizliği ve sağlığa uygun olması, çevrenin ağaçlandırılarak yeşil tutulması, bahçe ve parkların tanzimi ve bakımı gibi çevre düzenlemesine dair çalışma ve nizamnâmeler için bkz. İbrahim Özdemir, "Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı", *Türkler,* X, Ankara 2002, s.598-610; Fethi Gedikli, "Osmanlı'da Çevreyi Kirletme Suçu ve Salb Cezası", *Türkler,* X, Ankara 2002, s.611-615.

[23] Osmanlı Devleti'nde atçılığı teşvik amacıyla ilk olarak 1326 yılında, Bursa'da programlı koşulara başlanmış ve bu iş için *Balıklı Köyü* ile *Atçılar Meydanı* arasındaki alan, yarış yeri olarak vakfedilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra yıkılan hipodrom, Fatih Sultan Mehmet'in emriyle onarılmış ve at yarışları yapılan ve cirid oynanan bir alana dönüştürülmüştür. Sultan Abdülaziz düzenlediği at yarışlarıyla bu sporu özendirmiş, başarılı binicileri ödüllendirmiştir. Atcılık ve atlı sporlar bu şekilde gelişimini sürdürürken maalesef 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması nedeniyle memleket büyük bir yasa büründüğünden at yarışı yapmak gibi spor gösterileri ve eğlenceleri artık unutulmuştur. Ferruh Dinçer-Aşkın Yaşar, "Osmanlı Döneminde Atlı Sporlar", *Türkler*, X, Ankara 2002, 616-624.

[24] Kabak oyunu (kabakbazi-kabak-bâzî), nişana ok atma taliminin şarktaki şekli olup, halka oyununun bir türüdür. Fakat kullanılan silah bir ok ve atçılar da süvaridirler. Bir halka içinden ok atılıyordu, hedef yüksek bir sırık üzerine konulmuş bir güvercin veya bir başka kuştur. (H.Beveridge, "Kabak-bâzî", *MEB.İA*, VI, Eskişehir 1997, s.5-6). Avusturya Sefiri olarak 1554-1562 yılları arasında Osmanlı ülkesinde bulunmuş olan Busbecg, oldukça ilgisini çeken bu oyun sayesinde Türklerin, at sırtında kaçarken geriye dönüp düşmanı okla vurma gibi askerî manevra kabiliyeti kazanmakta olduklarını kaydetmiştir. (Ogier Ghiselin De Busbecg, *Türkiye-yi Böyle Gördüm*, Haz: Aysel Kurutluoğlu, (Basım Yeri ve Tarihi Belirtilmemiş) s.126). Bu oyun ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. İbrahim Yıldıran, "Türk Kültüründe Atlı Hedef Okçuluğu Olarak Kabak Oyunu ve Osmanlılar'daki Görünümü", *Türkler*, X, Ankara 2002, s.625-634.

Komisyon üyeleri, şimdiye kadar alınan kararlar ile düşünülen plan ve projelerin uygulama sahasına aktarılabilmesi için imar ve turizm hususunda bilgi ve beceriye sahip yabancı uzmanların hükümetçe tespit olunarak, çalışmalara iştirak etmelerinin temini yönünde de oy birliğiyle bir karara varmışlardır. Ayrıca Osmanlı ülkesinde turizmi geliştirmeye yönelik faaliyetlerle meşgul olacak bir idarenin hükümetin himâyesi altında tesis olunması yönünde Ernest Erman tarafından ortaya atılan teklif de görüşülmüş ve nizamnâmesi Şehremaneti tarafından tetkik olunduktan sonra söz konusu idarenin kurulmasında herhangi bir sakınca görülmemiştir.

Tetkik komisyonunun dikkatinden kaçmayan bir diğer husus ülkenin, özellikle de İstanbul'un kendine has bazı özelliklerinin Avrupalıların seyahatnâmelerinde büyük bir memnuniyetle ve uzun uzadıya anlatılması olmuştur.[25] İşte Avrupalı seyyâhlarda böylesi memnuniyet uyandıran hususlardan en önemlilerinin ve memleket için faydalı olacağına inanılanların devamlılığının muhafazasına ve daha da memnuniyet verici bir hale getirilmesine çaba göstermek gerekmektedir.

Ülkeye turist akışını sağlayabilme adına imar ve tezyine dair böylesi esaslı çalışmaların yürütüldüğü sırada tetkik komisyonunu rahatsız eden kimi konular üzerine de birkaç satırla açıklanması lüzumu hissedilmiştir. Duyulan rahatsızlıklardan birisi halkın giyim-kuşamından kaynaklanmıştır. Komisyon üyelerine göre; Avrupalıların İstanbul başta olmak üzere diğer Osmanlı kentlerinde en fazla temasta bulunacakları halk tabakalarının elbisesiz ve başlıksız *(serpûş)* bir vaziyette etrafta dolaşmaları gözden kaçırılmaması gereken bir hususdur. Fakat herkesi kapsayacak şekilde halkın serpuşuna kesin bir şekil vermeyi düşünmenin ve 600 seneden beri kararlaştırılamayan giyim-kuşam tarzını o gün için tayin etmenin esasen mümkün olamayacağına kanaat getirilmiştir. *"Bu meseleyi zaman tabîatiyle ve tedricen hâsıl edecektir"* gibi tarihin kendilerini haksız çıkaracağı bir yaklaşımla, bütün halkın giyim-kuşamına bir çeki düzen verme adına birtakım fikirler ileri sürme cesaretini kendilerinde bulamamışlardır. Ancak bu noktada belediyeye iki kısım esnafın kıyafetini düzeltme vazifesinin düştüğünü belirtmeyi kendileri için bir görev saymışlardır. Bu esnaf

[25] Gerçekten de bu tarz İstanbul anlatılarıyla hemen her seyâhatnâmede karşılaşmak mümkündür. İtalyan yazar Amicis'in İstanbul'dan ayrılırken söyledikleri veya İstanbul güzelliklerinin ona söylettikleri, yabancı seyyâhların İstanbul'dan duydukları memnuniyetlerini nasıl dile getirdiklerine ilişkin fazlaca bir örnekleme yapmayı gerektirmeyecek türden olsa gerektir: "Elveda İstanbul! Aziz ve büyük şehir, çocukluğumun rüyası, gençliğimin emeli, hayatımın unutulmaz hatırası! Elveda, Şark'ın güzel ve ölümsüz kraliçesi! Zaman bahtını, güzelliğini bozmadan değiştirsin ve çocuklarım seni bir gün benim seni gördüğüm ve terk ettiğim aynı delikanlı heyecanının sarhoşluğu içinde görebilsinler!" (Edmonde De Amicis, *İstanbul*, s.437).

grupları da arabacılar ve kayıkçılar olarak belirtilmiştir: Arabacıların belirli ve düzenli bir giyim-kuşam tarzları olmadığından *"bu kıyafet-i hal ihtiyaç nispetinde ve zevk-i milliye uygun bir tarzda"* düzeltilmelidir.[26] Kayıkçılara gelince; bunların bütün batılıların rağbetine mazhar olan hilalî gömlek ve beyaz şalvar gibi renkli elbiselerden oluşan *"sade ve zarif bir kıyafetleri vardır ki; hem fennî, hem sıhhî, hem de millîdir.*[27] *Kayıklarıyla beraber bunların eski kıyafetlerini de ihya etmek birinci derecede düşünülecek meselelerdendir"*.

DEĞERLENDİRME VE UYGULAMAYA YÖNELİK SON MÜZAKERE

Tetkik komisyonunca gerçekleştirilen üçüncü ve son müzakereye, ilk ikisine ait kısa bir değerlendirmenin ardından geçilmiştir: İstanbul'un imar ve tezyini için nelerin yapılması gerektiğine dair esasların kararlaştırıldığı birinci celsenin ardından, ikincisinde bu esaslara dair bazı teferruat müzakere edilmiştir. Bu üçüncüsündeyse daha önceki toplantılarda belirlenen esasların uygulanmasına dair müzakerelerde bulunulmuştur. Bu bağlamda *"imarata nereden, neden ve ne suretle başlamak lazım geleceği uzun uzadıya"* tartışılmıştır. İlk sorunun cevabı İstanbul'daki *"umumî mecrâlar"* olmuştur. İstanbul'un daha medeni bir şehir haline getirilebilmesi amacı ise hem bir sonraki sorunun cevabını, hem de bu kararın gerekçesini oluşturmuştur. İmar işlerine ne suretle başlanılacağı yönündeki son sorunun

---

[26] Arabacıların giyim-kuşamlarına bir çeki düzen verilmeye çalışılması, daha II. Mahmud döneminde çıkarılan *İhtisap Ağalığı Nizamnamesi* ile gündeme gelmiştir. Buna göre; eskiden giydikleri bol biniş, cüppe ve şalvarı, bellerine sardıkları lahur ve car şalı kesinlikle terk edecekler, yenleri dar çuha biniş ve cüppe giyeceklerdi. Başlıkları ise ustalar için dört, çıraklar için iki parmak kenarlı yeşil kalpak olarak belirlenmiştir. Bkz. Ziya Nur Sezen, "Arabacılar", *İstanbul Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1993, s.287.

[27] Eski İstanbul, Üsküdar, Galata, Haliç, Boğaziçi ve Marmara denizi arasındaki bitmez tükenmez tekne, kayık ve sandal akışı, bazı yazarlara sefa ya da ihtiyaç için birlikte denize açıldıkları kayıkçıların profilini çizmek için iyi bir fırsat sunmuştur. Bu fırsatı yakalayanlardan birisi olan Castellan kayıkçılar hakkında şöyle bir betimlemede bulunmuştur: "Genç ve hepsi aynı cüsseden, en heybetli erkekler arasından seçilmişler, beyaz, kimi zaman muslin kumaştan üniforma giyiyorlar. Bedenlerinin güzelliği, hareketlerinin ve manevralarının kıvraklığı ve çevikliği çok zevkli bir manzara arzediyor." (A.L.Castellan, *Sur la Moree. l'Hellespont et Constantinople*, (Mora, Hellespont ve Constantinople Üstüne), Paris 1820'den naklen Juan Goytisolo, *Osmanlı'nın İstanbulu*, Çev: Neyyire Gül Işık, İstanbul 2004[3], s.78). Amerikan Misyoner Mary Mills Patrick'in 1870'lerdeki İstanbul gezisi sırasında kayıklar ve kayıkçılarla ilgili gözlemleri ise şu şekildedir: "Boğaz'da, kayıklardan daha fazla cazibe teşkil eden bir şey görünmüyordu. Bu zarif deniz taşıtlarından değişik koy ve limanlarda seksen binden fazla olduğu tahmin ediliyordu. Bana göre Şark hayatının en renkli yanını bu büyüleyici sandallar temsil ediyordu. Kayıkçıların resimlere konu olacak kadar güzel kıyafetleri..." vardı. (Mary Mills Patrick, *Son Sultanların İstanbulu'nda (Siyaset-Modernleşme-Yabancı Okullar)*, Çev: Ayşe Aksu, İstanbul 2009, s.87-88).

cevabı ise –tetkik komisyonu üyelerince her fırsatta dile getirildiği üzere– İstanbul'un genel bir planının el altında bulundurulması olmuştur. İstanbul'un o günkü halini ve sokaklarını göstermek gayesiyle çizimine başlanılan, hayli zaman geçtiği halde bir türlü son şekline kavuşturulamayan harita tamamlanmadığı sürece bu planın hazırlanmasının pek mümkün olmadığı da ifade olunmuştur. Çünkü *"bir şehirde milyonlar sarfıyla vücuda getirilecek ve asırlarca payidar olacak bu gibi mecraların inşası"* öyle gelişigüzel yapılacak işlerden değildir. Verdikleri şu örnek onların bu düşüncelerinde ne kadar haklı olduklarını göstermektedir. Bu plan olmadan imar işlerine başlanıldığı ve ticaretgâh, ikametgâh gibi mahallerin birbirinden ayrılması suretiyle şehrin mıntıka taksiminin de yapıldığı kabul edilse, bu taksimattan sonra ticaretgâh olarak ayrılmış olan mahallerle şiddetli bir alâka içerisinde bulunacak bir limanın vücuda getirilmesi gündeme gelse bunun şehrin neresinde tesis olunacağı hususunda ne gibi bir karara varılacaktır? Dolayısıyla belediyenin bu hususta herhangi bir malumat sahibi olmadığı ve hükümet tarafından da henüz bir karar verilemediği gibi gerçeklerden yola çıkılacak olursa yine bütün girişimlerin kesişme noktası umumî bir planın tanzimi olacaktır denilmiştir. Ancak söz konusu plan hazırlanmadı ve imar işlerine başlanılamadı diye İstanbul'a turist çekme çabasından vazgeçilmemesinin gerektiği bir kez daha ifade olunmuştur. Çünkü yukarıda da açıklandığı üzere İstanbul'un mevcut hali turistlerin rağbet gösterebilecekleri bir düzeydedir. Sanıldığı gibi, İstanbul sağlıksız; dinlenme, konaklama ve eğlence merkezleri ile ulaşım araçlarından tamamıyla yoksun olma gibi turistlerin gelmesine engel oluşturacak bir durumda değildir.

Raporun Dâhiliye Nezaretine Takdimi ve Meclis-i Vükela'da Görüşülmesi

Tetkik komisyonunca gerçekleştirilen müzakerelerde tartışılan hususlar ve alınan kararlar rapor haline getirilerek, o şekliyle bir cevap mahiyetinde Dâhiliye Nezareti'ne takdim olunmuştur.[28] Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliyye Vilâyât Müdüriyeti tarafından Şehremâneti Vekaleti'ne havale olunan bir zabıtnameden anlaşıldığı üzere; Meclis-i Vükela'da gerçekleştirilen özel bir müzakerede tetkik komisyonunun hazırlamış olduğu rapordan hareketle ülkede turizm faaliyetlerini gerçekleştirme adına neler yapılması gerektiği üzerine bir görüşme gerçekleşmiştir. Görüşme neticesinde tetkik komisyonunun kararlarını teyit eder mahiyette, girişilecek faaliyetlerin esasını saptamaya yönelik kararlar

[28] BOA, DH. UMVM, 97/31.

alınmıştır: Turistlerin Osmanlı ülkesini tercih etmelerini sağlayabilmek için öncelikle ulaşım, konaklama ve dinlenme hizmetleri eksiksiz olarak sağlanmalıdır. Beldelerin imar ve tezyini işlerine ilişkin konuların devamlı bir şekilde uygulaması için esaslı bir plan ve proje hazırlanmalıdır.

Tetkik komisyonunca tanzim kılınan raporun da okunmasından sonra Meclis-i Vükela tarafından varılan nihaî karar açıklanmıştır:

> Muhâfaza-i Abidât Heyeti ile Ernest Erman'ın teklîfini tetkike me' mûr komisyon tarafından keyfiyyetin müştereken te'sîs edilmesi, şehrin i'mârı ve gelecekde alacağı düzen ile ilgili genel bir plânın hazırlanması ve ihtiyâc duyulan yabancı uzmanların da İstanbul'a da'vet olunmaları gereklidir.[29]

AVRUPA'DA BAYINDIRLIK HİZMETLERİ VE MÜESSESELERİNİN İMAR VE İŞLETİM İMTİYÂZLARININ İŞLEYİŞİ ÜZERİNE BİR ETÜT

Dâhiliye Nezaretine sunulan raporun son kısmına iliştirilen Şehremini imzalı bir ekten Şehremanetine ve tetkik komisyonuna ait vazifenin sadece Osmanlı ülkesinde turizmi geliştirme adına neler yapılabileceği hususunda bir takım fikirler beyan etmekten ibaret olmadığı anlaşılmıştır. Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti'ne, bu kanalla da tetkik komisyonuna ulaşan 9648/375 numaralı tezkereyle; İstanbul'da vücuda getirilecek bütün sınaî ve iktisadî müesseselere ait imar ve işletim imtiyazlarının Şehremaneti adına şahıslara veya şirketlere ne suretle verileceğinin kararlaştırılması için Avrupa'daki benzer usül ve uygulamalarla, belediyelerce bunlardan ne gibi faydalar sağlandığı hususunda gerekli incelemelerin yapılarak, nezaretin bu konularda bilgilendirilmesi kendilerinden talep olunmuştur. Çünkü savaş sonrası Osmanlı ülkesinde bayındırlık müesseselerini vücuda getirmek üzere epeyce bir müracaatın olacağı düşünülmüştür. Müracaatların belirli esaslar dairesinde incelenmesi, imar ve işletime ilişkin hükümlerin şartlara ve şahıslara göre değişmemesi[30] amacıyla böyle bir araştırmanın yapılması gereklilikten görülmüştür. Bunun üzerine Avrupa'daki bazı büyük şehirlerde bayındırlık hizmetleri ve müesseselerinin imar ve işletim imtiyazlarının ne şekilde idare olunduğuna dair

---

[29] BOA, MV, 209/60; 8 Zilhicce 1335/25 Eylül 1917.

[30] Osmanlı ülkesinde imtiyazlar sorunu İkinci Meşrutiyet'e gelinceye kadar tamamıyla bir kanuna bağlanamamıştı. Yerli ve yabancı kişilere imtiyaz vermek hükümetin veya padişahın takdirî haklarından idi. Bu nedenle çeşitli yolsuzluklar meydana gelmekteydi. (Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, Ankara 1999², s.128). Bu şartlar göz önünde bulundurulunca, Osmanlı bürokratlarının imtiyazların verilme ve işletilme şekillerine neden bir çeki düzen verme gayreti içinde olduklarını anlamak kolaylaşacaktır.

belediye kanunlarından ve mevcut uygulamalardan hareketle bir incelemede bulunulmuştur.[31] Bunun sonucunda Avrupa memleketlerinin hemen hepsinde imar ve işletim haklarının şahıslardan ziyade şehirlere yani belediye veya valiliklere ait olduğu saptanmıştır. Saptamalara ilişkin veriler de sırasıyla kaydolunmuştur.

ALMANYA

Bu dönemde her hususta olduğu gibi incelemelere ilişkin verilerin nakli sırasında da öncelik Almanya'ya verilmiştir. Almanya'da imtiyazlarla ilgili nizam ve kuralların her şehirde birbirinden farklı olmasına rağmen, neredeyse bütün şehirlerde genel hizmetlere bağlı işlerin şehirlerce yürütüldüğü tespit olunmuştur. 1850 senesinden 1890 senesine kadar şehirler bu gibi müesseselerin inşa olunması ile işletilmesini 30-40 senelik sürelerle anonim şirketlere imtiyaz şeklinde vermişlerdir. Mesela Frankfurt'ta bu tarz müesseseleri işletme hakkı bir İngiliz şirketine verilmişken, 1912'de İngilizlere tanınan imtiyaz sona ermiştir. Münih'teki işletme imtiyazları da 35 sene müddetle şahıs veya şirketlere verilmişken, 1917'den itibaren işletim hakları belediyece devralınmaya başlanmıştır. Mesela bu şehirde *"bargirli tramvayı"* işletme hakkı bir şirkete verilmişken, sonradan belediyenin tekeline girmiştir.

Almanya'da genel hizmetlere ait müesseselerin imar ve işletimine ilişkin imtiyazların hangi usül ve esaslar üzerinden verileceği noktasında önceleri fazlaca bir bilgiye sahip olunmamasından dolayı bunların şahıs veya şirketlere verildiğine dikkat çekilerek, 1890 senesinden itibaren bayındırlık müesseselerinin şehirlerce imar edilerek, işletilmeye başlandığı ifade olunmuştur. Bütün umumî müesseselerin şehirlerce yapılması ve işletilmesi şeklinde uygulanmaya başlanan bu eğilim artık ülkede geçerli olan genel bir kanun şekline sokulmuştur. Hatta imtiyazı bitmemiş olan bazı bayındırlık hizmetleri de şehirlerce satın alınarak, işletilmeye başlanmıştır.

Başkent olmasından ötürü sadece Berlin'de Şehremaneti tarafından tesis olunacak yeni bir müesseseye ait projenin uygulama sahasına aktarı-

[31] Şehremaneti ve tetkik komisyonunca gerçekleştirilen bu çalışma, Ortaylı'nın; "Tanzimat dönemi bürokratları bir değil, birkaç Avrupa ülkesinin sistemini gözden geçiren ve örgüt projelerini, nizamnâmeleri karma olarak hazırlamayı bilen adamlardır. Tanzimat bürokratlarının değişik kaynaklara başvurma ve metin çevirip değerlendirme merakını en önemsiz bir nizamnâmenin hazırlanışından 1876 Kanun-u Esasi'sinin hazırlanmasına kadar her hukuki belgede görmek mümkündü" şeklinde, Tanzimat bürokratları üzerine yaptığı değerlendirme ile örtüştüğü gibi söz konusu usûlün imparatorluğun çöküşüne kadar devam etmiş olduğunu göstermesi açısından da kayda değerdir. Bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2005[21], s.124.

labilmesi için Nâfıa Nezareti ve İmparatorluk sarayına tasdik ettirilmesi gerektiği, Almanya'da müesseselerin imar ve işletimi üzerine yapılan araştırmada dikkat çekilen son nokta olmuştur.

İSVEÇ

Bayındırlık müesseseleri ve hizmetlerinin imar ve işletilmesine dair incelemeye konu olan diğer bir ülke İsveç'tir. Bu incelemeler neticesinde ulaşılan bilgilerse şu şekildedir: Ülkedeki bütün kamu müesseseleri ve büyük işletmeler şehirlerindir. İmtiyazları da şehirlerce verilmiştir. Aynı şekilde limanlar dahi şehirlerindir. Bir limanın işletilmesi bazen gerçekleştirilen müzayedelerden sonra bir müteahhide ihale yoluyla verilmiştir.

Bu ülkedeki 33 şehirde gazhane mevcuttur. Bunlar zamanında özel şirketler tarafından yapılmışken yavaş yavaş şehir bunları şirketlerden satın alma yoluna gitmiştir. Bu durum *"tenvîr* (aydınlatma) *elektriği"* için de geçerli olmuştur. İsveç'in dokuz kentinde elektrikli tramvay mevcuttur. Bu şehirlerin yalnız ikisinde tramvaylar şirketler tarafından yapılmış ve şehir bu şirketlere sadece işletme vazifesini vermiştir. Stockholm'de *(İstikholm)* ve diğer 2 şehirde tramvay imtiyazı şirketlere devredilmişken, şirket tahvilatının büyük bir kısmını şehir temlik etmiştir. Su dağıtım işi de ülkenin her yerinde şehirlerin denetimindedir. Şehirler tarafından idare olunan limanlar ise hükümetin kontrolü altındadır.

İSVİÇRE

Bu ülkedeki uygulamalar da Cenevre ve Zürih kentlerine dair bazı örneklemelerden hareketle açıklanmaya çalışılmıştır: Cenevre'de su, elektrik ve gaz doğrudan doğruya belediye tarafından idare edilir. Elektrik üretim ve dağıtımı 1896 tarihine kadar bir şirket tarafından işletilmekteyken söz konusu tarihte belediyece satın alınmıştır. Bu durum gaz için de geçerli olmuştur.

Zürih'te su dağıtım şebekesi ve elektrik tesisatı şehir tarafından tesis edilmiştir. Tramvayın işletimi de önceleri kısa bir müddet için bir şirkete ihale edilmişken, sonradan şehirce satın alınıp geliştirilmiş ve genişletilmiştir.

FRANSA

Fransa'daki mevcut uygulamalar bu ülkenin belediye kanununun imtiyazların verilmesine ilişkin maddelerinden hareketle açıklanmıştır. Fransa Belediye Kanunu'nun 115. maddesine göre elektrik ve su dağıtım şebekelerinin imar ve işletim imtiyazları belediyelerce verilir. Aynı kanunun 145. maddesine göreyse; eğer imtiyaz bir tekel şeklinde ve 30 seneyi

aşkın bir müddet için verilecekse belediye ile imtiyaz sahibi arasında imzalanacak mukavelenamelerin; toplam geliri üç milyondan aşağı olan belediyeler için vali, fazla olanları için de cumhurbaşkanı tarafından onaylanmaları gerekmektedir. Ancak imtiyazlar müzayede yoluyla ve 30 seneden daha az bir süre için verilecekse ve halkın da bu mukavele dolayısıyla bir vergi vermesi gerekmiyorsa, belediye meclisinin kararı üzerine imtiyaz mukavelesini Belediye başkanı imzalayabilmektedir.

PEŞTE VE SOFYA

İmtiyazların nasıl verildiğini anlamak amacıyla sadece şehirleri kapsayan araştırmalar da yapılmıştır. Bu şehirlerden birisi Peşte'dir. Burada bayındırlık hizmetlerine ait imtiyazların kısmen şehir tarafından idare edildiği, kısmen de belediye veya hükümet tarafından imtiyaz şeklinde şirketlere ihale olunduğu kaydedilmiştir. Ancak ikinci kısma dâhil olan imtiyazların yavaş yavaş belediyelerce satın alınıp, idare edilmekte olduğu da belirtilmiştir. Nitekim o yıllardaki mevcut harp hali dolayısıyla belediye gelirlerinden fazlaca bir masrafın sarf olunma zorunluluğu doğduğundan ve belediye gelirlerinin de kısmen tahsil edilememesi gibi sebeplerden ötürü ortaya çıkan memnuniyetsizliğe karşı bir önlem olmak üzere belediye tarafından hava gazı tesisleri ve imtiyazları tamamen satın alınmış, böylece belediyeye önemli bir gelir kaynağı sağlanmıştır.

İncelemelere konu olan bir diğer ve sonuncu şehirse Sofya olmuştur. Bu şehirde, "imtiyazlar bir şehrin esasını oluşturur" anlayışından hareketle bunların tamamen şehre ait olduğuna dair hukukî bir çerçeve hazırlanmıştır. Bu cümleden olmak üzere Vitoşa dağından doğan suyu belediye borularla şehre getirmiştir. Daha önceden Belçika sermayesiyle vücuda getirilmiş olan tramvay imtiyazları da sonraki yıllarda tamamıyla belediyeye devredilmiştir. Aynı durum şehir dâhilindeki bir elektrik fabrikasıyla şehirden 15 kilometre uzaklıkta bulunan bir diğer fabrikanın işletim hakları için de geçerli olmuştur.

Bu araştırma ve incelemelerden sonra Osmanlı ülkesinde bayındırlık müesseselerinin imar ve işletim imtiyazlarıyla ilgili mevcut uygulamaların ne şekilde yürütüldüğü hususunda bazı noktalara dikkat çekilmiştir: Yukarıda kaba bir taslağı çıkarılan çeşitli ülke ve şehirlerin belediyelerine ait hukukî durum, Osmanlı memleketlerinde de mevcut kanunlarla bir dereceye kadar geçerli kılınmıştır. Nitekim 1296 (1878) tarihli belediye kanununun 3. maddesinin 1. fıkrası ve belediyenin genel vazifelerinin uygulanma şeklini beyan eden 25 Nisan 1332/8 Mayıs 1916 tarihli nizamnâmenin 4. ve 6. maddeleri imar ve işletim imtiyazlarını satın alan şirketler üzerinde Şehremanetinin teftiş hakkını teminat altına almıştır.

Ayrıca şehir ve kasabalarda gelirleri belediyeye ait olmak şartıyla ve devletçe tespit edilmiş kanunlara bağlı olarak 40 seneyi geçmemek üzere imtiyaz ve ruhsat verilebileceğine dair Vilayet İdaresi Kanunu'nun 48. maddesi de bu hukukî esasların kabul ve tasdik edilmiş olduğunu açıkça göstermektedir.

Netice itibariyle, gerek beyan olunan bu maruzata, gerek Avrupa şehirlerindeki usül ve örneklere, gerekse kısmen hazır olan kanunlara uygun olarak, Osmanlı ülkesinde belediyeler tarafından verilecek imtiyazlarla ilgili hukukî çerçevenin bir an evvel tamamlanması gerektiği beyan olunmuştur.[32]

Rapor Üzerine Bir Değerlendirme...

Devrin egemen askerî, siyasî ve fikrî havasına ait düşünce ve söylemlerden sıyrılmak suretiyle rapor değerlendirilmeye tâbi tutulacak olursa; onu hazırlamak için gerçekleştirilen müzakereler esnasında öne çıkan plan ve projelerin gerçekten esaslı bir çalışmanın mahsulü olarak kabul edilebilecek hususiyetleri taşıdıkları görülecektir. Şöyle ki raporda İstanbul başta olmak üzere, Osmanlı ülkesi ile Avrupa'daki bazı kentlerin durumunu beyan eden bilgilerin bir araya getirilmesi için bile epeyce bir tarih ve coğrafya kitabı ile seyâhatnâme ve mevzuat türünden kaynakların taranmış olması icap eder.

Dünyadaki turizm hareketlerinin tam manasıyla II. Dünya Savaşı'ndan sonra belirli bir ivme kazandığı gerçeği göz önünde bulundurulunca, Osmanlı ülkesinde turizmi geliştirmeye yönelik tetkik komisyonunca yapılan çalışmaların ve savaş sonrası hayata geçirilmesi düşünülen projelerin, vakit geçirmek için girişilen göstermelik müzakerelerin gereksiz ürünleri olmadığı açıkça anlaşılacaktır. Üstelik komisyon üyelerince turizmin geliştirilmesinin iktisadî bir gereklilik olarak algılanmasına ve imarı düşünülen yapıların ihtiyaç ile uygun olarak inşa olunmasına dair raporda geçen kimi ifadeler de göstermelik ve gereksizlik gibi algılayışların aşılmasına yardımcı olacaktır. Hem rapor, hem raporun oluşmasını sağlayan tetkik komisyonu üyelerince gerçekleştirilen müzakereler, hem de Münih'ten gönderdiği mektupla bütün bu faaliyetleri teşvik eden Ernest Erman açısından tek eksiklik zamanın ve şartların uygunsuzluğu olmuştur. Kısacası, böylesi esaslı ve etraflı girişimlerin imparatorluğun çöküş çatırtıları arasında ve bir savaş ortamında başlatılmış olması onlar açısından en büyük şanssızlıktır. Bütün eksiklik ve şanssızlıklara rağmen, bu rapor sayesinde Osmanlı bürokratlarının gözüyle İstanbul'un eski

[32] BOA, DH. UMVM, 97/31; 23 Recep 1335 /15 Mayıs 1917.

zamanlardan başlayıp, o güne kadar uzanan güzellik ve/veya çirkinlikleri ile ihtiyaçlarına ilişkin bazı ayrıntılara, Osmanlı bürokrasisinin turizmden ne anladığına ve onu geliştirme adına neler yapmak istediklerine dair kimi ipuçları yakalayabilme fırsatı hasıl olmuştur.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti (DH.KMS): Dosya No:39/Gömlek No:24. Dosya No:63/Gömlek No:77.

Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti (DH.UMVM): Dosya No:97/Gömlek No:31.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT): Dosya No:388/Gömlek No:52.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV): Dosya No:209/Gömlek No:60.

-YAYIMLANMIŞ ARŞİV KAYNAKLARI

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, II, (13 Kânunusani 1332 (1916) Tarihli Yirmidokuzuncu İnikaddan 3 Mart 1333 (1917) Tarihli Kırkyedinci İnikada Kadar), T.B.M.M Basımevi, Ankara 1991.

II. SEYAHATNAME-HATIRAT

Akyavaş, A.Ragıp, Âsitâne -Evvel Zaman İçinde İstanbul-, I, Ankara 2004.

Ali Rıza Bey (Balıkhane Nazırı), Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı, Haz: Ali Şükrü Çolak, İstanbul 2001[2].

Amicis, Edmonde De, İstanbul, Çev: Beynun Akyavaş, Ankara 1986[2].

Busbecg,Ogier Ghiselin De, Türkiyeyi Böyle Gördüm, Haz: Aysel Kurutluoğlu, (Basım Yeri ve Tarihi Belirtilmemiştir).

Fontmagne, Baronne Durand de, Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul Günleri, Çev: İsmail Yerguz, İstanbul 2007.

Neave, Dorina L., Eski İstanbul'da Hayat, Çev: Osman Öndeş, İstanbul 1978.

Müller, Mrs.Max., İstanbul'dan Mektuplar, Çev: Afife Buğra, İstanbul 1978.

Patrick, Mary Mills, Son Sultanların İstanbulu'nda (Siyaset•Modernleşme•Yabancı Okullar), Çev: Ayşe Aksu, İstanbul 2009.

III. ARAŞTIRMA - İNCELEME

Beveridge, H., "Kabak-bâzî", MEB.İA, VI, Eskişehir 1997, 5-6.

Çadırcı, Musa, Tanzimat Sürecinde Türkiye-Ülke Yönetimi, Ankara 2007.

Çadırcı, Musa. "Tanzimat Döneminde Karayollarının Yapımı", DTCF Tarih Araştırmaları

Dergisi, XV/26, Ankara 1991, s.153-167.

Carbognano, Cosimo Comidas de, 18.Yüzyılın Sonunda İstanbul, Çev: Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 1993.

Dinçer, Ferruh- YAŞAR, Aşkın, "Osmanlı Döneminde Atlı Sporlar", Türkler, X, Ankara 2002, s. 616-624.

Eyice, Semavi, Tarih Boyunca İstanbul, İstanbul 2006.

Gedikli, Fethi, "Osmanlı'da Çevreyi Kirletme Suçu ve Salb Cezası", Türkler, X, Ankara 2002, s. 611-615.

Georgeon, François, "Savaşın Arefesinde Gezginler", İstanbul (1914–1923), Haz: Stefanos Yerasimos, Çev: Cüneyt Akalın, İstanbul 1997[2], s.25-38.

Goytisolo, Juan, Osmanlı'nın İstanbulu, Çev: Neyyire Gül Işık, İstanbul 2004[3].

İncicyan, P. G., 18.Asırda İstanbul, Çev: Hrand D.Andreasyan, İstanbul 1976[2].

Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, IX, Ankara 1999[2].

Mardan, Emre, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma Sürecinde Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Yasal Düzenlemeler", Türkler, XV, Ankara 2002, s.412-418.

Ortaylı, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 2005[21].

Ortaylı, İlber, İstanbul'dan Sayfalar, İstanbul 2007[9].

Özdemir, İbrahim, "Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı", Türkler, X, Ankara 2002, s.598-610.

Refik, Ahmed, Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785), İstanbul 1988.

Sevengil, Refik Ahmet, Eski İstanbul Nasıl Eğleniyordu (1453'ten 1927'e kadar), Haz: Sami Önal, İstanbul 1990[3].

Sezen, Ziya Nur, "Arabacılar", İstanbul Ansiklopedisi, I, İstanbul 1993, s.287-288.

Tekeli, İlhan, "19.Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, (Editörler: Paul Dumont, François Georgeon), İstanbul 1999[2], s.19-30.

Yıldıran, İbrahim, "Türk Kültüründe Atlı Hedef Okçuluğu Olarak Kabak Oyunu ve Osmanlılar'daki Görünümü", Türkler, X, Ankara 2002, s.625-634.

DENİZCİLİK

"Tunus Kuşatması"

İnebahtı'dan sonra, donanma 1574 yılında Tunus seferine çıkacak kadar hızlı bir biçimde yeniden kurulmuş, bu seferle korsanların başlıca barınaklarından olan Kuzey Afrika'nın önemli bir bölümü Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Konstam, Angus. Lepanto 1571: *The Greatest Naval Battle of the Renaissance.* London: Praeger, 2005. (p. 85)

16. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ VE OSMANLI KORSANLARI

Eda Özel*

Devlet ve geçimliklerini 'gayrimeşru' yollardan sağlayan insanlar arasındaki ilişki genellikle devletin yoğun olarak bu insanları baskı altında tuttuğu bir çatışma olarak addedilir. Bunun yanısıra, tarihte bu 'kanun kaçakları'nın devlet hizmetinde çalıştıklarına sıkça rastlanmaktadır. Osmanlı Devleti ve Osmanlı korsanları arasındaki ilişkinin, bu iki şekilde de gerçekleşmiş olması şaşırtıcı değildir. Örneğin, Suraiya Faroqhi, korsanların davranışlarının diğer devletlerle Osmanlı arasında husumet doğmasına yol açmasından kaynaklanan endişeye bağlı bir 'çatışma'dan söz ederken, Andrew Hess çalışmalarında II. Bayezid tarafından Osmanlı hizmetine çağrılan korsanların 1495 yılında 'işe alımı'ndan bahseder.[1]

Osmanlı Devleti ve korsanlar arasındaki ilişkiye bakış açıları, bir ucunda çatışma dışındaki her türlü ilişki biçiminin reddi, diğer ucunda Osmanlı Devleti'nin gözünde korsanların kanun kaçakları olmadıkları ve hattâ Osmanlı tarafından desteklendikleri iddiası olan bir yelpazeye benzetilebilir. Konu üzerine yapılmış olan çoğu çalışma bu iki uç anlayışın arasında kalmaktadır.

Palmira Brummett'in çalışması *Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz'de Diplomasi*'de korsanlar, denizcilerden hukuki

* Eda Özel, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü.

[1] Faroqhi, 2005 :91; Hess, 1970: 1905

anlamda kesin çizgilerle ayrı tutulur. Osmanlı Devleti için, korsanlığın deniz ticaretinin bozulması ve İstanbul'un tahıl iaşesinin kesintiye uğraması anlamına geldiği ve savaş zamanı Osmanlı donanmasına hizmet eden korsanlara barış zamanı, hizmetlerine daha fazla ihtiyaç duyulmadığında, artık müsamaha gösterilmediği ve korsanlık eylemlerine karşı misillemelerin yaygın olduğu savunulur.[2] Yazar iddialarını, vaktiyle donanma kaptanlığı yapmış bir korsan olan ve 1504 yılında, savaş sonrasında, silahsızlandırılan ve gemilerine el konan, Kara Durmuş örneğiyle izah eder.[3] Çalışmada, devletle korsanların ilişkisini belirleyen unsurun savaş olduğu öne sürülür. Benzer biçimde yelpazenin ilk ucuna yakın duran G.N. Clark, 17. yüzyılda Cezayir Korsanları üzerine yaptığı çalışmada korsanları, savaş zamanında Osmanlı Devleti'nin hizmetinde bulunan, diğer zamanlarda Bâb-ı Âli'den bağımsız çalışan *eşkıyalar* olarak tarif eder. Osmanlı'nın Cezayir, Tunus ve Trablus'u üç yılda bir değişen paşaların yönetimine bırakma siyasetinin, otorite sağlamak adına fiilen üç bağımsız korsan cumhuriyetinin oluşmasıyla sonuçlanan tedbirsiz bir girişim olduğunu öne sürer.[4] Burada, korsanların savaş dönemlerinde Akdeniz'de altın çağlarını yaşadıkları savunulur.

Yelpazenin diğer ucuna daha yakın duran Andrew Hess'e göre, korsanlar İslâm ve Hıristiyanlık arasında bir sınır teşkil etmekteydi; Osmanlı Devleti, 1495 yılında donanmanın yeniden yapılandırılması sırasında korsanları çalıştırmakla deniz *gazileri*nin kaba ama etkin eğitim sistemlerinden yarar sağlamıştı ve korsanların en ünlüleri Osmanlı donanmasında saygın mevkiler elde etmişti. Çalışmada, korsanların asker olarak donanmaya alınmasının çoğu zaman korsanların Osmanlı donanmasının ayrılmaz bir parçası olduğuna işaret ettiği ifade edilir.[5] Yorumları yelpazenin ikinci ucuna yakın düşen Fernand Braudel, Akdeniz üzerine kaleme aldığı muazzam çalışmasında, on yedinci yüzyıldan önce Akdeniz'de yasa dışı korsanlık neredeyse hiç bilinmezken, hükümet izniyle yapılan korsanlığın resmî savaşların azalmasının bıraktığı boşluğu ikinci bir savaş biçimi olarak doldurduğunu ve Akdeniz devletleri tarafından desteklendiğini anlatır.[6]

Osmanlı Devleti'nin zaman zaman –açıkça veya gizli olarak– korsanları görmezden geldiği, baskı altında tuttuğu, desteklediği veya kullandığı kadar korsanların da devlet için çalıştıkları, devlete zarar verdikleri, onu

[2] Brummett, 1994: 99-101
[3] Brummett, 1994: 99
[4] Clark, 1944: 24
[5] Hess, 1970: 1905-16
[6] Braudel, 1995: 865-7

meşrulaştırdıkları veya geçersizleştirdikleri tartışılabilir. Bu sebeple, burada korsanların iki farklı eylemi tanımlanacaktır. Birinci anlamıyla korsanlık, deniz haydutluğu, yani denizde işlerin yürüyüşünü ve "herhangi bir otoritenin denetiminden bağımsız olarak şahsi menfaat için silahlı şiddet yoluyla" gasp edilen kölelerin ve ganimetin tanzimini zâlimlik ve baskının belirlediği yasa dışı soygun eylemleri olarak sunulacaktır. İkinci olarak ise, beratlı korsanlık, yani devlet tarafından desteklenen, "mukabele-i bilmisil mektupları, geçişlikler, izin veya talimat belgeleri, ya da resmî savaş ilânıyla görevlendirilmiş" 'beratlı korsanlar'ın eylemleri ele alınacaktır.[7] Osmanlı korsanlarının bazen ilk anlamıyla, bazen de ikinci anlamıyla korsanlık yapmaları yaygın olarak, deniz savaşları sırasında Osmanlı devletinin beratlı korsanlığı destekleyen ve korsanları akıncı olarak görevlendiren siyasetiyle açıklanır. Oysa barış zamanlarında korsanların karada ganimeti satacakları pazarlar bulabilmelerine bakılarak Osmanlı devletinin korsanlığı desteklediği öne sürülebilir.[8]

Bu çalışmada önemli olan korsanların hukuki statülerinin Osmanlı devletinin gözünde değişmez olmadığının anlaşılmasıdır. Akdeniz, Osmanlı Devleti'yle Akdeniz Dünyası'nın diğer insanları arasındaki bağlantının en canlı olduğu zemindi. Osmanlıların korsanlara bakışını belirleyen ne kronik bir Hıristiyanlık düşmanlığının sonucu olarak ortaya çıkmış –resmî veya gayriresmî– savaşlar ne de rekabete ilişkin iktisadi kaygılardı; asıl belirleyici olan bağlantının niteliğiydi. Başka bir deyişle, Osmanlı Devleti ve korsanlar arasındaki ilişki, Osmanlı Devleti ve Akdeniz arasındaki ilişkiye bağlı olarak değişmekteydi. Bu sebeple, belirli bir meşruiyet anlayışıyla bir dizi ilişkiyi gerekçelendirmek yerine konuyu Osmanlı'nın deniz siyasetinin bir yönü olarak ele almanın önemi ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada, on altıncı yüzyılda Akdeniz'deki korsanlık eylemlerinin Osmanlı Devleti tarafından meşru kabul edildiği durumlar incelenecek ve meşruiyeti sağlayanın deniz muharebelerinden ziyade Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'le ilişkisi bağlamında tanımlanan deniz siyaseti olduğu tartışılacaktır. Başka bir deyişle, korsanlarla Osmanlı Devleti arasındaki ilişki, devletin Akdeniz Dünyası'nın farklı yönlerine atfettiği önem sırasına bağlanacak, Osmanlı deniz siyasetinin genellikle tek yönünü belirleyici sebep olarak kabul eden önceki çalışmaları kapsayacak bir yaklaşım sunulacak ve böylelikle tüm yelpaze Osmanlı deniz siyasetinin sonucu olarak değerlendirilecektir.

---

[7] Guilmartin, 1974: 23; Braudel, 1995:866-7

[8] Brummett, 1994: 99

Osmanlı korsanlarının deniz haydudu ya da beratlı korsan olarak sınıflandırılmasında Osmanlı arşiv belgelerinin yetersizliğinden kaynaklanan çeşitli sorunlar ortaya çıkmaktadır.[9] Denizcilik kariyerlerinin bir döneminde devletin otoritesini kabul ederek kaptan, bir döneminde devlet otoritesini reddeden girişimciler olarak çalışan denizcileri göz önünde bulundurarak korsanlık eylemlerinin bireysel olarak incelenmesi yararlı olacaktır.[10] Bu sebeple, çalışmada öncelikle, Akdeniz'deki korsanlık eylemlerinin arka planını oluşturan coğrafî yapılar tanıtılacak; daha sonra, korsanlar ve devlet arasındaki ilişkilerin belirleyicisi olarak Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'le ilişkisi tartışılacak ve son olarak, *deniz haydutluğu* ve *beratlı korsanlık* arasındaki farkın ortaya konulması amacıyla Osmanlıca'daki sözcükler incelenecek ve Osmanlı Devleti'nde bu ikisinin hukukî olarak nasıl ayrıldığı, tanınmış bazı korsanların hayatları incelenerek ortaya konmaya çalışılacaktır.

AKDENİZ'DE KORSANLIĞIN COĞRAFYASI

Akdeniz'deki korsanlık eylemlerinin geçtiği coğrafyayı incelemek, denizle Osmanlılar arasındaki ilişkinin zeminini bu fizikî dünya oluşturduğu için önemlidir. Buradaki coğrafya bahsedilecek olan yapıların hem sınırlarını hem de temelini şekillendirmektedir. Bu yüzden de on altıncı yüzyılda Akdeniz'deki korsanlık eylemlerinden önce Akdeniz coğrafyasının kabataslak incelenmesi faydalı olacaktır. Akdeniz coğrafyası gelgitleri, baskın rüzgâr yapıları, kıyı şekilleri, bölgesel hava şartları ve özellikle günlük meltemleriyle, kürek veya yelkenli denizciliğin yapılarını etkilemiş, hattâ belirlemiştir.[11]

Akdeniz'deki ana akıntı, Nil, Po ve Rhone gibi başlıca nehirlerin ortak etkisiyle oluşur, Karadeniz'den gelip İstanbul ve Çanakkale Boğazları'ndan geçerek ve Atlantik Okyanusu'ndan gelip Cebelitarık Boğazı'ndan geçerek saat yönünün tersine denizin tümünü dolaşır. Akıntının gücü Cebelitarık Boğazı'nda altı deniz milinden; Sicilya Kanalı'nda üç-altı, Mısır, Filistin ve Suriye kıyılarında iki-üç, Çanakkale'de dört, Kıbrıs'ta iki, Messina Boğazı'nda gelgitlere göre altı veya daha fazla, İtalya ve Fransa kıyılarında bir-bir buçuk deniz miline kadar değişiklik gösterir.[12] Akdeniz akıntıları, kürekli veya yelkenli gemilere ya dostça ya da düşmanca davranmışlardır. Doğudan batıya veya güneyden kuzeye yapılan yolculuklarda akıntılar özellikle fayda sağladığı halde, akıntıların yönü-

[9] Thomson, 1996: 44
[10] Brummett, 1994:99
[11] Pryor, 1992: 12
[12] Pryor, 1992: 13

nün hâkim rüzgârlarla ters olması, batıya veya kuzeye yönelen gemileri, günlük meltem döngülerinin hâkim rüzgârlara baskın gelebildiği kıyı yakınlarından yol almaya zorlar.[13] Akdeniz'in bu özellikleri, on altıncı yüzyılda farklı boylarda kürekli teknelerin gelişmesine ve manevra kabiliyeti yüksek, küçük teknelerin korsanlar tarafından özellikle tercih edilmesine sebep olmuştur.[14]

Akdeniz'de hava şartları, mevsimsel olarak, karmaşık fakat istikrarlı basınç sistemleri ve Akdeniz havzasının coğrafi özelliklerinden etkilendiklerinden, bir dereceye kadar öngörülebilirdir.[15] Akdeniz'de fırtınalar genellikle ekim ortasından mart ortasına kadar süren kış aylarıyla sınırlıdır. On altıncı yüzyılda denizciler kazaları önlemek için genellikle bu aylarda açılmazlar ve gemicilik yılın yedi ayıyla sınırlı kalırdı.[16]

Akdeniz'in kıyı şekilleri üç gruba ayrılabilir:

A. Kuzey Akdeniz:

Akdeniz'in açıktan kolayca fark edilebilen kuzey kıyılarında, deniz çabuk derinleştiğinden sahil seyri genellikle güvenlidir.[17] Ayrıca, sık görülen korumalı sahiller ve zayıf gelgitler karaya oturma riskinin az olmasını sağlar.[18]

B. Ege Denizi:

Ege Denizi'nde kıyıları girintili çıkıntılı olan adalar ve ana kara, karadan ulaşılması zor ve korsanlar için güvenli sığınaklar oluşturur.[19] Diğer taraftan, ister Yunan, ister Anadolu kıyılarından takip ederek İstanbul'a ulaşmak isteyen bir gemi, ters rüzgârların ve dalgalı denizin daha da güçleştirdiği, kayalık kıyıların ve fark edilmesi zor adacıkların arasından geçen tehlikeli bir rota izlemek zorundadır.

C. Kuzey Afrika:

Güney kıyılarında, Sahra Çölü, Suriye'den Cezayir'e kadar Akdeniz'i çevreler.[20] Bu kıyının batı bölümü, Cebelitarık Boğazı'ndan Cape-Bon'a kadar, ilkçağdan beri gemilere, hatta donanmalara mezar olmuştur.[21] Tunus'un kuzey kıyıları, Cape-Bon'dan Cezayir sınırına kadar, Ege ve Kuzey Akdeniz kıyılarının aksine, az sayıdaki doğal limanıyla denizciler

[13] Pryor, 1992: 15
[14] Guilmartin, 1974: 63
[15] Pryor, 1992: 15
[16] Guilmartin, 1974: 64
[17] Pryor, 1992: 21
[18] Guilmartin, 1974: 66
[19] Vatin, 2000: 73
[20] Braudel, 1972: 27
[21] Bradford, 2004: 25

için pek dost canlısı değildir.[22] Syrte ve Gabes körfezleri, Bingazi'den Cape-Bon'a kadar, dibi fark edilmesi zor kum tepeleriyle kaplı, güvenilmez, sığ kıyılarıyla ün salmıştır.[23] Resü'l-teyn'den batıda Bingazi'ye kadar gemiler daha güvenli yol alabiliyor, yine de İskenderiye'den Trablus'a kadar Tobruk dışında liman bulunmaması işleri zorlaştırıyordu. Kuzey Afrika'nın doğu kıyılarının sığlığı, gemilerin kıyıya üç fersahtan fazla yaklaşmasını engelliyordu.[24]

Akdeniz'in bahsedilen coğrafî özellikleri, korsanlık yapılarını da etkilemiştir. İlk olarak, Akdeniz, insanların denizcilikle uğraşmasına izin verse de, denizcilerin oldukça yetenekli ve tecrübeli olmaları gerekmekteydi. Akdeniz'de korsanlık, haydutluktan farklı olarak, hayat boyu geleneksel usüllerle edinilen bir çeşit profesyonel denizcilik geçmişi anlamına gelmekteydi.[25]

İkinci olarak, donanmaların açık denizde korsan avına çıkması hem pahalı hem de zaman alıcı olduğundan, korsanlar, devlet adına çalışan daha üstün bir deniz kuvveti tarafından, sadece limanlarda kıstırıldığında yakalanabiliyordu.[26] Böylece, Ege ve Kuzey Afrika sahillerinin kıyı şekilleri, korsanlara, askerî kuvvetlerin denizden veya karadan kolayca ulaşamadığı, güvenli sığınaklar sunuyordu.

Üçüncü olarak, Ege bölgesinde, güvenlik nedenleriyle ticaret ve hac gemilerinin rotaları neredeyse her zaman aynıydı; bu nedenle, belli bölgeler korsanlar için değişmez faaliyet alanlarıydı.[27]

Son olarak, Suriye'den Cezayir'e kadar Sahra Çölü'yle çevrili güney kıyıları, yaşamı kıyı bölgelere iterek, bir tarafta tüccar ve haydut, diğer tarafta savaş gemisi ve korsan gemisi arasında fark olmayan bir denizcilik *geleneği* yaratmıştı.[28]

Akdeniz'de ilkçağdan beri var olan korsanlık, coğrafî koşullar tarafından engellenmemiş, tersine desteklenmiştir. Akdeniz'de sağlam korsanlık geleneğinin, bir 'geçim kaynağı' olarak, kârlılığa eşlik etmesinden, artan korsanlığın her zaman gelişen bir ticaretin varlığına işaret ettiği sonucu çıkarılabilir.[29]

---

[22] Pryor, 1992: 21
[23] Pryor, 1992: 22
[24] Pryor, 1992: 22-23
[25] Guilmartin, 1974: 269
[26] Brummett, 1994: 99
[27] Vatin, 2000: 73-74
[28] Pryor, 1992: 154
[29] Braudel, 1995: 867; Pryor, 1992:c145

Akdeniz coğrafyasının incelenmesi, korsanların faaliyet alanlarının anlaşılmasında yararlı olmuştur. Bundan sonra Osmanlı korsanlarının algılanışını belirleyen Osmanlı deniz siyaseti incelenecektir.

AKDENİZ VE OSMANLI DEVLETİ

Osmanlı deniz tarihi çalışmalarının çoğunda, on altıncı yüzyıl, "sosyo-ekonomik bir çöküş ve askerî ve siyasî istikrarsızlık"la son bulacak olan Akdeniz'deki Osmanlı mevcudiyetinin zayıflamaya başladığı İnebahtı Savaşı'na kadar deniz savaşları dönemi olarak anlatılmaktadır.[30] Oysa bu durum, sadece, ticaret gemilerine saldırmanın emek ve kaynak israfı olduğu ve bir milletin, iktisadi çıkarlarını ve stratejik savunma kapasitesini deniz ticaretini canlı tutarak korumak için en emin yolun düşman donanmasının savaşta yok edilmesi olduğu kabul edildiğinde geçerlidir.[31] Bu yaklaşım, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nda İngiliz ve Amerikan deniz siyaseti düşünüldüğünde başarılı olmuşsa da, buharlı savaş gemilerinin on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkışına kadar hâkim olan toplumsal, iktisadi ve teknolojik unsurlar değerlendirildiğinde on altıncı yüzyıl Akdeniz'i için geçerli değildir.[32] Özünde bu yaklaşım, deniz hâkimiyetinin sadece askerî üstünlükle sağlanabileceğini kabul etmektedir. Böylece Osmanlı donanmasının, 1571'deki İnebahtı mağlubiyeti, Osmanlı devletinin Akdeniz'de yenilmezliğinin ve genişlemesinin sonu ve denizcilikte gerilemesinin başlangıcı olan bir dönüm noktası olarak düşünülmektedir.[33]

Ancak, büyük kadırga savaşlarının sona ermesinin nedeni, Osmanlı donanmasının İnebahtı savaşında büyük zarar görmesi değildir. Savaştan sonra, donanma 1574 yılında Tunus seferine çıkacak kadar hızlı bir biçimde yeniden kurulmuştur.[34] Andrew C. Hess, genel kanının aksine, İnebahtı savaşının, Kuzey Afrika'nın kimin idaresinde olduğu sorusu Osmanlılar lehine yanıtlanıncaya kadar daha fazla savaşa neden olduğunu savunmaktadır.[35] Osmanlı Devleti için, deniz savaşlarının askerî üstünlük kurma çabasından ibaret olması, Akdeniz'deki ilerleyişin toprak fethetme arzusundan başka anlamı olmaması veya Osmanlı devletinin sadece tepkisel bir iktisadi varlık göstermesi gibi yaklaşımlarla bunun tam tersi savunulabilir. Ancak, Osmanlı Devleti'nin yayıldığı toprakların, Venedik'ten Hint Okyanusu'na uzanan iktisadi alanda egemenlik kurma mücadelesinde yer almasını sağlayan ticari bir menfaat bölgesi olan Avrupa-

[30] Konstam, 2005: 90
[31] Guilmartin, 1974: 17
[32] Guilmartin, 1974: 18
[33] Hess, 1972: 55
[34] Hess, 1972: 64-72
[35] Hess, 1972: 71

Asya ticaret ağlarına tekabül etmesi göz önünde bulundurulduğunda bu fikir geçerliliğini kaybetmektedir.[36]

Akdeniz'de, Osmanlı Devleti ve Avrupa doğrudan temas halindeydi.[37] Uluslararası ticaretin yanı sıra, Osmanlı'nın iç ticareti de büyük ölçüde deniz yoluyla sağlanmaktaydı. Bunun için, Osmanlı deniz siyaseti büyük önem taşımakta ve donanma sadece askeriyenin yüzmekte olan kanadından ziyade, Osmanlı'nın uzun mesafe ticaretini korumasını, bir ulaşım sistemi geliştirmesini ve diplomatik ilişkilerde bir tehdit unsuruna sahip olmasını da mümkün kılan bir güç olarak ortaya çıkmaktaydı.[38]

Bu açıdan, Osmanlı'nın korsanlara bakışını, ilk ikisi deniz haydutluğunu önlemeye, diğer ikisi beratlı korsanlığın desteklenmesine yönelik, dört önemli kaygının şekillendirdiği söylenebilir. Birincisi, korsanlık, ticaretin bozulmasına ve İstanbul'un iaşesinin tehlikeye girmesine sebep olabilirdi. İkincisi, Osmanlı limanlarında barındığına inanılan korsanların el koyduğu gemiler, tüccarlar ve mallar için Osmanlı Devleti ceza ödemekteydi. Üçüncüsü, Osmanlı Devleti, özellikle savaş zamanlarında, korsan filolarını donanmaya dâhil ederek korsanların yetenek ve tecrübelerinden yararlanabiliyordu. Son olarak, donanma savaşları toprak hâkimiyeti kazanmak dışında kârlılık arz etmezken, korsan akıncılığı deniz muharebelerinin kârlılığını doğrudan arttırmaktaydı.[39]

İlk iki etken, ticaretin korunması ve on altıncı yüzyıla özgü uluslararası hukuk anlaşmalarının korunması, İnebahtı Savaşı'ndan önce ve sonra geçerliliklerini korumuşlardır.[40] Bu nedenle, deniz haydutluğu, her zaman gayriresmî ve uygunsuz eylemler olarak görülmüştür. Ancak, on altıncı yüzyılda, resmî savaşların bitişinden önce, ilâve deniz kuvvetleriyle vasıflı ve tecrübeli insan gücüne ihtiyaç duyulduğunda, birçok korsan donanma kaptanı olarak işe alınmıştır. Denizcilik kariyerinde bir basamak olarak korsanlık, yetkin denizciler yetiştiren ve Akdeniz hakkında bilgi sağlayan bir kurum haline gelmekteydi.[41] Beratlı korsanlığın desteklenmesine yol açan son etken, donanma savaşlarının korsan akıncılığından daha az kârlı hale gelmesi, resmî savaşlar döneminin bitmesiyle belirleyici rol oynamaya başlamıştır. Son etkenin, on altıncı yüzyılın sonlarında baskın hale gelmesine iki olası açıklama getirilebilir. İlki, donanma savaşlarının kârlılığının İnebahtı'dan sonra artan maliyetler yüzünden

[36] Brummett, 1994: 175
[37] Panzac, 1992: 191
[38] Brummett, 1994: 175
[39] Brummett, 1994: 98-101
[40] Braudel, 1995: 866
[41] Brummett, 1994: 104; Hess, 1970: 1905

azalmış olmasıdır. İkincisi ise, İnebahtı'dan sonra gerçekleştirilen iki başarılı seferle [Tunus (1574) ve Fas (1578)], korsanların başlıca barınaklarından olan Kuzey Afrika'nın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra korsan akıncılığının kârlılığının artmasıdır.[42] Büyük olasılıkla, her iki açıklama geçerliliğe sahip olmakla birlikte, ikisi de Akdeniz'de resmî savaşların yerini korsanlığa bırakmasıyla son bulmuştur.

OSMANLICA'DA KORSANLIK

Osmanlı algısında korsanlığın geçirdiği anlam kaymasının tasviri için Osmanlıca'da kullanılan korsanlık veya deniz haydutluğunu anlatan ifadeler üzerine kısa bir değerlendirme aşağıda sunulmuştur. Böylelikle, on altıncı yüzyılda Osmanlı devletinin gözünde korsanlığın meşruiyeti üzerine çıkarımlar yapmak mümkün olacaktır.

Braudel'e göre, Akdeniz'de *piraterie* ve *pirate* kelimeleri on yedinci yüzyılın başından önce yaygın kullanıma konu olmamaktadır; daha ziyade *course* ve *corsaire* kelimeleri kullanılmaktadır. Braudel, *piracy* kelimesi ile kastedilen deniz haydutluğunun Akdeniz'de kullanılmasının on yedinci yüzyılda yaygınlaştığını ve bunun nedeninin "İspanya'nın İç Denizdeki olayları lânetlemesi ve eskinin korsanlığının yozlaştığı, artık yalnızca Hıristiyan güçlerin onun ticaretine, yüceliğine ve zenginliğine karşı yürüttükleri gizli ve gayrimeşru bir savaş haline gelmesi" olduğunu söyler.[43] Belki de bu sebeple, Osmanlıca'da deniz haydutluğu –beratlı korsanlık ayırımı bulunmamaktadır, 'korsan' sözcüğü her iki anlamda da kullanılmıştır.

Korsan (قراصورق) kelimesi, İtalyanca 'akın, saldırı' anlamına gelen ve kökü Lâtince 'koşmak' anlamına gelen *cursus* olan *corso* kelimesinden türemiş İtalyanca *corsaro* kelimesinden gelir. Bu sözcüğe Osmanlı kayıtlarında ilk olarak, anlamında meşruiyet imâsı bulundurmadan on altıncı yüzyılda rastlanmaktadır; sözcüğün sonradan on dokuzuncu yüzyılda, yasa dışı denizcilik eylemlerini içeren bir anlamla kullanıldığı gözlemlenmektedir. On dokuzuncu yüzyılda yazılan Kamus-i Türkî sözlüğünde sözcüğün üç anlamı tanımlanmaktadır:

1. Deniz haydudu, denizlerde haydutluk edip tüccâr sefainine musallat olan müsellah gemici.
2. Deniz haydudu gemisi, deniz haydutlarının bindikleri gemi.
3. Harp zamanında düşman gemilerini çapul etmeğe devlet-i muasıma tarafından me'zun olmak üzere çıkarılan gemi.

[42] Hess, 1972: 72
[43] Braudel, 1995: 866

Osmanlı korsanları on altıncı yüzyılın başında Osmanlı donanmasının yapılanmasına destek sağlayacak, yetenekli ve tecrübe sahibi denizciler olarak görülüyor, Osmanlı hâkimiyetinde bulunan yerlere veya gemilere saldırmadıkları sürece, 'devletten bağımsız' olarak gayrimüslim gemilere saldıran *Levent kaptanları* olarak anılıyorlardı.[44] Devlet adına çalıştıklarında *kapudan*, Osmanlı gemilerine veya sahil kasabaların saldırdıklarında *korsan* veya *harami* olarak adlandırılıyorlardı.[45]

Pirî Reis, 1555'te yazdığı *Kitab-ı Bahriye*'de, *kâfirlere* saldıran denizcilerden söz ederken *gazi* kelimesini kullanır.[46] Bu sözcük, özellikle bunun gibi saldırılarda başarı gösteren denizciler için bir saygı ibaresi olarak kullanılmaktaydı ve Guilmartin'e göre, *gazi* kelimesi, içerdiği süreklilik anlamıyla batıdaki dengi *haçlı* kelimesinden farklıdır: *haçlı*, din adına bir veya daha fazla, meşakkatli silahlı eylemde bulunurken, *gazi* için bu bir yaşam biçimi haline gelmekteydi.[47]

On altıncı yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan *Tâcü't-tevarih*'te, Sa'adü'd-din sonradan korsanlık yapmaya başlayan bahriye kaptanı Kara Durmuş'un haydutluk etmesinden bahsederken *eşkıya'* kelimesini kullanır. Dağlarda yaşayan haydutları tanımlayan bu kelime ile Sa'adü'd-din, kanunsuz özellikleri imlemektedir. Yazılarında, Kara Durmuş'un iyi niyetli olmasına rağmen kötü insanlarla ilişkileri yüzünden 'suç' işlediği üzerinde durulur.[48]

On altıncı yüzyılın sonları ve on yedinci yüzyılın başlarında, *korsan* kelimesi devlet izniyle çalışan denizciler için saygınlık anlamı içererek kullanılmaktaydı.[49] Çoğu Osmanlı ve Venedik arasında imzalanmış olan anlaşmalara rağmen, zamanın korsanlarının özellikle tahıl taşıyan tüccar gemilerine saldırılarına sıkça rastlanmaktaydı.[50]

Deniz haydutluğu ve beratlı korsanlık arasındaki ayrım, on altıncı yüzyılın başında, din ile ilişkilendirilirken, on altıncı yüzyılın sonunda ticaret ilişkileriyle belirlenmekteydi.[51] Bu durumdan, resmî savaşların yerini korsan akınlarının almasına, toprak fethinin, özellikle rekabetin yüksek olduğu zahire ticaretinde devletlere üstünlük sağlayan korsan saldırılarına göre kârlılığını yitirmesinin neden olduğu çıkarılabilir.[52]

---

[44] Bostan, 2006: 24
[45] Bostan, 2006: 111
[46] Pirî Reis, 2002: 20
[47] Guilmartin, 1974: 23
[48] Vatin, 2000: 77
[49] Bostan, 2006: 112
[50] Brummett, 1993: 541; Bostan, 2006: 119
[51] Bostan, 2006: 117-119
[52] Brummett, 1993: 541

ÜNLÜ OSMANLI KORSANLARI

Bu kısımda, önceki iki bölümde anlatılan değişim, on altıncı yüzyılda yaşamış bazı ünlü korsanlarının deneyimlerine atıfta bulunularak anlatılacaktır. Osmanlı hâkimiyetinin hemen her döneminde devlet hizmetinde çalışan korsanlar bulunmaktaydı, buna rağmen on altıncı yüzyılda korsanlık algısının değişmesinin daha iyi anlaşılmasına çalışılacaktır.

A. Kemal Reis:

Kemal Reis'in Osmanlı korsanları arasında belki de en ünlüsü olduğu söylenebilir. Kemal Reis, Gelibolu'da Karaman veya Karaburunlu bir ailenin çocuğu olarak doğmuş ve İstanbul'da sarayda büyümüştür. Osmanlı donanmasına resmî olarak 1495 yılında katılan Kemal Reis, Müslüman denizciler kadar gayrimüslimler arasında da tanınıyordu. 1510 yılına kadar Osmanlı Devleti tarafından çeşitli büyüklükteki filolarla Akdeniz'de görevlendirilmiştir.[53]

1504 yılında, tahıl kıtlığı baş gösterdiğinde, II. Bayezid, kaçakçılık ve korsanlığı önlemek için sekiz silahlı kadırga ve fustayı, Venedik savaşları sırasında küçük bir filo edinip Sakız Adası civarında Manisa sancak beyi Celâl Bey'in himâyesinde korsanlık yapmakta olan Kara Durmuş'un yakalanması için görevlendirmiştir. Kara Durmuş, yağma eylemlerinde birlikte, diğer zamanlarda ayrı çalışan ufak çaplı korsanların yardımıyla kaçmayı başarmıştır.[54] 1505 yılında, Kemal Reis on dört – on sekiz gemiden oluşan bir filo ile Kara Durmuş'u yakalamak ve Rodos korsanlarını engellemek üzere görevlendirilmiştir.[55]

Kemal Reis, bu zamandan ölümüne kadar başarılı bir deniz subayı olarak Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiştir.[56] Deniz komutanı olarak keyfî bir otoriteye sahip olduğundan eylemlerinin önemli ölçüde bağımsız olmasına rağmen, asıl görevi Boğazlar ve Ege'de devriye gezerek tüccâr gemilerini korumak ve İskenderiye'deki Memlûklara yardım malzemeleri gönderiminin devamlılığını sağlamak, yani, padişahın emirlerine uymaktı.[57] Kariyerinde korsanlık ve deniz komutanlığı arasında açık bir farklılık olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin gözünde, Kemal Reis din adına gayrimüslim denizcilere saldırdığından, iki tür eylemin de saygınlığı bulunuyordu.[58]

---

[53] Vatin, 2000: 76-78
[54] Brummett, 1994: 94
[55] Brummett, 1994: 94
[56] İnan, 1975:13
[57] Brummett, 1994: 106
[58] İnan, 1975: 12

B. Kara Durmuş ve Kara Hasan:

On altıncı yüzyılda Sa'adü'd-din tarafından yazılan biyografiye göre, Kara Durmuş, Kara Hasan'ın kardeşiydi ve 1499 yılında deniz kuvvetlerine katılarak, Kemal Reis'in komutası altında Modon savaşında Venediklilere karşı birlikte savaşmışlardı. Kara Hasan, savaşta top ateşinde vurularak ölmüş, Kara Durmuş, savaştan sonra, Osmanlı korsan ve akıncılarının sığınağı olarak bilinen memleketi Seferihisar'a dönmüştür. Burada gemiler edinerek açık denizlerde korsanlık yapmaya başlamıştır. Eylemleri sarayda duyulduğunda, on silahlı kadırga ve beş yüz yeniçeri bu haydudun yakalanması için görevlendirilmişti. Kara Durmuş kaçmayı başarmış, fakat evine ve diğer mülklerine el konmuştu. Beş yüz yelken, çapa ve diğer denizcilik malzemelerinin yanında, çok sayıda top, tüfek ve çeşitli silahlar ele geçirilmişti. Kara Durmuş, birkaç yıl sonra Aydın sancak beyi Çaşnegir Sinan Bey tarafından yakalanmış ve Babü's-sa'de'ye gönderilmiştir. Daha sonra, 1504 yılında Karadeniz yaylalarında yaşamak üzere serbest bırakıldığı söylenmektedir. Diğer yandan İsmail Hakkı Uzunçarşılı, ölümle cezalandırılmış olabileceğini savunmaktadır.[59]

Palmira Brummett, Kara Durmuş'un, kendisine ihtiyaç kalmadığında donanmadan uzaklaştırıldığını, ayrılmasının kendi isteğiyle olmadığını söyler.[60] Diğer yandan, Osmanlı devletinin, 1498 yılında devlet hizmetine girmeden önce Sakız ve Limni adaları civarında korsanlıkla geçinen bu denizcinin donanmadan ayrıldığında yeniden haydutluğa başlayacağının farkına varmış ve tecrübe ve yetenek sahibi bir denizci olan Kara Durmuş'un, genişlemeci deniz siyaseti izleyen Osmanlı Devleti tarafından donanmadan uzaklaştırılmak yerine kendi isteğiyle ayrılmış olması muhtemeldir. Burada bahsedilen, korsanlığın devlet hizmetinde çalışmaya yeğ tutulmasından ziyade, askerliğin Kara Durmuş için en iyi geçim yolu olmayabileceğidir. Ayrıca, Kara Durmuş, haydutluk zamanlarında, saray tarafından bilindiği halde, bazı yerel yetkililerce desteklenmekteydi. 1503 yılı Aralık ayında, Venedik sefiri Andrea Gritti, Saray tarafından gönderilen filonun *contra Caridormis e altri corsari* iki kadırga ve on fustadan ibaret olduğunu bildirmektedir.[61] Bu durumda, sarayın korsanları durdurmaya yönelik girişimlerinin *fiilen* etkisiz olduğu ve bu girişimlerin Akdeniz'deki korsanlık eylemlerini tamamen bitirmeye yönelik değil, Venediklilerle çatışmayı engellemek için veya diğer korsanlara Osmanlı

[59] Vatin, 2000: 76-78
[60] Brummett, 1994: 99
[61] Vatin, 2000: 78

gemilerine yapılacak saldırılara müsamaha gösterilmeyeceğine dair bir uyarı olarak gerçekleştirildiği savunulabilir.

C. Pirî Reis:

Pirî Reis'in 1465-1470 yılları arasında Gelibolu'da doğduğu sanılmaktadır. On iki yaşında amcası Kemal Reis'in mürettebatına katılmış ve on dört yıl boyunca her çeşit denizcilik eyleminde yer alarak kariyerine başlamıştır.[62] 1495 yılında amcası Kemal Reis ve Kara Hasan ile birlikte Osmanlı donanmasına katılmıştır. 1500-1502 yılları arasında Venediklilerle yapılan ve amcasının Donanma-ı Hümâyûn'da başkomutan olduğu deniz savaşlarında birkaç gemiyi komuta etmiş ve dikkate değer hizmetlerde bulunmuştur.[63] Amcasının ölümünden sonra, yaklaşık beş yıl boyunca savaşa katılmamış ve ünlü haritalarının ve *Kitab-ı Bahriye* üzerinde çalışmaya başlamıştır. 1516-1517 yıllarında, Osmanlı'nın Mısır seferine katılmış ve zamanın padişahı Yavuz Sultan Selim'le tanışma ve haritalarını sunma fırsatı bulmuştur. Kanunî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566), Vezir-î Azam Pargalı İbrahim Paşa'ya rehberlik etmek üzere, 1523 yılında Rodos seferine katılmıştır.[64]

Pirî Reis'in korsanlıkla başlayan denizcilik hayatı, sâdık bir Osmanlı denizcisi olarak bitmiştir. Pirî Reis'in durumunda, Osmanlı Devleti'nin korsanlara karşı tutumu, devlet otoritesi tanındığı sürece düşmanca olmamıştır.

D. Barbaros Kardeşler; Oruç ve Hayreddin

Barbaros Hayreddin 1467 yılında Midilli Adası'nda doğmuştur. Büyük ağabeyi Oruç, Trablus-Şam arasında mal taşırken korsanlar tarafından kaçırılmıştır. Daha sonra, kaçmayı başarmış, II. Bayezid'in küçük oğlu olan Teke bölgesi beyi Korkud'un himâyesine girmiş ve Korkud'un desteğiyle edindiği gemi ile korsanlığa başlamıştır.[65] Korkud taht mücadelesinde başarısız olduğunda, Oruç, daha sonra kardeşiyle birlikte korsanlık yapacakları Kuzey Afrika kıyılarına yerleşmiştir. Anadolu kıyılarından kaçışları, korsanlık yüzünden sürülmelerinden ziyade, Korkud'un padişah olan kardeşi I. Selim'in, rakibinin destekçilerine iyi gözle bakmayacağını bilmeleri yüzündendir.[66] Osmanlı hanedanın gözünden düşmeleri, harekât üslerini değiştirmelerine sebep olmuştur. Daha sonra, Kanunî

[62] İnan, 1975: 9
[63] İnan, 1975:1
[64] İnan, 1975: 13-17
[65] Altıer, 1995: 83-4
[66] Brummett, 1994: 105

Sultan Süleyman döneminde, Hayreddin *kapudan-ı derya* olarak görevlendirilmiştir.

Barbaros Hayreddin'in deniz komutanı olarak kariyeri, Barbaros kardeşlerin Kuzey Afrika'nın batı kıyılarında kurulmuş olan beratlı korsan sığınaklarının korunmasında askerî yardım istemeleriyle başlamıştır.[67] Dönemin padişahı, Kanunî Sultan Süleyman, bu korsanlara silah, mühimmat ve asker sağlamış ve daha sonra 1534 yılında Barbaros Hayreddin'i reisleri olarak görevlendirmiştir. On altıncı yüzyılın ortalarında, Osmanlı Devleti'nin, 1516-1517 yıllarında Mısır'ı ele geçirmesiyle başlayan, Kuzey Afrika'daki ilerleyişi, Barbaros Hayreddin'in komutasındaki öncü birliklerin yardımıyla devam etmekteydi.[68] Bu sebeple, Kuzey Afrika'daki Osmanlı ilerleyişi, Osmanlı Devleti ve korsanlar arasındaki ilişkinin değişmesi demek oluyordu: korsanlar, artık din adına savaşan *gazi*ler olarak değil, devletin askerî eylemleri doğrultusunda hareket eden öncü birlikler olarak görülmekteydi.

E. Uluç/Kılıç Ali Paşa

Uluç Ali paşa, 1511'de İtalya'nın Calabria eyaletinde doğmuş, Cafer isimli bir korsan tarafından çocukken kaçırılmış ve kadırga kölesi olarak çalışmıştır. Köle olarak kalmamak için Müslüman olmuştur.[69] Serbest kaldıktan sonra, 1550 yıllarında Cezayir kıyılarında kendi korsan filosunu edinmiştir. Kanunî Sultan Süleyman'dan bir Kuran ve altın kılıçla birlikte Trablusgarp seferinde devlet hizmetine girmeleri teklifi alan arkadaşı Turgut Paşa tarafından orduya katılmaya çağrılmıştır.[70] Daha sonra 1560 yılında, Uluç Ali, Cerbe seferinde küçük bir donanma büyüklüğündeki kuvvetlere komuta etmiş ve seferin başarısında önemli rol oynamıştır.[71] İnebahtı Savaşı'nda, Türk donanmasının sol kanadına komuta etmiştir. Küçük bir birlikle birlikte savaştan sağ kurtulduktan sonra, 1572 yılında Osmanlı donanmasının yeniden inşa edilmesi için *kapudan-ı derya* olarak görevlendirilmiştir.[72]

Barbaros Kardeşler ve Uluç Ali, Kemal Reis ve Kara Durmuş'tan farklı olarak, dinî sebeplerden ziyade, ticaret yollarının korunmasına yönelik nedenlerle korsanlık yapmışlardır. Bu değişim, İnebahtı Savaşı'ndan önce başlamış ve Kuzey Afrika'nın önemini arttırmıştır. Yine de,

[67] Hess, 1972: 57
[68] Hess, 1972: 57
[69] Bradford, 2004: 317
[70] Danişmend, 1948: 264-265
[71] Konstam, 2005: 17
[72] Konstam, 2005: 17

Akdeniz'de korsanlık, ancak resmî savaşların bitmesinden sonra, beratlı korsanlık olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin korsanlara bakışı on altıncı yüzyılda bir dizi sebebe bağlı olarak değişmiştir. Başlarda *deniz haydutluğu*, İstanbul'un iaşesini sağlayan Akdeniz ticaretinin korunması için önlenmesi gereken bir suçken, on altıncı yüzyılın sonlarına doğru, diğer devletlerle çatışmaya sebep olması açısından endişe verici hale gelmişti. *Gazi*ler, 'kâfir'lerle savaştıkları sürece, önemli ölçüde, bireysel serbestliğe sahipken, on altıncı yüzyılın sonlarında korsanlar, devlet yetkesi altında hareket etseler de, özellikle Kuzey Afrika'da siyaset alanında daha geniş söz hakkına sahip öncü birlikler olarak görülüyorlardı.

Bu değişim, genellikle Osmanlı'nın, Akdeniz'deki resmî savaşları sonlandırdığı düşünülen İnebahtı yenilgisine bağlansa da, İnebahtı yenilgisi tek başına yeterli bir açıklama olmaktan uzaktır. İnebahtı'dan hemen sonra, yeniden inşa edilen Osmanlı donanması, 1574 yılında başarılı bir Tunus seferi gerçekleştirmiştir.[73] Bu sebeple, İnebahtı Savaşı'nın donanma savaşlarının sonunu getirmekten ziyade gayriresmî savaşlara göre tercih edilebilirliğini azaltmıştır.

On altıncı yüzyılın sonlarına doğru, resmî savaşların korsan akıncılığına göre kârlılığını kaybetmesi, sadece İnebahtı Savaşı'nın yenilme olasılığını artırmasından kaynaklanmamaktadır. Bunun dışında en az iki sebep daha sayılabilir. İlk olarak, on altıncı yüzyılın ortalarında, Osmanlı'nın, korsanlığın kurumsallaşmış olduğu ve korsanlık eylemlerinin kârlı hale geldiği Kuzey Afrika'daki hâkimiyeti güçlenmekteydi. İkinci olarak ise, Osmanlı'nın Kuzey Afrika'daki ilerleyişine karşı direniş 1580 yılı civarında Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları arasında imzalanan anlaşma ile Osmanlı'nın lehine sona ermiş ve böylelikle Akdeniz'deki resmî savaşlar bitmişti. Resmî savaşın bitmesi ve korsan akıncılığının artması arasında bir neden-sonuç ilişkisi bulunmayabilir. On altıncı yüzyılın sonlarında adetleri ve yaptırım gücüyle bir uluslararası hukukun varlığından söz edilebilir. Bu hukukun sürdürülmesi ile ticaret ve hac yollarının korunmasını gözeten Osmanlı deniz siyasetinin resmi savaşların bitmesinde ve korsan akıncılığının artmasında önemli rol oynadığını söylemek daha doğru olacaktır.

Osmanlı'da korsanlık, on altıncı yüzyıl boyunca Osmanlı denizciliğinde giderek daha önemli bir yer edinmiştir: tecrübeli donanma komutanları

[73] Hess, 1972: 64

yetiştirilen bir yapı olmaktan, kârlılığını yitiren resmî savaşları devlet çatısı altında ikame eden bir kuruma dönüşmüştür. Bu yazı bağlamında, bu değişim genel Osmanlı deniz siyaseti açısından değerlendirilmiştir. Gene de, Osmanlı'nın Akdeniz ile olan ilişkisinin korsanların hukuki konumunu etkileyen daha farklı yönlerinin bulunduğu söylenebilir. Osmanlı donanmasında gerçekleşen yapısal değişiklikler, korunma rantı anlayışının gelişmesi, iaşecilik siyasetinin değişmesi, denizcilik teknolojilerindeki ilerlemeler gibi konuları da kapsayacak çalışmaların, Osmanlı korsanlarının Akdeniz'deki varlıklarının anlaşılmasında yararlı olacağına inanılmaktadır.

KAYNAKÇA

Altıer, Selim Sırrı. *Osmanlı Bahriyesinin Yelken Devri ve Türk Korsanları.* İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1995. (*Sail Period of Ottoman Navigation and Turkish Corsairs*)

Bostan, İdris. *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği.* Istanbul: Kitap Yayınları, 2006.

___*Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

Bradford, Ernle. *Akdeniz: Bir Denizin Portresi*, Istanbul. Türkiye Is Bankası Kültür Yayınları, 2004.

Braudel, Fernand. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, v.I.* London: Harper & Row, 1972.

___*The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, v.II.* California: California University Press, 1995.

Brunınett, Palmira. *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery.* Albany: State University of New York Press, 1994.

___"The Overrated Adversary: Rhodes and Ottoman Naval Power." *The Historical Journal*, Vol. 36, No. 3. (September, 1993), pp. 517-541.

Clark, G. N. "The Barbary corsairs in the Seventeenth Century." *Cambridge Historical Journal*, Vol. 8, No. 1. (1944), pp. 22-35.

Danişmend, İsmail Hamdi. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, v. II.* İstanbul: Türkiye Basımevi, 1948.

De Souza, Philip. *Piracy in the Greco-Roman World.* Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Faroqhi, Suraiya. *Subjects of the Sultan, Culture and Daily Life in the Ottoman Empire.* London: I.B.Tauris, 2005.

Guilmartin, John Francis. *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediteranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century.* Cambridge: Cambridge University Press, 1974.

Hess, Andrew. "The Evolution of Ottoman Seaborne Empire in the Age of Oceanic

Discoveries, 1453-1525." *American Historical Review*, Vol. 75, No. 7. (December, 1970), pp. 1982-1919

___"The Battle of Lepanto and Its Place in Mediterranean History." *Past and Present*, No. 57. (November 1972), pp. 53-73.

Aftinan, Afet. *Life and Works of Pirî Reis*. Ankara: Turkish Historical Association, 1975.

Konstam, Angus. *Lepanto 1571: The Greatest Naval Battle of the Renaissance*. London: Praeger, 2005.

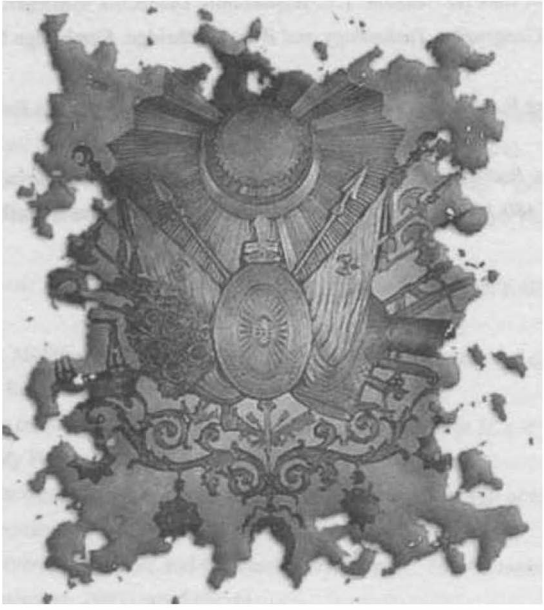
Panzac, Daniel. "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the Eighteenth Century." *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 24, No. 2. (May, 1992), pp. 189-206.

Pirî Reis. *Kitab-ı Bahriye*. Ankara: T.C. Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı. 2002.

Pryor, John E. *Geography, Technology and War*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Thomson, Janice E. *Mercenaries, Pirates and Sovereigns*. New Jersey: Princeton University Press, 1996.

Vatin, Nicholas. *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar: Doğu Akdeniz'de Savaş, Diplomasi ve Korsanlık, 1480-1522*. Istanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000.

KİMLİK

Ahmet Mithat Efendi

TANZİMAT DÖNEMİ TÜRK ROMANINDA OSMANLI KİMLİĞİ

Fazıl Gökçek*

Türk edebiyatında Tanzimat'tan önce de anlatı tarzında eserler bulunmaktadır ve kuşkusuz bu eserlerden hareketle Osmanlı kimliği veya diğer alt kimliklere ilişkin birtakım sonuçlar çıkarmak mümkündür. Hatta Türk edebiyatı üzerinde bu türden çalışmaların yeterince yapılmadığı söylenebilir. Osmanlı tarihi üzerine çalışmalarıyla tanınan Carter Findley, "hayâl gücüne dayanan eserler yazanların (...) Türkiye'nin hayatını ve Türkiyelilerin kaygılarını tarihçiler veya sosyal bilimcilerden daha iyi açıklamış oldukları"nı iddia etmektedir (Findley, 1999: v). Bu düşünce biraz abartılı olsa da, sosyal bilimler alanında çalışanların kurgusal metinlerin önemini kavramaları gereğine işaret ettiği için dikkate değerdir. Genellikle toplum meselelerine yer vermediği gerekçesiyle Tanzimat'tan sonra ağır eleştirilere maruz kalan Divan edebiyatının bile toplumun tarih ve kimliğinin, zihniyet dünyasının ortaya konulmasına dönük çalışmalarda nasıl bir hazine değeri taşıdığına iyi bir örnek olarak Sabri F. Ülgener'in çalışmaları gösterilebilir.

Tanzimat'ın ilânından bir müddet sonra Türk edebiyatının da diğer sosyal kurumların değişmesine paralel olarak bir değişim geçirdiği, Batı edebiyatından alınan hikâye ve roman türlerinin de bu dönemde edebiya-

* Prof. Dr. Fazıl Gökçek, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

tımıza girdiği bilinmektedir. 1870'li yıllardan başlayarak edebiyatımızda görülmeye başlanan ilk örneklerinden itibaren hikâye/roman türündeki eserler, bize bu dönemin yaşayış tarzı, zihniyet dünyası ile birlikte toplumun kimliğine dair veriler de sunmaktadır. Farklı din ve milliyetlere mensup Osmanlı vatandaşlarını "Osmanlı" üst kimliği altında bir araya getirmeyi amaçlayan Osmanlı devlet yönetimi, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla esasında öncelikli olarak bunu gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu noktada roman yazarlarının çoğunun Osmanlı yönetiminin bu amacına eserleriyle hizmet ettiği, az sayıdaki bazılarının da buna karşı çıktığı veya direndiği görülmektedir.

Yenileşme dönemi Türk edebiyatında hikâye ve roman türünde eser veren yazarlarımızın sayısı çok fazla değildir; çünkü şiir o dönemde de edebiyatın en önemli türüdür ve Batılılaşma yönündeki yenilikler daha çok bu alanda gerçekleşmiştir. Gene de bu dönemde roman türünde bizim konumuz açısından yeterli malzemeyi verecek kadar eser bulunmaktadır. Bu türde ilk örneklere imza atan Ahmet Mithat Efendi'nin 60 civarındaki hikâye/romanı bile tek başına bir fikir vermeye yetecek kadardır. Fakat Ahmet Mithat'ın dışında da hikâye/roman yazarlarımız vardır; Recaizâde Ekrem, Namık Kemal, Mizancı Murat, Nabizâde Nâzım gibi Tanzimat döneminin önemli yazarlarının hikâye/roman türünde verdikleri eserler farklı yazarların bakış tarzları arasında bir karşılaştırma yapmamıza imkân verecek miktardadır.

Tanzimat döneminde Şinasi'den sonra Türk edebiyatının en önemli yenilikçi yazarı olan Namık Kemal'in roman türünde iki eseri bulunmaktadır. Bunlardan ilki *İntibah* adındaki romandır ve bir aşk hikâyesidir. Bu hikâye çerçevesinde yazarın asıl anlatmak istediği, Batılılaşma ile birlikte toplumda meydana gelen ahlâk bozukluğu ve yozlaşmadır. Burada yeri gelmişken belirtelim ki, Tanzimat yazarlarının hemen hepsi bir taraftan Batıcı, diğer taraftansa Batı'ya karşı kendi toplumlarının değerleri konusunda korumacı bir tutum sergilemişlerdir. Bu durum bir çelişki gibi görünmektedir, fakat esasen Tanzimat dönemi hayatın her alanında ve zihniyetlerde bir çelişkiler dönemidir. Bu yüzden, söz konusu dönem üzerine incelemeler yapan tarihçi ve sosyologların bu döneme ilişkin en çok kullandıkları kavram "ikilik"tir. Tanzimat dönemi roman yazarları da bu ikiliği yansıtırlar.

İntibah romanında doğrudan doğruya Osmanlı kimliğine dair malzeme yoktur, fakat gene de satır aralarından Namık Kemal'in bu konudaki tavrını okumak mümkündür. Makale tarzındaki yazılarında din, mezhep ve milliyet bakımından Osmanlı devletine tâbi bütün halkların eşitliği fikrini savunsa da zaman zaman Müslüman kimliği öne çıkan Namık Ke-

mal'in bu yönü, bu romanda da kendisini gösterir. Roman kahramanı Ali Bey'i tuzağa düşüren kötü kadın Mehpeyker'e kirli işlerinde yardım eden Osmanlı vatandaşı bir Hırvat'tan söz ederken kendini tutamaz ve onun "mensup olduğu millete mahsus galatat" ile Türkçe konuşmasını alay konusu eder. Hırvat'ın davranışları ve ahlâksızlığı ile milliyeti arasında da çok açık olmasa da dolaylı bir şekilde ilişki kurar (Namık Kemal, 2008: 172). Bu tutumu Tanzimat dönemi roman yazarları için –Ahmet Mithat Efendi'yi kısmen dışarıda tutarak– genellemek mümkündür. Bu romanlarda ahlâksızca ve kanun dışı işlerde daha çok gayrimüslimleri görürüz.

Namık Kemal'in diğer romanı *Cezmi*, tarihî bir romandır, konusu Tanzimat döneminden çok önceye aittir. Hakkında bir tiyatro eseri de yazdığı Celalettin Harzemşah'ın hayatı ve kahramanlıkları ile ilgili romanda sık sık Osmanlı vurgusu yapılır. Osmanlıların özellikle Kanuni devrindeki şan ve azametinden bahsedilir. Bu romanda kullanılan "Osmanlı" kavramının içinde gayrimüslim Osmanlıların yer bulduğunu söyleyemeyiz. Osmanlının yanı sıra onunla aynı derecede vurgulanan "İslâm" kavramı, buradaki "Osmanlı"nın devletin Müslüman vatandaşları ile sınırlı olduğunu gösterir. Esasında bu roman "İttihad-ı İslâm" fikrini savunan bir romandır. Namık Kemal bu fikri yazılarında da savunmuştur. (Namık Kemal, 2005: 84-87). Romanın konusunun henüz Osmanlı vatandaşlığı fikrinin oluşmadığı bir dönemde geçmiş olması dolayısıyla, bu romandan yola çıkarak Namık Kemal'in Osmanlı kimliğine yüklediği anlama dair bir değerlendirme yapmak çok doğru olmaz. Fakat gene de romanın yazıldığı tarihe ait bakış açısının belirleyiciliğini büsbütün göz ardı edemeyiz. Sonuç olarak, Namık Kemal'in romanlarında Osmanlı kimliğinin Müslüman/Türk'ten meydana geldiğini, bu kimliğin içine Tanzimat reformlarının öngördüğü şekilde gayrimüslim Osmanlıların gir(e)mediğini söyleyebiliriz.

Namık Kemal'in *İntibah*'ında Osmanlı vatandaşı bir Hırvat'ın aksanı ile alay edilmesine benzer bir durumu Nabizâde Nâzım'ın *Zehra* romanında görürüz. Romanda yazar-anlatıcı, Marika ve Urani adlı Rum kadınların Suphi ile görüşmeleri sırasında Türkçeyi Rum aksanıyla konuşmalarıyla alay eder. Urani'yi Suphi'yle tanıştıran Marika'nın "Çok teşekkür yapar beyefendim" sözünün ardından anlatıcının Urani'yi kastederek "Kardaş kızı da çok teşekkür yaptı" cümlesini, yanlış kullanımı vurgulayacak şekilde tırnak içerisinde nakletmesi bu tavrı yansıtmaktadır. Ayrıca –kelime bugünkü kadar aşağılayıcı bir anlam taşımasa da– bu iki kadından ötekileştiren bir sıfatla "kokona" olarak söz edilmektedir. (Nabizâde Nâzım, 2004, 97-99). Yazarın "Karabibik" adlı uzun hikâyesinde de Ana-

dolu'daki biri Rum öteki Türk iki köydeki insanların yaşantısı resmedilir ve bir karşılaştırma yapılır. Bu hikâyede Rum köyünün bakımlı ve zengin hayatına karşı Türk köyünün bakımsızlığı ve köylülerin yoksulluğu vurgulanmıştır. Dolayısıyla ortak bir Osmanlı kimliği değil, farklı etnik ve dinî kimlikler öne çıkarılmıştır. Yazarın romanda Realizm ve Natüralizm akımını benimsemiş olması, belki de onun resmettiği fotoğrafın daha doğru olduğunu göstermektedir. Nitekim daha sonra göreceğimiz, Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarındaki, ortak menfaatlerle ve Osmanlı vatandaşlığı fikriyle birbirine bağlı toplum fotoğrafının çok da gerçeği yansıtmadığı, Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarından sonra yaşananlarla anlaşılmıştır.

Tanzimat yazarları içerisinde bir diğeri, Kafkasya kökenli oluşu dolayısıyla farklı bir özelliği de bulunan Mizancı Murat'tır. Onun Kafkasya kökenli oluşunu özellikle vurguluyoruz, çünkü diğer yazarlarımızda çok belirgin olarak görülmeyen Türklük bilinci onda belirleyici bir öneme sahiptir. Onun *Turfanda mı Turfa mı?* adlı, roman türü açısından çok da başarılı olmayan tek romanında, kimlik konusuna dair epeyce malzeme bulunmaktadır. Mizancı Murat İslâmcı ve kısmen de Türkçü bir bakışa sahiptir ve o Osmanlı kavramını kullandığında bunun içini Müslüman ve Türk'le doldurmaktadır. Buna bağlı olarak gayrimüslim kişilere karşı küçümseyici ve aşağılayıcı bir tavır sergiler. Romanında gördüğümüz biri Yahudi ve diğeri Ermeni iki Osmanlı vatandaşı özellikle olumsuz ve itici biçimde kişileştirilmiştir. Yahudi, bir komisyoncudur ve romanda yazarın idealize ederek çizdiği Müslüman Türk karakter Mansur ona tepeden bakar, küçümser, hatta "Darü'l-hilafe limanında kuruş yerine frank sözünü" kullandığı için öfkelenir. (Mizancı Murat, 2008: 27). Bir Osmanlı vatandaşı olan bu komisyoncu, romanda, yaptığı bir kötülükten dolayı değil, sadece Müslüman veya Türk olmadığı için olumsuz olarak çizilmiştir. Yazar onu adeta bir "yabancı" olarak göstermiş, başka deyişle "öteki"leştirmiştir. Bu ötekileştirmede belirleyici olan onun Yahudiliğidir. Yazarın ondan adıyla değil milliyetiyle ("Yahudi") söz etmesi de bu bakımdan dikkate değerdir. Bu da bize yazarın "Osmanlı" kavramı içerisine Yahudi alt kimliğini dâhil etmediğini göstermektedir.

Aynı romanda bir de Osmanlı Ermeni'si bulunmaktadır. Bu bir avukattır ve romanın olumlu kişilerinden Salih Efendiyle yaptıkları bir iş görüşmesi sırasındaki yapmacık davranışları ve dalkavukça sözleriyle karikatürize edilerek yansıtılmıştır. Yazarın onu tanıtırken kullandığı ifadeler bu olumsuz tavrı açıkça göstermektedir: "Minderin üzerinde oturan Salih Efendinin karşısında kapıya yakın olan bir sandalyenin kenarına ilişerek iki büklüm olmuş bir adam bulunuyor. Kara sakalı, çatık kaşları,

kalın yüzü, siyaha mail fesi, tek gözlüğü, elbisesinde meşhud olan [görülen] alafrangalığa meyl [eğilim] ile beraber redingot yakasının yağı kendisinin 'yeni terbiye görmüş' Ermenilerden olduğunu gösteriyor. Filhakika [gerçekte] bu adam Salih Efendinin bazı umur-ı hususiyesine [özel işlerine] bakan Avukat Kirkor Sarmaşıkyan Efendidir. (Mizancı Murat, 2008: 67). Bu tasvirdeki "yeni terbiye görmüş" olmak ve "alafranga"lık, Tanzimat dönemi romanlarında Müslüman Türk roman kişilerinin de olumsuz tarafıdır, fakat bu kişiler romanlarda kendi adlarıyla yer alırlar, milliyetleri veya dinleri öne çıkarılmaz. Burada ise, görüldüğü gibi, Sarmaşıkyan Efendi'nin Ermeni olduğu özellikle vurgulanmaktadır. Dolayısıyla yazarın bu Ermeni'yi de Osmanlı üst kimliğine dâhil etmediği anlaşılmaktadır. Zaten romanın sonraki sayfalarında bu tavır daha açık biçimde görülecek ve Mizancı Murat'ın Türkçü ve İslâmcı yaklaşımı kendisini gösterecektir; Osmanlı'dan bir kavim ("kavm-i Osmanî") olarak söz eden yazar, ayrıca "ehl-i İslâm" ve "Türk kavmi"ne de vurgu yapacaktır:

> Sadakat-i kâmile [tam bir sadakat], garazsız muhabbet [kinsiz sevgi], meyl-i sükûnet ve muhafazakârî [sükûnet ve muhafazakârlık eğilimi], istidad-ı fıtrî [doğuştan yetenek], metanet-i itikad [inanç sağlamlığı], dindarane vazifeye ikdam [öncelik verme], emsalsiz [eşsiz] kanaat, şecaat [kahramanlık], hamiyet-i milliye [vatanseverlik] ehl-i İslâm'da [Müslümanlarda], bahusus [özellikle] Türk kavminde derece-i nihayette [yüksek derecede] olup herkes için gıpta-bahştır [gıpta edilesidir]. (Mizancı Murat, 2008: 183-184).

Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nin bir Osmanlı üst kimliği oluşturma yolundaki çabalarına en fazla yakın duran romancı Ahmet Mithat Efendi'dir. Yazdığı çok sayıdaki romanda Osmanlı Devleti'nin çok dinli ve çok milletli yapısını yansıtan Ahmet Mithat Efendi, bunu bir zenginlik olarak görmüş ve bütün bu unsurları Osmanlı üst kimliğinin zenginliği olarak göstermiştir. Fakat zaman zaman onun da Müslüman Türk kimliğini öne çıkardığı görülür. Çok sayıda roman yazan ve hemen her romanında konumuz açısından bol malzeme veren Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarının tamamından bu yazı çerçevesinde söz etmemiz mümkün değildir; bu yüzden birkaç eser üzerinde durarak bunlardan hareketle diğer eserlerine bazı göndermelerde bulunacak ve bir genellemeye gitmeye çalışacağız. "Osmanlı" kavramı Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinde çoğunlukla içine Türk ve Müslümanların dışındaki din ve milliyet mensuplarını da alacak şekilde kullanılmıştır. Örneğin yazarın en çok bilinen eserlerinden biri olan *Felatun Bey ile Rakım Efendi*'de Rakım Efendi'nin bazı Türkçe yazışma işlerini yaptığı G. Bey adındaki Ermeni iş adamının

olumlu bir davranışı onun "Osmanlılığı" olarak övülmüştür. Yazar, G. Bey'in Rakım Efendi'ye işini bitirir bitirmez emeğinin karşılığını ödeyişini anlatırken onun bu davranışını "Osmanlı bir adam" oluşuna bağlar. (Ahmet Mithat Efendi, 2003: 43). Burada bir Ermeni'nin olumlu bir davranışının Osmanlılık sıfatı ile övülmüş olması, yazarın bu sıfatı Müslüman/Türk Osmanlı vatandaşları ile sınırlamadığını göstermektedir.

Ahmet Mithat Efendi'nin, kişilerinin çoğu gayrimüslimlerden meydana gelen Karnaval romanında, Beyoğlu'nun ileri gelenlerinden olan bir Ermeni ailenin alafrangalaşması söz konusudur ve yazar, tıpkı Müslüman/Türk Osmanlı vatandaşlarının yanlış Batılılaşmasını eleştirdiği gibi bu ailenin yanlış Batılılaşmasını da eleştirir. Hamparsun Ağa, yazarın diğer romanlarındaki alafranga Müslüman/Türkler (Felatun Bey, Senai, Süruri Efendi vb.) gibi yerli kimliğinden, yani Osmanlı Ermeni'si kimliğinden uzaklaştığı için eleştirilir. Benzer bir durum, fuhuş bataklığına düşen bir Rum kızının hikâyesinin anlatıldığı *Henüz On Yedi Yaşında* romanında da görülür. Bu romanda Kalyopi'nin şahsında Rum kızlarının fuhşa sürüklenişi, doğrudan doğruya Osmanlı Rumlarının Batılılaşmasına bağlanır. Şöyle ki, Beyoğlu'nda yaşayan zengin ve Batılılaşmış Rum aileler, Batı'daki gibi evlerinde hizmetçi istihdam etmeye başlarlar ve bunun için Ege adalarında yaşayan yoksul Rum ailelerinin kızlarını besleme olarak alırlar. Bu kızlar genellikle evin şımarık oğlu tarafından iğfal edilir ve sonra da sahip çıkılmadığı, kız da ailesinin yanına dönemediği için fuhuş bataklığına sürüklenir. Rum kızlarının fuhşa sürüklenmesinin bir sebebi de Batılı Hıristiyanlar arasında yaygın olan "drahoma" âdetinin Osmanlı Rumları arasında da yayılmaya başlamasıdır. Yazara göre, esasında Osmanlı gayrimüslimleri arasında drahoma âdeti yoktur, evlilik âdetleri Müslüman/Türklerle hemen hemen aynıdır, fakat yanlış Batılılaşma sonucu bu âdet Batı'dan alınmıştır. Yoksul Rum aileler kızlarına drahoma veremediği için evlendirememekte ve bu da onların gene fuhuş malzemesi olmasına yol açmaktadır. Yazarın bu iddialarının ne kadar doğru olduğu elbette tartışılabilir, fakat onun gayrimüslimlerin Batılılaşmasını ve "yerli" âdetlerini terk etmelerini eleştirmesi, onları kendi dinî ve millî kimlikleriyle "Osmanlı" üst kimliği altında gördüğünü ortaya koyması bakımından önemlidir. Çünkü bu eleştirilerini yaparken onları ötekileştirmemekte, bilakis "biz"in, yani "Osmanlı"nın içinde görmekte ve bu değişimden dolayı üzülmektedir.

Yazar, Osmanlı gayrimüslimlerinin herhangi bir dışlanmaya tâbi tutulmaksızın Osmanlı üst kimliği altında yaşadıkları fikrini *Acaib-i Âlem* romanında bu kez bir yabancının bakış açısından dile getirir. İki Osmanlı seyyahı olan Suphi ve Hicabi Beylerin seyahatlerinin Rusya durağında

tanışıp dost oldukları İngiliz seyyahı Mis Haft, Avrupa'nın ve Rusya'nın kendi etnik ve dinî kimliğine sahip olmayan insanlara nasıl davrandığını tarihiyle bilen biri olarak Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin durumuna dair değerlendirmeler yapar. Bu değerlendirmelerde o, Osmanlı Devleti'ndeki Rum, Ermeni ve Yahudilerin diğer Müslüman/Türk Osmanlı vatandaşlarıyla aynı hak ve özgürlüklere sahip olarak yaşadıklarını, hatta Yahudilere karşı Hıristiyan unsurlardan gelen tehlikelerden bu halkı Osmanlı Devleti'nin nasıl koruduğunu, bu tutuma duyduğu hayranlık ifadeleriyle dile getirir. Böylece yazar, kendi görüşlerini bir İngiliz aracılığıyla dile getirerek bunları daha inandırıcı ve etkileyici bir hale sokmaya da çalışmıştır.

Ahmet Mithat Efendi'nin *Müşahedat* romanında da gayrimüslim kişiler önemli bir yer tutar ve yazar bunlar aracılığıyla –din ve milliyet farkı sorun yaratmadan– bir arada yaşamayı içselleştirmiş bir toplum resmi çizer. Daha romanın önsözünde, "mucib-i letâfet renkler"in görünebilmesi için romanın konusunu "cemaat-i İslamiye" arasından değil, çok renkli Osmanlı halkları arasından çıkardığını belirtir; bu yüzden romanın "millî" değil "yerli" bir roman olduğunu söyler. (Ahmet Mithat, 2006: 17). Romanın ilk sayfalarından birinde bu "yerli"liğin önemini ortaya koyan bir sahne vardır. Yazar-anlatıcı, Şirket-i Hayriye vapuruna biner ve erkeklere ait olduğunu bildiği bir kamaraya girer; içeride üç kadın vardır, belli ki buraya yanlışlıkla oturmuşlardır, ama buna aldırmaz. Kadınlardan ikisi Avrupai görünümlüdürler, bu yüzden anlatıcı önce alafranga usulünde selam vermeye niyetlenir, fakat yanlarındaki üçüncü kadının Osmanlı Ermenilerine özgü kıyafetini görünce bunların "yerli" olduklarını anlayarak alafranga usulünde selamlamaktan vazgeçer:

> Taze kadınlar pek alâfranga giyinmiş olduklarından, alâfranga usulünce, kendileriyle muarefemiz [tanışıklığımız] olmadığı hâlde bile bir baş işaretiyle selâmlamak lâzım idiyse de yanlarındaki ihtiyar kadın gayet geniş bir siyah dibet [yünlü kumaştan] fistan giyip başına da bir siyah yemeni bağlamış olduğundan yerli oldukları anlaşılarak bu selâma da hacet [gerek] görülememiş idi. (Ahmet Mithat, 2006: 25-26).

Müşahedat'ta, Osmanlı üst kimliği altında bir arada yaşamaya ilişkin birçok malzeme vardır. Romanın kahramanı Siranuş'un kimliği bizatihi bu birliğin göstergelerindendir. Siranuş, bir Ermeni anadan, Ali Osman Topuz adında Tunuslu bir Müslüman Arap denizcinin kızı olarak doğmuştur. Babasının ve ardından annesinin ölümünden sonra bir Ermeni ailenin yanında Ermeni kültürüyle büyümüş, aynı zamanda modern bir okulda Batı kültürünü ve değerlerini öğrenmiş ve bunların birçoğunu hayatına da

yansıtmıştır. Onu tanıdığımızda Beyoğlu'nda alafranga bir hayat yaşamaktadır. Romanın sonunda ise Refet adında bir Türk genciyle evlenmiş ve babasının sonradan ortaya çıkan vasiyetine uyarak Müslüman olmuştur. Bütün bunlar romanda çok doğal yaşantılar olarak nakledilir. Siranuş'un ne Ermeni iken Ermenilikle, ne de Müslüman olduktan sonra bu yeni kimliğiyle üstünlük veya farklılık iddia etmesi söz konusudur.

Siranuş'un Beyoğlu'nda aynı daireyi paylaştığı arkadaşı Agavni'nin yaşantısı daha da renklidir. Antuan Kolariyo adında İtalyan vatandaşı bir Levanten'in, Maryam adında bir Osmanlı Ermeni'si ile gizli evliliğinden doğan Agavni, anne ve babasının ölümünden sonra Siranuş gibi Madam C. adında bir kadının Avrupaî tarzdaki okulunda yetişmiştir. Yetişmesi itibariyle bir Avrupalı gibidir ve İtalyan pasaportu bulunmaktadır. Ancak rüşt yaşına geldikten ve İtalyan konsolosluğunun gözetiminden çıktıktan sonra, okuldan ayrıldığı gün, "Ben Maryam'ın kızı Agavni'yim" diyerek yerli Osmanlı Ermeni'si kimliğini öne çıkarır ve İtalyan pasaportunu yırtar (Ahmet Mithat, 2006: 152).

Müşahedat romanına Ahmet Mithat Efendi, roman kişilerinden biri olarak kendi adıyla katılmıştır. Bu noktada roman kahramanı Siranuş'un da Ahmet Mithat Efendi'yi bir roman yazarı olarak tanıdığı ve eserlerini okuduğu belirtilir. Siranuş'un bu romanları Ermeni harfleriyle yayımlanan Türkçe bir gazeteden (*Tercüman-ı Efkâr*) okumuş olması, Ahmet Mithat Efendi'yi çok sevindirir.

Ahmet Mithat Efendi'nin *Arnavutlar Solyotlar* romanının temel meselesi siyasal olarak "Osmanlı birliği"dir. Bu roman bize Ahmet Mithat Efendi'nin bu konuya nasıl baktığını çok açık bir biçimde gösterir. Romanın konusu Tepedelenli Ali Paşa'nın valiliği zamanında Balkanlar'da Arnavut ve Solyot halkı arasındaki çekişme veya düşmanlık üzerine kuruludur. Yazara göre bu düşmanlığı bitirecek olan şey, "Osmanlı" üst kimliği altında alt kimliklerdeki farklılıkları kabul ederek yaşamaktır. Osmanlı'nın tarihî tecrübesi bunun mümkün olduğunu göstermiştir. Ona göre Osmanlı Devleti'nin kurulduğu zamandan beri amaçladığı şey, ele geçirdiği topraklarda yaşayan insanları bir "fikir birliği" etrafında bir arada ve ortak menfaatler paydasında yaşatmak olmuştur. Yüzyıllar boyunca da bunu başarmıştır. Bugün birtakım etnik ve dinî temelli sürtüşmelerin olması bu uygulamanın yanlış olduğunu göstermez. Şu satırlar, bize yazarın meseleye nasıl baktığını ve nasıl bir "Osmanlı" kimliği arzu ettiğini gösterdiği gibi, aynı zamanda içinde bulunulan durumda bu konuda birtakım sorunların varlığını da işaret etmektedir:

Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin mebadi-i zuhurundan [kuruluşundan] beri taht-ı idare-i âdilesine [âdil yönetimi altına] giren ahali-i Nasraniyeyi [Hıristiyan halkı] ve bilhassa gerek İstanbul'un fethi esnasında ve gerek ondan sonra Osmanlılaştırılan Rumları velev ki cebren olsun kabul-i İslâmiyet'e mecbur etmemiş bulunmasına müverrihîn-i cedidenin [günümüz tarihçilerinin] pek çokları şaşarlar ve bu müverrihleri mütalâa eden [okuyan] pek çok zevat dahi onların şu efkârına iştirak ederler.

Bu efkâra göre Osmanlılar İstanbul'u aldıkları zaman binlerce senelik Rum-ı Şarkî [Doğu Roma] devletini rehin-i inkıraz eyledikleri [yıktıkları] gibi kıdemce Rum-ı Şarkî ile beraber bulunan Şark Patrikhanesini dahi feth ve ilga ederek [ortadan kaldırarak] Rumlara dinlerini ve lisanların kaybettirecek esbab ve vesailin kâffesine bi't-tevessül [araçların hepsine başvurarak] Osmanlılığı bir yekparelik haline ifrağ etmeli [getirmeli] imiş.

Bu da bir fikirdir ve ahvalin sonradan aldığı surete nazaran eğer o zamanlar Osmanlılık böyle yekpareleştirilmiş olsa imiş ihtimal ki gerek Devlet-i Aliye ve gerek taht-ı idareye [yönetim altına] alınan raiye [halk] hakkında daha hayırlı olur imiş. Lakin Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin zikrolunan devr-i istilâda [yayılma devrinde] nokta-i nazar-ı hikmeti [hikmetli bakış tarzı] bu fikirden daha âlî [yüksek] olup Osmanlılığın yekpareliğini bu mülkteki akvamdan [kavimlerden] hiçbirisinin din ve mezhep ve lisan ve kavmiyetlerini ihlal etmeksizin yalnız fikirce ittihatta [fikir birliğinde] arar imiş.

Bu nazar-ı hikmetin yalnız o zamanlardaki efkâra değil bu zamanlardaki efkâra dahi ne derecelerde tefevvuk edecek [üstün gelecek] bir nazar-ı âlî [yüksek bakış] olduğunu ispata hacet var mıdır? Miladın işbu on dokuzuncu asr-ı kemal-i medeniyetinde [medeni ilerleme asrında] Avrupa mütemeddinlerinin [medenilerinin] önde İncil ve arkada rakı fıçıları ile Afrika ve Amerika ve Avustralya memalik-i vahşiyesine girerek ahali-i kadimeyi [yerli halkı] güya daire-i medeniyete ithal için maddî ve manevî bir kırına uğratıp kırmalarını gene bu Avrupa hükemasından [düşünürlerinden] hangisi tahsin ediyor [beğeniyor]? (Ahmet Mithat Efendi, 2002: 24-25).

Ahmet Mithat Efendi, bu düşüncelerine delil olarak Yunanistan'ın durumunu gösterir; Yunanistan'da yaşayan Rumlarla Osmanlı Devleti'ndeki Rumları karşılaştırır ve gerek ekonomik bakımdan gerekse siyasal haklar bakımından Osmanlı Rumlarının daha iyi durumda olduğunu iddia eder.

Aynı şekilde Bulgaristan'ın da bağımsızlığını elde ettikten sonra büyük devletlerin çıkarlarının çatıştığı bir arena haline geldiğini ve Bulgar halkının büyük sıkıntılar yaşadığını belirtir:

> Ezcümle bu hikâyemizin gösterdiği lüzum üzerine iştigal etmekte bulunduğumuz Yunanistan'ın ahval-i sabıka ve hazırasını [eski ve yeni durumunu] def'aten nazar-ı muvazeneye getirelim [bir an göz önüne alalım]. Evvelki Yunanistan taht-ı raiyyet-i Devlet-i Aliye'de [Osmanlı Devletinin idaresi altında] kendi imtiyazat-ı diniye ve belediye vesairesi dâhilinde hür ve bahtiyar idi. Şimdiki Yunanistan yüzlerce milyona varan borcundan istidlâl olunacağı vechle [anlaşılacağı üzere] siyasiyât emvacı [siyaset dalgaları] arasında mütemevvic [dalgalanan] bir Yunanistandır ki imtiyazat-ı mezhebiye ve belediye vesairesi bizim Fener Rumları derecesinde olmadığı ve maarif-i Yunaniyece [Yunan kültürü bakımından] bile onlar derecesinde bulunmadığı Rumların gene kendileri nezdinde muterif ve müsellemdir [itiraf ve kabul edilir].
> (...)
> Devlet-i Aliye-i Osmaniye taht-ı idaresine [idaresi altına] almış bulunduğu milel-i gayr-i müslimenin [gayrimüslim milletlerin] ne diyanetlerine, ne kavmiyetlerine, ne mezheplerine, hiçbir şeylerine taarruz etmemek ve onları yalnız fikren ve siyaseten Osmanlı bayrağı altında cem' eylemek suretiyle o zamana kadar değil, bu zamana kadar bile emsali bir dereceye kadar Amerika'dan başka hiçbir yerde görülmemiş bulunan bir hürriyet-i hakikiye numunesi göstermiş idi. Avrupa bu numuneden istidlâl-i makûsede bulunur ise [bu örneği tersinden alırsa] kabahat Devlet-i Aliye'nin midir? Hâlâ bugün dahi Bulgaristan denilen bir avuç yerde üç beş büyük devletin menfaati tekabül ederek biçare Bulgarlara idare-i Osmaniye zamanını mumla arattıracak bir buhran-ı müthiş vukua getirmiş olması elbette muvafık-ı hikmet [akla uygun] bulmadıkları esas-ı idare-i Osmaniye'den daha ziyade şayan-ı muahezedir [eleştiriye lâyıktır]. (Ahmet Mithat Efendi, 2002: 25-26).

Ahmet Mithat Efendi'nin Rumlarla Müslüman/Türklerin bir arada yaşadığı Rumeli coğrafyasında geçen ve 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nı konu alan *Gönüllü* romanı da "Osmanlı kimliği" fikrinin propagandasının yapıldığı bir romandır. *Arnavutlar Solyotlar* romanında olduğu gibi burada da Rumların Osmanlı Devleti tebaası iken daha mutlu ve müreffeh oldukları tezi işlenir. Teselya (Yenişehir) bölgesinin Yunanistan'ın eline geçmesinden bir müddet sonra yeniden Osmanlı Devleti tarafından geri alınmasının bölgede yaşayan Rumları nasıl sevindirdiği, daha önce Yunanistan için çalışanların bile yaptıkları yanlışı anlayarak Osmanlı'nın menfa-

atlerinin aynı zamanda kendi menfaatleri olduğunu anladıklarını görürüz. *Arnavutlar Solyotlar* romanındaki Müslüman Arnavut genci Rüstem ile Solyot kızlarından Eftimi arasındaki aşkın mutlu sonla bitmesine benzer şekilde bu romanda da Müslüman/Türk Recep ile Rum kızı Filomen arasındaki aşk, aradan yıllar geçtikten ve türlü zorluklar yaşandıktan sonra kavuşma ile sonlanmıştır. Bu evlilikleri de bir çeşit "Osmanlı Birliği"nin gerçekleşmesi olarak değerlendirebiliriz.

Buraya kadar verilen örneklerden anlaşılacağı üzere, Ahmet Mithat Efendi "Osmanlılık"ı bir tür üst kimlik olarak kabul etmiş ve Tanzimat reformistlerinin öngördüğü şekilde bu kimliğin diğer alt kimliklerin üzerinde ve onları kuşatacak şekilde benimsenmesinin gereğini vurgulamıştır. Gayrimüslim Osmanlı tebaası ile Müslüman/Türklerin hayatlarının kesiştiği noktalarda ise her iki tarafın bu üst kimliği içselleştirmiş olarak birbirleriyle ilişkilerini sürdürdüğünü örnek olaylar çerçevesinde göstermeye çalışmıştır. Onun bu ilişkileri düzenlerken kuşkusuz bir siyasal projenin kuramcılarından biri gibi davrandığı unutulmamalıdır. Bu noktada bizi, gerçek durumun nasıl olduğu değil, Ahmet Mithat Efendi'nin çektiği fotoğrafın nasıl olduğu ilgilendirmektedir. Gerçek durumla bu fotoğraf arasında bazı farkların bulunduğunu, bizzat Ahmet Mithat'ın romanlarındaki bazı satır araları da göstermektedir. Bunlara dair birkaç örnek vermek gerekirse; söz gelişi *Henüz On Yedi Yaşında* romanında kızı bir Müslüman/Türk tarafından –kızın rızasıyla– kaçırılan Yorgaki, kızını evine götürmek için onu kaçıran Yümni Efendi'yle konuşurken, "Beyim ben de Müslüman içinde büyümüşüm" şeklinde bir ifade kullanır. Bu sözleri Yorgaki'ye söyleten yazar, belki farkında olmayarak, bir gayrimüslime, içinde yaşadığı toplumu bir Müslüman toplum olarak tanımlatmaktadır. Başka deyişle bu ifade ile Yorgaki, yaşadığı devlette Müslümanların üstünlüğünü veya birinci sınıflığını kabul etmektedir (Ahmet Mithat Efendi, 2000a: 141). Benzer bir durum Dürdane Hanım romanında görülmektedir. Kendisini yankesicilik veya hırsızlıkla itham eden Acem Ali Bey'e karşı Rum Andonaki, savunması sırasında bu suçlamayı reddederken "Ben de Osmanlı kapısında büyümüşüm" der (Ahmet Mithat Efendi, 2000b: 15). Böylece kendisini ayırmakta ve "Osmanlı"yı burada "Müslüman/Türk" anlamında kullanmaktadır. *Karnaval* romanında da Ermeni Hamparsun Ağa aynı kavramı Müslüman/Türk anlamında kullanır. Karısının kendisinin ahbabı "Osmanlılardan" biriyle ilişkisi olduğunu ihbar eden Zekâi Bey'e, Hamparsun Ağa, "Bende Osmanlı'dan ahbap çok!" cevabını verir (Ahmet Mithat Efendi, 2000c: 165). Böylece o da kendisini "Osmanlı"nın dışına çıkarır. Bu ve benzeri bazı sahneler, yüzyıllar boyunca içselleştirilmiş olan durumun, yazarın bilinçaltının farkında olma-

dan dışavurumu olarak değerlendirilmelidir. Çünkü Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarına bir bütün olarak baktığımızda onun Osmanlı Devleti içindeki bütün etnik ve millî unsurların "Osmanlı" üst kimliği altında bir arada yaşamasını istediği, başka deyişle Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla hayata geçirilmeye çalışılan "Osmanlı vatandaşlığı" fikrini savunduğu ve romanlarında buna uygun yaşantılar ve kimlikler tasvir ettiği görülmektedir.

Kaynakça

Ahmet Mithat Efendi (2000a), Henüz On Yedi Yaşında, (Haz. Nuri Sağlam), Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.

Ahmet Mithat Efendi (2000b), Dürdane Hanım, (Haz. M. Fatih Andı), Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.

Ahmet Mithat Efendi (2000c), *Karnaval*, (Haz. Kâzım Yetiş), Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.

Ahmet Mithat Efendi (2002), *Arnavutlar-Solyotlar*, (Haz. Nuri Sağlam), Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.

Ahmet Mithat Efendi (2006), *Müşahedat*, (Haz. Özlem Nemutlu), Özgür Yayınları, İstanbul.

Ahmet Mithat Efendi (2008), *Felatun Bey ile Rakım Efendi*, (Haz. Şerife Çağın), Özgür Yayınları, İstanbul.

Carter Findley (1999), *Ahmet Mithat Efendi Avrupa'da*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

Fazıl Gökçek (2006), *Osmanlı Kapısında Büyümek – Ahmet Mithat Efendi'nin Hikâye ve Romanlarında Gayrimüslim Osmanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mizancı Mehmet Murat (2008), *Turfanda mı Yoksa Turfa mı*, (Haz. Sabahattin Çağın), Özgür Yayınları, İstanbul.

Nabizade Nazım (2004), Zehra – *Karabibik*, (Haz. Özlem Fedai), Özgür Yayınları, İstanbul.

Namık Kemal (2005), "İttihad-ı İslam", *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri* içinde, (Haz. Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara), Dergâh Yayınları, İstanbul.

Namık Kemal (2008), *İntibah*, (Haz. Selda Akyol), 3. Bs., Özgür Yayınları, İstanbul.

Namık Kemal (2009), *Cezmi*, (Haz. Orhan Oğuz), Özgür Yayınları, İstanbul.

İTTİHAT VE TERAKKİ

"Meşrutiyet'in ilânı vesilesiyle yapılan afiş çalışması"

MİLLİ BURJUVAZİDEN ULUS DEVLETE: İTTİHAT VE TERAKKİ DÖNEMİ

Pınar Kaya Özçelik*

TARİHSEL ARKA PLAN

İttihat ve Terakki Cemiyeti, çok uluslu imparatorluğun, farklı dinden, dilden ve etnik kökenden oluşan çeşitli sosyal kesimlerini kendi ekseninde seferber etmeyi başarmış ve 1908 devrimiyle kendisine siyasal iktidarın yolunu açmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile farklı sosyal kesimler arasındaki bu ittifakın gerisindeki temel itki, her ne kadar genel olarak ilgili yazında II. Abdülhamid'in istibdadı olarak gösterilse de, esasında kapitalizmin 16. yüzyıldan itibaren imparatorlukta hızla yayılması ve imparatorluğun geleneksel yapısını çözmesi olduğu söylenebilir. Özellikle tımar rejiminin çözülmesi, imparatorlukta yaşanılan iktisadî ve malî krizin önemli bir nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır.[1] Kapitalizmin nüfuzunun yol açtığı, imparatorluğun geleneksel yapısının omurgasını oluşturan tımar rejiminin çözülmesi, iktisadî ve malî bunalımın yanı sıra aynı

* Dr. Pınar Kaya Özçelik, Pamukkale Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.

[1] Karpat (2006:228), tımar sisteminin zamanla dağılmasının Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü sağlayan ve yönetimdeki kurumları malî açıdan destekleyen temel sosyo-ekonomik dayanağın kaçınılmaz biçimde çökmesine yol açtığını belirtmektedir. Tımar siteminin çökmesi, bu bağlamda, gıda üretici ve vergi verici kaynakların bozulmasına ve köylüler arasında dengeyi düzeni ve istikrarı sağlayan sosyal yapının bozulmasına yol açmıştır.

zamanda ideolojik krize de ivme kazandırmış, siyasal iktidarın meşruiyeti ciddi anlamda sarsılmıştır.

II. Abdülhamid'in tahta çıktığı 1876 yılında malî bunalım iyice derinleşmiş, öyle ki, gene aynı yıl Osmanlı Devleti dış borç ödemelerini durdurmuştur. Üstelik 1877 yılında patlak veren Osmanlı-Rus savaşı ve savaşın finansmanı iflasın eşiğindeki Osmanlı maliyesini iyiden iyiye sıkıntıya sokmuştur. 1881 yılında ise, Osmanlı Devleti'nin 1854 yılından itibaren aldığı dış borçların ve bunların faizlerinin geri ödemesini garanti altına almak için, Fransız, İngiliz, Avusturyalı, Alman ve diğer alacaklılarla yaptığı müzakereler, Muharrem Kararnamesi olarak adlandırılan antlaşma ile neticelenmiştir. Bu antlaşmanın neticesinde, imparatorluk içinde söz konusu ülkelerin temsilcisi olarak çalışan ve devletin vergi gelirlerinin bir bölümünü bunlar adına toplayan Düyun-u Umumiye kurulmuştur (Pamuk, 2008:121). Böylelikle Osmanlı maliyesi büyük ölçüde bağımsızlığını yitirmiş ve alacaklı ülkelerin, Osmanlı maliyesi üzerindeki denetimi başlamıştır. Malî ve iktisadî bunalımı derinleştiren önemli bir etken de, 1873 yılında başlayan ve 1896 yılına kadar süren dünya ekonomisinin büyük bunalımıdır. Özellikle 1838 Baltalimanı Antlaşması, dış ticaret kanalıyla Osmanlı Devleti'nin kapitalist dünya ekonomisine açılmasına ivme kazandırmıştır. Söz konusu antlaşma neticesinde dış ticaretteki tekeller düzeni kaldırılmış ve Osmanlı Devleti dış ticarette olağanüstü vergiler ya da sınırlamalar uygulama hakkından vazgeçmiştir. Ayrıca, Osmanlı Devleti, kendi gümrük vergilerini Avrupa devletleriyle birlikte saptamayı bir ilke olarak kabul etmiş ve böylece bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilme hakkından vazgeçmek durumunda kalmıştır (Pamuk, 2005:30). Böylelikle dış ticaret kanalıyla dünya ekonomisine eklemlenen Osmanlı İmparatorluğu, dünya ekonomisindeki dalgalanmalara ve krize daha duyarlı ve açık hale gelmiştir. Osmanlı maliyesinin borçlarını ödeyemeyeceğini ilân etmesinin gerisindeki önemli bir etken de bu bağlamda kapitalizmin yaşadığı büyük bunalım olduğu söylenebilir. Büyük bunalımın, Osmanlı İmparatorluğu'na etkisi salt dış ticaretin durgunlaşması sürecinde kendisini göstermemiş, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin yabancı kredi temin etmesini de sekteye uğratmıştır.[2]

Genelde kapitalizmin özelde 1938 Antlaşmasının önemli bir neticesi de, imparatorluğun sosyo-kültürel dokusunda meydana gelen değişim ve dönüşümlerdir. Kapitülasyonlarla birleştirildiğinde bu süreç, sadece Avrupalı tüccarları değil, aynı zamanda onlara aracılık eden gayrimüslim tüccarları da zenginleştirmiştir. Avrupalı tüccarlara tanınan ayrıcalıklar kısa zamanda gayrimüslim

[2] Pamuk (2008:131), Osmanlı maliyesinin borçlarını ödeyemeyeceğini ilân etmesinin, Avrupa ve Birleşik Devletler menkul kıymetler borsalarında yaşanan 1873 krizi sonrasında olduğunu vurgulayarak, dünya ekonomisinin büyük bunalımı sürecinde sanayileşmiş ülkelerden çevre ülkelerine sermaye akışının kesilmesinin, Osmanlı'nın borçlarını ödeyemez duruma düşmesine yol açtığını belirtmektedir.

tüccarları da içine almaya başlamıştır. Osmanlı tebaası içinde ticareti elinde tutan gayrimüslimler, dış ticaret kanalı ile kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecinde, Avrupalı tüccarlarla rekabet edebilecek koşullara sahip bulunmuyordu. Kapitülasyonlarla tanınan imtiyazlar sayesinde her türlü gümrük, resim ve vergilerden muaf olan Avrupalı tüccarlar, imparatorlukta ticaret ağı oluşturmaya çalışmışlardır. Gayrimüslimler de, aynı ayrıcalıklardan istifade etmek adına Avrupa tüccarların himâyesine girmeye başlamışlardır. Bu himâyeye Küçük Kaynarca Antlaşması da önemli ölçüde ivme kazandırmış, zira bu antlaşma ile Avrupa devletleri Osmanlı ülkesindeki Hıristiyan azınlıklar üzerinde haklar elde etmiş ve onlar üzerindeki himâyesini yasallaştırmıştır. Avrupalı tüccarlar ile gayrimüslim tüccarlar arasındaki iş birliği her iki taraf için oldukça rasyoneldir. Avrupa tüccarları ticaret ağını geliştirmek/genişletmek ve artı ürünü köylüden sorunsuz bir şekilde çekmek için çeşitli aracılara ihtiyaç duymuş,[3] gayrimüslim tüccarlar da rekabet araçlarından yoksun bulunduğu koşullarda, bu araçlara sahip olma arzusu taşımıştır. Bu bağlamda Avrupa tüccarları gayrimüslim tüccarlarla ortaklık yapmak durumunda kalmış ve bu ortaklıkta gayrimüslim tüccarlar, çeşitli yollarla tarımsal artığa el koyan yerel mültezimlerle, âyanla ve çiftlik sahipleriyle yakın ilişki içinde olmuş ve gerektiğinde bu kesimlere borç para vererek kendilerine bağlamış, ihracata yönelecek tarımsal malları toplayarak, böylelikle tarımsal artığa el koyma sürecinde, zincirin önemli halkalarından birini oluşturmuşlardır. Bu iş birliği çerçevesinde Avrupalı tüccarlar liman kentlerinde kurdukları ticaret evleri aracılığıyla dış bağlantıları örgütlerken, gayrimüslim tüccarlar da yerel unsurlarla olan ilişkilerini kullanarak hem ithâl malların pazarlamasını, hem de ihraç ürünlerinin toplanarak liman kentlerine aktarılmasını sağlamışlardır (Pamuk, 2003:166-167).

Dünya ekonomisi ile entegrasyonun ve kapitalizmin imparatorluğa hızla nüfuzunun, gayrimüslim tüccarların hızla zenginleşmesine yol açmasının yanı sıra diğer önemli bir sonucu, gayrimüslim tebaa arasında milliyetçi akımların yayılmasına ivme kazandırmasıdır. Milliyetçi akımların imparatorluk topraklarında ilk önce gayrimüslimler arasında yayılmasının nedenleri arasında, ilgili literatürde, çeşitli etkenler ileri sürülmüştür. Bu etkenler arasında, uluslararası dinamiklerin ve emperyalist ülkelerin emelleri, Fransız Devrimi ve Aydınlan-

[3] Karpat (2006:329), 19. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Batı Avrupa'nın bilhassa Fransa, İngiltere, Hollanda ve Rusya'nın emperyalist yayılmasının, bir yanda endüstrilerin pazar ve hammadde bulma ihtiyacı, diğer yandan da pazar ve hammadde kaynaklarını korumak için askerî mevkileri ele geçirmek ve tutmak arzusu tarafından koşullandırıldığını belirtmektedir. Söz konusu emperyalist yayılmanın ürünü olan sömürge siyasetinin gereği olarak, Karpat, bu ülkelerin ekonomik çıkar sağlamak ve etkisini muhafaza etmek için Osmanlı'da üretici yerli halk ile kendi arasında aracılara ihtiyaç duyduğunu, böylelikle de gayrimüslimleri özellikle Rum, Ermeni ve Suriye'de Hıristiyan Arapların bu aracılık rolünü üzerlerine alarak, hizmetleri karşılığında hem ekonomik hem de siyasî mükâfat aldıklarını vurgulamaktadır.

ma'nın etkisi, özellikle tımar rejiminin yozlaşmasıyla birlikte köylüler üzerindeki baskıların, zulümlerin artması, mültezimlerin çeşitli suiistimallerinin ve yolsuzlukların baş göstermesi başı çekmektedir.[4] Kuşkusuz söz konusu bu etkenler, milliyetçiliğin yükselmesinde önemli pay sahibidir. Fakat ilgili literatürde bazı yazarların dikkati çektiği bir husus, sorunun can alıcı noktasını oluşturmaktadır. Bu da Balkanlar'da baş gösteren ayrılıkçı hareketlerin, özellikle bir köylü ayaklanmaları olmadığı, öncelikle Avrupa ile ticarî ilişkiler nedeniyle zenginleşen tüccarların bir hareketi olduğudur. Balkanlar'da meydana gelen ayrılıkçı hareketlerin gerisinde, şehirlerde gelişen zengin ve Avrupa'yla ilişki içerisinde bulunan bir burjuva sınıfının özerk bir devlet kurarak, Osmanlı Devleti'nin gümrük ve müdahalelerinden uzak, Orta Avrupa ve Rusya'yla, ihtiyacı her gün hissedilmekte olan, rahat ve kolay bir ticaret yapma arzusu yatmaktadır. Bu bağlamda, 1821 Yunan İsyanı da basit bir köylü hareketi olmaktan ziyade, zengin Avrupa memleketleriyle münasebette bulunan bir tüccar isyanı olduğu ifade edilmektedir. Bu isyanların milliyetçi öncü kadrolarının, özellikle yabancı ülkelerde yaşayan ya da bu ülkelerle ilişki içerisinde olan ve Osmanlı egemenliğinden kurtulma ve zengin olma arzusunda olan kasabalı halk arasından çıktığı da vurgulanmaktadır.[5] Bu milliyetçi öncü kadroların, köylüleri kendi davalarına eklemlemekte kullandıkları temel propaganda aracı ise, onlara Türk beylerinin topraklarını vaat edilmesi ve bunun yanısıra kendilerine yapıldıklarını iddia ettikleri yolsuzluk, suiistimal, haksızlıklar ve zulümdür (Barkan, X:413).[6] Sonuçta, gelişen ve genişleyen dış ticaret, İmparatorluk topraklarında gelir dağılımı üzerinde etkide bulunmuş, bu etkinin neticesinde milliyetçi hareketler büyük bir ivme kazanmıştır. Balkanlar'da ekonomik güç kazanan toprak sahipleri, mültezimler

---

[4] Örneğin Karpat (2009:35), Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçiliğin yükselmesinin gerisinde yatan nedenleri şu şekilde sıralamaktadır: dinî gruplar ve milletler arasında rekabete dayanan ve ihtilaf yaratan ilişkiler, Osmanlı siyasal yapısında gerçekleşen ilerici reform, Aydınlanma felsefesi ve ideallerinin etkisi ve Rusya, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerin emperyal çıkarları.

[5] Karpat (2006:15-16), Balkan milliyetçilerinin önderlerinin üç gruptan oluştuğunu belirtmektedir. Birinci grup önde gelen tüccarlar, imâlatçılar ve bu konularla ilgili diğer meslek gruplarından oluştuğunu vurgulayarak, bunların çoğunun köklerinin Avrupa ile yapılmaya başlanan yoğun ticarî ilişkilere dayandığını belirtmektedir. İkinci grubun kökleri ve statüleri, tüccar sınıfından veya aynı grup ya da yerel kilise tarafından kurulmuş ve himaye edilmiş okullardan oluşmuştur. Çoğunlukla halktan olan üçüncü grup liderlerinin kökeni ise, çoğunlukla on sekizinci yüzyılda köylü ziraatçı tabanına dayanmaktadır.

[6] Karpat da (2006:172), 1821 Yunan Ayaklanmasının her şeyden önce, Osmanlı sosyal yapılanmasındaki sosyal farklılaşmaya ve ülke dışında ve içinde orta sınıf tüccarların ortaya çıkışına kadar uzandığını vurgulamaktadır. İnalcık (1996b:26) Barkan'ın aksine, Balkan reayasının İmparatorluğa karşı ayaklanmasının, özellikle toprak rejiminin bozulmasından yani bu bozulmanın yol açtığı köylülerin bir ağalar sınıfının iktisadî tahakkümü altına girmesinden kaynaklandığını belirterek, Sırp isyanlarının şehirlerden değil, zirai vaziyeti çekilmez hale gelen köylü sınıflarından çıktığını, diğer yandan da toprak aristokrasisinin tam anlamıyla hâkim bulunduğu Bosna'daki isyanlarında içtimai ve iktisadî karakterinin de benzer olduğunu vurgulamaktadır.

ve tüccarlar, doğal olarak Avrupa devletleriyle birleşmişler ve köylünün memnuniyetsizliğini, özerklik ve/veya bağımsızlık hareketlerine dönüştürmeyi başarmışlardır (Arıcanlı, 1976, s.98-108, aktaran, Kıray, 1995:1379).

Siyasal iktidar, gayrimüslim tebaanın, iktisadî alandaki bu güçlenmelerine paralel olarak siyasal alanda da etkinlik ve nüfuz kazanma ve sosyal alanda "zımnî" statüsüyle Dar'ül İslâm'da ikinci sınıf vatandaşlıktan duyulan memnuniyetsizliklerini törpülemek adına, Tanzimat ve Islahat Reformları'yla gayrimüslimleri hukukî vatandaşlık statüsüyle imparatorluğa eklemlemeye çalışarak, milliyetçilik akımlarının hızını kesmeye çalışmıştır. Gayrimüslimlere çeşitli sosyo-kültürel ve siyasal haklar verilmiş ve bu süreç 1856 yılında yapılan Arazi Kanunnâmesi ile desteklenmiş, özel mülkiyete izin verilmiştir. Bu sürecin, resmî ideolojideki karşılığı ise Osmanlıcılıktı. Osmanlıcılık paradoksal olarak çeşitli "milletler"den oluşan Osmanlı tebaasını birleştirmek bir yana reel sonucu "milletler" arasındaki ayırımı derinleştirmek olmuştur. İktisadî alanda gayrimüslim vatandaşların epeyce gerisinde olan Müslümanlar, hukuksal ve siyasal alanda bu eşitlemeye tepki göstermişler ve bu tepkinin büyümesinde, özellikle gayrimüslimler arasındaki milliyetçi, ayrılıkçı hareketlerin yayılması ve emperyalist ülkelerin müdahaleleri oldukça etkili olmuştur. Karpat da (2006:330), gayrimüslimlere yapılan imtiyazlı muamelenin Müslüman ve gayrimüslimler arasında eskiden beri bulunan dinî farkları din ve kültür farkı niteliğinden çıkararak siyasî fark şekline soktuğunu vurgulayarak, gayrimüslimlerin ekonomik ve siyasî imtiyazları sayesinde üstün bir sosyal sınıf olarak görülmelerinin, Müslüman kitleyi birbirine daha fazla yaklaştırarak din ve kültür farkına sosyal ve politik bir boyut kattığını belirtmektedir.

19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı toplumu siyasallaşmış durumdaydı. Müslüman halkın siyasallaşmasında, özellikle aydınların rolü oldukça belirleyici olmuştur. Yunanistan'ın bağımsızlığı, 1877-1878 Osmanlı Rus savaşının yenilgiyle sonuçlanmasının akabinde yapılan Berlin Antlaşması ile Sırbistan, Romanya ve Karadağ bağımsızlıklarını, Bulgaristan'ın ise özerkliğini kazanması, Müslüman cemaat arasında infial yaratmış, Osmanlı aydınları ise bu infiali ustalıkla mobilize etmeyi başarmıştır. Emperyalist ülkelerin Osmanlı topraklarını işgalleri de (örneğin 1882'de İngilizler'in Mısır'ı işgali) Müslüman halkın din ekseninde siyasallaşmasını kolaylaştırarak, devletin ideolojisi olan Osmanlıcılığın, İslâmcılık ideolojisi ile kesişmesini kolaylaştırmıştır. Uluslararası ilişkilerdeki gelişmelerin kazandırdığı ivme devletin resmî ideolojisinin Osmanlıcılıktan İslâmcılığa kayışını kolaylaştırmış, hattâ bu iki ideolojinin eklemlenmesine olanak tanımıştır. Bu eksende Halifeye bağlılık payitahta bağlılığın önüne geçmiş on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde baş gösteren devletin meşruiyet krizine bir çözüm yolu olarak, en azından İmparatorluğun Müslüman tebaasının

birlik ve bütünlüğünü muhafaza etmeye dönük olarak İslâmcılık ideolojisi ön plana çıkarılmaya başlanmıştır.

Kapitalizmin İmparatorlukta yarattığı değişim ve tahribat en yoğun on dokuzuncu yüzyıldan itibaren yaşanmaya başlamış, üretim biçimindeki dönüşüme koşut olarak, üstyapının da yeniden düzenlenmesine dönük çeşitli reform hareketleri başlatılmıştır. II. Abdülhamid, seleflerinin başlattığı reform sürecine sahip çıkmış, çeşitli alanlarda önemli adımlar atmıştır. Özellikle eğitim alanındaki reformlar doğrultusunda modern eğitim kurumlarının ortaya çıkması ve taşraya kadar yayılması toplumsal hareketliliğe hız kazandırmıştır. Kıyı bölgelerinde ve demiryolunun geçtiği yerlerde pazar için üretimin yaygınlaşmaya başlaması ve 1856 Arazi Kanunnâmesiyle özel mülkiyete izin verilmesi, taşrada çeşitli sosyal kesimlerin zenginleşmeleri, eğitim alanındaki kazanımlarla birleştiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo-kültürel, siyasal, ideolojik ve sınıfsal yapısında önemli değişim ve dönüşüme yol açmıştır.

Bu bağlamda, yukarıda kısaca özetlendiği gibi, dünya ekonomisiyle eşitsiz eklemlenmenin ağır sonuçlarının yaşanmaya başladığı, iktisadî ve malî bunalımların derinleştiği, ağır kayıplarla sonuçlanan savaşların yaşandığı ve ayrılıkçı milliyetçi hareketlerin başarılı olduğu, iyiden iyiye siyasallaşmış bir toplumun ve aydınının kıskacı altında, devletin otorite ve meşruiyet krizinin yaşandığı bir konjonktürün, Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesine ve Kanun-i Esasî'nin askıya alınarak, otuz yıllık istibdat dönemine girilmesine yol açtığı söylenebilir. Zira bu dönemin de temel kaygısı İmparatorluğun dağılmasının engellenmesi, bunun için de gerekli görülen reform sürecinin kesintisiz olarak devam etmesidir.

1908 DEVRİMİ VE İTTİHAT VE TERAKKİ I. DÖNEMİ

1908 Devrimi yukarıdaki izah edilen birikimin ürünüdür. Özellikle on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru şehirli alt sınıfın ve Müslüman nüfusun tarım gruplarının piyasa ekonomisi ve kapitalist ilişkiler çarkına tam anlamıyla girmesinden sonra, Müslüman burjuvazi kendi aydın tabakasını yaratmış ve kendi yerel eğilimlerini ve modernleşme yanlısı isteklerini ifade etmeye başlamışlardır (Karpat, 2006:217). II. Abdülhamid'in taşraya kadar yayılan modern eğitim kurumlarında yetişen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin öncü kadrolarının kökeni ise gelişen bu sınıflara dayanmaktadır.[7] İttihat ve Terakki Cemiyeti bu sınıfın istekleri sahiplenmiş ve geliştirmek için devlet aygıtını etkin biçimde kullanmıştır.

1908 Devrimi, II. Abdülhamid devrinin istibdadının sonlandırılması ve Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılması ve anayasanın yürürlüğe konulması ortak paydasında, yaratılan "hürriyet" atmosferi altında, farklı çıkarlara sahip, çeşitli etnik, din, dil ve ideolojiye sahip çevreleri bir araya getirmiştir. 1908 Devrimi'

[7] Bkz. (Karpat, 2007:12).

nin sınıfsal özü,[8] net bir biçimde devrimin hemen akabinde yayılan grev dalgasına set çekebilmek için yürürlüğe konulan Tatil-i Eşgal Kanunu'nda[9] gözlemlenmektedir. Bu kanunun, giderek gelişen sendikal faaliyetler, gösteriler ve boykotlara karşı sermaye biriminin güvence altına alınması ve önünün açılması için çıkarıldığı söylenebilir.[10] Zira 1908 Devrimi ertesi patlak veren grevler yabancı sermayeyi ürküten bir engel olarak değerlendirilmiştir.[11] Bu bağlamda söz konusu döneme damgasını vuran temel kaygının, ülke içerisinde sermaye birikiminin gerçekleştirilmesi olduğu söylenebilir.[12] İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fiilen siyasal iktidarda bulunmadığı birinci dönemde, cemiyetin kozmopolit ticaret burjuvazisine dayandığı ve söylemlerinde, politika tercihlerinde ve reformlarında, bu kozmopolit ticaret burjuvazisinin ve onun kesimsel çıkarlarını yansıtan Dersaadet Ticaret Sanayi ve Ziraat Odası'nın, ağırlıklı olarak belirleyiciliği ve yönlendiriciliği söz konusudur.[13] Bu nedenle geliştirdikleri politikalar bu sınıfın çıkarlarını yansıtmakta ve bu döneme iktisadî liberalizm damgasını vurmaktadır. Bu eksende yabancı sermayeye geniş olanaklar tanınmış, serbest

---

[8] Savran, (1992:61), 1908 Devrimi'ni bir burjuva devrimi olarak nitelendirmekte ve Jön Türkler'i de Türkiye'nin ilk burjuva devrimci kuşağı olarak tanımlamaktadır.

[9] Ayrıntılı bilgi için bkz. (Makal, 1997:270-280).

[10] Makal'a göre (1997.270-279), Tatil-i Eşgal Kanunu, 1908 yılında yoğunlaşan grevlerin engellenmesi amacıyla çıkarılmıştır. Söz konusu bu kanun 1936 tarihli ve 3008 Sayılı İş Kanunu'na kadar yürürlükte kalmıştır. Tatil-i Eşgal Kanunu kapsamına kamuya yönelik hizmet veren kuruluşlarda çalışanlar girmekle birlikte, yasanın kapsamına giren kuruluşlara sendika kurma yasağı ve bu yasağa da uymayanlara cezai müeyyide getirilmektedir. Söz konusu yasa, ortaya çıktığı II. Meşrutiyet döneminin koşullarının belirleyiciliği altında, grev hakkını da sınırlayıcı bir niteliğe sahiptir. Makal'a göre Tatil-i Eşgal Kanunu, sınıf mücadelesinin farkındalığından kaynaklanan ve sorunu esas olarak sermaye lehine kısıtlamalarla çözmeye çalışan modern, kapitalist bir düzenleme olarak değerlendirmelidir.

[11] 1908 yılında gerçekleşen grevler, nedenleri için bkz. (Quataert, 1987:75-85). Nitekim 1908 grevlerinin bastırılışı sırasında İttihat Terakki Gazetesi'nde yayımlanan "Patronlar ve Ameleler" başlıklı bir yazıda, Osmanlı Devleti'nin liberalizmi benimseneceği kaydediliyor; işçilere kapılıp "müfrit bir siyaset takip edecek olursak ve sosyalizme adım atarsak, her vakitten ziyade emniyet bahş etmeye mecbur olduğumuz sermayedarını korkutmuş oluruz" deniyordu. Gazete, Avrupa'nın birçok ülkesinde benimsenen sosyal politika içerikli mevzuatın patronları zarara uğratmasının ötesinde bir işe yaramadığını kaydediyor, Osmanlı topraklarında son dönemde görülen aşırı işçi taşkınlıklarının önünün yayımlanacak grev ve sendika mevzuatıyla alınacağı bildiriliyordu (Toprak, 1995a:85-86).

[12] Uzun yıllar İttihatçıların maliye nazırlığını üstlenecek olan Cavid Bey, Osmanlı toplumunun ancak sermaye aracılığıyla düzlüğe çıkabileceği kanısındaydı. Osmanlı liberallerinin sözcülüğünü üstlenmiş olan Cavid Bey, birçok yazısında ve meclisteki konuşmalarında sermaye "temerküz"ünü savunuyordu. Osmanlı toplumu ona göre, sermaye birikimi olmaksızın çağdaş uygarlık düzeyine ulaşamazdı (Toprak, 1995a:11).

[13] Toprak (1995a:5, 93), İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk olarak Selanik'te örgütlendiğini, Selanik'in liberal ortamında güçlendiğini ve yörenin kozmopolit ticaret burjuvazisinden destek gördüğünü ifade ederek, 1908'le birlikte izlenen liberal iktisat politikasında bu ilişkinin önemli bir rolü olduğunu belirtmektedir. Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tüccarlarının yanı sıra "ecnebi" tüccarları da bünyesinde barındıran Dersaadet Ticaret ve Zıraat ve Sanayi Odası, Dersaadet Ticaret Odası Gazatesi'nde istibdadı yeren "hürriyet"i öven yazılara yer vererek, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni desteklemiş ve önemli bir baskı grubu oluşturmuştur.

ticaret ve serbest rekabet düsturu altında iç gümrükler kademeli olarak azaltılmış, loncalar kaldırılmış ve devrim ertesinde ticarî ilişkileri düzenleyen ikili hukuksal yapı (İslâm Hukuku ve Batı'dan alınan mevzuat) arasındaki karşıtlık yeniden düzenlenmiştir. Bu dönemin Sermaye birikiminin gerçekleştirilmesine dönük olarak yerli ve yabancı sermayenin ortaklığı teşvik edilmiştir.[14] Bu ortaklıkta Doğu ticareti özellikle Rusya ve Türkistan'la girişilecek ticaret Müslümanlarca yürütülecektir ve nitekim bu amaçla Aksa-i Şark İslâm Şirket-i İktisadiyesi adı altında bir şirket kurulmuştur. Bu arada İstanbul'da Müslüman tüccarı aynı çatı altında toplayan İslâm Ticaret Cemiyeti kurulmuş ve Ticaret Odaları'nın sayıları hızla artmaya başlamıştır. Meşrutiyet'in liberal dönem olarak nitelendirilen ilk beş yılında (1908-1913), kurulan anonim şirketlerde yabancı gayrimüslim unsur ortaklığına gidilmiş, şirketlerin çoğunda yabancı sermaye ağırlığını korumuştu. Meşrutiyetin ilk beş yılında (1908-1913), faaliyete geçen anonim şirket sayısı ise 113'tür (Toprak, 1995a: 94, 104, 113).

Resmî ideolojisi olarak Osmanlıcılık, İttihat ve Terakki döneminde de varlığını sürdürmüştür. Örneğin Dâhiliye Nazırı Halil Bey, hükümetin dâhilî siyasetinde takip ettiği gayenin, dâhilî siyasetin esasının bütün Osmanlıların siyasal birliği olduğunu vurgulayarak, bu birlik siyasetinin gayesinin de, bütün Osmanlıların Osmanlı vatanının her tarafını kendi vatan-ı umumi'si ve yine aynı umumi aşk ve muhabbetle Osmanlı Devleti'ni de kendi devletleri olarak tanıması olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, Halil Bey, hükümetin, Osmanlıları Türkleştirmek suretiyle yahut başka bir surette, bütün kavmiyetlerini unutturarak bir kavim haline getirmek üzere teşebbüslerde ve bu surette icraatta bulunmasının memleket için bir kötülük, bir tehlike telakki edeceğini de belirtmektedir (Tunaya, 2007:373-374). Şüphesiz Osmanlıcılık ideolojisinin varlığını sürdürmesinde İttihat ve Terakki'yi iktidara taşıyan koalisyonun önemli bir belirleyiciliği söz konusudur. Kozmopolit ticaret burjuvazisi ve çeşitli Avrupa ülkelerinin ve gayrimüslimlerin de desteğini kazanmışlardır. Hâttâ Ermeni siyasi örgütleri, İttihat ve Terakkiyi 1908 Devrimi sürecinde desteklemişlerdir (Karpat, 2010:114). Bu dönemde II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkan İslamcılık ideolojisi ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarında şekillenen Türkçülük ideolojisi, İttihat ve Terakki tarafından rağbet görmemiş, yeniden gün ışığına çıkması için Balkan savaşlarını ve Cihan Harbi'ni beklemek zorunda kalmıştır.

İTTİHAT VE TERAKKİ İKİNCİ DÖNEMİ

İttihat Terakki'nin Osmanlıcılık siyaseti, iktisadî ve siyasî liberalizmi beklentileri karşılamamış, hattâ cemiyet de bu süreçten umduğunu bulamamıştır. Devri-

[14] Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası da, uluslar arası ticarette Müslüman ve gayrimüslim tüccarlar arasında bir işbölümünden yana bir tavır sergileyerek, Meşrutiyet idaresi altında ticarete dört elle sarılmak gerektiğini vurgulamıştır (Toprak, 1995a:96, 103).

min akabinde Bulgaristan özerklikle yetinmeyerek bağımsızlığını kazanmış, Bulgaristan'ı Arnavutluk izlemiş[15] ve Balkan Savaşı'nın patlak vermesi ise, Osmanlıcılık ideolojisi ve siyasetinin sonunu hazırlamıştır. Üstelik iktisadî liberalizm sadece gayrimüslimlere ve yabancı sermayedarlara yaramış, sermaye birikiminden yoksun Müslüman-Türk girişimciler bu süreçte kayda değer bir gelişme gösterememiştir. Balkan Harbi, Toprak'ın (1995:107-108) ifadesiyle, Osmanlı Müslümanının iktisadî uyanışında ya da o günkü değişiyle "intibâh-ı iktisadî" de bir dönüm noktası olmuştur. Ayrıca Balkan Harbi ile Türk unsur arasında "millî şuur" yani ulusal bilinç oluşmuş, milliyetçilik geniş bir tabana yayılarak, milliyetçilik duyguları İslâm'ın oluşturduğu platformda güçlü bir ideolojik silaha dönüşmüştür. Bu sürecin diğer bir özelliği, İttihat ve Terakki'nin bizzat iktisat alanına müdahale etmeye başlaması ve bu yönde millî iktisat politikalarını yürürlüğe sokmasıdır. Millî iktisat politikaları ve özellikle Balkan Harbi ve akabinde Cihan Harbi'nin kaotik ortamı, İttihat ve Terakki'ye ilk dönemlerinden bu döneme uzanan sermaye birikimi için gerekli nesnel koşulları hazırlamıştır. Bu nesnel koşullar da bizzat İttihat ve Terakki tarafından, ilk döneminden farklı olarak, Müslüman-Türk burjuvazisinin yaratılması için seferber edilmiştir.

Bu dönemde millî burjuvazinin yaratılması ve sermaye birikiminin gerçekleştirilmesi süreci aynı zamanda dinî ve etnik bilinçle çakışmıştır. İslâmcılık ve milliyetçilik ideolojisi, milli burjuvazi sınıfının yaratılması için seferber edilmiş, Tanzimat'la başlayıp, II. Abdülhamid ile devam eden ve İttihat ve Terakki dönemine uzanan İmparatorluğun kurtarılması sorunu, millî burjuvazinin yaratılması sorununa eklemlenmiştir. İttihat ve Terakki'ye bu konuda aydınlar önemli ölçüde destek vererek,[16] özellikle on dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren öncelikle dilde başlayan Türk milliyetçiliği, bu dönemde hızlanacak, basın etkin biçimde kullanılarak, bu konuda ciddi bir kamuoyu oluşturulacaktır. Örneğin Akçura, "Sınıf-ı mutavassıt milliyetperverdir; menâfi-i iktisadiyesi milliyet fikir ve hissinin inkişaf ve terakkisini ister" demekte, zamanın devletlerinin temelinin burjuvazi olduğunu, muâsır büyük devletlerin, sanatkârlara, tüccarlara ve bankacı burjuvaziye dayanarak teessüs ettiğini vurgulamaktadır. Ona göre,

[15] Karpat (2009:48), laik eğilimli Jön Türklerin Arapça konuşulan bölgelerdeki okullarda Türkçe eğitimi başlatmasından sonra, Arap yarımadasında da milliyetçiliğin baş göstermeye başladığını belirtmektedir.

[16] Örneğin, Ahmed Muhiddin'e göre, günün en âcil sorunu iktisadî gelişmenin temel dayanak noktası olan "millî sermaye"dir. O güne değin yabancı sermaye ülkenin dört bir tarafında faaliyet alanı bulmuş, Osmanlı ise, bu sermayelere işgücü sağlayarak iktisaden dışa bağımlı kalmıştı. Hattâ bu kuruluşlar demiryollarında olduğu gibi bazen işgücü taleplerini bile yabancı ülkelerden sağlamış, Osmanlı kendi ülkesinde 'amele" olmaktan yoksun bırakılmıştı. Artık "millî iktisat" devresinde açılacak müesseseler, girişilecek işletmeler yabancı sermayeyle, yazarın deyişiyle "bize hiçbir hayrı olmayan ecnebileştirilmiş sermaye" ile yapılamazdı. Bu nedenle en kısa zamanda iktisadın en etkin unsuru olan "kendimize mahsus bir sermayeye mâlik" olmamız gerekiyordu (Toprak, 1995a: 67-68).

Osmanlı toplumu, kusurlu ve sakat bir uzviyet haline gelmiştir. Akçura, Osmanlı burjuvazisinin Rum, Ermeni, Musevi ve Levantenler'den oluştuğunu vurgulayarak, eğer Türklerin kendi içlerinden, Avrupa sermayesinden de istifade ederek, bir sermayedar burjuva sınıfı çıkaramazsa, yalnız memur ve köylüden ibaret olan Osmanlı heyet-i içtimaiyesi muasır bir devlet halinde devamlı yaşaması zorlaşacaktır (Georgeon, 1999:93-94).[17] Bu eksende, Akçura'nın, Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu, Türk burjuvazisinin doğuşuna bağladığı söylenebilir. Gökalp de (1974:8-9), Osmanlı İmparatorluğu'nda kuvvetli bir hükümetin kurulamamasını, Türklerin iktisadî sınıflardan mahrum olmasına dayandırarak, iktisadî sınıflara dayanan ülkelerin hükümetlerinin güçlü olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü, tüccar, sanatkâr, işadamı ona göre, sırf kendi faydası için kuvvetli hükümet istemektedir. Memur sınıfına dayanan hükümet daima zayıftır. Gökalp'e göre, ayrıca, millî mefkûreden mahrum olmanın Türkleri, millî iktisadiyattan mahrum etmesinin yanı sıra dilin sadeleşmesini ve güzel sanatlarda milli üslupların oluşmasını engellemektedir.

İdeolojik üst yapısını aydınların hazırladığı, millî burjuvazinin yaratılması misyonunu doğrultusunda İttihat ve Terakki, savaş atmosferini bu konuda lehine çevirerek, devlet aygıtını kullanarak kararlı ve stratejik adımlar atmıştır. İmparatorluğun çekirdeğini oluşturmasına karar verilen Türk unsurun milliyetçilik ekseninde seferber edilmesi, denilebilir ki iktisadî alandaki gelişmesiyle koşut bir seyir izlemiştir. İttihat ve Terakki de çeşitli iktisadî ve siyasî politikalarla bu süreci desteklemiştir. Şüphesiz bu sürece emperyalist ülkelerin dayatmaları önemli bir ivme kazandırmıştır. Örneğin 1913-1914 Müslüman Boykotajı bu sürecin önemli bir uğrağıdır. Savaş ertesi yayımlanan bildiri ve risalelerle[18] Müslümanlar, gayrimüslim tüccarlardan, bakkallardan alışveriş etmemeye çağrılmış, Müslüman esnafın isimlerini ve adreslerini içeren listeler hazırlanmış, İstanbul'da kısa sürede 500'e yakın yeni Müslüman bakkal dükkânı açılmıştır. Tüm bu gelişmeler sırasında İstanbul'da İttihat ve Terakki'nin desteğinde esnaf örgütleri etkin bir konum kazanmışlardı (Toprak, 1995a:4).

İttihat ve Terakki Cemiyeti, ilk yıllardan itibaren gerçekleştirmeye çalıştıkları sermaye birikim sürecini, özellikle Cihan Harbi'nin patlak vermesiyle, savaş ekonomisine geçerek, ekonomik hayata doğrudan müdahale ederek, devlet iktisadî ile millî burjuvaziyi yaratarak gerçekleştirmeye çalışmıştır. 1914 yılında, İttihat ve Terakki kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırma şansını yakalamış, böylelikle gümrük vergileri yükseltilmiş, dış ticarette spesifik gümrük tarifesine

[17] Bu konu ile ilgili olarak bkz. (Toprak, 1995a:19-20; Toprak1982:32).

[18] Söz konusu risale bir örnek olarak Müslümanlara mahsus olduğu ifade edilen "Kurtuluş Yolu" risalesinin metni için bkz. (Toprak, 1995a:170-180).

geçilmiştir. Kurulan İhracat Heyeti ile devlet dış ticareti doğrudan üstlenmiş, ihracat devlet tekeline alınmaya çalışılmış, ihraç edilecek mallar ihraç vesikasına bağlanmıştır. Osmanlı lirasının dış değerini korumak amacıyla Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu kurulmuş, spekülatif nitelikteki para transferleri önlenmeye çalışılmıştır. Kapitülasyonların kaldırılmasıyla birlikte, gene 1914 yılında kabul edilen bir kanunla, gerçek kişilerin yanısıra ticarî nitelikteki tüzel kişiler, Osmanlı mevzuatı altına alınarak, yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verilmiştir. Ayrıca, yerli yabancı ayrımı yapılmaksızın, Osmanlı topraklarında bulunan bütün şirketler gelir vergisine tâbi tutularak, yabancı şirketlerin vergiden bağlaşık olmaları imtiyazı da kaldırılmıştır. Söz konusu bu gelişmeler sadece yabancı sermayedarlara değil aynı zamanda, 1908 Devrimi'nin ertesinde bunlarla ortak girişimde bulunan gayrimüslim Osmanlı uyruklarına da ağır bir darbe indirmiştir. Bu bağlamda değerlendirilebilecek diğer bir gelişme, 1916 yılında çıkarılan bir kanunla yabancı şirketlerin hükümet ve müşterilerle olan ticarî işlem ve yazışmalarında Türkçenin kullanılmasının zorunlu hale getirilmesidir. Ayrıca savaş nedeniyle Osmanlı topraklarında düşman olarak addedilen ülkelerin ellerinde bulunan stratejik işletmelere el konulmuş, yabancı şirketlerin işletmesinde olan limanlar ile bazı demiryolları hükümetçe satın alınarak kamulaştırılmıştır. Bu bağlamda yerel sermaye de harekete geçirilerek, bazı işletmelerin yabancılardan satın alınması teşvik edilmiş, hükümetçe satın alınanlardan Müslüman-Türk unsura pay senedi dağıtılmıştır. Söz konusu bu uygulamalar millî bir burjuvazinin yaratımına ve bunun için gayrimüslimlerin ellerindeki iktisadî kaynakların Müslüman unsurlara aktarımına yönelik olarak da değerlendirilebilir. Hem bu kaynak transferi bağlamında hem de Müslüman-Türk burjuvazisinin oluşturulması süreci içerisinde değerlendirilebilecek diğer bir gelişme tarımsal kredi ve satış kooperatiflerinin kurulmasıdır. Kooperatifler aracılığıyla ticaretin yabancı ve gayrimüslimlerden alınarak, Müslüman-Türk unsura devri öngörülmüş, İttihat ve Terakki'nin taşra örgütleri önderliğinde, kredi ve satış kooperatifleri kurularak, piyasayı denetleyen yabancı şirket ve gayrimüslim büyük tüccara karşı, Müslüman-Türk üreticiyi koruma amacıyla, Müslüman üretici ve tüccarları örgütlemiş, ihracatçı sendikaların karşısına tek satıcı olarak çıkmalarını sağlamıştır. Ayrıca Cemiyet, Müslüman esnafa pay senedi dağıtarak, anonim şirketlerin kurulmasını özendirmiştir. 1914 Teşvik-i Sanayi Kanunu, Müslüman unsura sermaye aktarımı yönünde atılmış önemli bir adımdır. Bu kanunun tanıdığı bağışıklık ve ayrıcalıkların yalnız Osmanlı uyrukları ve Osmanlı anonim şirketleri için geçerli olması kararlaştırılmış, yasa kapsamına giren işletmelere çeşitli imtiyazlar tanınmıştır.[19] Örneğin, fabrikanın kurulacağı arazi, mirî arazi statüsünde ise devlet tarafından parasız olarak fabrika sahipleri-

[19] Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için (Ökçün, 1997:87-104) bakılabilir.

ne verilecek, vakıf arazisi ise, "mukataa-i zemin" edildikten sonra verilecektir. Ayrıca fabrika, arazi ve binalardan emlak vergisi, temettü vergisi, binaların bulundukları yerlere ait bedel-i öşr, hükümet, vilâyet, müstakil mutasarrıflık ve belediyece konan ek resimler, İdare-i Vilâyet Kanun-u Muvakkatı'nda belirtilen "mebâliğ-i muayyene-i seneviye" ruhsatnâme harçları ve belediye inşaat resmi alınmayacaktır. Fabrikaların kuruluşunda gerekli olan her türlü malzeme, araç ve gereçler için ithâl resmi ödenmeyecek ve fabrikaların ihtiyaç duydukları hammaddeler de eğer ülkede temin edilemiyorsa gene ithâlatında gümrük vergisi verilmeyecektir. Yalnız fabrikaların bu ayrıcalıklardan yararlanabilmesi için son dört yıl içinde kurulmuş olma şartı aranmıştır (Toprak, 1982:176-177, 224; 1995a).

İttihat ve Terakki, özellikle kendi örgütlerinin desteğiyle, İstanbul'dan taşraya kadar yayılan millî bankaların da kurulmasını teşvik ederek, Müslüman eşrafın sermaye birikimini gerçekleştirilmeye çalışmıştır.[20] İttihat ve Terakki Cemiyeti, ulusal bankacılık faaliyetlerini iktisadî cihat olarak değerlendirmiş, kamuoyu da bu yönde basın yoluyla harekete geçirilmeye çalışılmıştır. Siyasal iktidar çeşitli kanallarla milli bankaların kurulmasını teşvik etmiştir. Örneğin devlet bankasına dönüştürmeyi düşündükleri İtibâr-ı Milli Bankası'na bir dizi imtiyaz tanımışlardır. Bankanın sermayesi, ihtiyat akçesi, dağıtacağı temettü, faaliyetini yürüteceği bina, depo ve benzeri taşınmaz malları her türlü resim, vergi ve harçtan muaf tutulmasına, pay senetleri, kuruluşlarıyla ilgili yazışmalar, resmî dairelerle yürüttüğü yazışmalar, senet ve ilânları için banka, damga resminin ödenmemesine, Osmanlı topraklarındaki yazışmalarında para, posta ve telgraf ücretinden muaf tutulmasına ve kuruluşu sırasında gerek duyacağı eşya ve gereçleri gümrüksüz ithâl edebilmesine karar verilmiştir. Ayrıca bankanın sermayesinin yabancılara kapalı tutulacağı, ancak Osmanlı uyruklarının bankaya hissedar olabileceği belirtilmiş, Osmanlı Devleti'nde ilk defa Türkçe pay senedi düzenlenip, bankanın işlemlerinde ve kayıtlarında Türkçe kullanılması zorunlu hale getirilmiştir. Ayrıca gene sözleşmeye göre, söz konusu bankada çalışacak memurların Osmanlı uyruğundan olması da şart koşulmuştur. Banka her türlü bankacılık işlemlerinin yanısıra çeşitli bayındırlık işlerine de girişecek, tarımı, ticareti ve sanayiyi geliştirmeye yönelik olarak millî şirketlerin sermayesine katılacak ya da başka kanallarla yardımda bulunacaktır (Toprak, 2003:64-65). Bu eksende

[20] Millî bankaların kurulması çeşitli basın organlarınca desteklenmiş, bu yönde ciddi bir kamuoyu oluşturulmuştur. Örneğin Toprak (2003:62), bu süreci destekleyen *İkdam Gazetesi'nin*, Osmanlı'da noksan olan sınıf ve tabakanın diğer ülkelerde "burjuva" diye adlandırılan kesim olduğunu, çağdaş unsurların burjuvaziye dayandığını, burjuvazinin örgüte ihtiyaç duyduğunu ve bunun da ancak kendi malları olacak millî bir banka ile gerçekleşebileceğini ileri sürdüğünü vurgulamaktadır. Gazete ayrıca İtibar-ı Milli Bankası'nın kuruluşuyla eskiden Osmanlı'da eksik olan bir burjuva sınıfının teşekkülüne şahit olunduğunu vurguladığını belirtmektedir. Kurulan millî bankalar hakkında bilgi için (Toprak, 2003:56-80) bakılabilir.

İttihat ve Terakki cemiyetinin çeşitli teşvik ve destekleriyle, özellikle pazara açılmış, piyasaya dönük üretimin yapıldığı taşra bölgelerinde zenginleşen eşrafın kredi ihtiyacını karşılamak adına bir dizi ulusal banka kurulmaya başlamıştır.[21] Söz konusu bankaların pay senetlerine gene ancak Osmanlı uyrukları ve Müslümanlar kaydolabiliyordu. Ayrıca I. Dünya savaşının yarattığı olağanüstü koşullar 'harp zenginleri' olarak adlandırılan bir sınıfın gelişmesine yaramıştı. Savaşın kaotik ortamında spekülasyonla mücadele için Men-i İhtikâr Heyeti kurulmuş, fakat pratikte bu mücadele sırasında özellikle gayrimüslimlere yönelinmesi, Müslüman-Türk tüccara rakiplerini tasfiyede büyük kolaylık sağlamıştır.[22] Özellikle 1914-1918 döneminde, savaş yılları olmasına karşın, anonim şirketçilik açısından Osmanlı toplumu o güne değin görülmedik bir canlılık göstermiş, bu dönemde faaliyete geçen anonim şirketlerin büyük çoğunluğu Müslüman-Türk eşraf tarafından gerçekleştirilmiştir. Söz konusu bu yıllarda kurulan şirketlerde, yabancı sermayeye çok ender rastlanmıştır. Özellikle Birinci Dünya savaşı yılları, Müslüman-Türk eşrafa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteğiyle, piyasayı millileştirme olanağı sağlamış, Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, Merkez ve Taşra İaşe Heyetleri, Men'-i İhtikâr Hey'eti gibi savaş kurumları Müslüman-Türk tüccarı gayrimüslim tüccara oranla ayrıcalıklı kılmıştır (Toprak, 1982:231; 1995).

Savaş yıllarında Müslüman-Türk esnaf, İttihat ve Terakki'nin aracılığıyla birikim sürecine sokularak, sermayedarlara dönüştürülmeye çalışılmış ve bu bağlamda İttihat ve Terakki, Müslüman esnaftan, tüccardan millî bir burjuvazi yaratmaya çalışmıştır. İttihat ve Terakki ile esnaf örgütleri arasındaki organik bağ, zamanla gelişmiş, İttihat ve Terakki'ye yakın çevreler, siyasal iktidarın tüm olanaklarından yararlanarak, ihya olurken, öte yandan esnaf örgütleri de cemiyete "fedai" sağlayarak İttihat ve Terakki'nin siyasal iktidarının pekiştirilmesinde önemli rol oynamıştır (Toprak, 2003:200-201). Prof. Dr. Zafer Toprak'ın (1995:109) yerinde tespitiyle, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en büyük başarısı bir ulus yaratmasıdır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bu fırsatı, Balkan Savaşı ve Cihan Harbi vermiştir. İmparatorluğun kaderini sermaye birikimine ve bu eksende millî burjuvazinin yaratılmasına bağlayan siyasal iktidar, devlet aygıtını bu amaç doğrultusunda etkin biçimde kullanmıştır. Siyasal iktidar çeşitli kanallarla ve araçlarla piyasayı millileştirmeye, bu eksende, gayrimüslimleri iktisadî hayattan dışlamaya ve ellerindeki sermaye birikimini Müslüman-Türk tüccara, esnafa aktarmaya çalışmıştır. Bu süreç Türk milliyetçiliği ideolojisinin yükselişiyle de çakışmış ve bu ideoloji ile desteklenmiştir. Türk milliyetçiliği, millî burjuvazinin yaratılmasında ideolojik bir işlev üstlenmiş, bu süreçte aynı

[21] Anonim şirket olarak kurulan bankaların ayrıntılı bir listesi için bkz. (Ökçün, 1997:215-261).
[22] Bkz. (Toprak, 1995b:113-121).

zamanda İslâm dininden de yararlanılmıştır. Türkler arasında milliyetçiliğin yayılmasında, siyasal iktidarın çeşitli stratejilerinin yanısıra özellikle aydınların rolü de oldukça belirleyici olmuştur. Özellikle basın bu konuda seferber edilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türklük algısında, genel olarak Türklük, Müslümanlık ve Osmanlılık eşdeğer görülüp birbirine eklemlenmiş, bunlar birbirini dışlamaktan ziyade birbirini destekleyip kuvvetlendirmiştir.

KAYNAKÇA

Barkan, Ö.L., (yayın tarihi belirtilmemiş), *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul:Gözlem yayınları.

Georgeon, F., (2005), *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura* (1876-1935),(Çev.A. Er), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Gökalp, Z., (1974), *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul:Türk Kültür Yayını.

İnalcık, H., (1996b), "Tanzimat Nedir", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, (Der. H.İnalcık; M. Seyitdanlıoğlu), Ankara: Phoenix Yayınevi.

Karpat, H.K., (2006), *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (Çev. D. Özdemir), Ankara: İmge Kitabevi.

Karpat, K., (2007), *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi:1876-1980*, (Çev. E. Soğancılar), Ankara:İmge Kitabevi.

Karpat, H.K., (2009), *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, (Çev. G. Ayas), İstanbul:Timaş Yayınları.

Karpat, H.K., (2010), *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, (Çev. G. Ayas), İstanbul:Timaş Yayınları.

Kıray, E., (1995), *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul:İletişim Yayınları.

Makal, A., (1997), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri:1850-1920*, Ankara:İmge Kitabevi.

Ökçün, G., (1997), *İktisat Tarihi Yazıları*, Ankara:Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları.

Pamuk, Ş., (2003), *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi:1500-1914*, İstanbul:İletişim Yayınları.

Pamuk, Ş., (2005), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, İstanbul: Tarih Vakfı.

Pamuk, Ş., (2008), *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul:İş Bankası Kültür Yayınları.

Savran, S., (1992), *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, İstanbul:KardelenYayınları.

Quataert, D., (1987), *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş:1881-1908*, (Çev. S. Tekay), Ankara: Yurt Yayınları.

Toprak, Z., (1982), *Türkiye'de Milli İktisat* (1908-1918) Ankara:Yurt Yayınları.

Toprak, Z., (1995a), *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Toprak, Z., (1995b), *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Toprak, Z., (2003), *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi:Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul: Homer Kitabevi.

Tunaya, T.Z., (2007), *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c.3, İstanbul:İletişim Yayınları.

14 50 TL

12 00 TL

GİRİŞ
HALİL İNALCIK
Osmanlıların Trakya'ya Yerleşmesi

AVRUPA VE OSMANLI
ÖZLEM KUMRULAR
Avrupa'nın İnşasında Osmanlı Etkisi

EDEBİYAT
NURAN TEZCAN
Sebeb-i Teliflere Göre Mesnevi Edebiyatının Tarihsel Dönüşümü

TOPLUM
OĞUZ ADANIR
Osmanlı Toplumunda Bâtıl İnançlar, Talih ve 'Kader'

BİR ANNALES OKULU PRATİĞİ: OSMANLI'DA GÜNDELİK YAŞAM VE EKONOMİ
SEVEN AĞIR
Osmanlı'da İaşecilik ve Fiyat Politikaları

ONUR YILDIRIM
Osmanlı İaşeciliği ve Esnaf

NADİR ÖZBEK
Abdülhamid Rejimi, Vergi Tahsildarlığı ve Siyaset, 1876-1908

TURİZM
AHMET YÜKSEL
Zamansız Bir Teşebbüs: "I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Turizm

DENİZCİLİK
EDA ÖZEL
16. yüzyılda Osmanlı Devleti ve Osmanlı Korsanları

KİMLİK
FAZIL GÜRÇEK
Tanzimat Dönemi Türk Romanında Osmanlı Kimliği

İTTİHAT VE TERAKKİ
PINAR KAYA
Milli Burjuvaziden Ulus Devlete: İttihat ve Terakki Dönemi

9 771303 724528